

БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ

А. Г. Каханоўскі

САЦЫЯЛЬНАЯ
ТРАНСФАРМАЦЫЯ
БЕЛАРУСКАГА
ГРАМАДСТВА
(1861–1914 гг.)

МІНСК
БДУ
2013

УДК 94(476)“1861/1914”+316.422(476)“1861/1914”

ББК 63.3(4Бел)6+60.524.1

К30

*Друкуецца па рашэнні
Рэдакцыйна-выдавецкага савета
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта*

Рэцэнзенты:

доктар гістарычных навук прафесар *А. П. Жытко*;

доктар гістарычных навук прафесар *С. Я. Рассадзін*

Каханоўскі, А. Г.

К30 Сацыяльная трансфармацыя беларускага грамадства (1861—1914 гг.) / А. Г. Каханоўскі. — Мінск : БДУ, 2013. — 335 с.
ISBN 978-985-518-928-3.

На аснове аналізу комплексу гістарычных крыніц разглядаюцца кірункі і змест трансфармацыйных працэсаў у беларускім грамадстве ў другой палове XIX — пачатку XX ст. Значная ўвага надаецца характарыстыцы эвалюцыі саслоўна-карпаратыўнай арганізацыі насельніцтва, працэсам сацыяльнай і тэрытарыяльнай мабільнасці яго розных груп, станаўленню класаў буржуазнага грамадства і інш.

УДК 94(476)1861/1914+316.422(476)1861/1914

ББК 63.3(4Бел)6+60.524.1

ISBN 978-985-518-928-3

© Каханоўскі А. Г., 2013

© БДУ, 2013

УВОДЗІНЫ

Сацыяльная трансфармацыя — найбольш глыбокі тып змен у грамадстве, якія закранаюць усе яго бакі і сувязі. Яна актуалізуецца, калі ёсць патрэба перавесці грамадства на якасна новы ўзровень, захаваўшы яго пераемнасць з мінулым. Трансфармацыя адрозніваецца ад развіцця, эвалюцыі і іншых змен тым, што прадугледжвае змены, якіяносяць комплексны характар, пераважна незваротныя, але якія прыводзяць да з’яўлення прынцыпова новых якасцей сацыяльнай сістэмы. Для працэсаў, якія маюць трансфармацыйны ўзровень, уласціва нявызначанасць наступстваў. Механізм сацыяльнай трансфармацыі — складаная шматмерная з’ява, дынаміка якой прадугледжвае пастаяннае ўзаемадзеянне аб’ектных і суб’ектных складаючых.

Сацыяльная трансфармацыя беларускага грамадства ў 60-я гг. XIX — пачатку XX ст. выступала ў якасці асобага віду сацыяльных змен, як умова і сродак вымывання структур традыцыйнага грамадства ў сувязі з паступовай стратай іх сэнсу і каштоўнасці, падрыхтоўкі пераўтварэнняў, звязаных з пераходам да індустрыяльнага ўзроўню развіцця. Сацыяльныя змены, што адбываліся ў Беларусі ў 60-я гг. XIX — пачатку XX ст., атрымалі сістэмны характар. Яны закранулі практычна ўсе сферы чалавечага жыцця і паводзін і найперш выявіліся ў працэсах дыферэнцыяцыі і стратыфікацыі грамадства, урбанізацыі, павелічэння сацыяльнай і тэрытарыяльнай мабільнасці насельніцтва, пашырэння пісьменнасці і адукацыі, росту сацыяльнай актыўнасці. Прастор ім быў нададзены рэформамі 60—70-х гг. XIX ст. Вызваленне сялян стымулявала пераход ад сістэмы прымуsoвай працы да вольнай, а таксама да рыначна-капіталістычных метадаў развіцця. Другая палова XIX — пачатак XX ст. — вельмі складаны, супярэчлівы перыяд у гісторыі Беларусі. Многія працэсы, якія мелі пачатак ці трансфармаваліся ў гэты час, знайшлі свой працяг на наступных этапах развіцця беларускага грамадства.

У працэсе вывучэння праблемай з’яўляецца аналіз механізма трансфармацыі, выяўленне глыбіні і памераў пераўтварэнняў. Сёння адсутнічае дакладны, глыбокі аналіз і разуменне асноў і механізмаў, якія выклікаюць сацыяльную трансфармацыю. Праблемы сацыяльных змен, сацыяльнай дынамікі займаюць адно з цэнтральных месцаў у сучасных сацыяльных і гуманітарных навуках. Змястоўны тэрмін «сацыяльныя змены» вельмі шматгранны. Ён ахоплівае трансфармацыйныя працэсы ў сацыяльных структурах, узнікненне новых і забеспячэнне функцыянавання ранейшых сацыяльных груп, форм іх узаемаадносін і паводзін [521, с. 146]. У сацыяльным асяродку на розных узроўнях і кірунках адбываюцца змены рознай хуткасці і памераў. Яны выкліканы рознымі прычынамі, і іерархію іх складана рэканструяваць з-за іх шматлікасці і існавання паміж імі рознастайных узаемасувязей. Кірунак, мэты і тэмпы змен з’яўляюцца выніковым паказчыкам канкурэнцыі і ўзаемадзеяння паміж рознымі фактарамі. Змены адбываюцца ў кантэксце тых структур, якія ім спадарожнічаюць і якія яны ў сваю чаргу трансфармуюць.

Мэта праведзенага даследавання — вырашэнне праблемы сацыяльнай трансфармацыі беларускага грамадства ў 1861—1914 гг. праз вызначэнне змястоўных характарыстык дадзенага працэсу на этапе пераходу ад традыцыйнага да індустрыяльнага тыпу яго развіцця.

Для дасягнення вызначанай мэты пастаўлены і вырашаюцца наступныя задачы:

- вызначыць этапы і асаблівасці разгортвання мадэрнізацыйных працэсаў у Беларусі, адметныя рысы беларускай мадэлі пераходу ад традыцыйнага да сучаснага грамадства;
- раскрыць працэсы пашырэння пісьменнасці як фактару разгортвання працэсаў сацыяльнай мабільнасці, павышэння эфектыўнасці грамадска-культурнай дзейнасці насельніцтва;
- даць аналіз дынамікі колькасці насельніцтва Беларусі, ахапартызаваць яго пераход да сучаснага тыпу ўзнаўлення;
- прасачыць дынаміку, кірункі і формы сацыяльнай і тэрытарыяльнай мабільнасці насельніцтва;
- прааналізаваць эвалюцыю саслоўна-карпаратыўнай арганізацыі грамадства, высветліць змены ў саслоўным складзе і саслоўна-прававым становішчы асобных саслоўных груп насельніцтва Беларусі;
- ахапартызаваць структуру заняткаў насельніцтва як аднаго з розных паказчыкаў сацыяльнай дынамікі грамадства;
- разгледзець станаўленне класаў і сацыяльных груп буржуазнага грамадства ў Беларусі.

У якасці найбольш выразных паказчыкаў з пункту гледжання рэалій 60-х гг. XIX — пачатку XX ст., якія характарызуюць кірунак і змест сацыяльнай трансфармацыі беларускага грамадства, абраны памеры і глыбіня авалодання пісьменнасцю насельніцтвам Беларусі, ступень пашырэння яго сацыяльнай і прасторавай мабільнасці, разлажэнне саслоўна-карпаратыўнай арганізацыі грамадства, станаўленне класаў і сацыяльных груп буржуазнага грамадства. У працы не разглядаюцца асобна пытанні этнічнага і канфесійнага жыцця, аднак каб больш поўна асэнсаваць сацыяльныя працэсы, выкарыстоўваюцца асобныя даныя размеркавання насельніцтва па веравызнаннях і нацыянальнай прыналежнасці, паколькі з уліткам палітычных рэалій Расійскай імперыі другой паловы XIX — пачатку XX ст. сацыяльна-прававое становішча, структура заняткаў асобных груп насельніцтва Беларусі вызначаліся не толькі іх узроўнем пісьменнасці, прафесійнай падрыхтоўкі, саслоўнай прыналежнасцю, але часта і па этнаканфесійнай прыкмеце. Варта падкрэсліць, што вывучэнне сацыяльнай трансфармацыі беларускага грамадства ў 1861—1914 гг. дазваляе адказаць на многія пытанні гісторыі Беларусі, у тым ліку і на такія, як фарміраванне беларускай нацыі, станаўленне элементаў грамадзянскай супольнасці і наогул індустрыяльнага тыпу грамадства ў Беларусі.

Храналагічныя межы даследавання ўключаюць перыяд ад адмены прыгоннага права да пачатку Першай сусветнай вайны. Сялянская рэформа стала першай у шэрагу буржуазных рэформ, якія надалі дынамізм трансфармацыйным працэсам у беларускім грамадстве, змест якіх вызначае пераход ад традыцыйнай да індустрыяльнай формы развіцця. Вельмі важнай пачатковай вехай стала паўстанне 1863 г., наступствы якога надалі спецыфічны змест рэалізацыі буржуазных рэформ на тэрыторыі Беларусі. Верхняй храналагічнай мяжой даследавання стаў пачатак Першай сусветнай вайны, падзеі якой вызначылі прынцыпова іншыя зрухі ў грамадстве, часта абумоўленыя знешнімі ваенна-палітычнымі фактарамі.

Геаграфічна даследаванне ахоплівае перш за ўсё межы сучаснай Рэспублікі Беларусь. Такі падыход датычыцца выкарыстання і асэнсавання матэрыялаў справаводства, перыядычнага друку, заканадаўчых крыніц і матэрыялаў асабістага паходжання. Аднак шматлікія статыстычныя крыніцы прааналізаваны ў межах пяці беларускіх губерняў — Віленскай, Віцебскай, Гродзенскай, Магілёўскай і Мінскай. Гэта выклікана нярэдка адсутнасцю даных на больш дробным, павятовым узроўні ці неабходнасцю правядзення параўнальнага аналізу, вызначэння дынамікі працэсаў, а таксама спецыфікай вырашэння іншых канкрэтных даследчыцкіх задач. Для паўнаты аналізу часам паралельна прыводзяцца колькасныя даныя ў ме-

жах беларускіх губерняў і 35 паведаў, якія больш дакладна ўпісваюцца ў сучасныя дзяржаўныя межы Беларусі¹. Варта звярнуць увагу, што традыцыйнае вылучэнне ў айчыннай гістарыяграфіі 35 паведаў у якасці тэрытарыяльнай прасторы разгляду мае ў дачыненні да другой паловы XIX — пачатку XX ст. у пэўнай ступені штучны характар. Сацыяльна-эканамічныя, палітычныя, этнакультурныя і іншыя працэсы таго часу, якія непасрэдна вызначалі развіццё Беларусі, мелі больш шырокую тэрытарыяльную (геаграфічную) прывязку. Для іх паўнацэннага асэнсавання трэба не абмянаць магчымасці даследчыцкага пошуку ў межах пяці беларускіх губерняў, дзе беларусы складалі большасць ці значную частку насельніцтва, а таксама праводзіць параўнальны аналіз у кантэксце тых працэсаў, што адбываліся ў суседніх губернях і ў межах еўрапейскай часткі Расійскай імперыі. Больш таго, прадстаўнікі розных сацыяльных пластоў насельніцтва тэрыторый, якія цяпер уваходзяць у межы сучаснай Рэспублікі Беларусь, без уліку этнічнай і канфесійнай прыналежнасці, параўнальна мабільна перамяшчаліся ў межах беларускіх губерняў, у тым ліку і па-за межамі 35 беларускіх паведаў, цягнуліся да такіх значных цэнтраў, як, напрыклад, Вільня, Беласток, Дзвінск.

¹ Да ліку 35 паведаў, межы якіх у найбольшай ступені адпавядаюць рубяжам Рэспублікі Беларусь, адносяцца ўсе паветы Магілёўскай і Мінскай губерняў; Ашмянскі, Вілейскі, Дзісенскі, Лідскі паветы Віленскай; Віцебскі, Гарадоцкі, Дрысенскі, Лепельскі, Полацкі паветы Віцебскай; Брэсцкі, Ваўкавыскі, Гродзенскі, Кобрынскі, Пружанскі, Слоніmsкі Гродзенскай губерні.

Раздзел 1 | ГІСТАРЫЯГРАФІЯ І КРЫНІЦЫ

1.1. ГІСТАРЫЯГРАФІЯ ПРАБЛЕМЫ

Рэтраспектыўны гістарычны аналіз сацыяльнай трансфармацыі грамадства — шматпланавая навуковая праблема, пастаноўка якой у айчынай гістарыяграфіі вельмі актуальная. Вывучэнне сацыяльнай трансфармацыі беларускага грамадства ў 60-я гг. XIX — пачатку XX ст. аб'ядноўвае шэраг самастойных у гістарыяграфічным плане пытанняў: разгортванне працэсаў мадэрнізацыі, эвалюцыю саслоўна-карпаратыўнай арганізацыі насельніцтва, станаўленне класаў і сацыяльных груп буржуазнага грамадства, змены ў структуры занятасці насельніцтва, дынаміцы яго сацыяльнай і тэрытарыяльнай мабільнасці і г. д.

Раскрыццё абазначанай праблемы яшчэ не стала прадметам спецыяльнага даследавання, але некаторыя аспекты гэтай тэмы знайшлі асвятленне ў працах па сацыяльна-эканамічнай, палітычнай гісторыі Беларусі. Гістарыяграфія яе мае больш чым стагадовую традыцыю. На розных этапах яе станаўлення змяняліся тэматычна прыярытэты вывучэння, адрозніваліся акцэнты, макра- і мікрападыходы. Сумарна быў сабраны і прааналізаваны багацейшы матэрыял. Першыя спробы распрацоўкі блізкіх да вызначанай праблемы пытанняў звязаны з аналізам названых працэсаў навукоўцамі канца XIX — пачатку XX ст. Спецыфічнай рысай тагачасных публікацый было тое, што іх аўтары часта з'яўляліся сведкамі гістарычных падзей і працэсаў, якія яны апісвалі. У абсалютнай большасці яны не былі гісторыкамі. Працы, якія былі апублікаваны да 1917 г. і маюць дачыненне да тэмы даследавання, былі падрыхтаваны эканамістамі, статystыкамі, фалькларыстамі і этнографамі. Іх работы вызначаліся эмпірызмам, багаццем цікавых назіранняў, статystычных звестак. Сярод іх, у

залежнасці ад манеры структурызацыі і характару змешчаных матэрыялаў, сустрэкаюцца гістарычныя нарысы з элементамі мемуарыстыкі, падрабязныя статыстычна-эканамічныя даследаванні, падмацаваныя вялізнымі дадаткамі ў выглядзе табліц, этнаграфічныя і фальклорныя агляды і г. д. Значны рост прамысловасці, саматужных промыслаў, пашырэнне гандлю, становішча рабочых, эвалюцыя аграрнага пытання і сельскагаспадарчай вытворчасці ў Беларусі 60-х гг. XIX — пачатку XX ст. з рознай ступенню прадметнага асэнсавання, нярэдка фрагментарна ў дачыненні да беларускіх губерняў, знайшлі адлюстраванне ў выданнях А. Дэмбавецкага [454—456], П. Баброўскага [38, 39], А. Багдановіча [41], В. Сямёнава [554], Ю. Янсана [700—703], І. Зяленскага [205, 206], К. Анікіевіча [6], П. Берліна [34], А. Карэвы [269], Ф. Ястрэмскага [704—706], П. Шпілеўскага [683] і інш., сацыяльна-дэмаграфічныя змены, актывізацыя міграцыйных працэсаў сярод насельніцтва — у нарысах А. Каўфмана [229—232], А. Трайніцкага [623], С. Патканава [494] і г. д.

Ужо ў першыя гады пасля ўсталявання савецкай улады з’явіліся работы, дзе разглядаліся сацыяльныя змены ў беларускім грамадстве другой паловы XIX — пачатку XX ст. Выразны тэзіс іх у гэты час — паказаць каланіяльнае становішча беларускага народа ў складзе Расійскай імперыі. У абагуленай форме, дастаткова лаканічна ахарактарызавалі колькасць, нацыянальны склад і эканамічнае становішча асобных груп насельніцтва Беларусі аўтары «Курса белорусоведения» [282] — А. Мараўскі [333], А. Уласаў [88] і інш. Я. Канчар падзяляў насельніцтва Беларусі на вытворчыя класы (сяляне, «работнікі і рамеснікі», «працоўная інтэлігенцыя») і невытворчыя («паны (шляхта)», гандлёвая буржуазія) [224, с. 9—10]. «Работніцкі клас» у Беларусі Я. Канчар адзначаў як слабаразвіты і ў адрозненне ад фабрычнага пралетарыяту Расіі не «выпрацаваў сваё класавае разуменне» [224, с. 16].

Перыяд 1920—30-х гг. цікавы як час пачатку станаўлення ўласнабеларускай гістарычнай школы і гісторыі Беларусі як самастойнага аб’екта даследавання. Адным з асноўных прыярытэтаў развіцця беларускай гістарычнай навукі ў гэты час сталі даследаванні айчынай гісторыі XIX — пачатку XX ст., найперш сацыяльна-эканамічных працэсаў і развіцця рэвалюцыйна-дэмакратычнага руху. Першаступенная ўвага надавалася аналізу форм і метадаў класавай барацьбы. Для даследаванняў гэтага часу быў характэрны пераважна макрагістарычны падыход і імкненне ва ўмовах імклівага пашырэння марксісцкай парадэгмы зразумець і абгрунтаваць непазбежнасць рэвалюцыйных пераўтварэнняў. Гэта былі працы рознай глыбіні пранікнення ў прадмет вывучэння, асваення гістарычных крыніц,

часам заснавання на ўласным вопыце бачання апісваемых працэсаў. У той жа час выразна адрозніваюцца паміж сабой гістарыяграфічныя здабыткі вывучэння гісторыі Беларусі XIX — пачатку XX ст., зробленыя ў 20-я і 30-я гг. Першы этап вызначаўся шырынёй тэматыкі і падрыхтоўкай даследаванняў, якія не страцілі навуковай каштоўнасці і сёння.

М. Доўнар-Запольскі ўпершыню ў беларускай гістарыяграфіі даў сістэмны аналіз сацыяльна-эканамічных працэсаў у Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. ва ўзаемадзячынненні розных іх складаючых [177]. Ён выходзіў з меркавання аб Беларусі як адзіным эканамічным цэлым, адасобленасці яе як эканамічнага рэгіёна. Вызначаючы галоўную тэндэнцыю змен беларускага грамадства — развіццё пад уплывам капіталістычных адносін, даследчык значнае месца адвёў аналізу дэмаграфічных працэсаў (дынаміка колькасці насельніцтва, змены ў структуры сям’і і інш.). Ён вылучаў перыяд 60—80-х гг. XIX ст. як час пашырэння рэшткаў прыгонніцтва ва ўмовах заняпаду памешчыцкай гаспадаркі і першых спроб з боку сялян самастойнага вядзення гаспадарак. Прадукцыя мясцовай прамысловасці на гэтым этапе не мела значэння. Эпоха 80-х гг. XIX ст. — пачатку XX ст. вызначалася М. Доўнарам-Запольскім як пераходная, звязаная з пэўнымі зрухамі ва ўлонні напалову феадальнай гаспадаркі. Пачатак XX ст. характарызаваўся паскоранай капіталізацыяй сельскай гаспадаркі. Гэты працэс ахапіў таксама і прамысловасць, якая пераадольвала ў той час формы дробнай вытворчасці і прымала рысы капіталістычнай індустрыі. Аднак працэс эканамічнай эвалюцыі, на думку даследчыка, не быў завершаны [177, с. 232].

У 20—30-я гг. XX ст. у вывучэнні развіцця беларускай вёскі асноўны акцэнт быў зроблены на аналіз працэсу сацыяльнага разлажэння сялянства, вызначэння крытэрыяў дадзенага працэсу. Важным аспектам вывучэння становіцца таксама разгляд форм і прычын разгортвання сялянскага руху. Адным з першых да гэтых пытанняў звярнуўся У. Ігнатоўскі [211—213], які падкрэсліваў, што «Беларусь амаль не ведае тыпу рускага кулака міраеда, які як павук аплятаў усё сяло даўгавымі абавязкамі». Заможны селянін у Беларусі заўсёды займаўся выключна земляробствам. «Яму чужыя заняткі промысламі, гандлем і ліхварствам» [211, с. 17]. У больш нівеліраваным выглядзе, без вострых супярэчнасцей у сялянскім асяроддзі, прадстаўляў сацыяльныя адносіны ў беларускай вёсцы А. Смоліч, які каратка ахарактарызаваў асноўныя накірункі міграцыі насельніцтва Беларусі, узровень яго пісьменнасці, структуру заняткаў і нацыянальны склад. Прычыну пашырэння адыходных промыслаў, працоўнай эміграцыі сярод беларускага сялянства ён бачыў у нязначным развіцці мясцо-

вай прамысловасці, малазямеллі, нізкай ураджайнасці і няўменні гаспадарыць на зямлі [580, с. 184]. Галоўнай супярэчнасцю развіцця капіталізму ў Беларусі К. Кернажыцкі абазначыў панаванне «стараго феадальнага землеўладання, якое было ўзаконена рэформай 1861 г.» [246, с. 12]. У той жа час ён прызнаваў, што ўзнікненне буржуазных адносін у сельскай гаспадарцы Беларусі адносіцца да дарэформеннага часу [246, с. 70]. К. Кернажыцкі звяртаўся таксама да праблемы сацыяльнага разлажэння беларускага сялянства. Даследчык падкрэсліваў першасную, нават у параўнанні з памешчыкам, ролю заможнага селяніна ў эканоміцы беларускай вёскі ў сувязі з развіццём капіталізму [246, с. 35]. Ён пагаджаўся з В. Шчарбаковым у вызначэнні колькасці батракоў і вясковай беднаты Беларусі, якія жылі працай па найме. Лічбу ў 300 тыс. чалавек на пачатак XX ст. ён лічыў рэальнай і нават «крыху зьменшанай» [246, с. 22]. К. Кернажыцкі лічыў, што ў перасяленчым руху ў межах Расійскай імперыі ўдзельнічала пераважна сярэдняе сялянства.

На старонках працы А. Цвікевіча «“Западно-руссизм”: Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX ст.» на шырокім фоне развіцця грамадска-палітычнага руху разгледжана разгортванне ўрадавай палітыкі на тэрыторыі Беларусі [652]. А. Цвікевіч сфармуляваў ідэю аб барацьбе расійскага і польскага капіталу за беларускі рынак. Агульны стан сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі напярэдадні рэвалюцыйных змен 1917 г. разгледжаны на старонках калектыўнай працы «Белорусская Советская Социалистическая Республика» [33]. Характарызуючы сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі, С. Агурскі падкрэсліваў, што толькі з канца 70-х гг. XIX ст. тут адбываюцца першыя зрухі ў развіцці мясцовай фабрычнай вытворчасці, павольна расце пралетарыят [3, с. 10]. У прамысловых адносінах С. Агурскі вылучаў толькі Гродзенскую губерню, Беларусь жа ў цэлым да канца XIX ст. лічыў адсталай аграрнай краінай [3, с. 113].

Ужо ў працах беларускіх даследчыкаў 20-х гг. XX ст. пры характарыстыцы пранікнення капіталістычных адносін у эканоміку Беларусі другой паловы XIX — пачатку XX ст. часам не заўважаліся складанасці дадзенага працэсу, паказ перапляценняў з астаткамі мінуўшай эпохі адыходзіў на другі план. Асабліва гэта характэрна для айчыннай гістарыяграфіі 30—50-х гг. XX ст., якая вызначылася празмернай увагай да развіцця рабочага і сялянскага руху. Не без шаблонаў таго часу, але ўсё ж змястоўны матэрыял аб сацыяльна-эканамічным развіцці Беларусі ўтрымліваюць даследаванні Д. Дудкова [183], І. Саладкова [563], М. Фрыдман [647], А. Чарнушэвіча [672] і інш. Для даследаванняў гэтага перыяду была дастаткова пашыранай няўвага да належнага афармлення даведачнага апарату, спасы-

лак на крыніцу інфармацыі, што зніжае давер да зробленых у працах абагульненняў і высноў. Як дастаткова нізкі ацэньваў узровень прамысловага развіцця Беларусі Д. Дудкоў. Характарызуючы развіццё і склад прамысловай буржуазіі Беларусі, ён адзначаў больш уплывовую, у параўнанні з дваранамі, ролю замежных падданных у развіцці прамысловасці Беларусі. Д. Дудкоў акцэнтаваў таксама ўвагу на сацыяльнай неаднароднасці сялянства. Адпаведна яго падлікам, бедната складала 40—42 % двароў, сярэдняе сялянства — 42—45, заможнае — 15—16 % [183, с. 67, 68, 73, 87]. Абагуленая характарыстыка сацыяльных працэсаў у беларускай вёсцы і горадзе, разлажэння сялянства прысутнічае ў манаграфіі І. Саладкава. На аснове аналізу матэрыялаў падворнага перапісу сельскага насельніцтва Віцебскай губерні ў 1907 г. ахарактарызавала маёмаснае разлажэнне сялянства Э. Хромава [651]. Групіроўку сялянскіх гаспадарак даследчыца правяла паводле падліку плошчы іх пасеваў. Праведзеная групіроўка дазволіла аднесці 65 % сялянскіх двароў да бядняцкіх, да сярэдніх — 25 %, да заможных — 10 % [651, с. 68—70].

У пасляваенны перыяд, асабліва пачынаючы з канца 50-х гг. XX ст., пашыраецца кола пытанняў сацыяльнай трансфармацыі беларускага грамадства другой паловы XIX — пачатку XX ст., разгледжаных беларускімі гісторыкамі. На працягу 60—80-х гг. XX ст. гісторыкамі ўведзены ў навуковы ўжытак і ахарактарызаваны многія віды масавых крыніц, акрэслены інфармацыйныя магчымасці значнай колькасці статыстычных даных. Але ў гэты перыяд іх разгляд па-ранейшаму датычыўся пераважна ўплыву капіталістычных адносін на вёску і горад Беларусі, станаўленне пралетарыяту і сацыяльнае разлажэнне сялянства. Для беларускай савецкай гістарыяграфіі было характэрна спалучэнне даследаванняў сацыяльна-эканамічнага развіцця з тэматыкай разгортвання рэвалюцыйна-дэмакратычнага руху і рэвалюцыйных пераўтварэнняў. У гэты час з'явіўся шэраг прац М. Біча [35—37], М. Болбаса [43—45], К. Шабуні [675—677], В. Панюціча [485, 486, 488—490, 492], Л. Ліпінскага [289, 290], Х. Бейлькіна [26], С. Самбук [564], А. Кажушкова [265] і інш. Вялікай колькасцю прыведзенага статыстычнага матэрыялу і грунтоўнасцю для сучаснага ёй этапу развіцця айчыннай гістарыяграфіі вызначаецца калектыўная манаграфія «Эканоміка Беларусі в эпоху імперіялізма» [693]. Каштоўным здабыткам гэтага перыяду для вывучэння гісторыі Беларусі стала выданне калектыўных абагульняючых прац: «Гісторыя Беларускай ССР» [105], «Этнаграфія беларусаў: гістарыяграфія, этнагенез, этнічная гісторыя» [694], «История рабочего класса Белорусской ССР» [217]. Апошняя стала этапным падвядзеннем вынікаў даследаванняў савецкімі вучонымі гісторыі рабочага класа

Беларусі, дзе змешчаны матэрыялы аб фарміраванні, колькасці, складзе, становішчы пралетарыяту Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. У беларускай савецкай гістарыяграфіі асэнсаванне сацыяльных працэсаў у Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XX ст., у прыватнасці эвалюцыі саслоўна-карпаратыўнай арганізацыі насельніцтва і станаўлення буржуазнага грамадства, працэсы яго мабілізацыі, з’яўлялася ілюстрацыйным прыдаткам да асэнсавання пытанняў эканамічнага развіцця.

Асноўны тэзіс савецкай гістарыяграфіі аграрнай гісторыі другой паловы XIX — пачатку XX ст. — паступовае, няўхільнае разбурэнне і згальненне асноўнай масы сялянскіх гаспадарак, пралетарызацыя вясковай беднаты і пераўтварэнне невялікай часткі гаспадароў у сельскую буржуазію. Дадзены тэзіс, які меў свой пачатак у працах расійскіх эканамістаў і публіцыстаў народніцкага накірунку, практычна без змен трансліруецца ў асноўнай частцы сучасных беларускіх даследаванняў і ў навучальнай літаратуры. Нельга цалкам яго адкінуць нават з умовай новага прачытання крыніц і прымянення сучасных метадалагічных прыёмаў, аднак ён вельмі схематычна адлюстроўвае складаную сацыяльную палітру беларускай вёскі перыяду капіталізму. Значнае месца ў даследаваннях К. Шабуні займала пытанне аб маёмасным разлажэнні беларускага сялянства пад уплывам развіцця капіталістычных адносін. К. Шабуня ўпершыню адаптаваў і абгрунтаваў на беларускім матэрыяле крытэрыі У. Леніна сацыяльна-маёмаснай групіроўкі сялянскіх гаспадарак: бядняцкія гаспадаркі з памерам зямельных угоддзяў да 15 дзесяцін, сярдняцкія — ад 15 да 20 дзесяцін зямлі, заможныя — больш 20 дзесяцін [675, с. 24—26]. На аснове падлікаў размеркавання рабочай жывёлы, купленай, арандаванай і надзеленай зямлі ў пачатку XX ст. даследчык аднёс 61 % сялянскіх двароў да ліку бядняцкіх, а 11 % — да заможных [675, с. 76, 78—79, 88, 91—92]. Блізкімі значэннямі характарызаваў працэнтныя суадносіны маёмасных груп сялянства Л. Ліпінскі. Акрамя таго, ён разгледзеў саслоўныя групы сельскага насельніцтва Беларусі. У пастаноўцы даследчыцкіх задач Л. Ліпінскі пайшоў услед за працамі сваіх папярэднікаў. Нягледзячы на абагульненне значнай колькасці апублікаваных і архіўных крыніц, даследчык не зрабіў прыняцова новых высноў аб ступені пранікнення капіталістычных адносін у беларускую вёску. Больш шырока пытанні маёмаснага разлажэння сялянства імкнуўся разгледзець В. Панюціч. Іх аналіз прысутнічае ў большасці яго даследаванняў, у тым ліку і ў выдадзеным пад аўтарскай рэдакцыяй другім томе «Гісторыі сялянства Беларусі» [106], дзе на аснове вялікага пласта архіўных крыніц і абагульнення вопыту спецыяльных даследаванняў дадзены панарамны разгляд эвалюцыі сацыяльна-эканамічнага, пра-

наваго становішча, побыту беларускага сялянства ў 60-я гг. XIX — пачатку XX ст., яго месца на ўрадавай палітыцы, аграрных пераўтварэннях, міграцый і сацыяльнага руху. Паводле падлікаў В. Панюціча, на мяжы XIX—XX стст. звыш 60 % сялянскіх двароў адносіліся да ліку бядняцкіх, прыкладна 30 % — сярэдняцкіх, каля 8 % — заможных [489, с. 40]. Да ліку прыныцыповых пытанняў аграрнай гісторыі В. Панюціч адносіць праблему стануўлення дробнай сялянскай буржуазіі (кулацтва), фарміраванне якой было адным з важнейшых паказчыкаў развіцця капіталізму ў сельскай гаспадарцы, «якасна новай з’явай у сацыяльнай эвалюцыі парэформеннай вёскі» [487, с. 220]. Да ліку кулакоў В. Панюціч адносіў не ўсіх заможных сялян, а толькі тых, «хто жыў чужой працай, эксплуатаваў наёмную рабочую сілу» [487, с. 220]. Даследчык не пагаджаўся з пунктам гледжання тых гісторыкаў, якія ставілі пад сумненне існаванне кулацтва ў Беларусі. Акцэнтуючы ўвагу на выкарыстанні працы наёмных работнікаў як адметнай рысы кулацтва, В. Панюціч адзначаў: «Менавіта ў гэтым сацыяльная сутнасць кулака, а не ў тым, што ён прадпрымальнік-спекулянт, ліхвар, які жыве гандлем, пазыкай грошаў пад працэнты» [487, с. 220]. В. Панюціч прыйшоў да высновы, што адыходныя промыслы сярод беларускага сялянства былі развіты некалькі слабей, чым у сярэднім па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі [486, с. 50].

Да пытанняў фарміравання сялянскай буржуазіі, уплыву капіталістычных адносін на беларускую вёску, вызначэння этапаў дадзенага працэсу звяртаўся таксама Х. Бейлькін. Даследчык адносіць да ліку фермерскіх усе заможныя сялянскія гаспадаркі, дзе выкарыстоўвалася наёмная рабочая сіла. Больш таго, фермерамі, на думку Х. Бейлькіна, з’яўляліся тыя з заможных гаспадароў, хто не займаўся гандлёва-ліхварскімі аперацыямі, не выкарыстоўваў адпрацоўкі. Ліхварства, пасрэдніцкі гандаль, выкарыстанне адпрацовак было характэрна для кулацтва [21, с. 71—75; 25, с. 117; 487, с. 234]. Х. Бейлькін адзначае, што асаблівасцю беларускага кулацтва з’яўляліся абмежаваныя магчымасці яго фарміравання па прычыне існавання рысы аседласці яўрэяў [25, с. 117]. У 90-я гг. на старонках «Беларускага гістарычнага часопіса» разгарнулася дыскусія паміж Х. Бейлькіным і В. Панюцічам. Пачатак паклаў артыкул Х. Бейлькіна «Да пытання аб фермерах і кулаках на Беларусі (другая палова XIX — пачатак XX стст.)» [21], апублікаваны ў 1994 г. В. Панюціч выказаў нязгоду з вылучэннем і абгрунтаваннем Х. Бейлькіным у развіцці аграрнага капіталізму ў Беларусі другой паловы XIX ст. двух перыядаў: 60—70-я і 80—90-я гг. В. Панюціч лічыць мэтазгодным разглядаць 60—90-я гг. XIX ст. як суцэльны перыяд. Востра адрэагаваў даследчык і на спробы Х. Бейлькіна вызначыць змест сацыяль-

ных катэгорый «кулак» і «фермер» прымяняльна да аграрнай гісторыі Беларусі [484].

На аснове аналізу прац беларускіх даследчыкаў У. Міхнюк прадэманстраваў недастатковасць выкарыстання даных аб забеспячэнні вясковых двараў коньмі ў якасці паўнаwartаснага крытэрыю вызначэння сацыяльнага разлажэння сялянства, а таксама неабходнасць улічваць у вырашэнні гэтага пытання спецыфічныя ўмовы развіцця беларускай вёскі [331, с. 29—31]. Ён лічыў неправамерным сялянскія гаспадаркі без каня і з адным канём цалкам адносіць да бядняцкіх. Удзельная вага такіх гаспадарак была вельмі высокай на захадзе і ў цэнтры Беларусі [331, с. 29]. У. Міхнюк падкрэсліваў адсутнасць у беларускіх даследчыкаў адзінай метадыкі вызначэння глыбіні сацыяльнага разлажэння сялянства. З улікам інфармацыйных магчымасцей статыстычных крыніц, перш за ўсё апублікаваных матэрыялаў ваенна-конскіх перапісаў, пазямельных абследаванняў 1877 і 1905 гг., дастаткова падрабязна распрацаваны пытанні маёмаснага разлажэння сялянства. Аднак іх даныя аб працэнтных суадносінах розных маёмасных груп у асяроддзі беларускага сялянства часам істотна адрозніваюцца. Удзельная вага беднякоў абазначалася ў межах ад 40—42 да 82,5 %, сярэднякоў — ад 9,7 да 42—45 %, заможных — ад 7,8 да 17,2 % [331, с. 28]. Далейшае вывучэнне гэтага пытання ўскладняецца адсутнасцю на макраўзроўні колькасных даных аб размеркаванні ў Беларусі арандаваных і набытых зямель, найме рабочай сілы ў сялянскіх гаспадарках і інш.

У савецкай гістарыяграфіі міграцыі насельніцтва часта разглядаліся як форма стыхійнага пратэсту сялянства і як сацыяльнае зло, якое было выклікана палітыкай расійскага самаўладдзя. Пытанні перасялення сялян Беларусі ў другой палове XIX ст. даследаваў П. Верашчагін [82, 83], аднак памылкова лічыў, што ў канцы XIX ст. асноўным напрамкам іх міграцыі стала Сібір. Гэта сцвярджэнне супярэчыла даным перапісу насельніцтва 1897 г. П. Верашчагін перавялічваў таксама ўдзельную вагу выхадцаў з беларускіх губерняў у агульнарасійскім перасяленчым руху. Беларусь аднесена даследчыкам да аднаго з нямногіх раёнаў масавых перасяленняў [83, с. 5]. П. Верашчагіным прааналізавана ўрадавая палітыка ў перасяленчым пытанні, але ён абсалютызаваў яе стрымліваючы накірунак у дачыненні да беларускіх губерняў. П. Верашчагін вылучае некалькі перыядаў у разгортванні перасяленчага руху беларускага сялянства: першы — 60—70-я гг. XIX ст., калі міграцыі сельскіх жыхароў былі дастаткова слабымі і скіраванымі пераважна на поўдзень і паўднёвы ўсход Расіі. 80-я — першая палова 90-х гг. склалі наступны этап перасяленчага руху з Беларусі, калі асноўным накірункам іх стала Сібір. Трэці этап сялянскіх

перасяленняў — 1896—1906 гг., астатнія гады да 1914 г. склалі чацвёрты этап [83, с. 32—37]. Перасяленні сялян Беларусі ў Сібір у пачатку XX ст., іх прычыны, дынаміка сталі прадметам разгляду ў артыкулах З. Сямейных [574, 575, 607, 608].

У айчынай гістарыяграфіі сфарміравана агульнае ўяўленне аб міграцыйных патоках насельніцтва, найперш сельскіх жыхароў, з тэрыторыі Беларусі ў канцы XIX — пачатку XX ст. Аднак ішоў і зваротны працэс. У кожнай з беларускіх губерняў пражывала дастаткова адчувальная колькасць асоб, якіх у статыстычных крыніцах таго часу называлі немясцовымі ўраджэнцамі, гэта значыць выхадцамі з іншых рэгіёнаў. Колькі іх было, адкуль яны паходзілі — гэтыя пытанні засталіся па-за ўвагай беларускіх гісторыкаў, а іх разгляд дазваляе ў значнай ступені ўдакладніць і канкрэтызаваць фарміраванне рынку працы на тэрыторыі Беларусі, развіццё эканамічных сувязей. Варта таксама згадаць, што нават інфармацыйныя магчымасці апублікаваных матэрыялаў перапісу насельніцтва 1897 г. у гэтым напрамку даследчыкамі да канца не вычарпаны. У айчынай гістарыяграфіі няма дакладнага ўяўлення аб памерах эміграцыі з беларускіх губерняў за межы Расійскай імперыі [107, с. 60]. У гэтай сувязі нельга пагадзіцца з Я. Насыткам аб тым, што праблема міграцый беларускага насельніцтва ў гістарычнай літаратуры вывучана даволі поўна і аб’ектыўна [107, с. 54].

На працягу некалькіх дзесяцігоддзяў сярод даследчыкаў Савецкай Беларусі ў вывучэнні айчынай гісторыі другой паловы XIX — пачатку XX ст. адной з найбольш актуальных тэм была гісторыя рабочага класа, якую даследавалі З. Абезгаўз, М. Біч, М. Болбас і інш. З. Абезгаўз прыйшоў да высновы, што прамысловы пераварот на тэрыторыі Беларусі завяршыўся ў 80—90-я гг. XIX ст. [2, с. 60], а Беларусь перад пачаткам Першай сусветнай вайны адносілася да сярэднеразвітых у прамысловых адносінах рэгіёнаў Расійскай імперыі [1, с. 41]. У працах М. Біча дадзены разгляд дынамікі колькасці, складу, становішча, крыніц фарміравання пралетарыяту, а таксама кароткая характарыстыка саслоўнага і сацыяльна-прафесійнага складу насельніцтва Беларусі ў другой палове XIX ст., аналіз працэсаў кансалідацыі як сацыяльных груп пралетарыяту і буржуазіі. У даследаваннях М. Болбаса таксама знайшлі адлюстраванне пытанні дынамікі росту і структуры рабочага класа і асобныя аспекты станаўлення буржуазіі Беларусі. У працах М. Болбаса сканцэнтраваны вялікі масіў даных, найперш статыстычных, аднак здзіўляе частая адсутнасць спасылак на крыніцу інфармацыі колькасных даных, дакладнага разгляду аўтарскай метадыкі падліку. М. Болбас адносіў пачатак прамысловага перавароту ў

Беларусі да канца 50-х гг. XIX ст. Спецыфічнай рысай гэтага працэсу стала тое, што тут, у адрозненне ад краін Захаду і расійскіх губерняў, тэхнічная рэвалюцыя пачалася ў металапрацоўчай вытворчасці [45, с. 89—90]. Такое меркаванне атрымала пашырэнне ў айчыннай гістарыяграфіі. Праз аналіз шэрагу статыстычных даных М. Болбас канстатаваў, што ў другой палове XIX ст. беларускія губерні па ўзроўні прамысловага развіцця знаходзіліся на сярэднім для Расійскай імперыі ўзроўні [44, с. 103]. М. Болбас падрыхтаваў таксама даведнік «Промысловые предприятия дарэвалюцыйнай Беларусі» [43]. Асобныя пытанні сацыяльнай мабільнасці і стратыфікацыі рабочых Беларусі знайшлі адлюстраванне ў працах А. Бараноўскага [15], В. Іванова [209], У. Цітка [616], дынамікі колькасці і складу насельніцтва Беларусі — у даследаваннях А. Ракава [544, 545] і інш.

Саслоўная ўрадавая палітыка ў другой палове XIX ст., рэжым выключных законаў у дачыненні да католікаў, яўрэяў, сферы землеўладання і землекарыстання, іх уплыў на сацыяльныя працэсы ў горадзе і вёсцы Беларусі прааналізаваны ў манаграфіі С. Самбук. Даследчыца разглядала вольных людзей, сельскіх чыншавікоў, старавераў у якасці асобных саслоўных груп сельскага насельніцтва [564, с. 182—185]. В. Панюціч лічыць іх саслоўнымі разрадамі сялян [487, с. 191].

У айчыннай літаратуры на розных этапах сустракаліся неадназначныя ацэнкі ўзроўню пашырэння пісьменнасці сярод насельніцтва Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. Доўгі час пераважаў павярхоўны аналіз, прысутнічалі неабрунтаваныя і часта значна заніжаныя лічбы, што было выклікана часткова сцвярджэннем тэзіса аб каланіяльным мінулым Беларусі як былой адсталай ускраіны Расійскай імперыі. Першым грунтоўным даследаваннем названай праблемы стаў артыкул М. Улашчыка «Письменность у дарэвалюцыйнай Беларусі», апублікаваны ў 1968 г. [637]. Даследчыкам была прароблена вялікая работа па апрацоўцы статыстычных матэрыялаў канца XIX — пачатку XX ст., асабліва апублікаваных матэрыялаў перапісу насельніцтва 1897 г. Прыведзеныя М. Улашчыкам абгульняючыя лічбы аб узроўні пісьменнасці насельніцтва Беларусі канца XIX — пачатку XX ст. трывала ўвайшлі ў навуковы зварот, знайшлі адлюстраванне ў шэрагу навуковых прац і навучальных дапаможнікаў, але ў асобных публікацыях выкарыстоўваліся сумарныя даныя, якія заснаваны на не зусім карэктных падліках. Аўтары выдання «Асвета і педагогічная думка ў Беларусі: са старажытных часоў да 1917 г.» сцвярджаюць, што ў пачатку XX ст. «Беларусь была адным з самых адсталых раёнаў краіны па развіццю школьнай сеткі, узроўню пісьменнасці насельніцтва, ахопу дзяцей навучаннем» [11, с. 438—439].

На сучасным этапе сацыяльная гісторыя адносіцца да ліку нямногіх раздзелаў гісторыі Беларусі, дзе не адбылося адмаўлення ад здабыткаў даследчыкаў мінулага, спроб рэвалюцыйна перагледзець тэарэтычныя падыходы да асэнсавання ранейшых працэсаў. У апошнія дзесяцігоддзе ў айчынай гістарыяграфіі адбываюцца спробы пошуку новых метадалагічных падыходаў, выкарыстання мадэрнізацыйнай парадигмы для аналізу трансфармацыі беларускага грамадства. Упершыню агульныя абрысы сацыяльнай мадэлі беларускага гандлёва-прамысловага насельніцтва канца XIX ст. вызначыў З. Шыбека. Даследчык увёў у яго характарыстыку такую катэгорыю, як прамежкавы клас, куды ўключыў дробных уласнікаў і вытворцаў, якія без выкарыстання вольнанаёмных работнікаў сваёй працай здабывалі неабходныя сродкі існавання. Акрамя таго, З. Шыбека да прамежкавага класа прылічыў салдат, пенсіянераў, зняволеных [690, с. 70]. Тых, хто выкарыстоўваў вольнанаёмную працу і меў трывалыя сувязі з рынкам, З. Шыбека аднёс да ліку буржуазіі. Некалькі спрэчным уяўляецца дзяленне беларускай інтэлігенцыі на капіталістычных прадпрыемальнікаў (тых, хто меў уласныя лясчэбныя ўстановы, майстэрні, выданні і г. д.) і інтэлектуальных пралетарыяў (усе астатнія прадстаўнікі сацыяльна-прафесійных груп інтэлігенцыі) [690, с. 70].

У манаграфіі З. Шыбекі «Гарады Беларусі (60-я гады XIX — пачатак XX стагоддзя)», а таксама ў шэрагу іншых яго прац упершыню ў айчынай гістарыяграфіі ўздымаецца праблема сацыяльнай і тэрытарыяльнай мабільнасці жыхароў беларускіх гарадоў і мястэчак, характарызуецца палітыка расійскага ўрада ў дачыненні да працэсаў горадаўтварэння [685—688]. З. Шыбека вылучае рэвалюцыю 1905—1907 гг. як паскараючы фактар разгортвання мадэрнізацыйных працэсаў, якія закранулі пераважна эканамічную сферу і ў меншай ступені грамадскае жыццё [689, с. 49].

Сучасныя беларускія даследчыкі больш прадметна звярнулі ўвагу на вывучэнне гісторыі дваранства, буржуазіі, святарства, інтэлігенцыі і некаторых іншых груп насельніцтва Беларусі. Даследаванне А. Жытко «Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861—1914 гг.» з'яўляецца першай у айчынай гістарыяграфіі манаграфіяй, прысвечанай гісторыі вышэйшага саслоўя ў Беларусі на этапе станаўлення і развіцця капіталістычных адносін [198]. Тут і ў іншых работах даследчыка дадзены аналіз дынамікі складу дваранства, крыніц яго папаўнення, ролі ў эканамічным жыцці [195—197, 199]. У манаграфіі Н. Палятаевай разгледжаны дынаміка, склад, прававое становішча, гандлёва-прамысловая дзейнасць купецтва Беларусі [525]. Яна ж прааналізавала суадносіны паняццяў «купец», «купецтва», «прадпрыемальнікі» прымяняльна да сацыяльна-прававой рэчаіснасці Ра-

сійскай імперыі другой паловы XIX — пачатку XX ст. [526, с. 44—47]. Этапы і асаблівасці разгортвання мадэрнізацыйных працэсаў у Беларусі, іх змест, уплыў на сацыяльныя змены, эвалюцыю саслоўна-карпаратыўнай арганізацыі насельніцтва ў другой палове XIX — пачатку XX ст., рост яго мабільнасці даследуе А. Кахановіч [234—245; 274; 718]. Узяўшы за метадалагічную аснову даследавання мадэрнізацыйную парадыгму, С. Токць прааналізаваў накірунак і характар сацыяльна-культурных працэсаў, якія адбываліся ў традыцыйным жыцці заходнебеларускай вёскі ў другой палове XIX — першай трэці XX ст. [618—621]. Аўтар акцэнтуюе ўвагу на эвалюцыю сацыяльнай і этнаканфесійнай свядомасці сярод сялян, папярэньні сярод іх пісьменнасці. С. Токць разглядае, перш за ўсё, лакальны рэгіён — Гродзеншчыну, у асобных выпадках выходзячы за яго межы. На мікраўзроўні, узяўшы за прыклад невялікі рэгіён на тэрыторыі сучаснага Лагойскага раёна, В. Насевіч прааналізаваў сацыяльна-культурныя, гаспадарчыя, дэмаграфічныя змены ў традыцыйнай беларускай вёсцы на працягу з XIV да сярэдзіны XX ст. [366]. На аснове шырокага пласта архіўнага матэрыялу, помнікаў вуснай народнай творчасці даследчык паспрабаваў акрэсліць трансфармацыйныя працэсы ў вёсцы ў другой палове XIX — пачатку XX ст. Гісторыі тытулаванага дваранства Беларусі прысвечана праца С. Расадына [551]. На прыкладзе біяграфій мінскіх губернатараў дадзена характарыстыка вышэйшага чыноўніцтва беларускіх губерняў у працы П. Бригадына і А. Лукашэвіча [51]. Пытаннем эвалюцыі сацыяльна-прававога становішча і складу дробнай шляхты Беларусі ў 30—60-я гг. XIX ст. прысвечаны дысертацыйнае даследаванне і артыкулы В. Макарэвіча [297—299]. Развіццё прамысловага прадпрыемства ў фабрычна-заводскай сферы вытворчасці Беларусі ў 1861—1914 гг. прааналізаваў А. Бурачонак [55—57]. Праваслаўнае духавенства Беларусі як саслоўна-прававую групу вывучае Н. Карповіч [226, 227]. Пытаннем фарміравання беларускай дыяспары ў ЗША, Вялікабрытаніі прысвечаны шэраг работ А. Ціхамірава [670, 671] і Н. Гардзіенкі [102].

Апошнім часам беларускімі гісторыкамі значна менш надавалася ўвагі традыцыйным у айчынным гістарыяграфіі пытанням развіцця прамысловасці, сельскай гаспадаркі, фарміравання рабочага класа, сацыяльнага разлажэння сялянства. Станоўчым выключэннем сталі работы А. Бухаўца аб зменах у менталітэце сялянства ў пачатку XX ст., дзе з дапамогай новых метадалагічных і метадычных прыёмаў адбываецца пераасэнсаванне на іншым узроўні сацыяльна-культурнай дынамікі ў асяродку сельскага насельніцтва [59]. Разгляду сялянскага руху ў Беларусі ў другой палове XIX ст. прысвечаны работы У. Крука [278, 279]. Г. Маскевіч прааналізава-

ла сацыяльную стратыфікацыю беларускага сялянства ў 60—90-я гг. XIX ст. [302—305], С. Талмачова — сялянскае самакіраванне ў Беларусі [610, 622], В. Кныш — становішча маргінальных груп насельніцтва ў другой палове XIX ст. [259]. Абагуленая характарыстыка колькасці, складу, асаблівасцей фарміравання пралетарыяту Беларусі ў 1907—1917 гг. дадзена Э. Савіцкім [562], а на фоне развіцця фабрычна-заводскай прамысловасці схематычна — у работах Л. Пракаповіч [537, 538]. У манаграфіях В. Яноўскай [223, 699], А. Ганчара [101], А. Смалянчука [579] акрэслены асноўныя змены ў канфесійным складзе насельніцтва Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. Этнічны склад насельніцтва Беларусі, узровень пісьменнасці асобных яго груп, паводле даных перапісу насельніцтва 1897 г., на падставе параўнальнага аналізу з аналагічнымі паказчыкамі ў народаў Цэнтральна-Усходняй Еўропы знайшлі адпаведнасць у манаграфіі П. Церашковіча [614]. Праз апрацоўку статыстычных даных зборніка «Гандаль і прамысловасць Еўрапейскай Расіі па раёнах» ён прыйшоў да высновы, што ў кантэксце еўрапейскай часткі Расійскай імперыі Беларусь уяўляла сабой «найменш мадэрнізаваную тэрыторыю» [613, с. 197]. Развіццё этнаканфесійных груп насельніцтва Беларусі ў больш шырокім, чым разглядаемы перыяд, гістарычным кантэксце стала прадметам спецыяльнага аналізу ў манаграфічных даследаваннях А. Гарбацкага (стараабрадцы) [112], У. Тугая (латышы) [627]. Раздзел «Станаўленне буржуазнага грамадства (60—90-я гг. XIX ст.)» прысутнічае ў чацвёртым томе шасцітомнага навуковага выдання «Гісторыя Беларусі», падрыхтаванага супрацоўнікамі Інстытута гісторыі НАН Беларусі [103]. Аўтары акцэнтуюць увагу на разглядзе асаблівасцей урадавай палітыкі, правядзення буржуазных рэформ на тэрыторыі Беларусі, эвалюцыі сацыяльнай структуры сельскага насельніцтва, характарыстыцы этнадэмаграфічных працэсаў.

Шэраг манаграфій і артыкулаў С. Снапкоўскай прысвечаны развіццю адукацыі на тэрыторыі Беларусі [578]. Фарміраванне вясковага настаўніцтва Беларусі як сацыяльнай групы ў другой палове XIX — пачатку XX ст. стала прадметам вывучэння В. Астрогі [12, 13]. Развіццё рынку, прадпрымальніцтва ў Беларусі разглядаецца ў шматлікіх навуковых артыкулах А. Кіштымава [252—257]. На яго погляд, да буржуазных рэформ 60—70-х гг. XIX ст. Беларусь была аграрным грамадствам з элементамі гандлёвага капіталізму, а на мяжы XIX—XX стст. тут склаўся практычна ўвесь «будаўнічы набор» для станаўлення індустрыяльнага грамадства [107, с. 194]. Чыгуначнае будаўніцтва ў другой палове XIX ст. стала рашаючым фактарам уцягнення беларускай эканомікі спачатку ў агульнарасійскія, а затым і еўрапейскія рыначныя працэсы. Акрамя таго, увядзенне ў эксп-

луатацью чыгуначных шляхоў садзейнічала з'яўленню самай кваліфікаванай і арганізаванай часткі рабочага класа, у складзе якой па ўдзельнай вазе найбольш былі прадстаўлены беларусы [257, с. 116]. Характарыстыку зместу паняццяў «саслоўе» і «клас» прымяняльна да расійскай рэчаіснасці XIX ст., заснаваную на аналізе навуковай і даведачнай літаратуры XIX—XX стст., дала А. Філатава [641, с. 64—68]. Да высновы аб тым, што разгортванне працэсаў мадэрнізацыі ў Беларусі на мяжы XIX—XX стст. адбывалася ў агульнаеўрапейскім рэчышчы, прыйшла М. Бяспалая [60, с. 81]. Пачатковы этап мадэрнізацыі ў Беларусі І. Кітурка звязвае з другой паловай XVIII ст. [251].

Стан, дыскусійныя пытанні, перспектывы айчыннай гістарыяграфіі, у тым ліку па пытаннях непасрэдна ці ўскосна звязаным з тэмай дадзенага даследавання, разгледжаны ў калектыўных даследаваннях Інстытута гісторыі НАН Беларусі «Гістарыяграфія гісторыі Беларусі канца XVIII — пачатку XX ст.: праблемы, здабыткі, перспектывы» [107], «На шляху станаўлення беларускай нацыі: гістарыяграфічныя здабыткі і праблемы» [337], «Гісторыя беларускай дзяржаўнасці» [104]. Асобныя аспекты тэмы ўзняты ў шматтомным акадэмічным выданні «Беларусы» [28—30].

У айчыннай гістарыяграфіі разгляд пытанняў сацыяльнай трансфармацыі беларускага грамадства другой паловы XIX — пачатку XX ст. носіць дастаткова традыцыйны характар, нягледзячы на выкарыстанне на сучасным этапе новых даследчыцкіх прыёмаў, дадатковых дакументальных крыніц. Па-за ўвагай даследчыкаў засталіся шэраг пытанняў, без разгляду якіх немагчыма цэласнае ўспрыяццё названай канцэптуальнай праблемы. У іх ліку эвалюцыя саслоўна-карпаратыўнай сістэмы як цэласнай арганізацыі насельніцтва, шляхі і дынаміка яе сацыяльнай і тэрытарыяльнай мабільнасці, рост узроўню і якасці пісьменнасці як фактару, які быў вызначальным для сацыяльных змен у грамадстве і інш. Беларускія даследчыкі пры вывучэнні сацыяльнай мабільнасці насельніцтва надавалі перавагу выкарыстанню такіх паняццяў, як «сацыяльнае разлажэнне», «маёмасная дыферэнцыяцыя» і г. д. Таксама ў вывучэнні сацыяльнай дынамікі звярталіся найперш да працэсаў сацыяльна-маёмаснага разлажэння грамадства. Стан сённяшняга вывучэння эвалюцыі сацыяльных працэсаў у Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. дазваляе схематычна акрэсліць іх агульныя абрысы, вызначыць напрамак уплыву сацыяльна-эканамічных фактараў. На самай справе, рэаліі сацыяльнай трансфармацыі беларускага грамадства былі нашмат складаней, побач спалучаліся элементы індустрыяльнага грамадства і новае жыццё набылі традыцыйныя формы сацыяльнай арганізацыі.

Для беларускай гістарыяграфіі, у тым ліку сучаснай, характэрна ў значнай ступені апісальнасць у аналізе гісторыі саслоўяў, эвалюцыі расійскай саслоўнай палітыкі, вызначэнні спецыфічных рыс трансфармацыі саслоўных інстытутаў у Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. [107, с. 74]. У айчынной гістарыяграфіі дастаткова павярхоўна адлюстраваны працэсы інтэграцыі сацыяльнай структуры насельніцтва беларускіх зямель пасля ўваходжання ў склад Расійскай імперыі ў саслоўна-карпаратыўную арганізацыю расійскага грамадства, прычыны захавання за каталіцкай і спаланізаванай землеўласніцкай элітай значных эканамічных і сацыяльна-культурных пазіцый, лёс «прамежкавых» сацыяльных катэгорый насельніцтва Беларусі (вольныя людзі, чыншавікі і інш.), якія не ўкладваліся ў жорсткую саслоўную іерархію грамадства Расійскай імперыі. Мяшчане, ганаровыя грамадзяне Беларусі як саслоўныя групы ніколі не былі самастойнымі прадметам вывучэння гісторыкаў. Тая ж заўвага можа быць адрасавана і ў дачыненні да паўнаважнага вывучэння праваславаўнага, каталіцкага духавенства, чыноўніцтва і інтэлігенцыі Беларусі. Для айчынной гістарыяграфіі ўласціва няўвага да гісторыка-дэмаграфічных даследаванняў, найперш да вызначэння дынамікі колькасці насельніцтва, характарыстыкі яго полаўзроставай структуры, пераходу да сучаснага тыпу ўзнаўлення і інш. Беларускія гісторыкі пакуль што не асэнсавалі неабходнасці глыбокай і крытычнай апрацоўкі даных дэмаграфічнай статыстыкі, таго, што ўжо, напрыклад, паспяхова было зроблена савецкімі і сучаснымі расійскімі даследчыкамі (А. Рашыным [552, 553], Я. Вадарскім [89], У. Кабузанам [218—222], Б. Міронавым [324—330] і інш.). У айчынной гістарыяграфіі не атрымала распрацоўку пытанне аб уплыве адыходных промыслаў, працоўнай эміграцыі на сялянскую гаспадарку, іх інвестыцыйным патэнцыяле для вясковай эканомікі.

У расійскай гістарыяграфіі разгляд сацыяльных працэсаў на тэрыторыі Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. адбываўся пераважна ў кантэксце макрагістарычнага развіцця Расійскай імперыі. Цікавыя даныя і характарыстыка асобных сацыяльных працэсаў у беларускіх губернях прыведзены ў працах шэрагу расійскіх даследчыкаў, якія часцей за ўсё больш шырокія па тэрытарыяльных межах прадмета разгляду. Сярод іх вылучаюцца працы Б. Ананьіча [7], А. Анфімава [8—10], А. Боханавы [49, 50], М. Дружыніна [182], П. Заянчкоўскага [200, 201], А. Карэліна [270, 271], І. Кавальчанкі [260—263], В. Лейкінай-Свірскай [283, 284], П. Рындзюнскага [559—561] і інш.

У 60—80-я гг. XX ст. у расійскай савецкай гістарыяграфіі склаліся дзве асноўныя гістарыяграфічныя традыцыі ацэнкі эвалюцыі сацыяльна-эка-

намічнага ладу памешчыцкай і сялянскай гаспадарак у канцы XIX — пачатку XX ст., прадстаўленыя работамі А. Анфімава і І. Кавальчанкі, а таксама іх вучняў. Пазіцыя А. Анфімава заключалася ў сцвярджэнні значнага ўплыву астанкаў прыгонніцтва на развіццё расійскай вёскі, адпаведна менш актыўнаму пранікненню капіталістычных адносін [632, с. 108]. А. Анфімаў лічыў галоўным крытэрыем, які вызначаў капіталістычны характар сялянскай гаспадаркі, перавагу масы наёмнай працы над сямейнай [632, с. 119]. Падыход І. Кавальчанкі вызначае сістэмнасць, выкарыстанне шматлікіх колькасных паказчыкаў, аналіз многіх фактараў, якія характарызавалі ступень пранікнення капіталістычных адносін у расійскую вёску. І. Кавальчанка і Л. Бародкін з дапамогай метадаў шматмернага статыстычнага аналізу вызначылі месца беларускіх губерняў у аграрнай і прамысловай тыпалогіях еўрапейскай часткі Расійскай імперыі [46, 47].

В. Зайцаў ахарактарызаваў нацыянальны і саслоўны склад насельніцтва беларускіх і літоўскіх губерняў напярэдадні паўстання 1863 г. Паводле падлікаў даследчыка, 14,08 % дваранства складалі землеўласнікі, «сапраўдныя дваране», астатняя частка — шляхта [202, с. 104]. Асобныя аспекты сацыяльна-дэмаграфічных аспектаў на тэрыторыі беларускіх губерняў прысутнічалі ў працах З. Тальвірскай [611], А. Мыльнікава [334], Б. Ціханова [617], Л. Склірова [577], Л. Іванова [210] і інш.

Пытанні выпрацоўкі ўрадавых рашэнняў у сацыяльна-саслоўнай сферы ў перыяд і пасля паўстання 1863 г. на тэрыторыі беларускіх губерняў сталі прадметам дэтальнага разгляду ў манаграфічным даследаванні Г. Камзолавай [267]. Аўтар прааналізавала механізм фарміравання ўрадавай палітыкі, супярэчнасць станаўлення і функцыянавання рэжыму выключных законаў у дачыненні да палякаў і каталіцкага насельніцтва беларускіх і літоўскіх губерняў, прадэманстравала неадназначнасць пазіцый мясцовай адміністрацыі і цэнтральных урадавых устаноў. Этнаканфесійную палітыку расійскага ўрада на тэрыторыі Беларусі і Літвы ў 60—70-я гг. XIX ст. даследуе М. Далбілаў [180, 181]. Цікавыя даныя, назіранні аб сацыяльных працэсах на тэрыторыі Беларусі прысутнічаюць у працах Б. Міронава. Асобныя даныя аб саслоўным складзе насельніцтва беларускіх губерняў прысутнічаюць у даследаваннях Н. Івановай і В. Жалтовай [207, 208], нацыянальнай палітыцы — у работах А. Мілера [318], Л. Гарызонтава [113], эвалюцыі шляхты — у артыкуле А. Сяліцкага [572] і інш. Выклікае здзіўленне, калі У. Кабузан, грунтоўна прааналізаваўшы пытанні эміграцыі і рээміграцыі ў Расійскай імперыі, практычна не заўважае сярод працоўных эмігрантаў беларусаў, якія, паводле сведчанняў шматлікіх дакументаў, былі сярод іх шырока прадстаўлены [222].

У польскай гістарыяграфіі пры разглядзе пытанняў развіцця Беларусі другой паловы XIX — пачатку XX ст. перавага надаецца вывучэнню этнакультурных працэсаў, палітычнаму кампаненту, звязанаму з адлюстраваннем стану польскай справы на заходніх ускраінах Расійскай імперыі. Сацыяльна-эканамічнае жыццё, у тым ліку пытанні сацыяльнай трансфармацыі беларускага грамадства, знаходзяць фонавае адлюстраванне ў абагульняючых выданнях па гісторыі Польшчы, дзе зноў жа прысутнічаюць толькі асобныя аспекты, напрыклад нацыянальны склад насельніцтва, эміграцыя (перш за ўсё, палітычная), канфесійнае жыццё і каталіцкае духавенства. Цікаваць выклікаюць даследаванні Ё. Сікорскай-Кулешы, Л. Заштаўта аб «разборы шляхты» [735—737], Б. Стэпнеўскай-Хольцэр аб поліэтнічным складзе насельніцтва гарадоў і мястэчак усходняй часткі Беларусі [732], Р. Юркоўскага аб становішчы землеўласнікаў Літвы і Беларусі і дзейнасці сельскагаспадарчых таварыстваў [717]. Характарыстыка этнаканфесійнага складу насельніцтва беларускіх губерняў у канцы XIX — пачатку XX ст., пераважна на аснове даных перапісу насельніцтва 1897 г. і прац беларускіх даследчыкаў, дадзена ў працах Р. Радзіка [727] і польскіх даследчыкаў беларускага паходжання Я. Мірановіча, А. Латышонка [724]. Развіццё свядомасці і культуры польскіх землеўласнікаў на тэрыторыі Беларусі, Літвы, Украіны ў 1864—1914 гг. ахарактарызаваў М. Устшыцкі [733]. Дастаткова паказальнай з’яўляецца праца А. Хвальбы, дзе ў агульны кантэкст гісторыі Польшчы 1795—1918 гг. укладаюцца асобныя фрагменты гісторыі Беларусі і вельмі абагулена дадзена дынаміка колькасці і этнаканфесійны склад насельніцтва, разгортванне працоўнай эміграцыі [708]. Падобныя даныя прысутнічаюць у выданнях С. Кеневіча [720], Е. Здрада [738] і інш. Фрагментарныя даныя аб сацыяльных працэсах прысутнічаюць у асобных выданнях па гісторыі Беларусі ў М. Космана [721], С. Ланца [722], а таксама ў працах Д. Файнхаўза [714], А. Заянчкоўскага [734]. Як спрэчныя ўспрымаюцца айчыннымі даследчыкамі падлікі этнічнага складу насельніцтва Беларусі на мяжы XIX—XX стст. у працах П. Эберхардта [691, 711—713]. Літоўскі даследчык Д. Сталонас падрыхтаваў даследаванне аб рэалізацыі палітыкі русіфікацыі на тэрыторыі Беларусі і Літвы ў другой палове XIX — пачатку XX ст. [181, 731]. Асобныя звесткі аб этнічным складзе насельніцтва і сацыяльных працэсах у Беларусі прыводзяцца Е. Александравічусам, А. Кулакаўскасам (Літва) [707], Р. Лінднэрам [288, 723], І. Путкамерам (Германія) [726], А. Капелерам (Аўстрыя) [225, 709, 710] і інш.

Такім чынам, вывучэнне сацыяльнай трансфармацыі беларускага грамадства ў другой палове XIX — пачатку XX ст., ва ўмовах разгортвання

мадэрнізацыйных працэсаў, як самастойнай навуковай праблемы знаходзіцца на пачатковай стадыі, паколькі папярэдня гістарыяграфія часта не толькі не шукала адказаў на многія з аспектаў абазначанай праблемы, але нават не ставіла іх. Патрабуюць пэўнай карэкціроўкі з улікам новых даследчыцкіх напрацовак некаторыя з тых высноў, якія зацвердзіліся ў ранейшых працах даследчыкаў. Для ацэнкі адноснасці завершанасці асэнсавання кожнай з навуковых праблем, сталасці гістарыяграфічнай спадчыны як найлепш падыходзяць словы аднаго з буйнейшых гісторыкаў XX ст. Ф. Брэдэля: «Гісторыю пастаянна трэба перапісваць, яна пастаянна знаходзіцца ў стадыі станаўлення і пераадолення самой сябе. Яе лёс падобны да лёсу іншых навук аб чалавеку. Пагэтаму я не думаю, што кнігі па гісторыі, якія мы пішам, захаваюць усё сваё значэнне на працягу дзесяцігоддзяў. Няма кніг, напісаных раз і назаўсёды, і ўсе мы гэта ведаем» [53, с. 122].

1.2. АНАЛІЗ КРЫНІЦ І ПРАБЛЕМА ІХ РЭПРЭЗЕНТАТЫЎНАСЦІ

Крыніцы для вывучэння сацыяльнай трансфармацыі беларускага грамадства другой паловы XIX — пачатку XX ст. прадстаўлены разнастайным і складаным корпусам даных. У іх ліку статыстыка, заканадаўчыя дакументы, матэрыялы справаводства, перыядычны друк, матэрыялы асабістага паходжання. Многія з іх апрацаваны і апублікаваны, асабліва статыстыка і заканадаўчыя акты, але большасць дакументаў знаходзіцца ў архівасховішчах і рукапісных аддзелах бібліятэк Мінска, Гродна, Вільнюса, Санкт-Пецярбурга і інш. Як архіўныя, так і апублікаваныя крыніцы адрозніваюцца па сваім фарміраванні і ступені рэпрэзентатыўнасці. Часта гістарычныя крыніцы мала супаставімыя паміж сабой з-за адрозненняў па сваім паходжанні, тэхніцы і праграме збору звестак.

У вырашэнні даследчыцкіх задач першаступеннае значэнне належыць статыстычным матэрыялам. Для характарыстыкі сацыяльных працэсаў у Беларусі другой паловы XIX — пачатку XX ст. найбольшую цікавасць уяўляюць матэрыялы дэмаграфічнай, аграрнай, прамысловай статыстыкі, а таксама статыстычных абследаванняў навучальных устаноў. Пачатак іх фарміравання як сістэмы даных у Расійскай імперыі традыцыйна звязваюць з 60-мі гг. XIX ст., калі быў створаны Цэнтральны статыстычны камітэт (ЦСК) МУС. Асабліваасцю статыстычнага ўліку ў Расійскай імперыі была адсутнасць адзінай сістэмы збору і апрацоўкі статыстычных звестак. Да канца XIX ст. у беларускіх губернях сфарміраваліся два асноўныя тыпы

ўліку: першы быў звязаны з дзейнасцю ЦСК і яму падкантрольны, другі праводзіўся асобнымі міністэрствамі і ведамствамі. Статыстычныя матэрыялы вельмі разнастайныя па сваім паходжанні, праграме і тэхніцы збору звестак, што стала прычынай часам неспаставімасці крыніц. Пры працы са статыстычнымі крыніцамі трэба ўлічваць таксама, што на іх надзейнасць паўплывала тое, што інфармацыя, якая ў іх утрымлівалася, з'яўлялася непасрэдна інтарэсам людзей, сацыяльна-эканамічную сферу іх дзейнасці. Гэтым выклікана нярэдка наўмысная фальсіфікацыя крыніц. Часам яна адбывалася ад простага няведання, неразумення сутнасці запрашваемых паказчыкаў.

Улік насельніцтва ў Расійскай імперыі да 60-х гг. XIX ст. вёўся інтуітыўна, ацэначна. Пасля арганізацыі ЦСК пачынаюць публікавацца даныя аб колькасці насельніцтва і яго зменах. Асноўнымі формамі ўліку жыхароў у 60-я гг. XIX — пачатку XX ст. былі: адміністрацыйна-паліцэйскі, царкоўны перапісы. З 1858 г. у Расійскай імперыі замест рэвізій быў уведзены адміністрацыйна-паліцэйскі ўлік насельніцтва, які быў больш дасканалым у параўнанні з папярэднім. Ён рэгістраваў насельніцтва не па яго месцы прыпіскі, а наяўных жыхароў на пэўнай тэрыторыі і на пэўны час [219, с. 100]. У той жа час неўпарадкаванасць на месцах, слабы кантроль дакладнасці збіраемых звестак, адсутнасць спецыяльнай падрыхтоўкі ў зборшчыкаў даных, ведамасная раз'яднанасць і ў сувязі з гэтым часта розныя праграмы і метады збору дэмаграфічных паказчыкаў з'яўляліся характэрнымі рысамі адміністрацыйна-паліцэйскага ўліку насельніцтва. Першасныя матэрыялы для статыстыкі дасылаліся праз павятовую паліцыю. Інфармацыю яна давала нярэдка па сваім разуменні, не абцяжарваючы сябе ўдакладненнем і кантролем звестак. Царкоўны ўлік натуральнага руху насельніцтва быў пакладзены ў аснову тых даных, якія публікаваліся ЦСК. Гэтыя даныя часта належным чынам не пераправяраліся мясцовымі органамі. Аднак, нягледзячы на іх небездакорнасць, яны могуць выкарыстоўвацца для аналізу дынамікі насельніцтва [552, с. 151]. Да правядзення перапісу насельніцтва 1897 г. зыходныя даныя аб колькасці і складзе насельніцтва давалі справядзачы губернатараў, якія ў сваю чаргу грунтаваліся на данясеннях мясцовых паліцэйскіх чыноўнікаў [263, с. 25].

Статыстычныя крыніцы, якія выкарыстаны для аналізу сацыяльнай трансфармацыі беларускага грамадства ў другой палове XIX — пачатку XX ст., нярэдка дастаткова вядомы даследчыкам, аднак прымяняліся яны часта фрагментарна. Напрыклад, матэрыялы перапісу насельніцтва 1897 г. з моманту іх апублікавання заўсёды выклікалі цікавасць у даследчыкаў, але традыцыйна выкарыстоўвалася некалькі табліц, асобныя лічбавыя

даныя. Ніхто пакуль не адважыўся даць поўны і комплексны аналіз крыніцы і на падставе яе інфармацыі разгледзець сацыяльна-дэмаграфічныя працэсы ў Беларусі на мяжы XIX—XX стст. Складанасць заклочаецца ў аб’ёмнасці інфармацыі дэмаграфічных даных і неабходнасці вялікай папярэдняй работы па прывядзенні іх у адпаведную даследчыцкай задачы таблічную форму.

Да часу правядзення перапісу 1897 г. было некалькі спроб падрыхтоўкі правядзення дэмаграфічных абследаванняў. Па просьбе віленскага генерал-губернатара, Паўночна-Заходні аддзел Рускага геаграфічнага таварыства ў 1874 г. імкнуўся арганізаваць перапіс насельніцтва гарадоў Віленскай губерні. Распарадчы камітэт аддзела планаваў правесці перапіс сваімі сіламі, чым падкрэсліваў навуковыя задачы абследавання з мэтай большага даверу з боку жыхароў. Аднак першапачатковая задумка перапісу была звязана з увядзеннем усеагульнай вайскавой павіннасці і «складанасцямі пры кантраляванні руху яўрэйскага насельніцтва» [451, л. 1—8]. Метадычную дапамогу аказаў ЦСК, быў вывучаны вопыт правядзення аднадзённых перапісаў насельніцтва ў Пецябургу і Маскве. Аднак у канечным выніку была прызнана немагчымасць правядзення перапісу не толькі ў гарадах губерні, але і ў Вільні, па прычыне недахопу перапісчыкаў, а таксама ранейшы вопыт дэмаграфічных абследаванняў не адпавядаў мясцовым умовам. Ініцыятыву правядзення перапісу насельніцтва выказаў таксама ў красавіку 1886 г. магілёўскі губернатар [531, л. 1—3].

Да ліку найбольш інфарматыўных і надзейных крыніц па тэме даследавання адносяцца апублікаваныя матэрыялы перапісу насельніцтва 1897 г. Праведзены перапіс быў грандыёзным па задуме, але параўнальна слаба падрыхтаваны. Арганізацыю абследавання зімой ускладнялі ў шэрагу раёнаў Беларусі моцныя маразы. Меліся таксама складанасці з запрашэннем загадчыкаў перапісных участкаў і не хапала ў паветах падрыхтаваных падлікоўцаў. Праверка даных перапісу праводзілася ў сельскай мясцовасці не шляхам паўторнага абходу двароў, а на вясковых сходах [470, л. 4—7]. Пры правядзенні перапісу насельніцтва 1897 г. актыўна выкарыстоўваліся ў якасці перапісчыкаў настаўнікі навучальных устаноў. У прыватнасці, цыркулярам мінскага губернатара на імя дырэктара народных вучылішч ад 17 верасня 1895 г. на настаўнікаў ускладвалася задача папулярызацыі сярод насельніцтва сапраўдных мэт перапісу, дзе падкрэслівалася яго адрозненне па сваім прызначэнні ад раней праведзеных у фіскальных мэтах рэвізій [516, л. 14—17]. Тым не менш жыхары не мелі дакладнага ўяўлення аб яго мэтах і задачах. Даволі часта яны насцярожана ўспрымалі неабходнасць запаўнення перапісных лістоў, трывогу вы-

клікала магчымасць выкарыстання іх звестак для ўвядзення новых падаткаў, упарадкавання адбывання вайскавой павіннасці і г. д. Малалікім быў кантынгент прафесійных статыстыкаў, не хапала перапісчыкаў. Падчас правядзення перапісу фіксаваліся звесткі аб усіх жыхарах, незалежна ад полу, узросту, нацыянальнасці. У лісты для апытання ўносіліся даныя аб саслоўнай прыналежнасці ці стане жыхароў, месцы нараджэння, прапісцы і пастаянным пражыванні, адносінах да гаспадара і главы сям’і (сва-як, прыслуга, наёмны работнік і інш.), занятках (асноўных і дадатковых), пісьменнасці, роднай мове [96, с. 2—4, 29—30]. Перапіс улічваў гаспадаркі і прадпрыемствы, дзе прымянялася наёмная праца, а таксама асобна людзей, занятых працай па найме. Далёка не ўсе, нават сучаснікі, ацэньвалі цалкам станоўча матэрыялы перапісу насельніцтва 1897 г. Крытычна характарызаваў першапачатковы матэрыял дэмаграфічнага абследавання, прыёмы яго далейшай распрацоўкі А. Кацельнікаў [273].

Апрацаваная частка матэрыялаў дэмаграфічнага абследавання апублікавана ў агульным зводзе па Расійскай імперыі [398], пагубернскіх выданнях і спецыяльных зборніках. Матэрыялы перапісу ўтрымліваюць параўнальна са статыстыкай XIX ст. найбольш дакладныя звесткі, якія дазваляюць характарызаваць сацыяльна-саслоўны, полаўзроставы склад, структуру занятасці, узровень пісьменнасці насельніцтва Беларусі і інш. Выданыя па асобных губернях матэрыялы перапісу пры іх аднолькавай праграме публікацыі ўсё ж у дачыненні да некаторых табліц нераўнацэнныя. Напрыклад, у выданнях па Гродзенскай, Мінскай і Магілёўскай губернях звесткі аб размеркаванні насельніцтва па месцы нараджэння дадзены па саслоўях, а ў публікацыях па Віленскай і Віцебскай губернях гэта інфармацыя даецца па больш дробных саслоўных групах. Па прычыне фінансавых складанасцей праграма публікацыі матэрыялаў перапісу двойчы карэкціравалася. У першы раз, калі не здолелі апрацаваць і апублікаваць усю інфармацыю, якая была сабрана перапісчыкамі. Па ўжо скарачанай першапачатковай праграме ЦСК былі выдадзены па 18 губернях і сталіцах першыя шпыткі (па кожнай з губерняў планавалі аддрукаваць па некалькі такіх шпыткаў), па 6 губернях — і другія. У ліку іншых па Віленскай і Віцебскай губернях былі апублікаваны па два шпыткі [495, 496, 498, 499]. Другая карэкціроўка адбылася ў 1902 г., калі Асобай нарадай пад кіраўніцтвам таварыша міністра ўнутраных спраў П. Дурнава было вырашана апублікаваць матэрыялы перапісу ў выглядзе 25 табліц [696, с. 67]. У адрозненне ад раней прынятага плана пастанавілі пры падрыхтоўцы да друку ўлічваць толькі наяўнае насельніцтва без падзелу яго на пастаяннае і часовае, уключаць па ўсіх табліцах у агульную колькасць замежных грама-

дзян, звесткі аб якіх ЦСК збіраўся адлюстравач па ўсіх паказчыках асобна ад расійскіх грамадзян. Далейшае выданне матэрыялаў перапісу па губернях было вырашана рабіць адной кнігай. Па скарачанай праграме асобнымі выпускамі былі апублікаваны вынікі дэмаграфічнага абследавання 1897 г. па Гродзенскай, Магілёўскай і Мінскай губернях [501, 504, 505], па Віленскай і Віцебскай былі выдадзены трэція спыткі [497, 500]. У праведзеным даследаванні былі прааналізаваны даныя большасці табліц апублікаваных матэрыялаў перапісу па беларускіх губернях, у прыватнасці наступныя: наяўнае насельніцтва і насельніцтва пастаяннае; размеркаванне насельніцтва па ўзросце (гадах) і пісьменнасці; размеркаванне насельніцтва па саслоўных групам і месцы нараджэння; размеркаванне немясцовых ураджэнцаў па месцы нараджэння; размеркаванне насельніцтва па саслоўях; размеркаванне насельніцтва па пісьменнасці, адукацыі, саслоўных і ўзроставак групам; размеркаванне замежных грамадзян па дзяржавах (па губерні і важнейшых гарадах); размеркаванне насельніцтва па роднай мове; размеркаванне насельніцтва па веравызнаннях і роднай мове; размеркаванне насельніцтва па роднай мове, пісьменнасці і ўзроставак групам; размеркаванне насельніцтва па групам заняткаў (па паветах і гарадах); размеркаванне насельніцтва па групам заняткаў і па народнасцях, на падставе мовы; размеркаванне насельніцтва, якое займаецца сельскай ці качавой гаспадаркай, рыбнай лоўляй і паляваннем, па пабочных прамысловых занятках (па паветах з гарадамі); размеркаванне насельніцтва па роднай мове, саслоўях і станах. У табліцах, дзе прыведзена статыстыка заняткаў насельніцтва, размеркаванне жыхароў ідзе па дзвюх групам: асобы, якія маюць самастойныя заняткі, і члены іх сямей. Крыніцы і літаратура не ўтрымліваюць дакладнага тлумачэння сэнсу і меж вылучэння гэтых груп. У працы выкарыстаны, акрамя таго, апублікаваныя матэрыялы перапісу па Кіеўскай [502], Ліфляндскай [503], Маскоўскай [506] губернях і гарадах Санкт-Пецярбурга [507], Адэсе [508], Варшаве [509], на аснове якіх прааналізаваны колькасны склад выхадцаў з беларускіх губерняў, узровень пісьменнасці і структура заняткаў тых, хто прызнаваў у якасці роднай мовы беларускую, а таксама агульны звод вынікаў перапісу па імперыі і спецыяльныя зборнікі «Распределение рабочих и прислуги по группам занятий и по месту рождения на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 28 января 1897 года» [550], «Численность и состав рабочих в России на основании данных Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г.» [673, 674].

Звесткі асобных табліц апублікаваных матэрыялаў перапісу насельніцтва 1897 г. даўно выклікаюць крытыку некаторых даследчыкаў. Асаблі-

вую ўвагу ў гэтым сэнсе заслужыла статыстыка размеркавання насельніцтва па даных аб іх роднай мове. Найперш польскія даследчыкі прыводзяць шматлікія факты злоўжыванняў і некампетэнтнасці перапісчыкаў, недастатковага кантролю за пераправеркай сабраных матэрыялаў. Іх крытыка выклікана малалікасцю, паводле іх меркаванняў, улічаных перапісам у Беларусі асоб, якія прызналі роднай мовай польскую. Зафіксаваны дэмаграфічным абследаваннем вынік не супадаў ні з папярэднімі падлікамі польскіх аўтараў, паводле канфесійнага складу (зыходзячы з меркавання: католік — гэта значыць паляк) насельніцтва, ні з пазнейшымі данымі перапісаў у Польшчы ў 20—30-я гг. XX ст., аб’ектыўнасць даных аб нацыянальным складзе жыхароў Заходняй Беларусі беларускімі даследчыкамі таксама ставіцца пад сумненне.

Дзейнасць ЦСК, які ініцыяваў збор даных аб размеркаванні насельніцтва па народнасцях на падставе звестак аб роднай мове, аб’ектыўна апраўдае тое, што падчас правядзення і распрацоўкі матэрыялаў перапісу для значнай часткі жыхароў (перш за ўсё, сельскіх) далёка не заўсёды адназначна і зразумела ўспрымаліся паняцці «нацыя» і «нацыянальная прыналежнасць». У бытавым разуменні замена ім знаходзілася праз канфесіяналізмы (асабліва актуальныя для поліканфесіянальнай Беларусі), лакальную прыналежнасць. У той час нават у навуковай літаратуры не было выпрацаваных крытэрыяў вызначэння нацыянальнай прыналежнасці, але інфармацыя аб роднай мове несумненна больш аб’ектыўна сведчыла аб нацыянальнасці, чым канфесійная прыналежнасць. Распрацоўка табліц аб роднай мове адпавядала міжнародным стандартам таго часу, і гэты паказчык выкарыстоўваўся пры правядзенні дэмаграфічных абследаванняў у еўрапейскіх краінах.

Праведзены ў 1897 г. перапіс пры ўсіх заўвагах быў па сваёй задуме і рэалізацыі значным крокам наперад у арганізацыі статыстыкі насельніцтва ў Расійскай імперыі і для замежнай статыстычнай навукі. Вопыт яго падрыхтоўкі і правядзення быў пазней выкарыстаны ў некаторых іншых краінах, але больш такія грандыёзныя абследаванні не праводзіліся ў Расійскай імперыі.

Сярод матэрыялаў аграрнай статыстыкі для аналізу і характарыстыкі сацыяльных працэсаў у Беларусі разглядаемага перыяду найбольшую каштоўнасць маюць даныя статыстыкі землеўладання і землекарыстання. У 1877, 1887 і 1905 гг. ЦСК былі праведзены перапісы зямельнай уласнасці еўрапейскай часткі Расійскай імперыі. Падчас першага абследавання ўлічваліся прозвішча, саслоўная прыналежнасць ці званне землеўласніка, колькасць зямлі, якая яму належала; у сельскай грамадзе ўлічвалася коль-

касць двароў, жыхароў і характар землекарыстання (падворны ці абшчынны). Вынікі перапісу па беларускіх губернях змешчаны ў 5-м выпуску «Статистики поземельной собственности и населенных мест Европейской России» [594]. У публікацыі прыведзены даныя аб колькасці і памерах зямельных уладанняў па саслоўях і катэгорыях уласнікаў. Праграма перапісу 1887 г. у асноўным супадала з праграмай папярэдняга, але распрацоўка вынікаў яго для публікацыі была здзейснена па больш вузкай праграме і ў сувязі з гэтым апублікаваныя матэрыялы праведзенага абследавання па шэрагу важных паказчыкаў не супаставімыя з данымі статыстыкі землеўладання 1877 г. Перапіс 1905 г. быў задуманы з мэтай выяўлення змен, якія адбыліся ў структуры землеўладання з 1877 г., таму яго праграма паўтарала праграму 1877 г. [589—592]. Апублікаваныя матэрыялы абодвух абследаванняў дазваляюць характарызаваць іерархію землеўласнікаў па іх саслоўнай прыналежнасці і велічыні маёмасці, сацыяльныя працэсы сярод сялянства, памеры яго сацыяльнай дыферэнцыяцыі адпаведна велічыні землеўладання і землекарыстання. Названыя пытанні даюць магчымасць аналізаваць асобна па кожным са зрэзаў па часе, аднак іх супастаўленне ў дынаміцы абцяжарана тым, што ў даных за 1877 г. прыводзіцца статыстыка землеўласнікаў, а за 1905 г. — уладанняў.

Шмат гадоў айчынныя даследчыкі выкарыстоўвалі матэрыялы ваенна-конскіх перапісаў для аналізу і характарыстыкі класавага разлажэння сялянства на аснове групіроўкі іх гаспадарак па ступені забяспечанасці рабочай жывёлай. Магілёўская губерня стала адной з трох, дзе ўпершыню ў 1875 г. быў праведзены падобны перапіс [268; 612, с. 99]. Вельмі каштоўныя звесткі для ранжыравання ўладальнікаў у залежнасці ад забяспечанасці іх коньмі прыводзяцца ў апублікаваных матэрыялах ваенна-конскіх перапісаў 1888, 1900 і 1912 гг. [90, 91]. Зацікаўленасць ваеннага ведамства ў правядзенні абследаванняў перадвызначыла высокую якасць статыстычнай інфармацыі [263, с. 27—28].

Для прамысловай статыстыкі Расійскай імперыі быў уласцівы найперш улік развіцця вытворчасці, яго вынікаў; вывучэнне дынамікі колькасці і структуры, становішча рабочага класа, прадпрымальніцкага асяродка заснавана, перш за ўсё, на складанасупаставімых крыніцах. Тым не менш інфармацыйныя магчымасці многіх з іх недастаткова выкарыстаны айчыннымі даследчыкамі. У іх ліку матэрыялы прамысловых перапісаў 1900 і 1908 гг. Звесткі для першага прамысловага перапісу збіраліся за ўвесь 1900 г. ці за справаздачны год, прычым быў прыменены анкетны спосаб, калі бланкі запаўнялі ўладальнікі прадпрыемстваў, але пад наглядам фабрычных інспектараў [319, с. 159]. Пад перапіс трапілі прадпрыемствы пера-

працоўваючай прамысловасці еўрапейскай часткі Расійскай імперыі, якія не былі абкладзены акцызам і знаходзіліся пад наглядом фабрычнай інспекцыі. Спецыяльнай статыстыкі працы ў Расійскай імперыі практычна не вялося. А. Пагожаў у пачатку XX ст. адзначаў, што афіцыйная прамысловая статыстыка «замыкалася ў вузкія межы фіскальных і іншых спецыяльных устанавленняў кожнага асобнага ведамства» [523, с. IX]. Аднак нават добра арганізаваная прамысловая статыстыка не магла замяніць статыстыку працы і працоўных, якая вызначалася сваімі ўласнымі задачамі [523, с. X]. А. Пагожаў падкрэсліваў таксама, што «становішча рускіх рабочых ніколі яшчэ не ставілася на ўсебаковае, сістэматычнае абследаванне. На самых надзённых пытаннях маюцца толькі адрывачныя звесткі для некаторых губерняў і асобных прамысловых раёнаў, якія збіраліся ў розны час, часта без усялякай сістэмы і плана» [523, с. VII]. Прамысловая статыстыка цярпела таксама ад недастатковай вызначанасці паняццяў «фабрыка», «завод», «рамесніцкая ўстанова» і няпоўнай рэгістрацыі прамысловых прадпрыемстваў.

Для характарыстыкі адной з сацыяльна-прафесійных груп — настаўнікаў, сацыяльнага складу навучэнцаў, пашырэння адукацыі маюць каштоўныя звесткі матэрыялы адначаснага абследавання навучальных устаноў у сакавіку 1880 г. [595, 596]. Яны дазваляюць прааналізаваць колькасць, сааслоўнае паходжанне, склад, узровень атрыманай адукацыі выкладчыкаў і навучэнцаў мужчынскіх і жаночых спецыяльных, сярэдніх навучальных устаноў і сельскіх вучылішч. Каштоўныя звесткі для параўнальнай характарыстыкі працэсаў пашырэння пісьменнасці на тэрыторыі Беларусі і ў суседніх рэгіёнах мае выданне «Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи» [602], а таксама «Сборник статистических сведений о состоянии среднего и низшего профессионального образования в России» [566]. У студзені 1911 г. быў праведзены аднадзёжны перапіс пачатковых школ Расійскай імперыі. Матэрыялы яго па Віленскай навучальнай акрузе, куды ўваходзілі беларускія губерні, апублікаваны асобным выпускам [411]. Апублікаваныя матэрыялы перапісу ўтрымліваюць цікавыя звесткі аб пачатковых школах Беларусі па стане на 1910 г. Абследаваннем, адпаведна задуме арганізатараў, не былі ахоплены сярэднія, прафесійныя і іншыя вышэйшыя за пачатковы ўзровень навучальныя ўстановы. Даныя перапісу не маюць аналагічных супаставімых статыстычных звестак паводле іншых крыніц. У апублікаваных матэрыялах абследавання ахарактарызавана дынаміка развіцця пачатковай адукацыі на тэрыторыі Віленскай навучальнай акругі, па кожным з паведаў, асобна для гарадскіх і сельскіх населеных пунктаў, прадстаўлены звесткі аб

колькасці і відах пачатковых навучальных устаноў. Прыводзяцца таксама звесткі аб колькасці адмоў аб прыёме ў школы ў 1910 г. і г. д. Акрамя таго, змешчаны падрабязныя звесткі аб выкладчыках пачатковых вучылішч, асобна па тыпах навучальных устаноў, гарадах і сельскіх населеных пунктах, абагульняючыя даныя па паветах і губернях. Звесткі ўлічваюць склад настаўнікаў, працягласць іх педагогічнай дзейнасці, сямейны стан і ўзровень атрыманай адукацыі, жыллёвыя ўмовы. На вялікі жаль, не ўтрымліваюцца традыцыйныя для такога роду абследаванняў звесткі аб саслоўнай прыналежнасці і роднай мове выкладчыкаў. Матэрыялы перапісу ўтрымліваюць таксама характарыстыку складу вучняў пачатковых вучылішч, падпарадкаваных Міністэрству народнай асветы і праваслаўнай царкве. Тут прыведзены звесткі аб узросце навучэнцаў, іх роднай мове, веравызнанні і саслоўным стане; узроўні атрымліваемай адукацыі і г. д. Даныя размеркаваны па паветах, гарадскіх і сельскіх населеных пунктах.

У працы выкарыстаны таксама статыстычныя даныя, змешчаныя ў памятных кніжках губерняў, аглядах губерняў, гісторыка-статыстычных апісаннях і інш. Частку памятных кніжак складаў статыстычны раздзел, дзе прыводзіліся звесткі аб колькасці і саслоўным складзе насельніцтва, яго дынаміцы, даныя аб розных катэгорыях сельскіх жыхароў і інш. Аналагічную інфармацыю ўтрымлівалі агляды губерняў, якія ўяўлялі сабой дадаткі да штогадовых справаздач губернатараў. Надзейнасць статыстычных даных памятных кніжак і аглядаў губерняў носіць нярэдка праблемны характар, яны не правяраліся належным чынам і патрабуюць удакладнення праз супастаўленне са звесткамі іншых крыніц. Адным з найбольш цікавых і багатых інфарматыўна стала выданне Магілёўскага статыстычнага камітэта «Опыт описания Могилевской губернии...», падрыхтаванае па праграме і пры непасрэдным удзеле губернатара А. Дэмбавецкага [454—456]. У працы выкарыстаны шматлікія даныя аб колькасці, складзе насельніцтва, яго тэрытарыяльных перамяшчэннях і г. д., змешчаныя у «Ежегодниках России», «Города России», «Статистических ежегодниках России», «Статистике Российской империи», «Статистическом временнике Российской империи» за шэраг гадоў і інш. Разнастайныя звесткі аб сацыяльна-культурных працэсах у беларускай вёсцы ўтрымліваюць пагубернскія выданні «Трудов местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности» [624—626], а таксама «Сельскохозяйственные и статистические сведения по материалам, полученным от хозяев» [573].

Статыстычныя крыніцы, якія вядомы на сённяшні дзень, не дазваляюць дакладна вызначыць дынаміку і памеры міграцыі выхадцаў з Беларусі ў краіны Еўропы і Амерыку. Расійскія ўлады вялі ўлік толькі выдадзеных

за межних пашпартоў, але значная частка працоўнай эміграцыі сялян праводзілася неафіцыйна і аб ёй сустракаюцца эпизадныя звесткі ў справаздачах паліцэйскіх органаў і тагачасным перыядычным друку. Іміграцыйныя службы ЗША рэгістравалі перасяленцаў паводле краіны нараджэння або па звестках пашпарта. Дастаткова абмежаваныя статыстычныя даныя прысутнічаюць аб перасяленнях выхадцаў з беларускіх губерняў унутры Расійскай імперыі, а таксама аб прытоку насельніцтва на іх тэрыторыю з іншых рэгіёнаў. Даныя пашпартнай статыстыкі ў значнай ступені разрозненыя. Цэнтралізаваны збор непасрэдных звестак аб колькасці земляробчых перасяленцаў у Сібір і Сярэдняю Азію быў наладжаны толькі з 1896 г., калі было створана Перасяленчае ўпраўленне пры Міністэрстве ўнутраных спраў. Даныя аб перасяленнях у Новарасію, Паволжа, на Каўказ і іншыя рэгіёны імперыі збіраліся губернскімі статыстычнымі камітэтамі і, як правіла, не абагульняліся на агульнадзяржаўным узроўні [220, с. 132]. Перасяленчае ўпраўленне не збірала звесткі аб колькасці ссыльных, адстаўных салдат, гараджан, якія накіроўваліся ў Сібір і на Далёкі Усход.

У пэўнай ступені абагуленым паказчыкам ступені буржуазнага развіцця, станаўлення прадпрыемальніцкага асяродка стала падатковая статыстыка. У працы выкарыстаны матэрыялы да праекта Палажэння аб дзяржаўным падаходным падатку. Аднак варта падкрэсліць, што спосаб збору звестак аб капіталах не выключаў наяўнасці адвольнай і фіктыўнай інфармацыі.

Значную частку дакументаў складаюць заканадаўчыя акты, распараджэнні ўрадавых органаў, а таксама матэрыялы справаводства міністэрстваў, губернатарскіх канцэлярыяў, павятовых органаў і інш. Яны дазваляюць характарызаваць урадавую палітыку на тэрыторыі Беларусі, сацыяльныя працэсы і г. д. Заканадаўчыя дакументы прадстаўлены ўказами, пастановамі, законамі, інструкцыямі, рэскрыптамі і інш. Змест указаў дазваляе характарызаваць змены ва ўрадавай палітыцы на тэрыторыі Беларусі. Прававое становішча той ці іншай групы насельніцтва, пашырэнне дзеяння пэўных устаноў вызначалі палажэнні. Фарміраванне ўрадавай палітыкі на тэрыторыі заходніх губерняў, у тым ліку ўвядзенне, напрыклад, рэжыму выключных законаў у дачыненні да яўрэяў, католікаў, звязана было з выданнем законаў. У працы выкарыстаны асноўныя публікацыі заканадаўчых дакументаў: «Полное собрание законов Российской империи», «Свод законов Российской империи». Заканадаўчыя крыніцы складаюць разнастайныя па назве, паходжанні, змесце і прызначэнні акты. Абавязковым атрыбутам заканадаўчага дакумента было адабрэнне яго імператарам. Вялікі і разнародны масіў нарматыўных матэрыялаў (распараджэнні, цыркуляры, інструкцыі і інш.) зыходзілі з міністэрстваў. Веда-

масная нарматыўная дакументацыя мела вялікае значэнне ў рэалізацыі ўрадавай палітыкі, у тлумачэнні, дапаўненні, а часам і фактычнай карэкціроўцы заканадаўчых норм.

Вельмі разнастайная інфармацыя прысутнічае ў матэрыялах справаводства. У іх ліку пратаколы, справаздачы, цыркуляры, рапарты, перапіска розных устаноў, прашэнні, спісы і г. д. Асноўная частка іх не апублікавана і знаходзіцца ў архівасховішчах Мінска, Гродна, Вільнюса, Пецяrbурга і інш. Пры падрыхтоўцы працы прааналізаваны шматлікія справы, якія захоўваюцца ў 42 фондах Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі, Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі ў г. Гродна, Расійскага дзяржаўнага гістарычнага архіва ў Санкт-Пецяrbургу, Дзяржаўнага гістарычнага архіва Літвы. Яны выкарыстаны для вывучэння працэсаў сацыяльнай і тэрытарыяльнай мабільнасці, пашырэння пісьменнасці насельніцтва, дынамікі яго колькаснага і сацыяльнага складу, фарміравання чыноўніцкага апарату і інш. Аднымі з найбольш цікавых дакументаў з'яўляюцца справаздачы губернатараў. На іх старонках штогадова прадстаўляліся звесткі аб колькасці і саслоўным складзе насельніцтва, прамысловых рабочых, рамеснікаў, развіцці народнай асветы ў губерні і інш. Нярэдка праз недасканаласць уліку і нядобрасумленнасць чыноўнікаў даныя справаздач часам недакладныя і патрабуюць крытычнага падыходу ад даследчыка. Для характарыстыкі сацыяльнага становішча сельскага насельніцтва Беларусі ў 70-я гг. XIX ст., яго маёмаснай дыферэнцыяцыі каштоўную інфармацыю ўтрымліваюць матэрыялы фонду 34 (Паўночна-заходні аддзел Рускага геаграфічнага таварыства), якія захоўваюцца ў Рукапісным адзеле бібліятэкі Вільнюскага ўніверсітэта.

Шматлікія звесткі пачэрпнуты з крыніц, апублікаваных на старонках зборнікаў дакументаў і матэрыялаў: двухтомніка «Белоруссия в эпоху капитализма» [31, 32]; «Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі (1772—1903 гг.)» [119]; «Документы и материалы по истории Белоруссии» [179]; «Иностранные подданные в Беларуси (конец XVIII — начало XX в.)» [215] і інш. Характарыстыка многіх праў сацыяльных змен у вёсцы, пашырэння працоўнай эміграцыі ў Амерыку, росту сялянскіх перасяленняў на ўсход Расійскай імперыі і многае іншае знойдзены на старонках перыядычных выданняў: «Наша ніва», «Минский листок», «Литовские епархиальные ведомости», «Gazeta Handlowo-Geograficzna» («Газета гандлёва-геаграфічная»), «Przewodnik Handlowo-Geograficzny» («Даведнік гандлёва-геаграфічны»).

Наогул, інфармацыйны рэсурс выкарыстаных крыніц у дастаковай ступені дазваляе даследаваць працэсы сацыяльнай трансфармацыі грамадства

ў Беларусі другой паловы XIX — пачатку XX ст. і значна больш поўна, чым па папярэдніх перыядах. Аднак у гэтых крыніцах фактычна адсутнічаюць непасрэдныя рэпрэзентатыўныя даныя, якія неабходны для характарыстыкі дынамікі колькасці, складу буржуазіі, чыноўніцтва, інтэлігенцыі, духавенства, сацыяльнай мабільнасці насельніцтва Беларусі. Недастаткова лічбавых паказчыкаў для ўсебаковага разгляду сацыяльных працэсаў сярод мясцовага дваранства, сялянства, пралетарыяту, тэрытарыяльнай мабільнасці жыхароў і інш. Шматлікасць, складанасць узаемасувязей, якія трапляюць пад разгляд даследчыка, іх часта не выяўлены характар, апасродкаванае адлюстраванне праз іншыя рысы і ўласцівасці аб'ектаў часта робяць інфармацыю крыніцы скрытай. Прычым у агульным аб'ёме інфармацыі скрытая яе частка пераважае над інфармацыяй непасрэднай, выяўленай [262, с. 110].

1.3. МЕТАДАЛОГІЯ І МЕТОДЫКА АНАЛІЗУ

Вырашэнне кожнай даследчыцкай задачы патрабуе выбару адпаведных метадалагічных і метадычных падыходаў. Ад гэтага залежыць поспех праведзенай работы. У дадзеным даследаванні аснову вывучэння склалі канкрэтна-навуковыя метады. У працы выкарыстаны спецыяльна-гістарычныя метады: гісторыка-генетычны, гісторыка-параўнальны, гісторыка-тыпалагічны, гісторыка-сістэмны. Зварот да кожнага з іх суправаджаўся прымяненнем і агульнанавуковых метадаў, найперш аналізу і сінтэзу, індукцыі і дэдукцыі, апісання і вымярэння, якія выкарыстоўваліся ў якасці канкрэтных пазнавальных сродкаў. Акрамя таго, у працы прымяненне знайшлі таксама тэарэтычныя падыходы сацыялогіі, звязаныя з распрацоўкай пытанняў сацыяльнай стратыфікацыі, тэрытарыяльнай і сацыяльнай мабільнасці насельніцтва. Пры апрацоўцы шматлікага статыстычнага матэрыялу выкарыстаны колькасныя метады.

Гісторыка-генетычны метады выкарыстоўваецца, перш за ўсё, для аналізу развіцця. Яго прымяненне дазваляе вызначыць прычынныя сувязі, заканамернасці развіцця беларускага грамадства і, акрамя таго, накіравана на аналіз іх дынамізму. Нельга атрымаць цэласнае ўяўленне аб гістарычным працэсе толькі пляхам назапашвання факталагічных гістарычных ведаў [558, с. 57]. Без параўнальнага аналізу не абыходзіцца ніводнае гістарычнае даследаванне. Яго прымяненне дае дадатковыя магчымасці для тлумачэння разглядаемых фактаў, раскрыцця сутнасці вывучаемых з'яў, нават выходзіць за іх межы і на аснове аналогій робіць больш шырокія

гістарычныя абагульненні. Аналогія — найбольш адэкватны спосаб пабудовы параўнальна-гістарычнага аналізу. У яго выкарыстанні вельмі істотным з’яўляецца пытанне аб крытэрыях параўнання і аб аднамаштабнасці вывучаемых аб’ектаў. У той жа час прысутнічае і пэўная абмежаванасць прымянення гісторыка-параўнальнага метаду, паколькі ён не накіраваны на выяўленне канкрэтнай спецыфікі разглядаемай рэальнасці [262, с. 172—175]. Выкарыстанне гісторыка-тыпалагічнага метаду дазволіла выявіць тое адзінае, стрыжневае, што было ўласціва шматлікім спалучэнням фактаў, праявам індывідуальнага ў разгортванні працэсаў сацыяльнай трансфармацыі беларускага грамадства ў другой палове XIX — пачатку XX ст. Тыпалагізацыя мае сваёй мэтай выдзяленне з сукупнасцей з’яў і аб’ектаў якасна вызначаных іх тыпаў на аснове ўласцівых ім сутнасных характарыстык [262, с. 176]. Гісторыка-сістэмны падыход быў выкарыстаны з мэтай цэласнага разгляду вывучаемай рэчаіснасці, раскрыцця ўнутраных механізмаў функцыянавання і развіцця беларускага грамадства. Сістэмны падыход вылучаецца комплекснасцю, даследуемы аб’ект разглядаецца не праз прызму рознабаковага праяўлення яго асобных уласцівасцей, а як цэласная якасная дадзенасць з улікам як уласных асноўных рыс, так і яго месца і ролі ў іерархіі іншых сістэм і падсістэм. Прымяненне дадзенага падыходу патрабуе вылучэння сістэмаўтваральных паказчыкаў, узаемадзеянне паміж якімі вызначае сутнасць вывучаемай сістэмы [262, с. 185]. Для вывучэння грамадства як сістэмы цэнтральную ролю выконвае структурны аналіз, які прызначаны для выяўлення характару ўзаемасувязі паміж кампанентамі сістэмы і іх характарыстыкамі [262, с. 186]. Вывучэнне сацыяльнай трансфармацыі беларускага грамадства як сістэмы патрабавала выкарыстання таксама функцыянальнага аналізу, які дазволіў раскрыць узаемасувязі даследуемай сістэмы з сістэмамі больш высокага ўзроўню. Спалучэнне структурнага і функцыянальнага аналізу зрабіла магчымым глыбокае пранікненне ў сутнасныя характарыстыкі эвалюцыі грамадства як сістэмы.

Шматграннасць і комплекснасць сацыяльных перамен у беларускім грамадстве патрабуе таксама выкарыстання даследчыцкага патэнцыялу адной з сацыялагічных макратэорый. Для аналізу сістэмных пераўтварэнняў у эканоміцы і грамадстве Беларусі на этапе складаных і супярэчлівых змен у 60-я гг. XIX — пачатку XX ст. эфектыўна можа быць прыменена тэорыя мадэрнізацыі. Да яе толькі нядаўна сталі звяртацца айчыннымі гісторыкі, хача мадэрнізацыйная парадыгма прайшла працяглы шлях удасканалення ў сусветнай навуцы. У дадзенай працы тэрмін «мадэрнізацыя» выкарыстоўваецца для абазначэння ўсяго комплексу працэсаў, звязаных

з трансфармацыйй традыцыйнага грамадства да грамадства сучаснага тыпу. Фармацыйны падыход, які мае дастаткова працяглую практыку прымянення ў айчынной гістарыяграфіі, таксама дазваляе комплексна асэнсавать сацыяльныя змены, аднак акцэнт уе ўвагу на першачарговым уплыве сацыяльна-эканамічнай дэтэрмінанты. У той жа час выкарыстанне мадэрнізацыйнай парадэгмы робіць магчымым раўнацэннае ранжыраванне фактараў і працэсаў у залежнасці ад часу і месца іх працягнення. На думку вядомага расійскага даследчыка Б. Міронава, тэорыя мадэрнізацыі аказалася больш працуючай і эфектыўнай у параўнанні з іншымі вядомымі макратэорыямі пры аналізе гістарычнай дынамікі Расійскай імперыі пры пераходзе ад традыцыйнага да сучаснага грамадства [324, с. 540]. В. Аляксееў вызначае мадэрнізацыю як рэвалюцыйны па значнасці, глабальны, цывілізацыйных памераў працэс інавацыйных мерапрыемстваў пры пераходзе ад традыцыйнага да сучаснага грамадства [4, с. 7].

Мадэрнізацыя — працяглы гістарычны працэс, які часта меў хвалявідны, цыклічны характар. Яна ўключае тэхналагічныя (пераход да выкарыстання машынай вытворчасці), эканамічныя (рост прадукцыйнасці працы, змена структуры вытворчасці, працоўных рэсурсаў і інш.), палітычныя (пераход да бюракратычнай сістэмы арганізацыі дзяржаўнай сістэмы), этнічныя (працэсы нацыянальнай ідэнтыфікацыі), сацыякультурныя (зніжэнне ролі і ўплыву рэлігіі, аддзяленне функцыі адукацыі ад сям’і і грамады, павелічэнне працягласці і ўзбагачэнне змястоўна адукацыйнага працэсу, развіццё сродкаў масавай інфармацыі, з’яўленне масавай культуры), сацыяльна-псіхалагічныя, дэмаграфічныя (дэмаграфічная рэвалюцыя, замацаванне адкрытай сістэмы стратыфікацыі з высокім узроўнем сацыяльнай мабільнасці) змены рознага ўзроўню, хуткасці, маштабу, складанасці і накіраванасці. У якасці прыярытэтных вылучаюцца наступныя рысы сацыяльнага боку мадэрнізацыі: фарміраванне сучаснага тыпу асобы, для якой характэрна ўспрымальнасць да змен, прыхільнасць да грамадзянскіх і палітычных праў, стаўленне да рыначнай эканомікі і прыватнай уласнасці як умоў нармальнага функцыянавання грамадства і існавання чалавека; замацаванне секулярызаваанай сістэмы каштоўнасцей з уласцівым для яе індывідуалізмам; станаўленне малой сям’і; сцвярджэнне прыярытэту гарадскога ладу жыцця, з адпаведным для яго падзелам працы, прафесіяналізацыяй і г. д.; фарміраванне грамадзянскай супольнасці і прававой дзяржавы; інтэграцыя палітычнай, эканамічнай і культурнай сфер грамадства на прынцыпах верхаўства закону, адкрытасці, публічнасці і канкурэнцыі [329, с. 304—305]. Не бывае ідэальнага тыпу мадэрнізацыйных працэсаў, для кожнай краіны і рэгіёна характэрны свой шлях.

Цікаваць да тэорыі мадэрнізацыі ў Беларусі з’явілася ў 1990-я гг., калі ў сваёй эвалюцыі школа мадэрнізацыі выйшла на этап станаўлення пост-мадэрнізацыйнага аналізу [522, с. 69]. Прадстаўнікі класічнай мадэлі мадэрнізацыйных працэсаў (У. Ростоў, М. Леві, С. Блэк, Ш. Эйзенштадт і інш.) разглядалі мадэрнізацыю як лінейны працэс пераўтварэння аграрнага, традыцыйнага грамадства ў сучаснае, індустрыяльнае, як працэс сістэмны і іманентны [521, с. 149—150]. Зыходным для лінейнай мадэлі з’яўлялася ўяўленне аб мадэрнізацыі як глабальным і ўніверсальным працэсе, які лічыўся прагрэсіўным і незваротным. Эвалюцыя адбывалася праз дасягненне пэўных стадый ці фаз мадэрнізацыі, праз якія павінны былі прайсці ўсе грамадствы і краіны. На думку прыхільнікаў дадзенай мадэлі, усе грамадствы можна было размясціць уздоўж асі, накіраванай ад традыцыйнасці да сучаснасці, у адпаведнасці са стандартнымі крытэрыямі мадэрнізацыі. У больш позняй па часе стварэння мадэлі парцыяльнай (частковай) мадэрнізацыі атрымала разгорнуты аналіз ідэя аб тым, што ў сапраўднасці ў многіх грамадствах на шляху развіцця адбываецца складанае перапляценне мадэрнізаваных і традыцыйных структур. Такія спалучэнні носяць часовы характар, аднак нярэдка расцягваюцца на значны тэрмін. На працягу 70—90-х гг. XX ст. адбывалася пераасэнсаванне мадэрнізацыйных тэорый. Сучасныя неамадэрнізацыйны і постмадэрнізацыйны падыходы звязаны з прызнаннем шматлінейнай мадэлі, для якой характэрны большая ўспрымальнасць да мікрааналізу, прыстасаванасць да вывучаемай шматграннай гістарычнай рэальнасці [521, с. 158].

Крытычны падыход да тэорыі мадэрнізацыі ўзнік амаль адразу пасля з’яўлення самой тэорыі. Пад яго ўздзеяннем ўдасканальваліся канцэптуальныя падыходы, метадалагічны інструментарый. З канца 60-х гг. XX ст. на першы план у мадэрнізацыйным падыходзе вылучаецца сацыяльна-культурны аспект, які выпаў з поля зроку стваральнікаў першых канцэптуальных падыходаў у межах мадэрнізацыйнай парадыгмы [228, с. 70]. У сярэдзіне 80-х гг. XX ст. атрымаў пашырэнне погляд на мадэрнізацыю як на працэс, які неабавязкова разглядаецца як трансфармацыя традыцыйных грамадстваў па шляху вестэрнізацыі. Ён можа ацэньвацца і з пункту гледжання ўнутранай перабудовы грамадства адпаведна з уласцівымі яму законамi. Аднак, нягледзячы на дыскусіі вакол тэорыі мадэрнізацыі, выразна вылучаецца яе сэнс у апісанні аб’ектыўна існуючых працэсаў, звязаных з пераходам ад аграрнага да індустрыяльнага грамадства [228, с. 72].

Ад самага пачатку распрацоўкі мадэрнізацыйную тэорыю вызначаў яе міждысцыплінарны характар, цэласна-абагульняючы падыход, які дазволіў пры аналізе працэсаў пераходу ад традыцыйнага да сучаснага гра-

мадства ўзаемна ўвязваць структурныя змены ў эканоміцы, палітыцы, сацыяльна-культурныя трансфармацыі з праблемамі змянення самога чалавека, яго каштоўнасцей, арыентацый. Традыцыі выконваюць вельмі істотную функцыю падтрымкі стабільнасці грамадства. Працэсы мадэрнізацыі непазбежна парушаюць гэту стабільнасць, што прыводзіць часам да сацыяльных катаклізмаў. Традыцыйныя інстытуты і каштоўнасці могуць адаптавацца да сучаснасці. Мадэрнізацыя можа ўключаць мноства адначасовых змен і на розных узроўнях.

* * *

Праблемы сацыяльнай трансфармацыі маюць вырашальнае значэнне для асэнсавання гісторыі Беларусі другой паловы XIX — пачатку XX ст. Вопыт распрацоўкі асобных аспектаў абазначанай праблемы ў беларускай гістарыяграфіі быў падпарадкаваны пераважна задачам вывучэння сацыяльна-эканамічных працэсаў і разгортвання рабочага і сялянскага рухаў. Практычна без увагі даследчыкаў засталіся пытанні мабільнасці беларускага грамадства, эвалюцыі яго саслоўна-карпаратыўнай арганізацыі як цэласнай сістэмы, а таксама асобных яе складаючых (духавенства, ганаровыя грамадзяне, мяшчанства і інш.), дынамікі структуры занятасці насельніцтва. Разгледжаны далёка не ўсе пытанні фарміравання рабочага класа, прадпрымальніцкага асяродка, чыноўніцкага апарату ў Беларусі, станаўлення мясцовай інтэлігенцыі. Распрацоўка вызначанай праблемы запатрабавала аналізу вялікай колькасці крыніц, інфармацыя пераважнай часткі якіх мае ўскоснае дачыненне да асноўнага прадмета даследавання. Метадалогія даследавання заснавана на выкарыстанні канкрэтна-гістарычных метадаў і мадэрнізацыйнай парадэгмы як макрагістарычнай мадэлі аналізу сацыяльных працэсаў у Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. Яна выступае аптымальнай метадалагічнай асновай даследавання тых грамадстваў, якія знаходзяцца на этапе трансфармацыі. Мадэрнізацыйнаму падыходу ўласціва канцэнтрацыя ўвагі даследчыка на праблематыцы развіцця, шляхах і спосабах пераходу ад традыцыйнага да сучаснага грамадства.

Раздзел 2 | МАДЭРНИЗАЦЫЙНЫЯ ПРАЦЭСЫ Ё БЕЛАРУСІ

2.1. ЭТАПЫ І ШЛЯХІ МАДЭРНИЗАЦЫІ Ё БЕЛАРУСІ

У гістарыяграфіі ўсталявалася вылучэнне наступных фаз у разгортванні мадэрнізацыйных працэсаў у краінах Еўропы і Амерыкі: 1) даіндустрыяльная, ці протаіндустрыяльная, мадэрнізацыя XVI—XVIII стст., калі адбыўся пераход ад пераважна індывідуальнай аграрнай і рамесніцкай вытворчасці да грамадскіх вытворчых сіл з адпаведнымі кааперацыяй і падзедам функцый у працэсе працы (мануфактура); 2) раннеіндустрыяльная мадэрнізацыя канца XVIII—XIX стст., якая вызначылася пераходам ад мануфактуры да машынай ці фабрычна-заводскай вытворчасці ў межах прамысловага перавароту; 3) познеіндустрыяльная мадэрнізацыя (першая палова XX ст. для ЗША, краін Заходняй Еўропы і Японіі), якая звязана з трансфармацыяй працэсу працы на аснове яго навуковай арганізацыі, узнікнення канвеернай пачотнай вытворчасці [4, с. 7].

У дачыненні да Расійскай імперыі расійскія даследчыкі нярэдка прымяняюць некалькі мадыфікаваную схему фаз мадэрнізацыі. Час протамадэрнізацыі звязваюць прыкладна з XVIII—XIX стст. На думку акадэміка В. Аляксеева, спроба раннеіндустрыяльнай мадэрнізацыі была зроблена ў канцы XIX — пачатку XX ст., але падзеі Першай сусветнай вайны і рэвалюцыі не дазволілі яе завяршыць. Прамысловы пераварот у Расійскай імперыі пачаўся ў сярэдзіне XIX ст., аднак першыя крокі да яго адбываліся ва ўмовах захавання сістэмы прымусовай працы [4, с. 7].

Працэсы мадэрнізацыі былі абумоўлены не толькі ўніверсальнымі законамі свайго працякання, але і канкрэтным гістарычным, эканамічным, сацыяльна-культурным асяроддзем. А. Кіштымаў адносіць пачатак пра-

цэсаў мадэрнізацыі ў Беларусі да XVIII ст., а ў найбольшай ступені яны праявіліся ў XIX — пачатку XX ст. Да буржуазных рэформ 60—70-х гг. XIX ст. у Беларусі было аграрнае грамадства з элементамі гандлёвага капіталу [337, с. 139]. А. Латышонак падкрэслівае, што паскоранае развіццё прамысловасці Беларусі пачалося ў другой палове 80-х гг. XIX ст. пад актыўным уздзеяннем чыгуначнага будаўніцтва і развіцця банкаўскай сістэмы. Практычна ў гэты ж час вызначыліся змены ў сельскагаспадарчай вытворчасці, калі пад уздзеяннем сусветнага аграрнага крызісу адбываецца яе рыначная пераарыентацыя, адыход ад шматвяковага панавання зернявой гаспадаркі. А. Латышонак называе перыяд з сярэдзіны XVIII да канца XX ст. эпохай мадэрнізацыі ў гісторыі Беларусі [337, с. 139—140]. І. Кітурка таксама вылучае якасныя змены ў эканамічным развіцці другой паловы XVIII ст., у дачыненні да якіх ужывае тэрмін «мадэрнізацыя» [251; 337, с. 140]. З. Шыбека адзначае, што перыяд усёабдымнай мадэрнізацыі ў Расійскай імперыі пачынаецца з 1904 г., вылучаючы ў якасці асноўнага крытэрыю нацыянальныя працэсы, трансфармацыю нацыянальнай свядомасці народаў [689, с. 53].

Першыя крокі протамадэрнізацыі ў Беларусі можна назіраць у XVI ст., калі яна знаходзілася пад прыкметным уплывам ідэй Адраджэння і Рэфармацыі, новых ідэалаў і каштоўнасцей. Пратэстанцкая этыка і рэлігія садзейнічалі станаўленню капіталістычнай сістэмы. У XVI ст. у гарадах Беларусі фарміруецца новая працоўная этыка, стаўленне да працы як да каштоўнасці, пазітыўныя адносіны да прадпрымальнасці і ашчаднасці, імкненне да атрымання прыбытку, у тым діку праз ліхвярскую дзейнасць, ахапіла як шляхту, так і заможных гараджан [300, с. 242—243, 249]. Гэтыя змены адбываліся, як вядома, насуперак сярэдневяковым стэрэатыпам грахоўнасці атрымання прыбытку. Але ў Беларусі новыя ідэі не знайшлі свайго ўкаранення. Некалькі дзесяцігоддзяў імклівага развіцця рэфармацыйнага руху змяніліся інтэнсіўнай контррэфармацыяй. Зацвярджэнне пратэстанцкіх ідэалаў засталася нерэалізаванай гістарычнай альтэрнатывай развіцця беларускага грамадства. Эвалюцыя трэцяга саслоўя, якое выявіла свой эканамічны патэнцыял у гарадах Беларусі ў XVI ст., была стрымана ўвядзеннем грабежніцкіх мытных тарыфаў у інтарэсах шляхты і магнатаў.

У пачатку XVIII ст. адчыняюцца ў Беларусі першыя мануфактуры, са з’яўленнем якіх у краінах Захаду часам звязвалі даіндустрыяльную мадэрнізацыю. Эканамічныя поспехі другой паловы XVIII ст. не былі падмацаваны трывалай дзяржаўнай воляй да рэфармавання грамадства. Падзелы Рэчы Паспалітай, змена геапалітычных рэалій, уваходжанне ў склад Ра-

сійскай імперыі істотна паўплывалі на накірунак і тэмпы працэсаў. У краіне, дзе паступова адбываліся змены, цяжка вызначыць момант пачатку мадэрнізацыі. Гэта заўвага тычыцца Расійскай імперыі, усіх яе рэгіёнаў. У 20-я гг. XIX ст. у Беларусі адчыняюцца першыя фабрыкі і заводы. З іх заснаваннем звычайна звязваюць пачатак прамысловага перавароту, але аб індустрыялізацыі, што з’яўлялася на пачатковых этапах стрыжнем мадэрнізацыі, у дадзеным выпадку можна ўзгадваць з вялікай доляй умоўнасці і толькі як аб першым кроку да яе. Узнікненне мануфактурна-фабрычнай сістэмы Беларусі, таксама як і ў краінах Заходняй Еўропы, адбылося ў мястэчках і невялікіх населеных пунктах, дзе не было рамесніцкай карпаратыўнай арганізацыі. Мануфактуры ў Беларусі адкрываліся перш за ўсё ў магнацкіх рэзідэнцыях і іх з’яўленне выклікала супраціўленне з боку рамесніцкіх цэхаў. Першыя мясцовыя фабрыкі былі таксама адчынены ў дваранскіх маёнтках.

Доўгі час, да сярэдзіны XIX ст., беларускія губерні, беларусы не разглядаліся як самастойны суб’ект урадавай палітыкі, але толькі ў сувязі з агульнай палітыкай у дачыненні да былой палітычнай нацыі (народа, шляхты) Рэчы Паспалітай. Адсутнасць уласнай неспаланізаванай эліты ўспрымалася ўрадавымі коламі як сведчанне неразвітасці высокай культуры і мовы, з якімі патрэбна было лічыцца. Некаторыя прадстаўнікі расійскага вышэйшага чыноўніцтва ў пачатку XIX ст. разглядалі рух імперыі па шляху мадэрнізацыі, прапаноўваючы ў якасці пэўнага эталона заходнія ўскраіны [228, с. 122]. Аднак у хуткім часе апошнія пераўтварыліся з эталона для астатняй часткі імперыі ў крыніцу пагрозы. Мясцовыя эліты разгарнулі барацьбу супраць імперскага цэнтра не пад саслоўнымі ці лакальна-тэрытарыяльнымі лозунгамі, а за нацыянальна-дзяржаўную эмансціпацыю.

Паўстанне 1863 г. стала важным этапам адліку эвалюцыі ўрадавай палітыкі на тэрыторыі Беларусі, фарміравання грамадска-палітычнага руху і думкі. Пасля яго падаўлення становіцца менш адчувальным уплыў польскага дэмакратычнага асяродка. Расійскія ўрадавыя колы і грамадская думка схіліліся да канцэпцыі агульнарускай нацыі, у склад якой уключылі вялікаросаў, маларусаў і беларусаў. У сувязі з гэтым актуальным стаў мэтанакіраваны адрыв насельніцтва беларускіх губерняў ад гістарычнай традыцыі Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай, укараненне ўсведамлення, што праваслаўны — гэта рускі ці беларус, а католік — паляк, настойлівая рэалізацыя ўніфікацыйных мерапрыемстваў і часам добраахвотная русіфікацыя ў межах мадэрнізацыйнай перспектывы. Уніфікацыя закранула, перш за ўсё, сацыяльна-саслоўную і этнакультурную сферы.

Вялікія рэформы 60—70-х гг. XIX ст. сталі вежавай падзеяй развіцця мадэрнізацыйных працэсаў. Вызваленне сялян стымулявала пераход ад сістэмы прымуsoвай працы да вольнай. У Расійскай імперыі рэформы праніклі ў глыбокія слаі традыцыйнай сацыяльнай рэчаіснасці, таму што гэта было падрыхтавана выяўленнем каштоўнаснай матывацыі, ментальнымі пераменамі, якія закранулі найперш інтэлектуальную і бюракратычную эліты [228, с. 140]. Рэформы 60—70-х гг. практычна ігнаравалі спецыфічныя рысы беларускіх губерняў у сацыяльна-эканамічнай сферы. Фактычна толькі ў 80-я гг. праз чыншавую рэформу 1886 г., землеўладкаванне ў 1882 г. вольных людзей, у 1893 г. — праваслаўных арандатараў урад звярнуўся да неабходнасці ўлічваць адметныя рысы сацыяльнай структуры і эканамічных адносін розных груп насельніцтва на тэрыторыі беларускіх губерняў. Пасля паўстання 1863 г. беларускія і літоўскія губерні расійскімі ўрадавымі коламі разглядаліся як рэгіён, дзе адбывалася найбольш жорсткае супрацьстаянне польскім уплывам. Русіфікатарскі курс тут некалькі адрозніваўся ад этнічна польскіх зямель. Расійскія чыноўнікі, рэалізуючы ўрадавыя мерапрыемствы па ўмацаванні імперскіх пазіцый ў царстве Польскім, ніколі не ставілі задачу знішчэння польскай мовы і культуры. На тэрыторыі заходніх губерняў сітуацыя выглядала некалькі інакш.

Урадавая палітыка ў дачыненні да Беларусі вызначалася ў значнай ступені спецыфічнымі рысамі ў параўнанні з еўрапейскім цэнтрам Расіі. Прычыны гэтага былі абумоўлены неабходнасцю змагання расійскага самадзяржаўя з уплывам польскага нацыянальна-вызваленчага руху і рэжымам абмежавальных законаў, асабліва ў дачыненні да каталіцкага і яўрэйскага насельніцтва. У залежнасці ад напружанасці польскага нацыянальна-вызваленчага руху і палітычнай сітуацыі ў краіне змянілася палітыка і адносіны ўрада ў дачыненні да розных сацыяльных груп, перш за ўсё сялянства і дваранства — звычайна ў супрацьлеглай залежнасці. Хаця незаможна ад веравызнання дваранства заставалася ва ўрадавай палітыцы асноўнай сацыяльнай апорай.

Выпрацоўка ўрадавай палітыкі на тэрыторыі Беларусі вызначалася неадназначнасцю часам прынятых рашэнняў, наяўнасцю розных падыходаў і супярэчнасцей паміж цэнтральнымі органамі і мясцовай адміністрацыяй. Нават у перыяд і пасля паўстання 1863 г. сярод вышэйшага чыноўніцтва Расійскай імперыі сфарміраваліся два падыходы. Першы ўвасабляўся групой, якая атрымала сярод сучаснікаў назву «руская партыя» (віленскі генерал-губернатар М. Мураўёў, ваенны міністр Д. Мілюцін, міністр дзяржаўных маёмасцей А. Зялёны і інш.). Другі — «партыя касмапалітаў» (міністр унутраных спраў П. Валугеў, вялікі князь Канстанцін

Мікалаевіч, міністр народнай асветы А. Галаўнін, кіраўнік жандараў князь В. Далгарукаў і інш.) [267, с. 340]. Для іх былі характэрны розныя падыходы да выпрацоўкі метадаў інтэграцыі беларускіх і літоўскіх губерняў з велікарускім цэнтрам. Віленскі генерал-губернатар М. Мураўёў ставіў пад сумненне магчымасць сталага сацыяльнага супрацоўніцтва ўрадавых органаў з мясцовым польскім і каталіцкім дваранствам, рабіў стаўку на праваслаўнае сялянства і ў іх інтарэсах праводзіў аграрныя мерапрыемствы. Міністр унутраных спраў П. Валугеў, наадварот, зыходзіў з саслоўнага прынцыпу фарміравання ўнутранай палітыкі, лічыў, што беларускае і літоўскае спаланізаванае дваранства павінна разглядацца як сацыяльная апора самадзяржаўя. Аднак для магчымасці ўплыву ўрада на мясцовае дваранства П. Валугеў прапаноўваў выкарыстоўваць праваслаўнае сялянства ў якасці стрымліваючага фактара, умацоўваючы супярэчнасці іх з памешчыкамі-католікамі [267, с. 340].

Беларусь лічылася больш падрыхтаванай часткай імперыі да рэформ і выкарыстоўвалася ў якасці своеасаблівага палігона для іх выпрабаванняў (напрыклад, падрыхтоўка да адмены прыгоннага права), а з другога боку — уплыў рэформ тут быў больш абмежаваны з-за асаблівасцей рэалізацыі ўрадавай палітыкі. Іх накірунак быў скіраваны ў значнай ступені на ўніфікацыю беларускіх губерняў з велікарускім цэнтрам. Паралельна рэалізацыі рэформ у Беларусі быў уведзены рэжым абмежавальных законаў у дачыненні да католікаў, яўрэяў, замежных грамадзян, ішло змаганне з польскімі ўплывамі.

Меры па абмежаванні праў па валоданні зямлёй асобамі польскага паходжання ўпершыню зафіксаваны ў цыркуляры міністра дзяржаўных маёмасцей А. Зялёнага ад 25 лютага 1864 г. [416, с. 30]. 5 сакавіка 1864 г. асобам польскага паходжання і яўрэям у заходніх і паўднёва-заходніх губернях Расійскай імперыі было забаронена купляць казённые і прыватныя землеўладанні, праданыя за даўгі. Праводзілася мэтанакіраваная палітыка па скарачэнні памераў землеўладання памешчыкаў-католікаў. Указам імператара ад 10 ліпеня 1864 г. яўрэі былі пазбаўлены магчымасці набываць землі ў сялян і памешчыкаў на тэрыторыі губерняў, якія адносіліся да Віленскага і Кіеўскага генерал-губернатарстваў [402]. Да часу канчатковага ўмацавання рускага землеўладання ўказам імператара ад 10 снежня 1865 г. асобам польскага паходжання наогул было забаронена на тэрыторыі заходніх губерняў набываць маёнткі, за выключэннем магчымасці атрымання іх у спадчыну. Уладальнікі секвестраваных маёнткаў, якія былі высланы з заходніх губерняў, у двухгадовы тэрмін абавязаны былі прадаць свае ўладанні асобам рускага паходжання, праваслаўнага ці пра-

тэстацкага веравызнання ці памяняць іх на іншыя, што знаходзіліся ў другіх рэгіёнах Расійскай імперыі [403, с. 327]. У той жа дзень у дапаўненне быў выдадзены яшчэ адзін указ імператара, які канкрэтызаваў і ўдакладняў папярэдні. Ім устанаўлівалася, што ў выпадку, калі маёнткі, якія падлягалі продажу ці абмену ў двухгадовы тэрмін, не змянілі свайго ўладальніка, то яны траплялі пад ацэнку і продаж з таргоў на карысць ўладальніка. Акрамя таго, пад абавязковы продаж-абмен траплялі маёнткі і іншых высланых асоб, справы якіх пераглядаліся ў сувязі з удзелам у паўстанні 1863 г. [430, с. 328]. Імператарам 25 ліпеня 1865 г. была зацверджана Інструкцыя аб парадку продажу казённых зямель у заходніх губернях асобам рускага паходжання [416, с. 34]. Маёнткі, якія былі імі набыты, маглі перадавацца толькі асобам рускага паходжання і са згоды міністра дзяржаўных маёмасцей. У сувязі з паўстаннем 1863 г. на ўсе маёнткі заходніх губерняў быў накладзены кантрыбуцыйны збор у памеры 10 % ад прыбытку. У 1864 г. ён быў паменшаны да 5 %. Захоўваліся штрафы і кантрыбуцыйныя зборы да 1897 г. Яны спачатку накладваліся бескантрольна і пераўтварыліся ў крыніцу дадатковых даходаў мясцовых улад, але па распараджэнні з 1866 г. накладваліся толькі са згоды губернатара і генерал-губернатара.

Большасць з тых, хто набываў зямельную ўласнасць у заходніх губернях, належаў да ліку чыноўнікаў, а таксама асоб, якія не займаліся сур'ёзна сельскай гаспадаркай. Гэта адмоўна паўплывала на культуру сельскай гаспадаркі рэгіёна [416, с. 118]. Тыя рускія землеўласнікі, хто на льготных умовах набыў канфіскаваныя маёнткі ці казённыя землі, не мелі права заключаць іпаечныя дамовы з палякамі і яўрэямі, аддаваць ім уладанні ў арэнду ці наймаць у якасці кіраўнікоў. Гэта ставіла рускіх землеўласнікаў, якія кепска ведалі мясцовыя ўмовы вядзення гаспадаркі, у нязручныя эканамічныя ўмовы. У выніку нямногія затрымліваліся надоўга ў сваіх новых уладаннях. Адсутнасць дакладнага тлумачэння тэрміна «асобы польскага паходжання» прыводзіла нярэдка да таго, што адміністрацыйныя і судовыя ўстановы абмяжоўвалі іх і ў тых правах, якіх па законе яны не былі пазбаўлены [416, с. 122]. Акрамя таго, абмежавальныя мерапрыемствы садзейнічалі памяншэнню кошту зямлі, скарачэнню яе вольнай куплі-продажу, маргіналізацыі часткі каталіцкіх землеўласнікаў, вылучэнню сярод іх тых, хто займаўся разумовай працай, быў схільным для ўспрымання шкодных для расійскай дзяржавы ідэй [416, с. 123].

У ананімнай запісцы ад 28 мая 1866 г. «Настоящее положение Северо-западных губерний» адзначалася разарэнне канфіскаваных і секвестраваных маёнткаў пасля паўстання 1863 г., адсутнасць у чыноўнікоў і сялян

сродкаў і магчымасцей для наладжвання ў іх вытворчасці [181, с. 182—183]. Нават ужо ва ўказе імператара ад 23 сакавіка 1864 г. прызнавалася цяжкое эканамічнае становішча заходніх губерняў у сувязі з падзеямі паўстання 1863 г. і наступнымі рэпрэсіўнымі мерамі расійскага ўрада. З мэтай прыцягнення пакупнікоў з іншых губерняў і забеспячэння іх неабходнымі сродкамі прызнавалася надзённым па асобых правілах даваць ім ільготы і пазыкі [431].

Уведзеныя абмежавальныя мерапрыемствы ў дачыненні да асоб польскага паходжання і яўрэяў не ўлічвалі ўсяго багацця форм зямельных адносін у заходніх губернях і запатрабавалі ў будучым выдання шматлікіх тлумачэнняў. Акрамя таго, католікі і яўрэі на тэрыторыі беларускіх губерняў знаходзілі шматлікія абыходныя шляхі набыцця зямельных уладанняў, у тым ліку праз падстаўных асоб, набыццё замежнага грамадзянства і інш.

Павятовыя паліцэйскія чыноўнікі штомесячна дакладвалі губернскім уладам аб пераходзе зямельных уладанняў, найперш ад асоб польскага паходжання да іншых асоб каталіцкага веравызнання [546, л. 1—10]. У сваім прадпісанні паліцмайстрам і павятовым спраўнікам ад 16 снежня 1876 г. мінскі губернатар адзначаў, што апошнім часам у губерні часта сталі з'яўляцца хадайніцтвы аб выдачы пасведчанняў на права куплі маёнткаў з боку асоб, якія не мелі ўласных сродкаў на набыццё нерухомасці. Відавочна, што такія заявіцелі выступалі ў якасці падстаўных пакупнікоў, якія дзейнічалі ў інтарэсах асоб, для якіх былі ўведзены абмежаванні [653, л. 1—2]. Адпаведна з даручэннем паліцэйскімі чыноўнікамі было выяўлена шэраг выпадкаў парушэння абмежавальнага заканадаўства. У прыватнасці, у Слуцкім павеце В. Валчанінавым быў куплены маёнтак Пакрашова для купца Ё. Пульмана. У Барысаўскім павеце маёнтак Латысавічы быў набыты на імя тытулярнага саветніка М. Трубкаўскага, а сапраўдным уладальнікам стаў купец першай гільдыі Н. Рабіновіч. Акрамя таго, лясная дача Каменкі ў тым жа павеце была куплена на імя святара І. Шастакова, а за гэтай пакупкай стаяў магілёўскі мешчанін Г. Літвін [653, л. 11—12 адв.].

Адмена ва ўмовах паўстання 1863 г. часоваабавязаных адносін сялянства і перавод яго ў разрад уласнікаў прымусілі ўрад тэрмінова вырашаць пытанні забеспячэння сялян палівам, размежавання памешчыцкіх і сялянскіх угоддзяў, а таксама сервітутнае пытанне [418, 387]. У 1863 г. урад быў зацікаўлены ў спакоі вёскі і ў сувязі з гэтым пайшоў на ўступкі сялянству. Адпаведна распараджэнню віленскага генерал-губернатара за сялянамі захоўвалася права атрымання паліва ад памешчыкаў па ўстаноўленай плаце ці за павіннасці. Урад забараніў таксама ў Беларусі і Літве абавязковае размежаванне ўгоддзяў па жаданні аднаго толькі памешчыка

і захаваў за сялянамі права на сервітуты. Пасля 1864 г., калі паўстанне становілася ўсё больш аддаленай гістарычнай падзеяй, урад спыніў уступкі сялянству. Неабходнасць звязіць верагодную сацыяльную базу паўстання 1863 г. прымусіла ўрад пайсці на істотную карэкціроўку і радыкалізацыю ўмоў адмены прыгоннага права на тэрыторыі беларускіх і літоўскіх губерняў. Аднак аграрныя пераўтварэнні тут з пункту гледжання памераў і ўмоў атрымання сялянамі зямлі былі менш выгаднымі, чым на тэрыторыі царства Польскага паводле ўказа «Аб уладкаванні сялян», выдадзенага ў лютым 1864 г. [203, с. 187].

У пэўнай ступені адступленнем ад абмежавальных мерапрыемстваў у дачыненні да яўрэяў стаў указ ад 8 снежня 1867 г., паводле якога было дазволена яўрэям становіцца арандатарамі або аканомамі млыноў і заводаў пры маёнтках у заходніх губернях. Гэта мера садзейнічала ажыўленню эканамічнага жыцця на тэрыторыі Беларусі. Аднак у пачатку 80-х гг. XIX ст. урад вярнуўся да паслядоўнай палітыкі абмежаванняў. Па прапанове Камітэта міністраў 3 мая 1882 г. былі зацверджаны Часовыя правілы аб яўрэях, якія забаранялі ім да часу агульнага перагляду заканадаўства аб яўрэях сяліцца ў губернях рысы аседласці па-за межамі гарадоў і мястэчак, а таксама браць тут у арэнду, кіраванне і распаралжэнне нерухомую маёмасць на сваё імя [434, с. 181]. Адначасова ўказ імператара ад 15 мая 1882 г. прадугледжваў для мясцовых органаў улады неабходнасць правядзення мерапрыемстваў па папярэджанні ўзнікнення беспарадкаў, накіраваных супраць яўрэйскага насельніцтва. У развіццё дадзенага ўказа мінскі губернатар накіраваў цыркуляр павятовым паліцэйскім чыноўнікам. Яўрэйскаму насельніцтву рэкамендавалася не рэагаваць на магчымыя абразы з боку п'яных «чорнарабочых людзей» [435, л. 1—6].

Адносна эфектыўнасці прымянення на практыцы абмежавальных мерапрыемстваў у дачыненні да яўрэяў адзін з буйнешых землеўласнікаў Мінскай губерні Э. Вайніловіч адзначаў: «Яўрэі, якіх застаў у вёсках закон 1882 г., пражывалі на так званых запушчаных пляцах і ўчастках, якія засталіся за памешчыкам пасля надзялення сялян; яны там пражывалі як трымальнікі патэнтных ці беспатэнтных кабакоў, якія здаваліся ў арэнду заўсёды па пісьмовых дамовах. Пасля 3 мая 1882 г. вотчыннаму ўладальніку пустэчаў і карчомных пабудов заставалася адно з двух: ці прыбраць яўрэя з пабудов і сядзібы, ці ігнараваць закон і дазволіць яўрэю жыць на ранейшых умовах. Большасць уладальнікаў выбралі другі выхад не толькі па прычыне дабрадушнасці і спагады да пастаўленых па-за законам, што, аднак, часта магло мець месца, паколькі нярэдка некалькі пакаленняў так званых шынкароў зжылося і несла службу столькім жа пакаленням вот-

чыннікаў, але часта высяленне яўрэя было немагчымым з прычыны фінансавай залежнасці вотчынніка ад шынкара як крэдытора ці паслужлівага фактара, паколькі трэба памятаць, што закон 1882 г. з'явіўся якраз у час пералому высокіх цен на хлеб і зернавога крызісу» [625, с. 90—91]. На практыцы аказвалася, што гэта было адзіна прымальнае выйсце для землеўласнікаў, паколькі ў іншым выпадку яны вымушаны былі гадамі судзіцца з арандатарамі, што кепска адбівалася на стане ўласных гаспадарак. Указам імператара ад 27 снежня 1884 г. у межах заходніх губерняў была забаронена перадача яўрэям і асобам польскага паходжання ў заклад маёнткаў і ўгоддзяў, якія знаходзіліся па-за межамі гарадоў і мястэчак. Тыя закладныя дакументы, якія былі выдадзены да апублікавання ўказа, прадаўжалі дзейнічаць, але не больш 10 гадоў [393, с. 603]. У выпадку, калі яўрэі і асобы польскага паходжання бралі ў арэнду маёнткі і засноўвалі там фабрычна-заводскае прадпрыемства, то заключаўся кантракт тэрмінам да 30 гадоў. Усе дагаворы, якія былі заключаны ў абход абмежавальных законаў, прызнаваліся несапраўднымі. Асобы, якія набылі маёнткі на льготных умовах, павінны былі на працягу года пасля выдання новых правіл ліквідаваць маёмасныя дамовы, якія ім супярэчылі.

У развіццё тых абмежавальных законаў, якія былі выдадзены пачынаючы з 1864 г. і мелі мэту пашырэння рускага землеўладання, 14 сакавіка 1887 г. былі ўсталяваны асобыя правілы, якія забаранялі іншаземным грамадзянам набыццё, тэрміновае распараджэнне і карыстанне нерухомай маёмасцю па-за межамі гарадскіх паселішч у заходніх губернях. У выпадку атрымання нерухомай маёмасці ў спадчыну, іншаземны грамадзянін павінен быў на працягу 3 гадоў прадаць расійскаму падданаму. Правілы датычыліся ўсіх беларускіх губерняў, за выключэннем Магілёўскай [392]. 27 жніўня 1885 г. «асобам польскага паходжання» да асобага распараджэння расійскага ўрада забаранялася трымаць казённые аброчныя ўгоддзі ў заходніх губернях. Гэта мера не распаўсюджвалася на мясцовых сялян-католікаў [424, с. 404]. Аднак ужо ўказам імператара ад 20 лістапада 1887 г. «былой польскай шляхце» і мяшчанам-католікам, якія прыпісаліся да сялянскага стану пасля зацвярджэння палажэння Камітэта міністраў ад 27 жніўня 1885 г., дазвалялася арандаваць у заходніх губернях казённые аброчныя ўгоддзі са згоды губернатара і пры ўмове заняткаў земляробствам [388, с. 460—461]. Сенат у сакавіку 1889 г. па прычыне пэўнай прававой нявызначанасці вымушаны быў удакладніць, што да катэгорыі «польскія памешчыкі» варта адносіць землеўласнікаў польскага паходжання незалежна ад саслоўнай прыналежнасці, акрамя сялянства [292, с. 96].

Дазвол на набышчѣ зямлі даваў губернатар. Дастаткова тыповай была сітуацыя селяніна Магілёўскага павета М. Пухоўскага, які 14 студзеня 1894 г. звярнуўся да губернатара з просьбай даць згоду на набышчѣ 60 дзесяцін зямлі ў маёнтку Рафалава. Магілёўскі павятовы спраўнік, які праводзіў дазнанне, паведамляў губернатару, што М. Пухоўскі па нацыянальнасці паляк, каталіцкага веравызнання, паходзіў са старадаўняга шляхецкага роду, дома размаўляў па-руску, хаця і з прымешкай польскай мовы, і, акрамя таго, не з’яўляўся падстаўной асобай пры куплі, быў чалавекам палітычна добранадзейным. Аднак губернскімі ўладамі было вырашана, што М. Пухоўскі як католік не меў права набываць зямельную ўласнасць на тэрыторыі заходніх губерняў [458, л. 13—15]. За дазволам купляць нерухомасць звярталася таксама праваслаўнае насельніцтва. У прыватнасці, да магілёўскага губернатара 21 студзеня 1894 г. звярнулася мяшчанка Мсціслава І. Кнораз з просьбай даць дазвол набыць зямлю ў мешчаніна Д. Макоўскага, які даводзіўся прасіцельніцы бацькам. Мсціслаўскі павятовы спраўнік 3 лютага 1894 г. паведаміў губернатару, што І. Кнораз у палітычных адносінах добранадзейная, «паходжання рускага, веравызнання праваслаўнага», дома размаўляе па-беларуску, не з’яўляецца падстаўным пакупніком і можа атрымаць дазвол на набышчѣ зямлі [408, л. 1—2].

Пачатак XX ст. у гісторыі Беларусі вызначаўся прамысловым крызісам, рэвалюцыйнымі падзеямі 1905—1907 гг., правядзеннем аграрнай і земскай рэформ, нацыянальна-культурным і гаспадарчым пасля рэвалюцыі ўздымам і інш. У гэты перыяд узмацнілася канцэнтрацыя вытворчасці, адчувальны ўплыў на эканоміку пачалі аказваць манапалістычныя аб’яднанні, а таксама павялічылася колькасць людзей, якія ў сваёй дзейнасці не былі непасрэдна заняты ў вытворчай сферы. Шэраг рэформ у сферы эканомікі і падатковай палітыкі ў пачатку XX ст. садзейнічалі пашырэнню гаспадарчых праў прадпрымальнікаў. П. Стальпіным быў прапанаваны рацыянальны тып мадэрнізацыі Расійскай імперыі, разлічаны на паступовую трансфармацыю краіны ў «рускім нацыянальна-дзяржаўным русле» [680, с. 35]. Галоўнай палітычнай мэтай праграмы рэформ, ініцыяраваных П. Стальпіным, з’яўлялася падтрымка сацыяльнай стабільнасці ў грамадстве. Асноўны яе элемент — пашырэнне на сялян агульнадзяржаўнага грамадзянскага права і ўмацаванне інстытута прыватнай уласнасці на зямлю [316, с. 5, 13].

У пачатку XX ст. былі зроблены пэўныя паслабленні ў функцыянаванні рэжыму абмежавальных законаў, але ён не быў скасаваны, нягледзячы на шматлікія крытычныя ацэнкі нават ва ўрадавых колах. Па прапанове Камітэта міністраў 27 студзеня 1901 г. была ўведзена максімальна дапусцімая

норма зямельных уладанняў сялян-католікаў на тэрыторыі заходніх губерняў. Пры атрыманні дазволу на набыццё зямлі на адну гаспадарку з улікам надзельнай і раней купленай нерухомай маёмасці сумарна не павінна было быць больш 60 дзесяцін зямлі [380, с. 45]. У той жа час ва ўрадавых колах і сярод мясцовай адміністрацыі ў беларускіх губернях была пашыранай думка аб агульным падыходзе да асоб каталіцкага веравызнання пры вырашэнні пытанняў уласнасці на нерухомую маёмасць, незалежна ад саслоўнай прыналежнасці. Віленскі губернатар у сваім данясенні ад 20 студзеня 1900 г. прапаноўваў пры куплі зямлі асобамі каталіцкага веравызнання ўстанавіць для дваран і мяшчан тыя ж нормы пры атрыманні дазволу на здзелку, што і для сялян, паколькі, па меркаванні губернатара, «сяляне-католікі і дваране і мяшчане польскага паходжання, якія займаюцца земляробствам, нічым не адрозніваюцца паміж сабой» [390, л. 12].

Указам імператара ад 12 снежня 1904 г. дэкларавалася ўніфікацыя заканадаўства аб сялянах, перагляд сферы дзейнасці абмежавальнага заканадаўства, захаванне толькі тых абмежаванняў праў іншародцаў і «ўраджэнцаў асобных мясцовасцяў імперыі», дзейнасць якіх была абумоўлена «надзённымі патрэбамі дзяржавы» [432, с. 1197—1198]. 11 жніўня 1904 г. указам Мікалая II былі адменены «Часовыя правілы» 1882 г. аб яўрэях. Ім было дазволена сяліцца ў сельскай мясцовасці па-за межамі рысы аселасці, а таксама набываць там нерухомую маёмасць [638, с. 331]. Аднак гэта не перашкаджала расійскаму ўраду захаваць за сабой і мясцовай адміністрацыяй функцыі рэгулявання пазямельных адносін у заходніх губернях. У прыватнасці, дырэктар Дэпартаменту паліцыі МУС у канфідэнцыяльным паведамленні віцебскаму губернатару Б. Гершаў-Флотаву ад 27 жніўня 1911 г. папярэджаў аб актывізацыі ў беларускіх і літоўскіх губернях незаконнай дзейнасці яўрэйскіх прадпрымальнікаў, якія «ў абход абмежавальных законаў скупляюць на чужое імя вялікую колькасць зямлі, вядуць драпежніцкім чынам гаспадарку, бязлітасна знішчаюць лясы, усяляк спекуліруюць зямельнымі ўгоддзямі і выкарыстоўваюць для гэтага розныя падманныя дзеянні і фіктыўныя здзелкі, прычым разбэшчваюць насельніцтва і дробнае чыноўніцтва, даючы хабар, спойваючы сялян гарэлкай і г. д.» [658, л. 49—50].

Указам імператара ад 1 мая 1905 г. дазвалялася асобам польскага паходжання ў межах дзевяці заходніх губерняў на агульных умовах арандаваць, набываць, прымаць у заклад зямельныя ўладанні ад асоб польскага паходжання. Акрамя таго, з дазволу губернатараў ім дазвалялася па-за межамі гарадоў і мястэчак набываць нерухомую маёмасць у мэтах ліквідацыі пераспалосіцы і «гаспадарчага акруглення межаў», а таксама купляць

земельныя ўчасткі памерам не больш 60 дзесяцін пад прамысловыя прадпрыемствы. Адмянялася абмежаванне для сялян-католікаў у набыцці земельных надзелаў у межах заходніх губерняў, уведзенае ўказам імператара ад 27 студзеня 1901 г. [382, с. 285]. Аднак міністр унутраных спраў П. Сталыпін ужо ў сваім цыркулярным лісце губернатарам ад 4 лістапада 1909 г. выказаў сумненне, што набываемая асобамі польскага паходжання з нагоды заснавання гандлёва-прамысловага прадпрыемства зямля будзе выкарыстана па прызначэнні. Паводле яго меркавання, закон ад 1 мая 1905 г. «не меў на ўвазе даць магчымасць кожнаму жадаючаму займацца тым ці іншым промыслам» [657, л. 5]. 21 чэрвеня 1910 г. урадам было выдадзена дадатковае тлумачэнне да закона ад 1 мая 1905 г., у сувязі з якім за адсутнасцю вызначэння ў законе «дакладных прыкмет паняцця “польскага паходжання” адны толькі чыны мясцовай вышэйшай бюракратыі ў асобе генерал-губернатара і губернатара могуць вырашаць падобныя справы, па сутнасці характару не юрыдычнага, а палітычнага» [657, л. 75]. Цыркулярны дакумент нацэляваў, што выраз «асоба польскага паходжання» трэба разумець не ў сэнсе этнаграфічным, а ў культурна-палітычным. У дакуменце даецца спасылка на вызначэнне зацверджанага 10 лістапада 1865 г. імператарам журнала Асобай камісіі пад старшынствам князя Гагарына: «пад выразам “асоба польскага паходжання” трэба разумець не наогул католікаў, а толькі палякаў і тых заходніх ураджэнцаў, якія засвоілі польскую нацыянальнасць» [657, л. 76]. У гэтай сувязі канстатавалася, што «мясцовыя ўраджэнцы літоўцы, жмудзіны, беларусы і г. д. могуць быць прызнаны асобамі польскага паходжання, раз яны засвоілі польскую нацыянальнасць». І далей адзначалася, што «ўжыванне ў хатнім побыце польскай мовы давала дастаткова падстаў аднесці да ліку асоб польскага паходжання» [657, л. 76]. У адпаведнасці з указам імператара Сенат 8 сакавіка 1910 г. паставіў, што асобы рускага паходжання праваслаўнага веравызнання, лютэране, татары маглі набываць зямлю без прадстаўлення пасведчання ад генерал-губернатара ці губернатара. Такое пасведчання было абавязковым для асоб польскага паходжання, якія, акрамя таго, не маглі набываць нерухомую ўласнасць у асоб рускага паходжання. Ад беларусаў, літоўцаў, жмудзінаў патрабавалася пацвярджэнне, што яны не належаць да польскай нацыянальнасці [657, л. 81—82].

Усталяваны рэжым абмежавальных законаў у дачыненні да католікаў і яўрэяў меў не толькі этнаканфесійны кантэкст, накіраваны на ўмацаванне рускіх уплываў у беларускіх і літоўскіх губернях, але быў таксама закліканы разбурыць традыцыйную і трывалую сістэму эканамічных сувязей. Варта адзначыць, што дасягнуць цалкам пастаўленых задач расійскаму

ўраду не ўдалося. Нават адзін з найбольш кансерватыўных расійскіх чыноўнікаў, мінскі губернатар у перыяд рэвалюцыйных падзей 1905—1907 гг. П. Курлаў выказаў неадпаведнасць і неэфектыўнасць абмежавальных мерапрыемстваў у дачыненні да яўрэяў і католікаў [281, с. 64]. Яны прымуслі землёўласнікаў каталіцкага веравызнання мацней трымацца за бацькоўскую спадчыну [487, с. 7]. Існаваўшая сістэма гаспадарчых і сацыяльных сувязей выявіла здольнасць мадыфікавацца, падладкоўвацца пад новыя ўмовы існавання і тэндэнцыі ў развіцці рыначнай эканомікі. У той жа час рэжым выключных законаў не толькі імкнуўся, але і ў значнай ступені паралізаваў эканамічную ініцыятыву католікаў і яўрэяў, адмоўна адбіўся ў цэлым на эканамічным становішчы Беларусі. Фактычна палітыка ўрада Расійскай імперыі на працягу другой паловы XIX — пачатку XX ст. вызначалася на тэрыторыі Беларусі стрымліваючымі мерапрыемствамі ў сацыяльна-эканамічнай сферы ці тымі, што карэктавалі гаспадарчае і сацыяльнае развіццё ў бок уніфікацыі з велікарускімі губернямі. У канечным выніку яны прывялі да змен у традыцыйнай структуры гарадскіх паселішч, прыярытэтаў і ў немалой ступені структуры развіцця эканомікі. Абмежавальныя законы ў дачыненні да рассялення яўрэяў прывялі таксама да штучнай канцэнтрацыі іх у гарадах і мястэчках Беларусі, колькаснай перавагі яўрэяў сярод гарадскога пралетарыяту і гандлёва-прамысловага насельніцтва, адбіліся на ўзроўні канцэнтрацыі прадпрыемстваў і дэфармавалі структуру прамысловай і гандлёвай буржуазіі, пралетарыяту, затрымлівалі іх кансалідацыю як сацыяльных груп. Яны абвастралі аграрную перанаселенасць у Беларусі, прывялі да адноснага зніжэння кошту зямлі, перашкаджалі яе вольнай куплі-продажу.

Для Расійскай імперыі характэрнай была выключная роля дзяржавы ў ініцыяраванні, вызначэнні накіраванасці і меж мадэрнізацыйнага працэсу. Не адмаўляючы значны ўплыў дзяржаўнай палітыкі як фактару разгортвання трансфармацыйных змен на тэрыторыі беларускіх губерняў, трэба ўдакладніць, што тут дзяржава параўнальна з іншымі рэгіёнамі імперыі больш часта выконвала стрымліваючую ролю ў рэалізацыі мадэрнізацыйнай перспектывы. Прычына такога становішча — неабходнасць правядзення нацыянальна-культурнай уніфікацыі заходніх ускраін, змаганне з польскімі, яўрэйскімі ўплывамі і іншымі выклікамі расійскай імперскай ідэнтычнасці. У рэалізацыі расійскай дзяржавай палітыкі мадэрнізацыі грамадства, гаспадарка, культура і г. д. выступалі ў якасці аб'екта правядзення пераўтварэнняў і практычна ніколі як апора рэалізацыі змен. Іх вялікі патэнцыял часта заставаўся незапатрабаваным. У такім выпадку фактычна дзяржава штучна ўтрымлівала грамадства ў пераходным стане.

2.2. ІНДУСТРЫЯЛЬНАЕ РАЗВІЦЦЁ

Мадэрнізацыя і індустрыялізацыя вельмі цесна паміж сабой звязаны, але гэтыя працэсы не падмяняюць адзін аднаго. У краінах Заходняй Еўропы на пачатковых этапах мадэрнізацыі індустрыялізацыя выступала галоўным стрыжнем пераходу ад традыцыйнага да сучаснага грамадства. Аднак у розных краінах і рэгіёнах уплыў індустрыялізацыі быў неаднолькавым. У беларускіх губернях уплыў індустрыялізацыі запозніўся і не набыў адпаведнай сілы. Пад індустрыялізацыяй звычайна разумеюць працэс замяшчэння ручной рабочай сілы тэхналогіямі, заснаванымі на выкарыстанні неадушаўлёных крыніц энергіі. Аб тэмпах індустрыялізацыі звычайна мяркуюць паводле паказчыка, наколькі захавалася ўдзельная вага працоўнай сілы, занятай у сельскай гаспадарцы [520, с. 40]. У канцы XIX ст. 76,3 % насельніцтва 35 павеатаў Беларусі было занята ў сельскай гаспадарцы (гл. дадатак, табл. А1, А2).

У другой палове XIX — пачатку XX ст. фабрычна-заводская вытворчасць Беларусі была сканцэнтравана пераважна на дробных прадпрыемствах і была заснавана на выкарыстанні мясцовай сыравіны. Прамысловасць Беларусі развівалася ў накірунку перапрацоўкі пераважна мінеральнай, лясной і сельскагаспадарчай сыравіны. На працягу першых двух дзесяцігоддзяў пасля рэформы 1861 г. прамысловы рост быў запаволены. У 1873—1875 гг. Беларусь была ахоплена прамысловым крызісам, які выявіў нізкую пакупную здольнасць селяніна — галоўнага спажыўца тавараў. Пад цяжарам высокіх выкупных плацяжоў ён вымушаны быў сам вырабляць неабходныя ў гаспадарцы палотны, сукны, абутак і г. д. Крызіс закрануў пераважна дрэваапрацоўчыя і харчасмакавыя, дробныя і мануфактурныя прадпрыемствы. 80-я гг. XIX ст. сталі дастаткова складаным і неспрыяльным перыядам у эканамічным развіцці Расійскай імперыі. У пачатку гэтага дзесяцігоддзя мелася рэальная магчымасць фінансаванага банкруцтва краіны. Сітуацыю ўскладнялі хранічныя неўраджаі, што сказалася негатыўна на становішчы сялянства і ў канечным выніку гандлю і прамысловасці. Аграрны крызіс, які абвастрыўся з 1882 г., стаў адным з важнейшых фактараў глыбокага і працяглага прамысловага крызісу, што доўжыўся амаль да 1887 г. і ахапіў усе важнейшыя галіны эканомікі. Назіраліся значныя тэмпы інфляцыі, дэзарганізавана было грашовое абарачэнне. Крызіс суправаджаўся беспрацоўем, зніжэннем заробкаў, галечай многіх рабочых [216, с. 358—359]. Працэс развіцця прамысловай вытворчасці ў беларускіх губернях значна паскорыўся ў 90-я гг. За апошнія дзесяцігоддзе XIX ст. сярэднегадавы прырост прамысловай прадукцыі складаў у сярэднім 8,2 %,

што ў два разы вышэй, чым у папярэднія дзесяцігоддзі [44, с. 98]. Беларусь у пачатку XX ст. вызначалі больш высокія тэмпы прамысловага развіцця, чым у сярэднім па Расійскай імперыі. Пачынаючы з 80-х гг. XIX ст. расійскі ўрад у сваёй палітыцы менш звяртаўся да сельскай гаспадаркі, больш увагі надаваў прамысловаму сектару эканомікі [16, с. 20]. Прамысловы пераварот на тэрыторыі Беларусі завяршыўся ў асноўным да 1900 г., на дзесяцігоддзе пазней, чым па Расійскай імперыі наогул [44, с. 86]. Асаблівасцю развіцця беларускай прамысловасці была адсутнасць ці амаль адсутнасць раёнаў, якія б выразна спецыялізаваліся на выпрацоўцы пэўнага віду прамысловай прадукцыі [177, с. 178].

Пачатак XX ст. вызначыўся прамысловым крызісам. Папярэднікам эканамічнага стаў грашовы крызіс, які пачаўся ў сярэдзіне 1899 г. У канцы года ён закрануў важнейшыя галіны прамысловасці. У 1900 г. эканамічная кан'юнктура ў Расіі значна пагоршылася. Падзенне цэн, якое пачалося ў першай палове 1900 г., доўжылася да 1902 г., калі эканамічны крызіс дасягнуў найбольшай глыбіні. У Беларусі крызіс праявіў сябе перш за ўсё ў грашова-крэдытнай сферы. Прамысловасць ён закрануў тут пазней, чым па Расійскай імперыі наогул [693, с. 24—25]. Пасля прамысловага крызісу пачатку XX ст. прасочваецца тэндэнцыя папярэння перапрацоўкі на месцы сыравіны, якая раней пастаўлялася на продаж у неапрацаваным выглядзе, актывізавалася развіццё дрэваапрацоўкі. У тэкстыльнай вытворчасці заўважнае месца заняло льнопрадзенне. Былі пабудаваны буйныя фабрыкі, прычым з прыцягненнем замежнага капіталу [1, с. 36].

З 1910 г. пачаўся інтэнсіўны пад'ём прамысловай вытворчасці Беларусі. У 1911—1913 гг. было адчынена 200 новых прадпрыемстваў, прычым павелічэнне адбывалася, перш за ўсё, за кошт буйных вытворчасцей. За 1910—1913 гг. прырост аб'ёму вытворчасці прамысловай прадукцыі быў у 1,9 раза вышэй, чым за папярэдні васьмігадовы перыяд [693, с. 36]. Нягледзячы на імклівы эканамічны рост, удзельная вага прамысловай вытворчасці беларускіх і літоўскіх губерняў у агульнай суме прамысловай вытворчасці Расійскай імперыі за 1908—1912 гг. зменшылася з 1,9 да 1,7 % [40, с. 85]. На тэрыторыі беларускіх і літоўскіх губерняў, паводле даных прамысловага перапісу 1908 г., знаходзілася 9,9 % цэнзавых прамысловых прадпрыемстваў Расійскай імперыі, на якіх працавала 2,6 % рабочых дадзеных прадпрыемстваў і выраблялася 2,2 % прадукцыі [296, с. 429].

Праведзеная Л. Бародкіным і І. Кавальчанкам на аснове матэрыялаў перапісу 1900 г. прамысловая тыпалогія губерняў Еўрапейскай Расіі дазваляе характарызаваць узровень і рысы развіцця вытворчай дзейнасці на тэрыторыі беларускіх губерняў у агульнаімперскім кантэксце. Віленская

губерня ўвайшла ў адну групу з Уфійскай, Пермскай, Тульскай, Астраханскай, асобна ад іншых беларускіх губерняў. Мінская, Віцебская, Гродзенская і Магілёўская губерні былі аднесены да другой групы разам з Валынскай і Ковенскай [46, с. 107]. Абедзве групы прынцыпова не адрозніваліся паміж сабой па ўзроўні прамысловага развіцця. Паводле вылучаных даследчыкамі паказчыкаў, па агульным становішчы развіцця, канцэнтрацыі і інтэнсіфікацыі прамысловай вытворчасці беларускія губерні на мяжы XIX—XX стст. адносіліся да ліку тых, што мелі ўзровень ніжэйшы за сярэдні для еўрапейскай часткі імперыі [46, с. 121].

Да пачатку XX ст. узровень развіцця прамысловасці ў заходніх раёнах Беларусі быў вышэй, чым ва ўсходніх. Аб'ём прамысловай прадукцыі на душу насельніцтва ва ўсходняй частцы Беларусі на 34,6 % быў ніжэй, чым у заходняй [693, 75]. У пачатку XX ст. тэмпы развіцця прамысловасці ва ўсходняй частцы Беларусі былі значна большымі і перад пачаткам Першай сусветнай вайны ўзровень развіцця ў абедзвюх частках Беларусі прыкладна зраўняўся [693, с. 76].

Сярод беларускіх гарадоў у 60-я гг. XIX ст. вылучаліся параўнальна больш высокім узроўнем свайго гандлёва-прамысловага развіцця Гродна і Брэст, сярод паветаў — Ашмянскі і Слоні́мскі [560, с. 100, 113]. У пачатку 60-х гг. XIX ст. 87 % прамысловага патэнцыялу Беларусі размяшчалася па-за межамі гарадоў. Толькі ў Мінску, Магілёве, Брэсце сума вытворчасці на прамысловых прадпрыемствах была вышэй, чым у сельскіх населеных пунктах аданайменнага павета. У Беларусі па стане на 1900 г. у гарадах вырабляўся 31 % прамысловай прадукцыі [44, с. 112]. Удзельная вага цэнзавых прамысловых прадпрыемстваў Беларусі, якія размяшчаліся ў сельскай мясцовасці, павялічылася ў 1913 г. у параўнанні з 1900 г. з 65,7 да 68 %, а ўдзельная вага занятых на іх рабочых — з 45,4 да 51,4 % [217, с. 145].

Індустрыяльнае развіццё Беларусі на пачатковых этапах мадэрнізацыі было скарэліравана з натуральнымі патрэбамі рэгіёна, заснавана на традыцыйнай структуры эканамічнага жыцця. Сярэднія памеры прадпрыемстваў па перапрацоўцы лясной і сельскагаспадарчай сыравіны, на чым спецыялізавалася беларуская прамысловасць, у сярэднім па Расійскай імперыі былі такія ж, як і на тэрыторыі Беларусі [642, с. 20]. У той жа час паралельнае існаванне рамесніцкіх майстэрняў, мануфактур і фабрык было не сведчаннем адсталасці прамысловага развіцця Беларусі. Яно было абумоўлена арыентацыяй на выкарыстанне пераважна сельскагаспадарчай сыравіны, перапрацоўка якой не патрабавала стварэння вялікіх прамысловых магутнасцей, а таксама структурай мясцовых працоўных рэсурсаў, наяўнасці вялікай колькасці танных працоўных рук. Для пера-

працоўкі лясной і сельскагаспадарчай сыравіны нават уладальнікам значных капіталаў было больш зручным засноўваць параўнальна невялікія вытворчасці, дзе эканомія на транспартных расходах і зароботную плату перавышала выгады, якія магла даць буйная вытворчасць у параўнанні з дробнай [693, с. 19]. Тым не менш па тэмпах і ўзроўні індустрыяльнага развіцця беларускія губерні адставалі ад найбольш перадавых рэгіёнаў Еўрапейскай Расіі. Тут адсутнічалі буйныя прамысловыя цэнтры, значныя прадпрыемствы па вырабе сродкаў вытворчасці. Развіццё дробнай вытворчасці, арыентаванай на мясцовы рынак, стала традыцыйным для Беларусі яшчэ ў дарэформенны перыяд. Найбольшае распаўсюджанне тут, асабліва ў Мінскай і Магілёўскай губернях, атрымалі хатнія сялянскія промыслы, звязаныя з вырабам прадметаў з дрэва [2, с. 17]. У Беларусі фабрыка стала адыгрываць вядучую ролю перш за ўсё ў металапрацоўчай прамысловасці, дзе яе ўдзельная вага ўжо ў 1879 г. складала больш 56 % вытворчасці ўсёй галіны [36, с. 19]. Ва ўсёй прамысловасці Беларусі толькі ў 1900 г. фабрыка забяспечыла 51,6 % валавага аб'ёму прадукцыі, але без уліку хатняй і рамесніцкай вытворчасці (з улікам апошніх — 46,8 %) [36, с. 20]. Паказальна, што ў прамысловым сектары эканомікі Беларусі былі канцэнтраваны значна меншыя капіталы, чым у гандлі. На мяжы XIX—XX стст. 76,1 % абаротных капіталаў на тэрыторыі беларускіх і літоўскіх губерняў было канцэнтравана ў сферы гандлю, у тым ліку 52,1 % у гарадскім гандлі; 23,9 % — у сферы прамысловасці, у тым ліку каля паловы ўсіх прамысловых капіталаў размяшчаліся ў гарадах (12,2 %) [559, с. 143]. Для параўнання па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі (без Прывісленскага краю) 37 % абаротных капіталаў было канцэнтравана ў прамысловасці, 63 % — у гандлі.

Дастаткова выразным паказчыкам, які характарызаваў працэсы індустрыяльнага развіцця, стала размеркаванне прамысловых прадпрыемстваў па часе іх заснавання. Паводле даных, прыведзеных А. Пагожавым, да 1861 г. узнікла 10,8 % прамысловых прадпрыемстваў беларускіх губерняў, у 1861—1870 гг. — 6,1 %, 1871—1880 гг. — 11,7, 1881—1890 гг. — 23,1, 1891—1900 гг. — 47,5, 1901—1902 гг. — 0,8 %. Трэба ўлічваць, што тут прыведзены даныя па прамысловых прадпрыемствах, якія прадаўжалі функцыянаваць у пачатку XX ст. Атрымліваецца, што з іх ліку больш 2/3 узніклі ў апошнія два дзесяцігоддзі. Тут не прыняты да ўвагі тыя прадпрыемствы, якія працавалі ў прамежжавы перыяд, скажам у 50—80-я гг. XIX ст. У 60 губернях еўрапейскай часткі Расійскай імперыі (улічваючы прывісленскія губерні) у 80—90-я гг. XIX ст. узнік 61 % прамысловых прадпрыемстваў [523, с. 75—76]. На прадпрыемствах, адчыненых на тэрыторыі Беларусі ў апошнія дзе-

сяпігоддзе XIX ст., у 1900 г. было занята 46 % рабочих і выраблялася 43,6 % прадукцыі [693, с. 8].

Пераважную частку вытворчасцей у Беларусі складалі параўнальна невялікія прадпрыемствы з колькасцю занятых рабочих да 100, прычым удзельная вага іх змянілася ў 1900—1913 гг. нязначна — паменшылася з 94,1 да 92,9 %. Для параўнання ў межах Расійскай імперыі доля такіх прадпрыемстваў знізілася ў пачатку XX ст. больш адчувальна — з 83,9 да 78,5 %. У абсалютных лічбах для Беларусі быў характэрны значны рост колькасці невялікіх прамысловых прадпрыемстваў, а таксама занятых на іх наёмных работнікаў. Па Расійскай імперыі ў пачатку XX ст. назіраўся адваротны працэс — скарачэнне колькасці невялікіх прадпрыемстваў. У працэнтных суадносінах удзельная вага рабочих, сканцэнтраваных на невялікіх вытворчасцях, у Беларусі зменшылася з 51,5 да 50,5 %, па Расійскай імперыі наогул — з 24,4 да 17,8 % [693, с. 17].

Інтэнсіўнае чыгуначнае будаўніцтва аказала значны ўплыў на эканамічнае развіццё беларускіх губерняў, нягледзячы на тое, што будаўніцтва транспартных магістралей кіравалася найперш ваенна-стратэгічнымі мэтамі Расійскай імперыі. За першыя 25 гадоў эксплуатацыі Палескіх чыгунак колькасць фабрычна-заводскіх прадпрыемстваў у рэгіёне вырасла амаль у 6 разоў, а грузаабарот гэтай транспартнай магістралі — у 50 разоў [256, с. 136]. Гушчыня чыгуначных ліній на тэрыторыі Беларусі ў 1913 г. складала 18,8 км на 1000 кв. км, што ў 1,8 раза вышэй, чым па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі [693, с. 195].

Аб узроўні развіцця капіталізму можна меркаваць па ступені развіцця крэдыту [471, с. 272—273]. Трэба заўважыць, што пачынаючы з 60-х гг., пасля ўвядзення абмежавальных мерапрыемстваў, эканоміка Беларусі адчувала дэфіцыт фінансава-крэдытных рэсурсаў. Асабліва гэта датычылася сельскай гаспадаркі і прадпрыемстваў, якія знаходзіліся ў сельскай мясцовасці. Аднак неспрыяльныя ўмовы гаспадарання прывялі да стварэння эфектыўных і канкурэнтаздольных сельскагаспадарчых і прамысловых прадпрыемстваў. У канцы XIX — пачатку XX ст. актывізацыя прамысловага развіцця Беларусі забяспечвалася ў вялікай ступені за кошт прыцягнення крэдытных рэсурсаў з-за меж рэгіёна. Напярэдадні Першай сусветнай вайны на тэрыторыі беларускіх губерняў дзейнічалі, акрамя іншых, 5 аддзяленняў Дзяржаўнага банка і 21 філіял сталічных акцыянерных камерцыйных банкаў. Беларускія аддзяленні Дзяржаўнага банка ўкладвалі ў фінансавыя аперацыі ў 8 разоў больш, чым збіралі на месцы з бягучых рахункаў і ўкладаў. Філіялы маскоўскіх і пецябургскіх банкаў у Беларусі толькі 58 % аперацый праводзілі за кошт мясцовых фінансавых рэсурсаў

[256, с. 139]. Акрамя таго, прамысловы ўздым 80—90-х гг. XIX ст. шмат у чым быў абумоўлены прытокам замежнага капіталу, што тлумачыць з'яўленне сучасных вытворчасцей пры дастаткова адсталай сельскай гаспадарцы і нізкай пакупальніцкай здольнасці селяніна [233, с. 68—69]. Менавіта ў апошнія два дзесяцігоддзі XIX ст. прамысловая вытворчасць Расійскай імперыі была рэарганізавана на аснове новай тэхнікі [233, с. 22].

На мяжы XIX—XX стст. заўважна больш інтэнсіўнымі становяцца гандлёва-эканамічныя сувязі беларускіх губерняў з суседнімі рэгіёнамі Расійскай імперыі і суседнімі краінамі, уплыў на фінансава-гаспадарчую дзейнасць міжнародных палітычных працэсаў. Нават у пратаколе пасяджэння 2-й мінскай раскладачнай прысутнасці ад 9 лістапада 1912 г. адзначалася пазітыўнае ўздзеянне росту вытворчасці жалеза на поўдні Расійскай імперыі на становішча адпаведнай галіны на тэрыторыі беларускіх губерняў. Адзначалася таксама спрыяльнае ўздзеянне на эканамічную сітуацыю ў рэгіёне спакою ў міжнародных справах у папярэдні час. Аднак ускладненне палітычнай сітуацыі на Балканах у 1912 г. адразу ж адмоўна паўплывала на гандлёвыя аперацыі на расійскіх біржах, прывяло да стрыманай крэдытнай палітыкі банкаў, што ў сваю чаргу негатыўна адбілася на мясцовай гандлёва-прамысловай дзейнасці [122, л. 60—61].

Найбольш выразна адрознівала Расійскую імперыю ў пачатку XX ст. ад індустрыяльных краін тагачаснага свету неадпаведнасць паміж сукупным аб'ёмам прамысловай вытворчасці і адносна нізкім узроўнем вытворчасці ў пераліку на душу насельніцтва. У 1913 г. вытворчасць на душу насельніцтва ў Расійскай імперыі складала 40 % ад адпаведнага паказчыка Францыі і Германіі, толькі каля 20 % Англіі і 16 % ЗША [116, с. 20]. Аб'ём прамысловай вытворчасці ў пераліку на кожнага жыхара па Расійскай імперыі склаў у 1908 г. у сярэднім каля 30 руб. Беларускія губерні па гэтым паказчыку адставалі ад агульнарасійскага ўзроўню, нягледзячы на імклівую дынаміку ў пачатку XX ст. У 1897 г. сума прамысловай вытворчасці ў пераліку на кожнага жыхара ў Віленскай губерні склала 6,7 руб., а ў 1908 г. — 10 руб.; у Віцебскай губерні — адпаведна 2,7 і 6 руб., у Гродзенскай — 10,7 і 12 руб., у Мінскай — 4,1 і 6 руб., у Магілёўскай — 5,3 і 6 руб. [177, с. 182].

Нацыянальны даход Беларусі ў 1900—1913 гг. павялічыўся амаль у два разы — з 536 млн руб. да 1 млрд руб. [253, с. 32]. У 1913 г. ён складаў 2,7 % нацыянальнага даходу Расійскай імперыі. Прамысловасць давала 25,6 % нацыянальнага даходу Беларусі, сельская гаспадарка — 57,5 %, будаўніцтва — 4,3, транспарт — 8,1, гандаль — 4,1, рыбная лоўля і сувязь — па 0,2 %. Па Расійскай імперыі размеркаванне нацыянальнага даходу па га-

лінах гаспадаркі было некалькі іншым: прамысловасць — 29,3 %, сельская гаспадарка — 47,5, транспарт — 8,3, гандаль — 8,4, будаўніцтва — 4,3, рыбная лоўля — 1,6, сувязь — 0,6 % [693, с. 366].

Мадэрнізацыя прамысловасці Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. не прывяла да кардынальных змен у яе структуры. Узнікненне мануфактурна-фабрычнай сістэмы Беларусі, таксама як і ў краінах Заходняй Еўропы, адбылося ў мястэчках і невялікіх населеных пунктах, дзе не было рамесніцкай карпаратыўнай арганізацыі. Рамяство і мануфактура ў Беларусі, нягледзячы на тое, што паступова ў адносных лічбах уступалі фабрыцы і заводу, у абсалютных — прадаўжалі свой рост і займалі адпаведную эканамічную нішу.

2.3. УРБАЊІЗАЦЫЯ

Адным з магістральных працэсаў мадэрнізацыі, што падштурхоўваўся прамысловым развіццём, стала ўрбанізацыя. Чым большы горад і вышэй шчыльнасць насельніцтва, тым больш магчымасцей для трансфармацыі сацыяльных адносін на шляху станаўлення грамадзянскай супольнасці, больш выразнага праяўлення рысаў гарадскога ладу жыцця. Павелічэнне ўдзельнай вагі гарадскога насельніцтва ў Беларусі адбывалася адносна невясокімі тэмпамі. У 1863 г. удзельная вага гарадскога насельніцтва ў беларускіх губернях складала 11,6 %, у тым ліку ў межах 35 павеатаў, тэрыторыя якіх уваходзіць у межы сучаснай Беларусі — 10,4 % (гл. дадатак, табл. Б1). Па кожнай з губерняў колькаснае значэнне дадзенага паказчыка вагалася ад мінімальнага ў Мінскай губерні (10,2 %) да максімальнага ў Гродзенскай (13,9 %). Вельмі нізкім быў паказчык па беларускіх паветах Віленскай губерні — 3,6 % (гл. дадатак, табл. Б1). Аднак удзельная вага гарадскога насельніцтва ў беларускіх губернях была некалькі вышэй за сярэдні паказчык па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі (каля 10,0 %) [605, 30—31]. Удзельная вага гарадскога насельніцтва ў беларускіх губернях у 1914 г. дасягала 13,4 %, у межах 35 павеатаў — 10,9 %. Гэты паказчык быў некалькі ніжэй за сярэдні па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі — 14,4 %. Больш высокая ўдзельная вага гарадскога насельніцтва была характэрна для Гродзенскай (18,1 %) і Віцебскай (16,7 %) губерняў. Найменшая ступень урбанізаванасці назіралася ў Мінскай губерні (9,8 %) (гл. дадатак, табл. Б2). Рост гарадоў Беларусі стрымлівалі асаблівасці тэрытарыяльнага размяшчэння і спецыялізацыі мясцовай прамысловасці, а таксама накірунак урадавай палітыкі (умацаванне рысы аседласці яўрэйў, штуч-

нае абмежаванне надання афіцыйнага статусу горада населеным пунктам і інш.). Такая сітуацыя ўскладнялася адноснай слабасцю і невялікімі патрэбамі гарадской прамысловасці ў наёмнай рабочай сіле. Сотні тысяч беларускіх сялян вымушаны былі знаходзіць сабе працу на прадпрыемствах і гаспадарках сельскай мясцовасці ці перасяляцца ў іншыя рэгіёны Расійскай імперыі. У другой палове XIX — пачатку XX ст. існавала сялянская традыцыя пагардлівых адносін да гарадскога жыцця.

Гарадское насельніцтва Беларусі (у межах 35 паветаў) у абсалютных лічбах за другую палову XIX — пачатак XX ст. павялічылася ў 2,8 раза. Яго рост некалькі перавышаў тэмпы павелічэння насельніцтва наогул (адпаведна ў 2,66 раза) (гл. дадатак, табл. Б1, Б2). Колькасць гараджан 35 паветаў Беларусі ў 1863 г. складала 335,6 тыс. чалавек, а ў 1914 г. — 974,6 тыс. чалавек. Больш значнымі тэмпамі працэсы ўрбанізацыі праходзілі ў 60-я — першай палове 80-х гг. XIX ст., калі гарадское насельніцтва павялічвалася за кошт шляхты, абезземеленага сялянства і выгнанных з сельскіх паселішч яўрэяў. У другой палове 80—90-х гг. назіралася змяншэнне тэмпаў росту гарадоў, што было звязана з іх перанаселенасцю, складанасцямі пераарыентацыі іх гандлёва-прамысловай спецыялізацыі на агульнарасійскі рынак. Інтэнсіўнасцю вызначаўся рост гарадскога насельніцтва ў канцы 90-х гг. XIX — пачатку XX ст. [685, с. 58—59]. У цэлым тагачаснаму стану эканомікі Беларусі найбольш адпавядалі дробныя гарады і буйныя мястэчкі.

Развіццё гарадоў мела рэгіянальныя асаблівасці. У пачатку 60-х гг. узроўнем урбанізацыйных працэсаў вылучаліся захад і ўсход Беларусі. Самым значным па колькасці насельніцтва горадам быў Магілёў. У наступныя дзесяцігоддзі, асабліва пасля пачатку чыгуначнага будаўніцтва, больш інтэнсіўна развівалася гарадское жыццё на захадзе і ў цэнтры і некалькі пазней на поўдні Беларусі [685, с. 61]. Да пачатку XX ст. буйнейшымі гарадскімі цэнтрамі сталі Мінск, Віцебск, Гомель. Гарады Беларусі вылучаліся на фоне ўсёй Расійскай імперыі больш выразнай сваёй функцыяй як гандлёвых цэнтраў. Гарадскі гандаль тут быў больш разнастайны. На гэта паўплывала зручнае геаграфічнае становішча і актыўная прадпрымальніцкая дзейнасць яўрэяў.

Эканамічная інтэграцыя беларускіх гарадоў у сістэму агульнарасійскага рынку заўважна пачала рэалізоўвацца ў 80—90-я гг. XIX ст. У выніку пераарыентацыі гаспадарчых сувязей Беларусі з Польшчы на Расію знікла фактычна традыцыйная структура гарадскіх цэнтраў, узнікла новая, арыентаваная на агульнарасійскія эканамічныя патрэбы. Адна з прычын гэтага — інтэнсіўнае чыгуначнае будаўніцтва. Беларускія гарады станавіліся важнымі вузламі пасрэднякага гандлю. Прычым іх значэнне ў азначанай

сферы было вышэй, чым у прамысловай, гандаль прыносіў большыя прыбыткі. Прамысловасць Беларусі наогул развівалася ў адпаведнасці з попытам мясцовага рынку, без уздзеяння мэтанакіраванай урадавай палітыкі. Яшчэ адной асаблівасцю ўрбанізацыйных працэсаў у Беларусі ў XIX — пачатку XX ст. з’яўляецца адсутнасць тут буйных гарадскіх цэнтраў. У канцы XIX ст. толькі ў Мінску і Віцебску налічвалася ад 50 да 100 тыс. жыхароў, а Брэст, Гродна, Гомель, Магілёў мелі ад 20 да 50 тыс. жыхароў. Адной з прычын, што перашкаджала развіццю гарадоў на рубяжы стагоддзяў, была сістэма зямельных адносін. У адрозненне ад велікарускіх губерняў, зямельная ўласнасць гараджан Беларусі мела вялікія памеры. У Мінску каля 85 % будынкаў знаходзіліся на чужой арандаванай зямлі, у Віцебску прыблізна 87 % [685, с. 26—27]. Адпаведна расійскаму заканадаўству тэрміны зямельнай арэнды звычайна не перавышалі 12 гадоў і неабавязкова трэба было ўзнаўляць дагаворы аб арэндзе. Гэта ставіла арандатараў у залежнасць ад землеўласнікаў, прычым апошнія ў выпадку парушэння кантракта мелі права на яго скасаванне, і будынкі арандатараў і іншыя задаткі пераходзілі да землеўладальнікаў. У сувязі з гэтым для прадпрымальнікаў былі патрэбны дадатковыя фінансавыя выдаткі для папярэдняга набыцця зямлі. Попыт і кошт гарадскіх зямель у Беларусі быў высокі. Да пачатку XX ст. у Беларусі захоўваліся прыватнаўласніцкія гарады. У іх ліку — Сянно, Нясвіж, Друя.

Горад Беларусі пашыраў сваё ўздзеянне на вёску праз сістэму мястэчак. Мястэчкі часта выконвалі функцыі эканамічнага, адміністрацыйнага, культурнага цэнтра невялікага сельскага раёна, які не меў побач, як правіла, гарадскога цэнтра [582, с. 338—339]. Каля 500 тыс. чалавек жыло ў канцы XIX ст. у мястэчках Беларусі. Мястэчкі займалі прамежкавае становішча паміж горадамі і вёскай. Яны не мелі заканадаўча аформленага дакладнага вызначэння. Гэта была спецыфічная з’ява, характэрная для заходніх губерняў Расійскай імперыі. На тэрыторыі Беларусі было сканцэнтравана каля 40 % мястэчкаў ад іх агульнай колькасці ў краіне [685, с. 79]. У Беларусі налічвалася, паводле даных на 1863 г., 418 мястэчкаў, а да пачатку XX ст. іх колькасць скарацілася да 322. Страчвалі свае функцыі больш дробныя з іх. Расійскі ўрад не імкнуўся падтрымліваць мястэчкі, надаваць гэты статус буйным вёскам. Пад уплывам развіцця рыначных адносін некаторыя мястэчкі прыходзілі ў заняпад, іншыя, іх налічвалася каля трэцяй часткі, уздымаліся да ўзроўню паселішча гарадскога тыпу [686, с. 104]. З іх 14 маглі прэтэндаваць на атрыманне статусу горада, паколькі мелі звыш 5 тыс. жыхароў, шматгаліновую прамысловую вытворчасць з гадавым абаротам звыш 100 тыс. руб. і гандаль з абаротам

звыш 200 тыс. руб. Большасць мястэчкаў Беларусі мела характар гандлёвых цэнтраў. Яны адставалі ад гарадскіх паселішч па тэмпах развіцця прамысловасці. Мястэчкі арыентаваліся на мясцовы сялянскі рынак, іх вытворчая структура ў найбольшай ступені адпавядала вясковай.

У 80-я гг. XIX ст. з'явілася неабходнасць размежавання мястэчак і сельскіх паселішч у сувязі з забаронай у 1882 г. яўрэям сяліцца па-за межамі гарадоў і мястэчак. Аднак дакладнага агульнапрынятага вызначэння паняцця «мястэчка» зроблена не было. Тым не менш мястэчкі мелі пераважна прыватнаўласніцкі характар і шматэтнічны склад насельніцтва. У пачатку 60-х гг. XIX ст. 82,5 % мястэчак Беларусі знаходзілася на памешчыцкіх землях, астатнія — на дзяржаўных, у той час як вёскі стаялі пераважна на сялянскіх землях [685, с. 37—38].

Статус горада ў Расійскай імперыі набываўся населеным пунктам не аўтаматычна, па меры дасягнення пэўнай колькасці жыхароў ці (і) адпаведнага ўзроўню прамысловага і гандлёвага развіцця, а па адпаведным урадавым указе [328, с. 318]. Мястэчка Івянец Мінскай губерні не стала горадам па прычыне нязгоды мясцовага землеўласніка, якому належала зямля [328, с. 319]. Значная частка прадстаўнікоў гарадскіх саслоўяў пражывалі ў сельскай мясцовасці. За другую палову XIX ст. толькі адно паселішча Беларусі атрымала афіцыйны статус горада. Гэта — Горкі ў 1861 г. Расійскі ўрад не спяшаўся надаваць гарадскі статус населеным пунктам Беларусі. Тыя, што былі афіцыйна прызнаны горадамі, звычайна выконвалі адміністрацыйную функцыю. Сярод 44 беларускіх гарадоў на мяжы XIX—XX стст. налічваліся 4 губернскія цэнтры, 31 — павятовых і толькі 9 — пазаштатных, ці беспавятовых, гарадоў. Указам імператара ад 6 чэрвеня 1904 г. да ліку беспавятовых гарадоў было аднесена мястэчка Смаргонь. Асобна агаворвалася, што землі, якія траплялі ў гарадскую рысу, заставаліся ўладаннем тых жа асоб і ўстановаў, што і да выдання ўказа, а асобы сельскага стану, якія не пажадалі прылічвацца да гарадскіх саслоўяў, захоўвалі ранейшыя правы стану [379, с. 639].

Горад, асабліва вялікі, аказваў уздзеянне на грамадскі побыт, разбурэнне традыцыйных каштоўнасцей сярод выходцаў з вёскі. Адыходніцтва папырала іх далягляд, становіла ўздзейнічала на агульны культурны ўзровень, а таксама рабіла сялян больш успрымальнымі да іншых сістэм каштоўнасцей, норм паводзін [328, с. 339]. Сярод маладых сялян і тых, што шчыльней былі звязаны з горадам, змены менталітэту праяўляліся выразней. Адваротны ўплыў сялянства на ментальнасць гараджан у Беларусі быў абмежаваны нязначнымі памерамі абмену міграцыйнымі патокамі паміж горадам і вёскай. Тыя з сялян, хто пастаянна жыў у горадзе, устрымліва-

ліся ад таго, каб парываць сувязі з вёскай. Многія з сельскіх жыхароў, хто накіроўваўся на заробкі ў горад, пакідалі свае сем'і ў вёсцы. Працэсы індустрыялізацыі ў Беларусі ў роўнай меры фактычна ахоплівалі і горад, і сельскую мясцовасць. У 1866 г. у гарадах Беларусі (у межах 35 павеатаў) налічвалася 12,1 тыс. выходцаў з сялян, якія складалі каля 3,4 % ад агульнай колькасці гарадскога насельніцтва і амаль 0,5 % сялянства. Да 1897 г. колькасць сялян (па сваім паходжанні) сярод гараджан Беларусі павялічылася да 123,9 тыс. чалавек, а іх ўдзельная вага сярод гарадскога насельніцтва — да 19,1 %. Па Расійскай імперыі прадстаўнікі сельскіх саслоўяў складалі ў 1897 г. у сярэднім 43 %. Сяляне, якія стала пражывалі ў гарадах, складалі 2,5 % ад агульнай колькасці [492, с. 48].

Склад насельніцтва гарадоў Беларусі насіў шматэтнічны характар. Па стане на 1897 г. беларусы сярод гараджан пяці заходніх губерняў складалі 13,2 %, рускія — 17,8, палякі — 11,8, яўрэі — 53,2, іншыя — 4,0 % (гл. дадатак табл. Б3). Выразным паказчыкам вельмі невысокай ступені ўрбанізацыі беларусаў з'яўляецца ўдзельная вага гарадской іх часткі сярод агульнай масы этнічнай групы. Гэтыя суадносіны па беларускіх губернях складалі звыш 2,5 %. Для параўнання колькаснае значэнне абазначанага паказчыка ў літоўцаў было некалькі ніжэй — 1,7 %, а ва ўкраінцаў вышэй — 5,5 % [614, с. 123]. Невысокая прысутнасць прадстаўнікоў этнічнай большасці сярод насельніцтва гарадоў беларускіх губерняў тлумачыцца не толькі існаваўшым у той час заўважным сацыяльным бар'ерам паміж горадам і вёскай і нязначнымі памерамі міграцый сялянства ў гарады, але і частым імкненнем беларусаў у выпадку сацыяльнага поспеху адарвацца ад ранейшага этнічнага асяродка, які нагадваў, паводле іх памылковага меркавання, аб больш нізкім паходжанні.

Такім чынам, запаволення тэмпы ўрбанізацыйных працэсаў у Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. адпавядалі структуры і дынаміцы мясцовага прамысловага развіцця, якое вызначалася высокай удзельнай вагой дробнай вытворчасці і пераважным размяшчэннем фабрык і заводаў у сельскай мясцовасці. Шматэтнічны і ў значнай ступені іншэтанічны ў дачыненні да навакольнага вясковага асяродка склад насельніцтва ўскладняў сацыяльныя кантакты паміж горадам і вёскай Беларусі. Мясцовае сялянства вельмі насцярожана ставілася да «гарадской цывілізацыі». Урадавая палітыка садзейнічала гэтаму. Абмежаванні ў рассяленні яўрэяў прывялі да штучнай канцэнтрацыі іх у гарадах і мястэчках Беларусі і дэфармавалі нацыянальны і часткова саслоўны склад насельніцтва. Гэтая сітуацыя ўскладнялася адноснай слабасцю і невялікімі патрэбамі гарадской прамысловасці ў наёмнай рабочай сіле.

2.4. МАДЭРНИЗАЦЫЯ І ЭТНІЧНЫЯ, САЦЫЯЛЬНА-КУЛЬТУРНЫЯ ПРАЦЭСЫ

Тэрмінам «традыцыйнае» вызначаецца грамадства, у межах якога паводзіны яго членаў рэгулююцца нормамі, перададзенымі ў спадчыну ад папярэдніх пакаленняў. Жыццёвы шлях чалавека ў такім грамадстве перадвызначаны ад нараджэння, штосьці змяніць у яго застаецца вельмі мала шансаў. Стэрэатып паводзін рэгуляваўся гатовымі, вызначанымі традыцыйнымі правіламі і ўяўленнямі, ухіленне ад гатовай мадэлі якіх магло паставіць любога чалавека па-за межамі грамадства, сваёй сацыяльнай групы. Засваенне традыцыйных норм паводзін успрымалася, як правіла, безальтэрнатыўна. Яны ахоплівалі ўсе сферы жыццядзейнасці чалавека. Нельга, аднак, сцвярджаць, што традыцыйнае грамадства з'яўляецца абсалютна стабільным, дзе кожнае новае пакаленне ўзнаўляе без змен лад жыцця папярэдніх пакаленняў. Традыцыяналізм такога грамадства заснаваны ў большай ступені на пануючым у ім перакананні, што мае месца захаванне заповедзей продкаў, прысутнічае напauсвядомленая тэндэнцыя падаваць любыя дзеянні як паўтарэнне, атаясамліваць сучаснае з мінулым [679, с. 291—292]. Кожная сацыяльная група мае сваю ўласную традыцыю, сваё ўласнае мінулае і лічыць гэтае мінулае ўнікальным і цэласным [679, с. 296]. Яны маюць уласныя спосабы перадачы грамадзянскай спадчыны, якія адрозніваюцца адзін ад аднаго рознай ступенню ўплыву слова, пісьменнасці, сям'і і г. д. Сялянскі традыцыяналізм заснаваны на ўяўленні аб тым, што ўсе элементы народнай культуры, у тым ліку і адносна новыя, бачацца ў адной праекцыі: «заўсёды было», «заўсёды рабілася». У сялянскім разуменні сялянская культура, звычаі па-за часам [679, с. 292].

Мадэрнізацыю грамадства суправаджаюць, а часам перадвызначаюць пэўныя трансфармацыі на сацыяльна-культурным узроўні. Гэта ў тым ліку зрухі ў менталітэце насельніцтва: вера ў прагрэс, здольнасць адаптавацца да змен, мабільнасць. Невялікая па памерах традыцыйная грамада з уласцівымі ёй блізкімі даверлівымі чалавечымі адносінамі змяняецца вялікім урбаністычным, індустрыяльным грамадствам, дзе адносіны паміж людзьмі набываюць безасабовы, індывідуалістычны, прагматычны характар [522, с. 36]. У працэсе мадэрнізацыі адбываецца трансфармацыя сям'і — пераход ад пашыранай да невялікай, нуклеарнай. Слабее кантроль над асобай з боку бацькоў і сваякоў. Сям'я паступова страчвае вытворчую функцыю, а эканамічная дзейнасць — сувязь з сямейнымі, сваяцкімі адносінамі, хатнімі гаспадаркамі. Члены сям'і пакідаюць хатнюю гаспадарку ў пошуках працаўладкавання [522, с. 118]. Функцыя навучан-

ня паступова пераходзіць ад сям'і да школы. Па часе станаўлення індустрыяльнага грамадства адбываецца эмансіпацыя жанчыны, ураўноўванне яе ў правах з мужчынай. Жыццё становіцца больш напружаным, шчыльным на клопаты і практычным. Справа, заробак, пытанні матэрыяльнага дабрабыту вылучаюцца на першы план для многіх груп насельніцтва.

Разбурэнне традыцыйнага грамадства з актуальнымі для яго паняццямі «вёска», «родныя», паступовай утратай іх рэальнага зместу, каштоўнасці для людзей патрабавала больш-менш адэкватнай замены. Пустата, якая ўтварылася ў грамадстве, запаўнялася з дапамогай такой катэгорыі, як «нацыя». Яна стала тым стрыжнем, які аб'ядноўваў грамадзян на этапе станаўлення індустрыяльнага грамадства. У пэўнай ступені можна сцвярджаць, што ўзровень афармлення нацыі быў сведчаннем, індыкатарам глыбіні пранікнення мадэрнізацыйных працэсаў.

Русіфікацыя і этнакультурная ўніфікацыя ўспрымаліся ўрадавымі коламі Расійскай імперыі ў 60–я гг. XIX — пачатку XX ст. як неабходны элемент мадэрнізацыі. Аднак, напрыклад, П. Валусёў усведамляў, што складанасць нацыянальнага пытання ў заходніх губернях не абмяжоўвалася толькі канфесійным адрозненнем, але і рознай ступенню сталасці грамадзянскай супольнасці, нераўнамернасцю развіцця ў грамадзянска-палітычнай сферы [228, с. 150]. Палітыка русіфікацыі была накіравана на нацыянальна-культурную інтэграцыю з велікарускім цэнтрам, і яна ў поўнай меры праявілася ў дачыненні да беларусаў, украінцаў, літоўцаў і інш., аднак да шэрагу народаў палітыка падпарадкоўвалася задачам, звязаным з іх сепарацыяй і дыскрымінацыяй [225, с. 203]. У пэўнай ступені гэты датычылася яўрэяў і палякаў. У перыяд пасля вызвалення сялян і рэформ 60–70-х гг. XIX ст. павялічыліся памеры добраахвотнай русіфікацыі. Чыгуначнае будаўніцтва, развіццё прамысловасці і ўнутранага рынку, удасканаленне камунікацый, пашырэнне перспектывы прафесійнага росту і сацыяльнай мабільнасці стваралі новыя перавагі не толькі для рускіх, але і для прадстаўнікоў іншых народаў. Эмансіпацыя сялянства, індустрыялізацыя і ўрбанізацыя садзейнічалі фарміраванню сярэдняга слоя ў горадзе і вёсцы, які стаў сацыяльнай базай абуджэння і пашырэння нацыянальных рухаў. Расійская палітыка русіфікацыі, выразна аформленая пасля падаўлення паўстання 1863 г., значна запаволіла беларускую культурна-асветніцкую дзейнасць, фарміраванне палітычных сіл і арганізацый. Гэты супярэчлівы перыяд адкрыў у той жа час магчымасці разняволення чалавечай асобы, да якога б саслоўя чалавек не адносіўся. У гэты перыяд набыла свае абрысы ідэя беларускай нацыі, змяніўся характар нацыянальнай самасвядомасці. Пашырэнне беларускай па сваім сённяшнім змесце

свядомасці звязана з дзейнасцю мясцовай народніцкай, а затым марксісцкай моладзі. Яна не прымала ранейшую «ліцвінскую», «краёвую» ідэалогію, звязаную са шляхецтвам, а больш арыентавалася на сялянства. Беларускі этнас прайшоў складаны шлях да станаўлення нацыі сучаснага тыпу. Супярэчлівасць гэтага шляху, ваганне працэсаў развіцця этнічнай свядомасці і нацыянальнай культуры паміж заходняй і ўсходняй цывілізацыямі абцяжарвала вызначэнне інтэлігенцый і свайго месца, гістарычных абрысаў нацыянальнай ідэі і ўвогуле самавызначэнне беларускай нацыі. Аб'ектыўна працэс яе фарміравання ў XIX — пачатку XX ст. вызначаўся асаблівасцямі і характарам сацыяльна-эканамічнай мадэрнізацыі краіны, запаволенасцю працэсу мабілізацыі сацыяльнай структуры грамадства, кірункам і вынікамі палітыкі расійскага ўрада ў Беларусі, традыцыйнымі рысамі нацыянальна-культурнага развіцця, недастатковымі тэмпамі пашырэння пісьменнасці.

Рацыяналізм і прагматызм запатрабаванняў часу і жыцця перыяду разгортвання мадэрнізацыйных працэсаў, станаўлення і актыўнага развіцця буржуазных адносін выявіўся ў з'яўленні на мяжы XIX—XX стст. новага стылявога накірунку ў архітэктуры — мадэрну [280, с. 238]. Новы стыль стаў адыходам ад пераймальніцтва і кампілятывізму папярэдняга перыяду, звязанага з панаваннем эклектызму і гістарызму. Сацыяльнае сталенне прадпрымальніцкіх колаў выявілася таксама ў спробах самавызначэння і ў культуры, з'яўленні ў ёй пластоў, адпаведных іх ладу жыцця. На ўсталяванне мадэрну значны ўплыў аказала фарміраванне капіталістычнага рынку, запатрабаванасць эстэтыкі, адпаведнай індывідульным густам і звычкам заказчыка. Галоўным прынцыпам мадэрну стала адлюстраванне асаблівасцей сучаснасці ў нязвыклых стылявых формах. Як накірунак у значнай ступені наднацыянальны, мадэрн стаў увасабленнем мадэрнізацыі ў кантэксце яе вестэрнізатарскага зместу, пераймання ў Еўропы выпрацаваных там форм духоўнага і матэрыяльнага жыцця [280, с. 241].

Індустрыялізацыя патрабавала больш высокага ўзроўню адукацыі працоўнай сілы, суправаджалася пашырэннем пісьменнасці, развіццём сістэмы адукацыі. У пэўнай ступені колькасны паказчык удзельнай вагі пісьменнасці насельніцтва з'яўляецца індыкатарам уцягнутасці грамадства ў працэсы разгортвання мадэрнізацыі. Акрамя таго, адукацыя ва ўмовах XIX — пачатку XX ст. і валоданне элементарнай граматай былі надзейнай асновай для прадстаўнікоў розных сацыяльных слаёў насельніцтва павялічыць свой сацыяльны статус, руху ўверх па сацыяльнай іерархіі. Пашырэнне пісьменнасці складала адзін з найбольш важных фактараў фарміравання грамадзянскай і этнічнай свядомасці розных сацыяльных груп насельніцтва.

Да наступлення эпохі масавых камунікацый школа заставалася най-больш эфектыўным спосабам вядзення прапаганды, пашырэння новых норм паводзін, ідэй. Перыяд 1870—1914 г. быў для большасці еўрапейскіх краін «эрай пачатковай школы» [648, с. 220]. Узрасла колькасць настаўнікаў пачатковай школы. У Швецыі, напрыклад, гэты паказчык утроіўся, у Нарвегіі — амаль настолькі ж павялічыўся. У Нідэрландах колькасць вучняў пачатковай школы за гэты час узрасла ўдвая, у Фінляндыі — у 13 разоў, у балканскіх краінах, дзе непісьменнасць, як і ў Беларусі, была масавай з’явай, — у 4 разы [648, с. 221]. У Прусіі, паводле перапісу 1871 г., непісьменных налічвалася сярод мужчын 9,5 %, сярод жанчын — 14,7 % [702, с. 117]. У Венгрыі ў той час пісьменнымі былі 31,4 %, напалову пісьменнымі — 10,5, непісьменнымі — 58,1 %. У Італіі ўдзельная вага пісьменнага насельніцтва складала 26,7 %, у Іспаніі — 32,8, у Бельгіі — 58,0 % [702, с. 119].

Для Расійскай імперыі была характэрнай дзяржаўная манаполія на адукацыйную дзейнасць. Улада мела вызначальную ролю пры фарміраванні зместу школьнай асветы. Ступень паўнаты дзяржаўнай манаполіі на адукацыйную дзейнасць, узровень саслоўнасці тых ці іншых тыпаў навучальных устаноў, тэндэнцыі да з’яўлення прыватных навучальных устаноў былі паказчыкамі эвалюцыі дзяржаўнай сістэмы [549, с. 41]. Адукацыя выступала адным з асноўных інструментаў этнакультурнай уніфікацыі. Распаўсюджванне пісьменнасці садзейнічала разгортванню працэсаў сацыяльнай мабільнасці насельніцтва, зрабіла больш эфектыўнай грамадска-культурную дзейнасць. У другой палове XIX — пачатку XX ст. адбываюцца значныя змены ў адукацыйнай сферы, звязаныя з пашырэннем яе інфраструктуры, ростам абсалютнай і адноснай колькасці навучэнцаў і іх матывацыі ў авалоданні нават элементарнай пісьменнасцю.

У «Запісы аб некаторых пытаннях па ўладкаванні Паўночна-Заходняга краю», пададзенай 14 мая 1864 г. віленскім генерал-губернатарам М. Мураўёвым імператару Аляксандру II, асобая ўвага надавалася развіццю адукацыі як сродку рэалізацыі ўрадавай палітыкі. Адзначалася, што ў краі зашмат гімназій, прагімназій, трохкласных вучылішч і тут «канцэнтравалася пастаянна польская прапаганда». М. Мураўёў лічыў дастатковым пакінуць гімназіі ў губернскіх цэнтрах і як выключэнне ў некаторых іншых населеных пунктах, але рэарганізаваць іх цалкам, замяніўшы ўсіх выкладчыкаў выхадцамі з унутраных губерняў Расіі. Вызваленныя сродкі прапаноўвалася накіраваць на ўмацаванне народнай адукацыі, фактычна больш масавай і пачатковай, пад кантролем праваслаўнай царквы, «адкрыццё рускіх вучылішчаў для падрыхтоўкі рускіх настаўнікаў» [214, с. 42].

У пачатку 60-х гг. XIX ст. папачыцелем Віленскай навучальнай акругі А. Шырынскім-Шыхматавым былі акрэслены прынцыпы арганізацыі пачатковай адукацыі на тэрыторыі Беларусі. Перш за ўсё, гэта адміністрацыйны кантроль і рускамоўнае навучанне. Акрамя таго, перад школай была пастаўлена палітычная задача — садзейнічаць умацаванню «рускіх пачаткаў» у беларускіх губернях [189, с. 118—119]. У Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губернях расійскім урадам упершыню была прыменена практыка адкрыцця па ініцыятыве і на сродкі дзяржавы народных вучылішч для былых прыгонных сялян. Да кастрычніка 1862 г. тут была адчынена 101 падобная пачатковая школа [189, с. 120]. Школа ў другой палове XIX — пачатку XX ст. становіцца месцам змагання польскіх і расійскіх уплываў за свядомасць і настроі беларускага сялянства. У справядзачы аб працы пачатковых школ Мінскай губерні за 1867 г. адзначалася, што мова вучня «правільнаасцю вымаўлення далёка пераўзыходзіць грубую, усыпаную паланізмамі мову дзяцей, якія не маюць шчасця карыстацца школьнымі ўрокамі» [539, л. 52]. Многія землеўласнікі каталіцкага веравызнання пасля адмены прыгоннага права і асабліва ў сувязі з пачаткам паўстання 1863 г. стваралі для сельскіх жыхароў беларускіх губерняў школы, дзе навучалі дзяцей польскай мове, імкнуліся папшырыць ідэі польскага руху [565, с. 225].

У сярэдзіне XIX ст. П. Баброўскі адзначаў нізкі ўзровень развіцця сістэмы адукацыі ў Гродзенскай губерні. У школах вучыліся дзеці дваран, чыноўнікаў, духавенства. Мяшчане і сяляне неахвотна аддавалі сваіх дзяцей у навучальныя ўстановы. Сярод духавенства адзін школьнік прыходзіўся на 10 чалавек, сярод дваранства — 1 на 40 чалавек, сярод «гарадскіх абывацеляў» — 1 на 64 чалавек, сярод сялянства — 1 на 525 чалавек [38, с. 603—604]. Ва ўсіх навучальных установах Гродзенскай губерні ў 1860 г. навучалася 5596 чалавек. Навучэнцы, паводле ацэнкі П. Баброўскага, складалі 0,65 % насельніцтва губерні [39, с. 517—518]. На 100 школьнікаў-хлопчыкаў прыходзілася 18,6 дзяўчат [39, с. 519]. Для параўнання ў 1865 г. ва ўсіх тыпах навучальных устаноў выходзілася ўжо 11 946 дзяцей. Школьнікі складалі 1,3 % насельніцтва Гродзенскай губерні [476, с. 15, 47—50]. У 1878 г. у Гродзенскай губерні налічвалася 964 навучальных устаноў, дзе атрымлівалі адукацыю 31 115 школьнікаў, у тым ліку 2677 дзяўчат (8,6 %). Па саслоўнай прыналежнасці сярод навучэнцаў 3,4 % былі выхадцамі з дваран і чыноўнікаў, каля 1,0 — з духавенства, 28,2 — з гарадскіх саслоўяў, 66,0 — з сялян, 1,4 % — іншаземцаў [477, с. 66—67]. У працэнтных суадносінах школьнікі складалі 7,4 % ад колькасці дваранства губерні, 10,8 — духавенства, 3,4 — гарадскіх саслоўяў, 2,6 % — сельскага стану. Сярод уся-

го насельніцтва Гродзенскай губерні школьнікі складалі каля 2,7 % [477, с. 12—13, 66—67]. У 1879 г. тут працавала 959 навучальных устаноў, у сцёнах якіх атрымлівалі адукацыю 30 695 вучняў [77, л. 83]. У 1886 г. у пачатковых школах Гродзенскай губерні вучылася 30 348 дзяцей. Па саслоўнай прыналежнасці сярод вучняў было 1,6 % дваран, 0,9 — прадстаўнікоў духоўнага звання, 28,1 — прадстаўнікоў гарадскіх саслоўяў, 67,8 — сялян, 1,6 % — іншаземцаў [78, л. 371]. Даныя па Гродзенскай губерні дастаткова паказальныя адносна дынамікі і памераў пашырэння адукацыі, у тым ліку ў кантэксце саслоўнай прыналежнасці навучэнцаў. Блізкая сітуацыя складалася і ў іншых беларускіх губернях, толькі з улікам таго, што Гродзенская губерня вылучалася сярод іншых беларускіх больш высокім узроўнем пашырэння пісьменнасці. Напрыклад, у 1865 г. у Мінскай губерні працавала 221 дзяржаўных і 31 прыватных пачатковых школ (без уліку яўрэйскіх школ), дзе навучалася 10 675 дзяцей [314, л. 945—946]. У 1867 г. тут ужо знаходзілася 326 пачатковых школ, дзе навучаліся 13 109 вучняў, у тым ліку 2276 (17,4 %) дзяўчат. Па саслоўнай прыналежнасці сярод вучняў было 1,4 % дваран, 0,8 % выхадцаў з духоўнага саслоўя, 5,5 % мяшчан, 1,7 % прадстаўнікоў вайсковага разраду (звання), 90,5 % сялян, 0,1 % аднадворцаў [539, л. 50]. У 1869 г. у Мінскай губерні працавала 490 пачатковых школ. Навучаліся ў народных вучылішчах 17 225 дзяцей. Па саслоўным паходжанні сярод іх было 1,7 % дваран, 0,8 % прадстаўнікоў духоўнага звання, 4,9 % мяшчан, 0,6 % аднадворцаў, 1,6 % «ваеннага звання», 90,4 % сялян [310, л. 18—19]. У 1883 г. тут налічвалася 275 пачатковых навучальных устаноў (без уліку царкоўнапрыходскіх і яўрэйскіх школ) і навучалася 11 125 хлопчыкаў і 570 (5,1 %) дзяўчат [469, л. 1].

У 1873 г. у Магілёўскай губерні працавала 841 навучальная ўстанова, дзе вучыліся 13 453 дзяцей, у 1882 г. — 551 школа і 15 986 вучняў. Памяншэнне колькасці навучальных устаноў было звязана з закрыццём 354 хедэраў [455, 924—925]. У 1889 г. у Магілёўскай губерні дзейнічалі 944 навучальныя ўстановы, дзе атрымлівалі адукацыю 19 560 вучняў, у тым ліку 18 004 хлопцы і 1556 дзяўчат (8,6 %) [480, с. 167]. Школьнікі складалі ў гэты час 1,5 % ад агульнай колькасці насельніцтва губерні [480, с. 77, 167].

У першыя дзесяцігоддзі пасля адмены прыгоннага права назіралася стабільная зацікаўленасць з боку дваранства, чыноўнікаў, духавенства, нават прадстаўнікоў гарадскіх саслоўяў (менш мяшчанства) у атрыманні дзецымі адукацыі. Дзяўчаты ў гэты час складалі невялікую ўдзельную вагу сярод навучэнцаў. Сялянства Беларусі не ўспрымала адукацыю як карысную справу для іх дзяцей. У сувязі з гэтым нярэдкамі былі выпадкі, калі пачатковыя школы працавалі часова, класы былі неўкамплектаваныя.

Напрыклад, сярод сялян Сенненскага павета Магілёўскай губерні ў 60-я гг. XIX ст. было перакананне, што сялянскія хлопчыкі, якія навучацца грамаце, будуць абавязкова аддадзены ў салдаты [455, с. 911]. Настаўнік Кузніцкага вучылішча Гродзенскай губерні Кавалюк паведамляў у кастрычніку 1889 г. на старонках «Літоўскіх епархіяльных ведамасцей», што мясцовыя сяляне дастаткова апатычныя ў дачыненні да неабходнасці адкрыцця школ і атрымання дзецьмі адукацыі. Яшчэ зусім нядаўна яны праводзілі хлопчыкаў у школу з плачам, а цяпер «ужо прывучаны пасылаць сваіх сыноў у школу». Аднак у дачыненні да адукацыі дзяўчат сяляне ў большасці сваёй па-ранейшаму ставіліся адмоўна, без адпаведнага разумення [264, с. 378]. У справаздачы Гродзенскай дырэкцыі народных вучылішч за 1870 г. пры аналізе прычын закрыцця за год 67 навучальных устаноў адзначалася, што большая частка сялянскіх дзяцей наведвала школы нерэгулярна: «адну зіму розначасова 30 дзён, у другую трошкі больш ці менш, у трэцюю столькі ж». Як правіла, сяляне адмаўляліся далей навучацца: «Мы хадзілі ў школу тры зімы і для нас даволі гэтага». Аднак падкрэслівалася, што сяляне наогул не цураюцца граматы [75, л. 42]. У 1878 г. той жа дырэкцыяй адзначалася, што «сялянская грамада неахотна будзе памяшканні для вучылішч, неахотна робіць прыбаўкі да ўтрымання настаўнікаў, неахотна падпарадкоўваецца правільнай высылцы дзяцей у вучылішчы». У той жа час у дырэкцыі прызнавалі, што «сялянская грамада жадае школы, але разам з тым жадае, каб яна абыходзілася ім як можна танней» [76, л. 61—62].

Па ініцыятыве сялян Беларусі да пачатку 80-х гг. XIX ст. было адчынена 814 народных вучылішч. Цалкам за кошт сельскай грамады адчыняліся вучылішчныя аддзяленні, якіх на тэрыторыі Беларусі к канцу 70-х гг. XIX ст. налічвалася каля 300. Многія з іх адчыняліся часова [106, с. 488]. У пачатку 80-х гг. XIX ст. з усіх дзяцей школьнага ўзросту навучаліся толькі 10,4 % хлопчыкаў, дзяўчынак — 0,5 % [106, с. 491]. У 80-я гг. XIX ст. адкрыццё народных вучылішч стала рэдкасцю, акцэнт быў зроблены на пашырэнне сеткі царкоўнапрыходскіх школ і школ граматы, якія падпарадкоўваліся царкоўнаму ведамству [106, с. 491]. У 1887 г. з'явілася прадпісанне аб паўсюдным адкрыцці школ гэтага тыпу.

Прадстаўнікі гарадскіх саслоўяў праяўлялі большую зацікаўленасць у атрыманні адукацыі, чым сельскія жыхары. «Пісьменнасць у мяшчан лічыцца неабходнай і дзяцей, хлопчыкаў і дзяўчат, вучаць грамаце і першапачаткова пасылаюць у школы, але як толькі дзеці ўмеюць колькі-небудзь чытаць і пісаць, адукацыю іх лічаць дастатковай і іх ужо перастаюць пасылаць у вучылішчы, а прымушаюць дапамагаць сям'і ў хатніх занят-

ках і работах» [454, с. 653]. Авалоданне хаця б элементарным узроўнем пісьменнасці было практычна нормай для прадстаўнікоў вышэйшага саслоўя і духавенства. Нават дробная шляхта ва ўмовах уласнай матэрыяльнай і прававой маргіналізацыі выдатна разумела значэнне адукацыі і імкнулася навучаць дзяцей грамадце. Праз атрыманне пасведчання аб заканчэнні навучальнай установы яна спадзявалася ўладкаваць сваіх нашчадкаў на дзяржаўную службу, у чым бачыла выратаванне ад галечы і для гэтага не шкадавала сродкаў.

У сярэдніх навучальных установах у параўнанні з пачатковымі саслоўны склад вучняў істотна адрозніваўся. Паводле даных абследавання 1880 г., у мужчынскіх сярэдніх навучальных установах беларускіх губерняў навучалася 6328 чалавек, з іх 1708 (27,0 %) былі дзецьмі спадчынных дваран, 1257 (19,9 %) — асабістых дваран і чыноўнікаў, 1233 (19,5 %) — духавенства, 392 (6,2 %) — ганаровых грамадзян і купцоў, 1335 (21,1 %) — мяшчан, 188 (3,0 %) — сялян, 124 (2,0 %) — ніжніх вайсковых чыноў, 91 (1,3 %) — іншых [595, с. 98—108]. У жаночых сярэдніх навучальных установах беларускіх губерняў навучаліся 2851 дзяўчат, з іх па саслоўнай прыналежнасці 560 (19,6 %) былі выхадцамі са спадчынных дваран, 960 (33,7 %) — асабістых дваран і чыноўнікаў, 640 (22,4 %) — духавенства, 268 (9,4 %) — ганаровых грамадзян і купцоў, 387 (13,6 %) — мяшчан, 13 (0,5 %) — сялян, 15 (0,5 %) — вайсковых ніжніх чыноў, 8 (0,3 %) — іншых [595, с. 302—312].

Адным з выразных паказчыкаў пашырэння пісьменнасці стаў узровень распаўсюджвання граматы сярод салдат-навабранцаў. У 1874—1887 гг. непісьменнымі былі ў сярэднім 82,8 % навабранцаў з Віцебскай губерні, 81,0 — з Мінскай, 85,9 % — Магілёўскай. У 1895 г. удзельная вага іх складала адпаведна — 67,1 %, 64,2, 64,0 % [554, с. 125]. Сярод тых навабранцаў, якія лічыліся пісьменнымі, у 1895 г. у Віцебскай губерні 7,9 % мелі пасведчання аб заканчэнні навучальных устаноў, астатнія маглі толькі элементарна чытаць і пісаць; у Мінскай губерні — 5,8 % мелі пасведчання, у Магілёўскай — 7,4 %. За чатыры гады, да 1899 г. пазначаныя паказчыкі дастаткова дынамічна змяніліся. У Віцебскай губерні было зафіксавана 57,4 % непісьменных навабранцаў, у Мінскай — 59,2, Магілёўскай — 54,8 %. Пасведчання аб заканчэнні навучальных устаноў мелі 9,6 % навабранцаў Віцебскай губерні, 6,9 — Мінскай губерні, 9,0 % — Магілёўскай [554, с. 125].

Працэнт пісьменных сярод навабранцаў у 1892 г. у Вілейскім павеце Віленскай губерні складаў 20,6 %, а ў 1902 г. ён павялічыўся да 46,0 %. У Дзісенскім павеце за гэты час удзельная вага пісьменных навабранцаў павялічылася з 21,7 да 42,5 %, у Лідскім адпаведна — з 19,6 да 44,9 %, у

Ашмянскім — з 23,3 да 32,9 %, па ўсёй губерні — з 22,1 да 37,5 % [473, с. 37]. Удзельная вага пісьменных сярод прынятых на вайсковую службу ў 1873—1883 гг. у Гродзенскай губерні складала 23,0 %, у 1894 г. — 34, у 1904 г. — 57 % [552, с. 306]. У 1896—1900 гг. удзельная вага пісьменных навабранцаў Сенненскага павета Магілёўскай губерні складала 37,7 %, а ў 1903—1905 гг. — 42,9 % [6, с. 130—131]. У Магілёўскай губерні ў 1913 г. пісьменныя сярод навабранцаў складалі амаль 79 % [115, с. 149].

У 80—90-я гг. XIX ст. назіралася пазітыўная дынаміка пашырэння сеткі пачатковых навучальных устаноў. У Віцебскай губерні з 1885 па 1898 г. суадносіны колькасці школ да ліку насельніцтва змяніліся з 1 : 3743 да 1 : 1481, у Віленскай — з 1 : 3690 да 1 : 1515, Гродзенскай — з 1 : 1580 да 1 : 1027, Мінскай — з 1 : 1301 да 1 : 1033, а найбольш адчувальна ў Магілёўскай губерні — з 1 : 4764 да 1 : 870. У сярэднім па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі суадносіны колькасці пачатковых школ да ліку насельніцтва змяніліся з 1 : 2415 да 1 : 1411 [602, с. 155]. Наогул у канцы XIX ст. у Віцебскай, Гродзенскай, Мінскай, Магілёўскай губернях у школах навучаліся 32 % дзяцей школьнага ўзросту, па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі — 42 % [11, с. 337].

Апублікаваныя матэрыялы перапісу насельніцтва 1897 г. дазваляюць прааналізаваць узровень пісьменнасці жыхароў Беларусі, у тым ліку ў залежнасці ад сацыяльнай і этналінгвістычнай прыналежнасці. У табліцы В1 прыведзены выніковыя даныя аб удзельнай вазе пісьменнага насельніцтва з размеркаваннем звестак па саслоўных групах. Асобна вылучаны па кожнай з беларускіх губерняў сумарныя колькасныя паказчыкі па паветах (сельскія населеныя пункты) і гарадах. Даныя ў табліцы сістэматызаваны па 35 паветах. Пры падліках былі выключаны дзеці дашкольнага ўзросту (да 10 гадоў), што дазволіла больш аб'ектыўна акрэсліць ступень пашырэння пісьменнасці сярод насельніцтва Беларусі. Найбольш высокі паказчык стану адукаванасці быў адзначаны сярод насельніцтва Віленскай губерні — 33,9 %, у тым ліку і сярод жаночай часткі жыхароў — 25,2 %. На другім месцы знаходзілася Гродзенская губерня — 33,1 %, прычым мела самы высокі паказчык сярод мужчын — 46,5 %. Па астатніх губернях велічыня ўдзельнай вагі пісьменных жыхароў істотна не адрознівалася: у Віцебскай — 25,2 %; Мінскай — 23,8; Магілёўскай — 23,3 %. Паказальна, што сярод гарадскога насельніцтва беларускіх губерняў прыкладна аднолькавы быў узровень пісьменнасці — ад 55,5 % (Мінская губерня) да 59,6 % (Гродзенская губерня) (гл. дадатак, табл. В1). Стан пісьменнасці сельскіх жыхароў вылучаўся больш высокімі паказчыкамі ў Віленскай (32,9 %) і Гродзенскай (29,0 %) губернях, у астатніх — узровень быў блізкі па сваіх

колькасных характарыстыках. Для параўнання сярэдні паказчык узроўню пісьменнасці насельніцтва (зразумела, выключаны дзеці да 10 гадоў) еўрапейскай часткі Расійскай імперыі складаў 30,0 %, прычым у мужчын — 43,1 %, жанчын — 17,6 % [398, с. 36—39]. Жыхары Віленскай і Гродзенскай губерняў мелі вышэйшы за сярэдні ўзровень валодання граматай, у астатніх беларускіх губернях — ніжэй. Удзельная вага пісьменных сярод гарадскога насельніцтва еўрапейскай часткі Расійскай імперыі складала 58,1 %. Толькі гараджане Гродзенскай губерні ў ліку іншых беларускіх пераўзыходзілі яго.

Сярод саслоўных груп насельніцтва Беларусі найбольшай удзельнай вагой пісьменных вылучалася хрысціянскае духавенства. Узровень адукаванасці святароў-мужчын па ўсіх, без выключэння, губернях набліжаўся да 100 %; некалькі ніжэй ён быў сярод жаночай часткі духоўнага саслоўя — ад 85 да 95 %, але гэты паказчык быў у сярэднім вышэй за астатнія сацыяльныя групы насельніцтва (гл. дадатак, табл. В1). Дваране і чыноўнікі па стане авалодання граматай займалі другую пазіцыю пасля духавенства. Ступень варыяцыі лічбавых паказчыкаў пісьменнасці дваран і чыноўнікаў па губернях была большай, чым у іншых саслоўных групах, за выключэннем сялянства (гл. дадатак, табл. В1). Узроўнем пісьменнасці вылучаліся прадстаўнікі вышэйшага саслоўя Гродзенскай (91,5 %) і Віцебскай (79,2 %) губерняў. Нечакана нізкім аналагічны паказчык аказваўся ў дваран і чыноўнікаў Віленскай (66,4 %) і Мінскай (63,9 %) губерняў. Непісьменная была фактычна дэкласіраваная частка дваранства, якая практычна страціла свой сацыяльны статус, прычым толькі ў дваранства ў другой палове XIX — пачатку XX ст. назіралася зніжэнне ўзроўню пісьменнасці, ва ўсіх астатніх саслоўяў ён рос [324, с. 594].

Матэрыялы перапісу насельніцтва дастаткова аднароднымі лічбамі зафіксавалі стан пісьменнасці ганаровых грамадзян, купцоў, мяшчан. Сярэднія паказчыкі іх па беларускіх губернях вар’іруюцца ў межах ад 57,2 % (Гродзенская губерня) да 47,8 % (Мінская губерня). Адчувальна больш адрозніваюцца даныя стану пісьменнасці жаночай часткі гарадскіх саслоўяў: іх колькасныя паказчыкі маюць больш значны дыяпазон варыятыўнасці ад 45,8 % у Гродзенскай губерні да 34 % — у Мінскай.

Найбольш сціплымі былі паказчыкі пісьменнасці сялянства, аднак варыятыўнасць лічбавых даных высокая: мінімальны ўзровень авалодання граматай назіраўся ў Мінскай губерні (13,5 %), максімальны — у Віленскай (28,8 %) (гл. дадатак, табл. В1). Паказальна, што сяляне, якія пражывалі ў гарадах, мелі амаль у два разы вышэйшы за сярэдні па Беларусі ўзровень пісьменнасці. Найбольш высокі паказчык быў зафіксаваны ў га-

радах Гродзенскай губерні (57,5 %). Вялікай варыятыўнасцю адзначаліся звесткі аб стане авалодання граматай сялянкамі, асабліва ў параўнанні паміж жыўшымі ў гарадах і сельскай мясцовасці. Тут колькасныя суадносіны пісьменных і непісьменных сялянак адрозніваліся ў шмат разоў. Напрыклад, у Мінскай губерні ўдзельная вага пісьменных сялянак, жыўшых у гарадах, складала 29,2 %, а ў сельскай мясцовасці — 3,8 %. Дыстанцыя паміж меншым і большым паказчыкам амаль васьмікратная. У Магілёўскай губерні яна была блізкай да дзевяцікратнай, у Віцебскай і Гродзенскай — амаль пяцікратнай і толькі ў Віленскай — двухкратнай. У мужчын-сялян такая характарыстыка была недалёка ад двухкратнай з невялікім дыяпазнам варыяцыі значэнняў па губернях.

У табліцы В2 (гл. дадатак В) акцэнт зроблены на аналіз узроўню пісьменнасці асноўных канфесійных груп беларускіх губерняў. Прыведзеныя даныя падлічаны без выключэння дзяцей дашкольнага ўзросту, паколькі адпаведныя матэрыялы перапісу не ўтрымліваюць даныя па ўзроставых групах. Самы высокі паказчык адукаванасці быў характэрны для пратэстантаў. Для гэтай групы ўласціва практычна роўная велічыня працэнта пісьменных для мужчын і жанчын. Найбольш высокая ўдзельная вага пісьменных была ў пратэстантаў Віленскай губерні (76,3 %), мінімальны ўзровень — у Мінскай (57,8 %). Дастаткова значнымі былі паказчыкі адукаванасці ў іўдзеяў. Максімальнае і мінімальнае значэнні іх знаходзіліся ў дыяпазоне ад 54,3 % (Віленская губерня) да 50,7 % (Мінская губерня) у мужчын і ад 35,3 % (Віцебская губерня) да 29,7 % (Мінская губерня) у жанчын (гл. дадатак, табл. В2). У мусульман Беларусі ўдзельная вага пісьменных вар'іравалася ў межах лічбавых паказчыкаў ад 41,5 % (Віленская губерня) да 34,1 % (Магілёўская губерня) сярод мужчын і ад 50,7 % (Гродзенская губерня) да 20 % (Магілёўская губерня) сярод жанчын. Працэнт пісьменных у католікаў быў некалькі ніжэй, чым у названых вышэй канфесійных груп. У мужчын ён знаходзіўся ў межах ад 41,7 % (Гродзенская губерня) да 33,5 % (Віленская і Мінская губерні) (гл. дадатак, табл. В2). Для каталічак была характэрна большая дыстанцыя паміж максімальным і мінімальным паказчыкамі адукаванасці: 41,4 % (Віцебская губерня) і 23,4 % (Мінская). У самай шматлікай канфесійнай групе — праваслаўных, варыятыўнасць даных аб узроўні адукаванасці была значнай. Істотна адрозніваўся працэнт пісьменных у мужчын і жанчын. Удзельная вага адукаваных сярод апошніх была ў тры-пяць разоў меншая, чым у мужчын-праваслаўных. Напрыклад, у Гродзенскай губерні паказчык пісьменнасці ў мужчын складаў 32,6 %, у жанчын — 7,1 %. Аналагічныя даныя па Мінскай губерні, дзе быў найменшы ўзровень пісьменнасці праваслаў-

ных, былі зафіксаваны ў наступных межах: адпаведна 18,9 і 3,7 %. Найбольш нізкім узроўнем пашырэння пісьменнасці вызначаліся стараабрадцы, асабліва жанчыны гэтай канфесіі. Выключэнне складае Гродзенская губерня, дзе адзначаны высокі паказчык адукаванасці: 59,3 % у мужчын і 33,3 % у жанчын. Ва ўсіх астатніх губернях удзельная вага пісьменных стараабрадцаў знаходзілася ў межах паміж 25,6 % (Магілёўская губерня) і 13,9 % (Мінская губерня) у мужчын; 5,4 % (Магілёўская губерня) і 1,5 % (Мінская губерня) у жанчын.

У табліцы В3 (гл. дадатак В) прыведзены даныя аб узроўні пісьменнасці прадстаўнікоў буйнейшых этнічных груп беларускіх губерняў адпаведна звесткам аб іх роднай мове. Тут уведзены таксама паказчык, які фіксуе працэнт насельніцтва, атрымаўшага адукацыю вышэй пачатковай, у суадносінах да агульнай колькасці пісьменных прадстаўнікоў той ці іншай этнічнай групы. Гэты паказчык адлюстроўвае якасць і ўзровень набытай адукацыі. У разглядаемай табліцы змешчаны звесткі пра асоб узроставай групы 10—19 гадоў, якая больш мабільна адлюстроўвала змены ў структуры адукацыі на мяжы XIX—XX стст. Параўнальна высокі ўзровень адукаванасці быў характэрны для маладых людзей, якія абазначылі ў якасці сваёй роднай мовы рускую і польскую, прычым носьбіты першай больш высокі працэнт пісьменнасці мелі ў Гродзенскай (60,1 %), Віленскай (37,6 %) і Мінскай (38,2 %) губернях (гл. дадатак, табл. В3). Узроўнем авалодання граматы вылучаліся палякі Віленскай і Віцебскай губерняў — 55,9 % у кожнай, а па ўдзельнай вазе атрымаўшых адукацыю вышэй пачатковай — Магілёўскай губерні (17,4 %). Рэгіянальна аднародныя колькасныя характарыстыкі стану адукаванасці мелі яўрэі. Для іх характэрны нізкі паказчык удзельнай вагі асоб, атрымаўшых адукацыю вышэй пачатковай (ад 0,8 % (Мінская і Гродзенская губерні) да 1,8 % (Віцебская губерня)), пры высокім, адносна іншых груп, узроўні валодання элементарнай граматай (ад 53,0 % (Мінская губерня) да 60,1 % (Магілёўская губерня)). Для асоб, якія абазначылі роднай беларускую мову, быў характэрны нізкі, адносна іншых этнічных груп, агульны працэнт пісьменных. Найбольш адукаванымі беларусы былі ў Віленскай (34,0 %) і Гродзенскай (37,4 %) губернях (гл. дадатак, табл. В3). Для іх характэрна вялікая дыстанцыя ў максімальных і мінімальных паказчыках агульнай пісьменнасці і працэнта атрымаўшых адукацыю вышэй пачатковай.

На аснове даных дэмаграфічнага абследавання 1897 г. падлічана таксама агульная колькасць і ўдзельная вага асоб, якія атрымалі адукацыю вышэй пачатковай, сярод усяго насельніцтва беларускіх губерняў (гл. дадатак, табл. В4). Асобна звесткі прыведзены для беларусаў, рускіх, палякаў і

яўрэяў. У беларускіх губернях налічвалася 76 934 чалавекі, якія мелі адукацыю вышэй пачатковай, што складала 4,1 % ад колькасці мясцовага пісьменнага насельніцтва. У іх ліку былі 18 173 асобы з адукацыяй вышэй пачатковай (23,6 %), якія прызнавалі сваёй роднай мовай беларускую, 33 681 (43,8 %) чалавек з роднай мовай рускай, 14 875 (19,3 %) — з польскай, 5280 (6,9 %) — з яўрэйскай (гл. дадатак, табл. В4). У залежнасці ад губерні колькаснае значэнне ўдзельнай вагі разглядаемай групы адукаваных асоб было дастаткова варыяцыйным — ад 2,9 % у Гродзенскай губерні да 6,0 % у Віленскай. Сярод пісьменных беларусаў на тэрыторыі пяці губерняў удзельная вага асоб з адукацыяй вышэй пачатковай была параўнальна невысокай (2,3 %), ніжэй, з улічаных этнічных груп, — толькі ў яўрэяў (1,0 %). Максімальнай удзельнай вага асоб з адукацыяй вышэй пачатковай сярод пісьменных беларусаў была ў Віленскай губерні (4,8 %), мінімальнай — у Гродзенскай (1,1 %) (гл. дадатак, табл. В4). Найбольшай сярод разгледжаных этнічных груп удзельная вага асоб з адукацыяй вышэй пачатковай была сярод пісьменных рускіх. Тлумачыцца гэта тым, што чыноўніцкі корпус, кантынгент занятых у сферах, якія патрабавалі больш сур'ёзнай прафесійнай падрыхтоўкі, фарміраваліся пераважна за кошт выхадцаў з іншых рэгіёнаў Расійскай імперыі, найперш велікарускіх губерняў, а таксама тым, што ўраджэнцы Беларусі, атрымаўшы адукацыю, «выбіўшыся ў людзі», нярэдка імкнуліся атаясамліваць сябе з рускай культурай і мовай. Па беларускіх губернях удзельная вага асоб з адукацыяй вышэй пачатковай сярод пісьменных рускіх (23,3 %) складала ў сярэднім у 10 разоў больш, чым у беларусаў. Па асобных губернях дыферэнцыяцыя колькасных значэнняў дадзенага паказчыка была дастаткова высокай: найменшае ў Віцебскай губерні — 16,8 %, максімальнае — у Віленскай (32,8 %) (гл. дадатак, табл. В4). Сярод пісьменных палякаў працэнт асоб з адукацыяй вышэй пачатковай складаў па беларускіх губернях 8,5 %. Больш іх было ў Магілёўскай губерні (19 %), найменш — у Гродзенскай (4,6 %). Параўнальна раўнамернымі працэнтнымі суадносінамі характарызуецца па губернях велічыня ўдзельнай вагі асоб з адукацыяй вышэй пачатковай сярод пісьменнага яўрэйскага насельніцтва. Найбольшай іх удзельная вага была ў Віленскай губерні (1,4 %), мінімальнай — у Гродзенскай і Мінскай губернях (па 0,8 %), у сярэднім па беларускіх губернях — 1,0 % (гл. дадатак, табл. В4). Сумарна беларусы, рускія, палякі і яўрэі з адукацыяй вышэй пачатковай складалі 93,6 % ад агульнай колькасці па беларускіх губернях дадзенай групы пісьменных. Беларусы па ўдзельнай вазе ва ўласным асяродку асоб, якія атрымалі адукацыю вышэй пачатковай, саступалі ўкраінцам, латышам, эстонцам, але апераджалі літоўцаў [614, с. 117].

Перапісам 1897 г. у беларускіх губернях зарэгістравана 43,8 тыс. мужчын і 22,7 тыс. жанчын, якія атрымалі адукацыю ў сярэдніх і вышэйшых навучальных установах [317, с. 37]. Разам яны складалі каля 0,8 % ад агульнай колькасці насельніцтва беларускіх губерняў. Для параўнання гэты паказчык па Расійскай імперыі складаў 1,1 % [317, с. 58].

У канцы XIX ст. заходнія раёны Беларусі заўважна апераджалі ўсходнія па ўзроўні пісьменнасці насельніцтва. У пачатку XX ст. сітуацыя змяняецца. Па стане на 1911 г. на першае месца па ўдзельнай вазе вучняў пачатковых школ сярод насельніцтва выходзіць Магілёўская губерня (5,6 %), а ў Гродзенскай губерні яна складала 4,4 %, у Віленскай — 3,9 %. Яшчэ больш адчувальная назіралася дыферэнцыяцыя па паветах. Напрыклад, у Лідскім павеце Віленскай губерні, які быў адным з лідараў па пашырэнні пісьменнасці ў час правядзення перапісу насельніцтва 1897 г., вучні пачатковых школ складалі ў 1911 г. 3,3 % ад усіх жыхароў, у Ашмянскім павеце — 3,6 %, а ў Чавускім павеце Магілёўскай губерні — 8,2, Мсціслаўскім павеце — 9,1, Быхаўскім — 8,5 % і г. д. [637, с. 112]. Удзельная вага навучэнцаў у агульнай колькасці насельніцтва ў Мінскай губерні павялічылася за 1898—1913 гг. з 3,5 да 6,0 %. Вучні пачатковых школ па 35 паветах Беларусі склалі ў 1910 г. 4,6 % ад агульнай колькасці насельніцтва. Тут працавалі 6926 школ і вучыліся 391 606 хлопчыкаў і дзяўчат. Апошнія складалі 26,4 % вучняў пачатковых школ [637, с. 111].

Матэрыялы падворнага перапісу сельскага насельніцтва Віцебскай губерні 1907 г. дазваляюць прасачыць прамую залежнасць паміж ростам матэрыяльнага дабрабыту і ўзроўнем пісьменнасці сялянства. Сярод беспасяўных налічвалася 35,6 % сямейных гаспадарак, у складзе якіх былі пісьменныя і навучэнцы. Удзельная вага пісьменных мужчын у гэтай групе складала 29,8 %, жанчын — 6,3 %. У іншай групе з пасевам ад 4 да 6 дзесяцін, якую беларускія даследчыкі адносяць да сярэдняй па заможнасці, удзельная вага гаспадарак з пісьменнымі і навучэнцамі складала 52,1 %, пісьменных сярод мужчын — 30,6 %, жанчын — 4,9 %. Сярод гаспадарак з пасевам 10—15 дзесяцін працэнт іх з пісьменнымі асобамі дасягаў 72,7 %, сярод мужчын — 43,5, жанчын — 9,0 %. У найбольш заможнай групе з пасевам звыш 50 дзесяцін удзельная вага гаспадарак з пісьменнымі дасягала 87,2 %, у мужчын пісьменныя — 55,7, жанчын — 19,0 % [650, с. 18—19, 42].

Прыведзеныя ў апублікаваных выніках абследавання 1911 г. статыстычныя даныя звяртаюць увагу на храналагічна нераўнамерную дынаміку ўзнікнення пачатковых школ. На момант правядзення перапісу ў беларускіх губернях было зарэгістравана 8384 пачатковыя школы, з іх толькі

ны. Яшчэ некалькі гадоў таму назад сяляне не пасылалі сваіх дзяцей вучыцца ў школу, «бо гэта патрэба толькі панская, а не мужыцкая» [346]. Школа была адна на ўсю воласць і часта пуставала. Прадстаўнікі вясковай адміністрацыі прымушалі пасылаць дзяцей для навучання, пагражалі ў выпадку непадпарадкавання штрафам. Цяпер, адзначалася ў карэспандэнцыі, сяляне па ўласнай ініцыятыве адчынілі царкоўнапрыходскую школу і амаль усе дзеці яе наведваюць. У паведамленні з Радашковіч у лістападзе 1909 г. адзначалася вялікая актыўнасць мясцовага насельніцтва ў пашырэнні адукацыі. З усяго наваколля накіроўвалі ў Радашковічы для навучання дзяцей; школы тут перапоўненыя [347]. Аб аналагічнай сітуацыі паведамлялася ў карэспандэнцыі з вёскі Галашоўка Аршанскага павета ў снежні 1909 г. [349].

Аб настроях сярод асобных груп сельскіх жыхароў у дачыненні да пашырэння школьнай адукацыі дастаткова характэрна сведчыць апублікаваная ў сакавіку 1908 г. на старонках «Нашай нівы» карэспандэнцыя з мястэчка Лебедзева Вілейскага павета. Тут адбыўся валасны сход, дзе абмяркоўвалася пытанне аб адкрыцці двухкласнай школы. За яе арганізацыю актыўна выступалі, апроч іншых, «разумнейшыя местачковыя хлопцы і мужыкі», супраць — «толькі местачковыя п'янюгі ды некаторыя цёмныя мужыкі. Тры п'янюгі нават крычалі, быццам ад школы больш баякоў развядзецца» [340]. У карэспандэнцыі з Аляксандраўскай воласці Лідскага павета Віленскай губерні таксама падкрэслівалася, што мясцовыя сяляне «ўцімлілі патрэбу навукі» [352].

Авалоданне адукацыяй уплывала на паводзіны людзей, садзейнічала іх рацыяналізацыі, арыентацыі на дасягненне максімальнага выніку [329, с. 314]. Пісьменныя людзі вызначаліся большай мабільнасцю. Моладзь «падвучыўшыся ў школах <...> у свет ідзе, ды на службу ў расейскіх гарадах станавіцца. І так усе вяляцелі, што ў сяле цэлым якіх пяць хлапцоў асталося, а сяло мае хат 50. Некаторыя варочаюцца, ды ўжо з іншымі як перш думкамі і поглядамі на жыццё, патроху гэтыя погляды і ў старыя галовы ўходзіць пачынаюць» [352]. Беларускі пісьменнік Л. Гмырак адзначаў: «Патрэбу і карысць асветы ў нашай вёсцы цяпер людзі пачынаюць разумець. Даўней, калі загаварыць аб гэтым з сялянінамі найчасцей пачуеш, што гэта ўсё пустое, што араць патрапіць і неграматы і, адным словам, нятрэба пасылаць дзяцей у школу, а цяпер ужо не. Гэткай гаворкі неяк саўсім не чуно, бадай кожны кажа, што грамату ведаць трэба, што неграмацтаму надта цяжка жыць на свеце» [108, с. 1]. На старонках «Нашай нівы» прыводзіліся звесткі аб тым, што пісьменныя рабочыя зараблялі больш у сярэднім на 20—30 %, чым непісьменныя. Адзначалася так-

сама, што пісьменныя рабочыя працуюць больш эфектыўна [343]. Сярод «глаўных рэформ нашага жыцця» адзначалася «агульнае навучанне, а разам з ім пытанне, чаго вучыць дзяцей у школах» [353, с. 1]. Сяляне часам не пагаджаліся пры тых жа грашовых затратах пераўтвараць аднакласнае вучылішча ў двухкласнае, паколькі меркавалі, што ў такім выпадку ў навучальнай установе ўсе месцы зоймуць мяшчане, а не іх дзеці.

Імклівае пашырэнне сеткі навучальных устаноў, рост запатрабаванасці ў адукацыі суправаджаліся адначасова ўзмацненнем абмежавальных мерапрыемстваў у дачыненні да асобных груп насельніцтва. Палажэннем Савета Міністраў 16 верасня 1908 г. устанаўліваліся для яўрэяў працэнтныя нормы пры паступленні ў выпэйшыя навучальныя ўстановы: 3 % — у сталіцах, 5 % — у іншых рэгіёнах імперыі па-за межамі рысы аседласці яўрэяў, 10 % — у 9 заходніх губернях [394, с. 720]. Праз год аналагічныя абмежаванні былі прыняты пры паступленні ў сярэднія навучальныя ўстановы: 5 % — у сталічных навучальных установах, 10 % — у іншых мясцовасцях, 15 % — для рысы аседласці [207, с. 209].

У пачатку XX ст. урадавыя органы і грамадскасць перайшлі да рэалізацыі практычных мерапрыемстваў па ўвядзенні ўсеагульнай пачатковай адукацыі. У 1908 г. Дзяржаўная дума прыняла закон аб паступовым, на працягу 10 гадоў, увядзенні ўсеагульнай абязковай пачатковай адукацыі [329, с. 294]. Падобныя праекты абмяркоўваліся ў беларускіх губернях у больш ранні перыяд. Мінскі гарадскі галава К. Э. Чапскі 3 снежня 1898 г. звярнуўся да кіраўніцтва Міністэрства народнай асветы з прапановай увесці ў Мінску бясплатнае абавязковае пачатковае навучанне. Патрабавалася выдзяленне дадатковых грашовых сродкаў для адкрыцця новых вучылішч [517, л. 3—11]. Сярод прадстаўнікоў розных дзяржаўных і грамадскіх устаноў беларускіх губерняў было шмат прыхільнікаў росту пачатковай адукацыі ў колькасным і якасным накірунках. Адначасова гучалі і іншыя меркаванні. У прыватнасці, князь А. Святаполк-Чацвярцінскі пры абмеркаванні патрэб сельскагаспадарчай прамысловасці ў лістападзе 1902 г. заявіў: «Нам патрэбна рабочая сіла чалавека; для работніка ў маёнтках ці селяніна, які апрацоўвае сваю зямлю, патрэбна фізічная праца і здольнасць да яе, а не адукацыя» [624, с. 31—32]. Акрамя таго, губернскія і павятовыя камітэты аб патрэбах сельскагаспадарчай прамысловасці ў пачатку XX ст. неаднаразова выказвалі заклапочанасць, што існаваўшыя сельскія пачатковыя школы не давалі практычных ведаў, якія б спатрэбіліся сялянскім дзецям у жыцці [626, с. 134].

Па беларускіх губернях назіралася несупадзенне параўнальна невялікіх расходаў дзяржавы на развіццё адукацыі і часам выпэй за сярэдні па еў-

рапейскай частцы Расійскай імперыі працэнт ахопу дзяцей школьнага ўзросту рознымі формамі пачатковай адукацыі. Адно з тлумачэнняў гэтай з’явы — больш высокая актыўнасць і зацікаўленасць прыватных асоб, укладанне імі, у тым ліку сялянамі, асабістых сродкаў у навучанне грамадзе дзяцей. Па памерах расходаў на школы, у пераліку на аднаго вучня і ўтрыманне настаўніка, Віленская навучальная акруга займала адно з апошніх месцаў на тэрыторыі еўрапейскай часткі Расійскай імперыі [578, с. 13]. Тут яны ўтрымліваліся пераважна за кошт сельскіх і гарадскіх грамадстваў і мелі нязначныя сродкі ад дзяржавы.

Дынамізм пашырэння сеткі школ у пачатку ХХ ст., павелічэння колькасці вучняў, змен іх сацыяльнага складу, перш за ўсё, за кошт росту лічбавых паказчыкаў сярод сельскіх жыхароў у параўнанні з першымі паслярэформеннымі дзесяцігоддзямі, выразна дэманструюць ніжэй прыведзеныя даныя. У 1900 г. пад наглядам дырэкцыі народных вучылішч у Гродзенскай губерні працавалі 1264 навучальныя установы, дзе атрымлівалі адукацыю 42 345 вучняў [601, л. 111]. Па стане на 1901 г. тут ужо налічвалася 1266 школ, дзе вучылася 46 400 дзяцей [598, л. 98]. У 1914 г. у Гродзенскай губерні дзейнічалі ўжо 1412 навучальных устаноў, дзе атрымлівалі адукацыю 90 315 хлопчыкаў і 38 205 дзяўчат. Сярод вучняў было 1,6 % дваран і дзяцей чыноўнікаў, 0,4 % — выхадцаў з духоўнага асяродка, 16,3 — з гарадскіх саслоўяў, 81,6 — сялян, 0,1 % — іншаземцаў [67, л. 44].

У пачатку ХХ ст. сярод навучэнцаў сярэдніх навучальных устаноў беларускіх губерняў заўважна вырасла ўдзельная вага сялянства і прадстаўнікоў гарадскіх саслоўяў. Напрыклад, у 1901 г. сярод 2951 вучняў такога разраду школ Гродзенскай губерні налічвалася 37,7 % дзяцей дваран і чыноўнікаў, 2,6 % — духавенства, 48,5 — гарадскіх саслоўяў, 10,1 — сялянства, 1,1 % — іншаземцаў [478, с. 111]. У віцебскай мужчынскай гімназіі ў 1911 г. атрымлівала адукацыю 607 вучняў, у тым ліку 12,0 % дзяцей спадчынных дваран, 36,6 % — асабістых дваран, 4,6 — духавенства, 15,0 — ганаровых грамадзян і купцоў, 20,8 — мяшчан і цэхавых, 10,9 — сялян, 0,1 % — замежных грамадзян [315, л. 310—311].

Школьнікі, якія наведвалі ў 1901 г. навучальныя ўстановы ўсіх тыпаў, складалі ў Гродне каля 10 % насельніцтва, у іншых гарадах губерні — 6,5 %, у сельскай мясцовасці — 4,9 % [478, с. 2, 9, 19]. Дзяўчаты сярод вучняў у Гродне складалі 33,2 %, у іншых гарадах — 28,7, у сельскай мясцовасці — 18,9, па ўсёй губерні — 21,2 %. Прыведзеныя лічбы пацвярджаюць агульную тэндэнцыю, чым большы быў населены пункт, тым большай назіралася ўдзельная вага сярод насельніцтва школьнікаў і дзяўчат сярод вучняў. У губернскім цэнтры Магілёве ў 1909 г. навучэнцаў на-

лічвалася каля 11 % ад колькасці насельніцтва горада [481, с. 30]. Тут дзяўчаты складалі 40 % школьнікаў, у іншых гарадах губерні — 37 %, у паветах — 22,7, у сярэднім па губерні — 25 %. У 1914 г. у Магілёўскай губерні працавалі ўжо 3032 навучальныя ўстановы, дзе атрымлівалі адукацыю 169 978 чалавек (каля 7 % ад агульнай колькасці насельніцтва губерні), у тым ліку 117 455 хлопчыкаў і 52 523 (30,9 %) дзяўчынкі [483, с. 51, 69]. У параўнанні з 1909 г. заўважна вырасла ўдзельная вага дзяўчат-школьніц. Апошнія сярод навучэнцаў Магілёўскай губерні склалі каля 31 %, у тым ліку ў Магілёве — 43 %, іншых гарадах губерні — 43, у паветах — 29 %. У сярэдніх навучальных установах Віленскай губерні ў 1901 г. 56,0 % выхаванцаў складалі дзеці дваран і чыноўнікаў, 2,1 % — духавенства, 25,2 — гарадскіх саслоўяў, 15,7 — сельскага стану, 1,0 % — іншаземцаў [473, с. 25—27]. У пачатковых школах дзеці дваран і чыноўнікаў складалі 7,0 %, духавенства — 7,0, гарадскіх саслоўяў — 23,2, сельскага стану — 69,2, іншаземцаў — 0,2 %. Па стане на 1 студзеня 1909 г. у Віленскай губерні працавалі 1529 навучальных устаноў, дзе атрымлівалі адукацыю 69 230 дзяцей, у тым ліку 50 716 хлопчыкаў і 18 514 дзяўчат (26,7 %) [474, с. 16]. Навучэнцы складалі звыш 3,6 % ад агульнай колькасці насельніцтва губерні і 33,6 % дзяцей школьнага ўросту [474, с. 24]. Па саслоўнай прыналежнасці сярод школьнікаў Віленскай губерні ў 1908 г. 6,5 % складалі дзеці дваран і чыноўнікаў, 0,9 % — духавенства, 25,3 — гарадскіх саслоўяў, 67,2 — сялянства, 0,1 % — замежных грамадзян і разначынцаў. У 1913 г. навучэнцы складалі 3,1 % насельніцтва Віленскай губерні, 4,8 — Віцебскай, 6,0 — Гродзенскай, 5,4 — Мінскай, 6,8 % — Магілёўскай. Найбольш высокі паказчык у еўрапейскай частцы Расійскай імперыі назіраўся ў Ліфляндскай губерні — 9,6 %, мінімальны — у Ковенскай (3,1 %) [606, с. 127].

Сацыяльна-культурныя змены, асабліва пашырэнне пісьменнасці, выступілі ў якасці выразнага паказчыка і неабходнага фактару трансфармацыйных працэсаў у беларускім грамадстве. 60—90-я гг. XIX ст. вызначыліся параўнальна павольнымі тэмпамі пашырэння сеткі навучальных устаноў, авалодання элементарнай пісьменнасцю. Адукацыя мела ў гэты час адносна невысокую запатрабаванасць сярод сельскіх жыхароў. У пачатку XX ст. сацыяльна-культурныя змены набываюць асаблівы дынамізм. Высокую запатрабаванасць адукацыя атрымала на мяжы XIX—XX стст. сярод сялянства. Акрамя таго, змясціліся рэгіянальныя прыярытэты пашырэння пісьменнасці. У апошнія дзесяцігоддзі XIX ст. найбольшымі поспехамі вызначаліся заходнія раёны Беларусі, у пачатку XX ст. па тэмпях пашырэння пісьменнасці на першы план выйшлі Магілёўская і Віцебская губерні.

2.5. ТРАНСФАРМАЦЫЯ БЕЛАРУСКАЙ ВЁСКИ

Развіццё беларускай вёскі ў першыя паслярэформенныя дзесяцігоддзі вызначалася перавагай буйнога памешчыцкага землеўладання, функцыянаваннем сервітутнага права, выключнай разнастайнасцю форм пазямельных адносін у вёсцы, стракатасцю складу сялянства пасля рэформы 1861 г., аграрнай перанаселенасцю вёскі, абмежавальнымі мерапрыемствамі расійскага ўрада ў сферы пазямельных адносін, больш запавольнымі тэмпамі мабілізацыі зямлі [290, с. 228—233]. Для заходніх, у тым ліку беларускіх, губерняў было характэрным больш ранняе развіццё капіталістычных адносін у памешчыцкіх гаспадарках, а таксама спалучэнне ў іх структуры сельскагаспадарчай і прамысловай вытворчасцей. Прычым прамысловая актыўнасць уладальнікаў маёнткаў арыентавалася найперш на перапрацоўку мясцовай сельскагаспадарчай сыравіны [559, с. 50].

Развіццё капіталістычных адносін у сельскай гаспадарцы Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. знайшло праяўленне найперш у пашырэнні вытворчасці таварнай прадукцыі, інтэнсіфікацыі і паглыбленні спецыялізацыі земляробства, павелічэнні выкарыстання машын і ўдасканаленых прылад працы, укараненні прадпрымальніцкіх форм арганізацыі гаспадаркі і пашырэнні выкарыстання вольнаёмнай працы, удасканаленні агракультуры. Паралельна, асабліва ў першыя два дзесяцігоддзі пасля адмены прыгоннага права, шырокае распаўсюджванне тут мелі рэшткі мінулай эпохі, адпрацовачная сістэма, сутнасць якой заключалася ў апрацоўцы зямлі памешчыка сялянінам сваім інвентаром за прадастаўлення яму ў арэнду ворыўную зямлю і іншыя ўгоддзі. У буйных маёнтках, на землях заможных сялян (часцей за ўсё купчых і арэндных) к канцу XIX ст. уводзілася шматпольная сістэма севазвароту, прымяняліся мінеральныя ўгнаенні, пашыралася выкарыстанне машын (малатарні, арфы) і палепшаных сельскагаспадарчых прылад (жалезныя плугі, бароны з жалезнымі зубамі). Асноўнай галіной земляробства ў Беларусі заставалася зернявая гаспадарка, якая ў 60—70-я гг. XIX ст. складала асноўны кірунак рыначнай спецыялізацыі сельскай гаспадаркі. Моцным каталізатарам эвалюцыі сельскай гаспадаркі Беларусі з’явіўся сусветны аграрны крызіс 80-х гг. XIX ст., які выклікаў рэзкае зніжэнне цэн на хлеб. Крызіс прывёў да карэнных змен у эканамічнай арганізацыі і тэхнічнай аснашчанасці сельскай гаспадаркі. Гэта праявілася перш за ўсё ў змене спецыялізацыі сельскагаспадарчай вытворчасці ў жывёлагадоўчым накірунку. Значнае ўздзеянне на сацыяльныя працэсы ў беларускай вёсцы аказала сталыпінская аграрная рэформа.

Адпаведна праведзенай Л. Бародкіным і І. Кавальчанкам аграрнай тыпалогіі еўрапейскай часткі Расійскай імперыі на мяжы XIX—XX стст., беларускія губерні аднесены да заходняга тыпу сацыяльнай аграрнай структуры [47, с. 87]. Для яго характэрнымі былі адзін з самых высокіх у еўрапейскай частцы Расійскай імперыі паказчыкаў памераў прымянення ў сельскай гаспадарцы наёмнай працы, удзельнай вагі дваранскага землеўладання і адзін з мінімальных паказчыкаў велічыні арэнды зямлі і аплаты працы сельскагаспадарчых рабочых [47, с. 89—91]. Віленская, Гродзенская, Мінская і Віцебская губерні ў межах вылучанага тыпу былі выдзелены ў асобную групу. Магілёўская губерня была ўключана ў адну групу з Калужскай, Чарнігаўскай, Валынскай і Смаленскай [47, с. 72]. Беларускія разам з прыбалтыйскімі і паўднёва-заходнімі губернямі мелі найгоршыя пазіцыі па сярэдніх памерах душавага надзелу зямлі, суадносінах арандаванай зямлі і надзельнай, удзельнай вазе дваранскіх уладанняў сярод прыдатнай зямлі. Ніжэй за сярэдні па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі беларускія губерні мелі паказчык ступені разлажэння сялянства, глыбіні капіталізацыі і інтэнсіфікацыі земляробства [47, с. 114—115].

На пачатковым этапе станаўлення буржуазных адносін панаваў аднабаковы рух прадуктаў і паслуг з сельскай мясцовасці ў гарады. У пачатку XX ст. значныя аб'ёмы набыло спажыванне прамысловых вырабаў у вёсцы, больш адчувальным стаў уплыў элементаў гарадской культуры на традыцыйны быт беларускай вёскі. У гэты час набраў сілу працэс разлажэння традыцыйных каштоўнасцей і культуры ў сельскай мясцовасці. Паказальнікамі яго сталі: з'яўленне элементаў гарадской бытавой культуры, заўважнае зніжэнне эфектыўнасці кантролю з боку вясковай супольнасці за нормамі паводзін аднавяскоўцаў, асабліва моладзі; пашырэнне пісьменнасці і пэўны рост якасці адукацыі сярод сялян; фарміраванне іх сацыяльнай і этнічнай свядомасці і самаідэнтыфікацыі; паступовая індывідуалізацыя вясковага жыцця адначасова з наданнем вартасці асабістым дасягненням чалавека і яго творчай ініцыятывы. Гэты працэс меў рэгіянальны асаблівасці. У найменшай ступені ён праявіў сябе ў тых мясцовасцях, якія былі больш аддаленыя ад гарадоў і буйных мястэчак. Уцягнутасцю ў дадзены працэс вылучаліся заходнія і паўночна-заходнія раёны Беларусі. Сацыяльныя змены ў вёсцы, павышэнне ўзроўню дабрабыту яе жыхароў можна было назіраць праз перамены ў бытавых умовах жыцця.

Відавочная перавага прылад і рэчаў хатняга ўжытку фабрычнай вытворчасці перад вырабамі вясковых майстроў змяняла стаўленне сялянства, асабліва моладзі, да гарадской цывілізацыі, рабіла ўспрыманне традыцыйнага ладу жыцця як малавартаснага і нават часам смешнага. У канцы XIX —

пачатку XX ст. павялічылася колькасць шматвулічных вёсак, палепшыліся канструкцыя і інтэр’ер сялянскіх хат, з’явіліся мураваныя падмуркі, зашклёныя вокны, гонтавы дах, выпцясняліся курныя хаты «белымі» з коінам і інш. Якасць жыцця вызначалася матэрыяльным дабрабытам сельскага жыхара [106, с. 527]. Адносіны сялянства Беларусі былі непрымальнымі да ўраўняльнага прынцыпу размеркавання зямлі, і ў той жа час прысутнічала стаўленне часам негатыўнае да заможных аднавяскоўцаў.

Традыцыйныя культура, нормы паводзін, светаўспрыманне сялян былі вельмі трывалымі. Старыя традыцыі не знікалі, а адбывалася іх своеасаблівае пераасэнсаванне. Калі не было ўяўлення аб альтэрнатыве свайго існавання, магчымасці жыць інакш, сяляне ўспрымалі сваё становішча як нязменнае. Захаванне традыцыйных сацыяльных форм у вёсцы, іх кансервацыя, як і адпаведных ім аграрных адносін, з’яўлялася вынікам уцягвання Расійскай імперыі ў сусветную капіталістычную сістэму [559, с. 19].

На думку М. Доўнара-Запольскага, на мяжы 80—90-х гг. XIX ст. адбыўся пералом у сацыяльна-эканамічным развіцці Беларусі. У гэты час зніжаецца зямельная забяспечанасць у пераліку на адзін сялянскі двор [177, с. 233]. У сельскай гаспадарцы значна павялічылася колькасць лішній працоўнай сілы, узрасла цяга сельскага насельніцтва да адыходных промыслаў. У земляробчай гаспадарцы пачынаецца перабудова. Цэны на зямлю хутка падымаюцца, набываючы спекулятыўны характар [177, с. 234]. Натуральным вынікам працэсу капіталізацыі стала збядненне вёскі. Адсюль рост адыходу, перасяленняў, якія забіралі з вёскі найбольш энергічных працаўнікоў. Запаволены рост гарадской прамысловасці не даваў магчымасці паглынуць лішнюю працоўную сілу вёскі [177, с. 235]. Расійскі эканаміст пачатку XX ст. А. Каўфман адной з прычын вастрыні аграрнага пытання лічыў імкненне сялян апрацоўваць зямлю больш і шырэй, замест таго каб лепш. Сказвалася векавая традыцыя сялян, калі ў іх ёсць зваротныя сродкі, накіроўваць іх не на паляпшэнне сваёй гаспадаркі, а на яе пашырэнне: куплю і арэнду зямлі ці на перасяленне [229, с. 140]. Дадзеная заўвага А. Каўфмана можа ўспрымацца з пэўнымі агаворкамі, звязанымі са стартавымі магчымасцямі сялянскіх гаспадарак, у тым ліку ступенню ўрадлівасці іх глеб.

У паслярэформенны перыяд працэсам маёмаснай дыферэнцыяцыі сялянства спадарожнічала памяншэнне памераў вясковай сям’і, пашырэнне сямейных раздзелаў гаспадаркі. Вялікая роля ў апошніх працэсах належала жанчыне [622, с. 281—282]. Пасля адмены прыгоннага права сацыяльны статус жанчыны-сялянкі паступова павышаўся. М. В. Доўнар-Запольскі лічыў, што нельга прымяняльна для паслярэформенных дзесяцігоддзяў

характарызаваць як прыгнечанае становішча ў сям’і беларускай сялянкі. Яна валодала сваёй асобнай ад сям’і маёмасцю. Рэдкай з’явай у беларускай сям’і было жорсткае абыходжанне мужа з жонкай [178, с. 20]. У сярэдзіне XIX ст. у беларусаў пераважалі нераздзеленыя сем’і, прычым бацькоўская іх форма, якая была адналінейнай і трохпакаленнай: бацька, жанатыя сыны і іх сем’і [609, с. 45]. Ужо на мяжы 70—80-х гг. XIX ст. А. Кіркор адзначаў папярэнне сямейных перадзелаў сярод сялянства, непазбежнасць дадзенага працэсу [249, с. 214]. У газеце «Мінскі лісток» ад 25 лютага 1892 г. паведамлялася: «Уварванне індывідуалізму ў сялянскую сям’ю, усе члены якой яшчэ нядаўна складалі адзінае цэлае, якое дэспатычна кіравалася старэйшым членам, робіць вялікія поспехі. Сямейныя раздзелы цяпер ужо звычайная з’ява і рэдка можна сустрэць сям’ю, якая трымаецца дзедаўскіх заветаў» [31, с. 188—189]. С. Каваль з вёскі Хоміна Горацкага павета ў сваёй карэспандэнцыі, апублікаванай у кастрычніку 1911 г. на старонках «Нашай нівы», вельмі спачувальна адгукнуўся аб ранейшых традыцыях вялікай беларускай сям’і: «Калісь сяляне жылі вялікімі сем’ямі, ня дзялячыся. Старшым лічыўся бацька. Ён ведаў парадак... Цяпер ні так! Ажаніў бацька сына дык і аддзяляй; другога ажаніў — і яго аддзяляй. Пры дзяльбе сваркі ды бойкі» [351]. У канцы XIX ст. пераважала ўжо малая, нуклеарная сям’я [609, с. 50]. Сямейныя раздзелы дазваляліся адпаведна пісьмоваму прыговору сельскай грамады, але большай часткай яны адбываліся самавольна. У Віленскай губерні да 1883 г. падзялілася каля 29 тыс. сялянскіх двароў (амаль 34 % ад іх колькасці). Паказальна, што падзелы, якія былі праведзены афіцыйным шляхам, складалі толькі 4 % [492, с. 62]. У Віцебскай губерні ў 1899 г. было зафіксавана 445 сямейных раздзелаў, у тым ліку 224 без дазволу сельскай грамады [8, с. 25]. Аналагічная сітуацыя была ў Магілёўскай губерні [492, с. 63]. Побач з пераважаючай малой сям’ёй мела месца і нераздзеленая, галоўным чынам бацькоўская адналінейная. Нераздзеленымі заставаліся пераважна заможныя сем’і. Сямейныя раздзелы суправаджаліся скарачэннем дзетнасці сямей [29, с. 21].

Прычынамі сямейных раздзелаў М. Доўнар-Запольскі вызначаў збыдненне сям’і, малазямелле, неўраджаі, цяжкасці з пошукам працы, якія дапаўняліся даволі значнымі падаткамі, якія абцяжарвалі бюджэт селяніна [178, с. 63]. У канцы XIX ст. беларусы ўсё часцей сталі звяртацца да пісьмовага завяшчання маёмасці [178, с. 67]. Правы на маёмасць селянін набываў толькі пасля ўтварэння ўласнай сям’і, пасля жаніцбы. Традыцыйнае права беларускіх сялян было пабудавана такім чынам, што нерухомая і рухомая маёмасць рэдка заставаліся без прамога спадчынніка [178, с. 71]. Права жанчыны на атрыманне ў спадчыну зямлі залежала ад таго,

пераходзіла яна ў іншую сям'ю ці не. У першым выпадку яна не атрымлівала частку зямельнага ўладання. І. Сербай адзначаў, што жанчына ў беларусаў-сакунёў, якія насялялі цячэнне рэк Пціч і Арэса, карыстаецца адволькавымі правамі з мужчынамі. Удава валодае маёмасцю мужа і ўдзельнічае ў агульных сходах сельскіх жыхароў [576, с. 48].

Ускладненне эканамічных адносін на вёсцы, рост колькасці пазямельных спрэчак, ігнараванне ў значнай ступені расійскім заканадаўствам спецыфічных умоў мясцовага жыцця, недахоп пісьменнасці ў сельскіх жыхароў, ведаў законаў і кампетэнцый дзяржаўных устаноў стварылі спрыяльную глебу для пашырэння дзейнасці вясковых адвакатаў. Імі становіліся розныя адстаўныя асобы, мясцовыя яўрэі і нават больш-менш пісьменныя сяляне. Для многіх адвакацкая дзейнасць была асноўным заняткам, крыніцай нярэдка добрых даходаў. Сяляне-адвакаты пакідалі нават земляробчыя заняткі, стала займацца падрыхтоўкай судовых разбораў спрэчных пытанняў. Дзейнасць іх была пырокай і запатрабаванай сярод вясковага насельніцтва. Часам адвакаты самі ініцыявалі звароты сельскіх жыхароў у судовыя ўстановы. У мястэчку Сноў Навагрудскага павета ў сярэдзіне 80-х гг. XIX ст. яны пашырылі чуткі аб стварэнні ў бліжэйшы час камісіі аб надзяленні сялян зямлёй і атрымалі чакаемы вынік — вясковыя жыхары масава пачалі звяртацца да іх за платнай паслугай, за напісаннем прашэнняў аб выдзяленні зямлі. Спробы павятовых і валасных улад растлумачыць ілжывасць чутак сялянамі не ўспрымаліся [322, с. 2]. Стары Улас у сваім допісе з Валожына Ашмянскага павета паведамляў у «Нашу ніву»: «У нашай старане народ вельмі любіць суды, але яшчэ больш любяць гэта нашы адвакацкі сваёй гадоўлі, каторых завялося ў нас парадна і іншыя такія мудрыя, што хоць ты стой ды дзіўся, як яны ёмка абрабляюць свае справы» [359, с. 4]. Аб тым жа паведамлялася ў красавіку 1912 г. у карэспандэнцыі з мястэчка Крайск Вілейскага павета [358, с. 4].

У дакументах справодства канца XIX — пачатку XX ст., у перапісцы розных урадавых устаноў на тэрыторыі беларускіх губерняў захавалася шмат дакументаў, дзе адзначалася заўважнае пашырэнне грамадзянскай свядомасці сярод сялянства, больш частыя спробы арганізаванага адстойвання сваіх гаспадарчых інтарэсаў. Нярэдка падкрэслівалася адметная роля ў гэтым працэсе мясцовых яўрэяў, якія часта тлумачылі сялянам іх правы, больш эфектыўныя шляхі звароту, удзелу ў сялянскіх органах самакіравання. Так, у пастанове Віленскай губернскай па сялянскіх справах прысутнасці ад 18 студзеня 1892 г. адзначалася пашырэнне сярод сялянства непавагі да ўлад і чужой уласнасці, неўласцівых сялянству заняткаў, раздрабненне гаспадарак, прадажнасць вясковых улад і інш. Адзначалася, што

сялянскімі зямельнымі справамі і спрэчкамі перагружаны амаль усе мясцовыя ўстановы [152, л. 59]. Выпадкі злоўжыванняў былі дастакова шматлікімі. Напрыклад, А. Ельскі ў сваёй карэспандэнцыі ад 30 чэрвеня 1887 г. выказваў заклапочанасць дзеяннямі сялян Сенніцкай воласці Мінскага павета, якія па ўказанні мясцовага валаснога старшыні не прпускалі падарожнікаў па прамой дарозе з Сенніцы да Шчытаміравічаў, прымушалі іх ехаць абходным шляхам праз карчму ў Саламянцы, даход ад якой атрымліваў усё той жа валасны старшыня [321, с. 4].

Імклівыя сацыяльныя змены не прывялі да знікнення выпрацаваных стагоддзямі традыцый грамады [106, с. 500]. У функцыянаванні яе захаваліся элементы ўзаемадапамогі на выпадак стыхій, хваробы ці страты дарослага работніка і кармільца ў гаспадарцы, размеркавання падаткаў, выканання павіннасцей і інш. Рашаючым элементам кіраўніцтва ў сельскай грамадзе выступаў агульны сход, арганізацыя і правядзенне якога былі заснаваны пераважна на шматвекавой традыцыі. Сяляне імкнуліся ўдзельнічаць ва ўсіх мерапрыемствах грамады, паколькі яе рашэнні закраналі гаспадарчыя патрэбы практычна кожнай сям'і. Ігнараванне думкі і рашэнняў грамады ўспрымалася надзвычай адмоўна.

Кожны селянін у абавязковым парадку прыпісваўся да сельскай грамады. Яе ўтварэнне і функцыянаванне мела ў Беларусі рэгіянальныя асаблівасці, якія напрамую былі звязаны з формай землекарыстання. У склад сельскай грамады ўваходзілі, як правіла, сяляне, якія належалі раней да аднаго маёнтка. У заходняй і цэнтральнай частках Беларусі панавала падворная форма землеўладання. Тут грамада не займалася пытаннямі пазямельнага ўладкавання. Яна распараджалася толькі ўгоддзямі, якія знаходзіліся ў агульным уладанні яе членаў. Ворыўнай зямлёй распараджаўся кожны гаспадар асобна. Пераважная частка абшчыннага землеўладання была сканцэнтравана ў Магілёўскай і беларускіх паветах Віцебскай губерняў. У іншых рэгіёнах Беларусі сельская абшчына была прадстаўлена ў нязначных памерах. Урадавыя колы прыклалі намаганні для актывізацыі функцыянавання абшчыны на тэрыторыі Беларусі ў сувязі з уладкаваннем сялянства пасля адмены прыгоннага права. У гэтым накірунку спрабавалі дзейнічаць адміністрацыі віленскіх генерал-губернатораў М. Мураўёва і К. Каўфмана. Большасць абшчын у адміністрацыйных адносінах складала асобную сельскую грамаду. Абшчына выконвала істотныя эканамічныя, грамадскія, ідэалагічныя і іншыя функцыі, у тым ліку, перш за ўсё, мерапрыемствы па размеркаванні зямельных надзелаў. Выкуп зямлі праводзіла сельская абшчына. У яе межах сялянскія двары мелі права на часовае індывідуальнае карыстанне ворнай зямлёй і сенакосамі. Выганы

былі ў карыстанні ўсёй абшчыны. Галоўным прынцыпам абшчыннага землеўладання быў перыядычны перадзел угоддзяў пры наяўнасці адпаведнага патрабавання 2/3 гаспадароў абшчыны. Як правіла, перадзел адбываўся не часцей аднаго разу ў 10—15 гадоў. Да пачатку 90-х гг. XIX ст. перадзелы не рэгламентаваліся і рашэнні па гэтым пытанні былі цалкам у кампетэнцыі сельскіх сходаў. У 1893 г. быў прыняты закон, паводле якога пастановы сходаў кантралявалі земскія начальнікі і зацвярджалі павятовыя міравыя з'езды. Члены абшчыны былі звязаны кругавой парукай за своєчасовае выкананне казённых, земскіх і грамадскіх павіннасцей. У сельскай грамадзе захаду і цэнтра Беларусі, дзе панавала падворнае землекарыстанне, кругавая парука практыкавалася вельмі рэдка. Поўнасю яна была ліквідавана ў 1903 г.

У капіталістычнай трансфармацыі вёскі былі найбольш адчувальнымі сацыяльна-эканамічныя перамены. Пераўтварэнні, праведзеныя расійскім урадам у сферы землеўладання і землеўпарадкавання, насілі, як правіла, саслоўны характар. Змены, якія павінны былі закрануць выключна эканамічныя адносіны і ўваходзілі ў кампетэнцыю маёмаснага права, прыводзілі, акрамя таго, да перамены сацыяльна-саслоўнага статусу сельскіх жыхароў. Для пачатковага этапу станаўлення буржуазных адносін у сельскай гаспадарцы Беларусі было характэрна імкненне сялянства ўзняць сваё становішча праз пашырэнне ўласнай гаспадаркі, павелічэнне зямельных угоддзяў і адпаведна матэрыяльнаму дабрабыту. Ва ўмовах існаваўшай у беларускай вёсцы аграрнай перанаселенасці гэты шлях быў патэнцыяльна абмежаваны. У 1893—1897 гг. мабілізацыя (купля-продаж) зямельнай уласнасці закранула амаль 1/5 частку прасторы прыватных уладанняў Мінскай губерні (19,8 %), аднак гэты працэс адбываўся нераўнамерна ў разрэзе кожнага з паведаў. Напрыклад, у Бабруйскім павеце ён закрануў 39,3 % уладанняў, а ў Барысаўскім — 6,5, Рэчыцкім — 32,8, Мінскім — 11,3 % і г. д. У наступныя гады працэс мабілізацыі зямельных уладанняў некалькі паскорыўся. У 1898—1903 гг. ён ахапіў 22,1 % іх прасторы, прычым першыя пазіцыі ў губерні ў гэтым накірунку занялі Рэчыцкі (34,6 %) і Барысаўскі (33,5 %) паветы, а апошнія — Мінскі (8,6 %) і Ігуменскі (12,4 %) паветы. У гэты час 61,4 % агульнай прасторы прыватных зямельных уладанняў Мінскай губерні было закладзена ў банках. Па велічыні закладзеных уладанняў губерня займала шостую пазіцыю ў еўрапейскай частцы Расійскай імперыі [312, с. 4—5]. У беларускіх і Ковенскай губернях у 1893—1897 гг. 13,8 % здзелак па куплі-продажы датычыліся зямельных уладанняў памерамі ад 1 да 5 дзесяцін, 12,6 % — 5—10 дзесяцін, 43,1 % — 10—50 дзесяцін, 10,8 % — 50—100 дзесяцін, 14,3 % — 100—500 дзе-

сяцін, 2,7 % — 500—1000 дзесяцін, 2,2 % — 1000—5000 дзесяцін, 0,5 % — звыш 5000 дзесяцін [312, с. 5]. Найбольш актыўнымі прадаўцамі зямлі выступалі дваране, чыноўнікі і афіцэры (60,1 % усіх здзелак), сельскія абы-вацелі (20,2 %) і мяшчане (11,5 %). Сярод пакупнікоў зямлі склалася не-калькі іншая сітуацыя. Найбольшую актыўнасць у гэтым накірунку пра-явілі сяляне (69,0 % здзелак), заўважна меншую — мяшчане (12,9 %) і два-ране з чыноўнікамі (10,0 %). Трэба заўважыць, што ўдзельная вага здзелак па продажы зямлі дваранамі, чыноўнікамі і афіцэрамі павялічылася з 1863 па 1897 г. з 49,9 да 66,3 %, а па куплі наадварот зменшылася з 47 да 10 %. Удзельная вага здзелак па продажы зямлі сялянамі павялічылася з 5 да 20,2 %, а па куплі — з 27,2 да 69 % [312, с. 8]. Істотнай характарыстыкай мабілізацыі зямельнай уласнасці з’яўляюцца не толькі колькасць здзелак, але і памеры прадаваемай нерухомасці. У 1893—1897 гг. 82,3 % плошчы зямельных уладанняў было прададзена дваранамі, чыноўнікамі і афіцэ-рамі, 7,8 % — купцамі, 3,2 — сялянамі, 2,3 % — мяшчанамі і інш. За гэты ж час 51,5 % купленай зямлі было набыта дваранамі, чыноўнікамі і афіцэ-рамі, 21,6 % — сялянамі, 12,1 — купцамі, 5 % — мяшчанамі і інш. Удзель-ная вага памераў прададзенай дваранамі і чыноўнікамі зямлі за 1863—1897 гг. павялічылася з 60,6 да 82,3 %, сялянамі — з 0,3 да 3,2 %. За гэты час па плошчы купленай зямлі ўдзельная вага дваран і чыноўнікаў змен-шылася з 75,6 да 51,5 %, а сялян наадварот павялічылася з 4,3 да 21,6 % [312, 10]. Памеры прыватнаўласніцкіх зямельных уладанняў, якія нале-жалі дваранам і чыноўнікам, за перыяд з 1897 па 1911 г. паменшыліся на 15,8 %. У гэты час зямельныя ўладанні ганаровых грамадзян, купцоў і мяш-чан павялічыліся на 5,7 %, а сялян — на 100,5 % [693, с. 116].

Капіталізм у сельскай гаспадарцы Беларусі развіваўся адносна хутка ў параўнанні з іншымі рэгіёнамі Расійскай імперыі. У канцы XIX — пачат-ку XX ст. набірае сілу працэс разлажэння традыцыйных каштоўнасцей і культуры ў беларускай вёсцы. Аднак сацыяльныя змены ў вёсцы знаходзілі апазіцыю ў тагачасных нормах паводзін, светаўспрыманні, этыцы вяско-вых жыхароў. Архаічныя элементы народнай культуры стваралі трывалы бар’ер пераменам, звязаным з пашырэннем рыначных адносін. Ад адносін сялянства Беларусі да прадпрымальніцтва і нараджэння новых капіталі-стычных адносін залежаў выбар шляху мадэрнізацыі, выпрацоўка споса-баў пераходу да індустрыяльнага грамадства. Скептычныя адносіны ся-лянства Беларусі да ўраўняльнага прынцыпу размеркавання зямлі спалу-чаліся ў той жа час з нярэдка негатыўным стаўленнем да заможных адна-вяскоўцаў. Сярод каштоўнасцей беларускай вёскі вялікае месца займала праца земляроба. Яна ўспрымалася як крыніца дабрабыту сялян.

Мадэрнізацыйныя працэсы ў Беларусі адбываліся нераўнамерна, з неаднолькавай ступенню пранікнення ў розныя сферы жыцця. Палітычныя рэаліі Расійскай імперыі, запозненасць заканадаўчага афармлення падзей у развіцці грамадства прывялі да таго, што сацыяльныя змены адбываліся пасля і ў некаторай адлегласці па часе ад эканамічнай і тэхналагічнай складаючых мадэрнізацыйных працэсаў. Нераўнамернасць выявілася ў рэгіянальных асаблівасцях: заходняя частка Беларусі па многіх паказчыках вылучалася як больш уцягнутая ў працэсы станаўлення індустрыяльнага грамадства. Працэс мадэрнізацыі спалучаўся з існаваннем дыспрапорцый паміж горадам і вёскай, больш хуткім ростам прамысловасці і руцінным станам сельскай гаспадаркі і г. д. У значнай ступені паказальнікам сацыяльных змен, уцягнутасці ў мадэрнізацыйныя працэсы з'яўлялася пашырэнне пісьменнасці як сярод насельніцтва наогул, так і паміж асобнымі яго саслоўнымі і этнаканфесійнымі групамі. Выразным індыхатарам стала імклівае павелічэнне на мяжы XIX—XX стст. зацікаўленасці ў атрыманні адукацыі сярод сельскіх жыхароў, змястоўныя перамены нават у бытавым успрыманні адукаванага чалавека.

Накірунак мадэрнізацыйных працэсаў на тэрыторыі Беларусі шмат у чым вызначаўся расійскай урадавай палітыкай, якая ў наступныя пасля падаўлення паўстання 1863 г. дзесяцігоддзі знаходзілася пад уплывам неабходнасці вырашэння наспелага нацыянальна-рэлігійнага пытання, умацавання «русских основ» на заходніх ускраінах Расійскай імперыі. Агульнай мэце былі падпарадкаваны практычна ўсе ўрадавыя мерапрыемствы, што абумовіла надзвычай цесную ўзаемасувязь розных накірункаў дзяржаўнай палітыкі. У яе рэалізацыі, правядзенні буржуазных рэформ на тэрыторыі беларускіх губерняў адбіліся сацыяльна-эканамічныя, палітычныя, этнакультурныя і канфесійныя рысы і супярэчнасці, асобы прававы статус і традыцыі рэгіёна ў складзе Расійскай імперыі. Рэжым выключных законаў не толькі імкнуўся і ў значнай ступені паралізаваў эканамічную ініцыятыву католікаў і яўрэяў, але і адмоўна адбіўся ў цэлым на эканамічным становішчы Беларусі. Фактычна палітыка ўрада Расійскай імперыі на працягу XIX — пачатку XX ст. вызначалася на тэрыторыі Беларусі стрымліваючымі мерапрыемствамі ў сацыяльна-эканамічнай сферы ці тымі, што карэктавалі гаспадарчае і сацыяльнае развіццё ў бок уніфікацыі з велікарускімі губернямі.

Раздзел 3 | ДЫНАМІКА КОЛЬКАСЦІ І СКЛАДУ НАСЕЛЬНІЦТВА

3.1. ЗМЕНИ КОЛЬКАСНАГА СКЛАДУ НАСЕЛЬНІЦТВА

У традыцыйным грамадстве рашэнне аб колькасці дзяцей амаль заўсёды залежала ад магчымасцей захавання і паляпшэння матэрыяльнага дабрабыту сям’і, паспяховага функцыянавання сямейнай гаспадаркі, звязанага, у прыватнасці, з памерам зямельнага надзелу. Прымяненне на этапе мадэрнізацыі новых спосабаў рэгулявання памераў сям’і было абумоўлена рознымі прычынамі. У гарадах гэта нярэдка было звязана з жаданнем узвысіць узровень жыцця. Урбанізацыйныя працэсы, увядзенне забарон і абмежаванняў на выкарыстанне дзіцячай працы, змяненне характару і зместу працы памяншалі ці наогул ліквідавалі магчымасці атрымання эканамічных выгад ад дзяцей. З’яўленне кантролю над нараджальнасцю ўказвала на пранікненне новых каштоўнасцей і сацыяльных перспектыв у сферу жыцця і дзейнасці жыхароў.

Рост насельніцтва Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. адбываўся пераважна за кошт натуральнага прыросту, паколькі памеры перасяленняў з іншых рэгіёнаў значнага ўплыву не мелі. Натуральны прырост насельніцтва вызначаўся як розніца паміж колькасцю народжаных і памерлых за пэўны прамежак часу. Ён можа таксама вылічвацца як розніца паміж агульным прыростам і міграцыйным прыростам (балансам). Беларускія губерні ў канцы XIX ст. па тэмпах павелічэння колькасці жыхароў займалі трэцяе месца пасля Новарасійскага і Паўднёва-Заходняга раёнаў, аднак апошнія мелі павышаны прырост за кошт міграцыі з іншых раёнаў. За апошнія 11 гадоў XIX ст. у Новарасійскім раёне прырост насель-

ніцтва склаў 35 %, у Паўднёва-Заходнім — 29, а ў беларускіх губернях — каля 28 %. У 1897—1916 гг. рост колькасці насельніцтва ў Віцебскай, Магілёўскай, Мінскай губернях склаў 43 % і па тэмпах павелічэння выйшаў на другую пазіцыю пасля Новарасійскага раёна. Губерні Гродзенская і Віленская далі меншы прырост — 28 % [177, с. 9]. Беларускія губерні займалі вядучыя пазіцыі па тэмпах натуральнага прыросту насельніцтва сярод губерняў еўрапейскай часткі Расійскай імперыі, пры гэтым маючы адмоўны міграцыйны баланс. Паводле падлікаў М. Доўнара-Запольскага, сярэднегадавы прырост насельніцтва ў 1863—1893 гг. у Віленскай губерні складаў 1,7 %, у Віцебскай — 1,9, Гродзенскай — 1,7, Мінскай — 2,3, Магілёўскай — 1,8 %. У пачатку XX ст. тэмпы павелічэння колькасці жыхароў у большасці беларускіх губерняў некалькі знізіліся. У 1897—1914 гг. сярэднегадавы прырост насельніцтва ў Віленскай губерні знізіўся да 1,6 %, у Віцебскай — 1,7, Гродзенскай — 1,6, Мінскай — 2,1, а ў Магілёўскай павысіўся да 2,4 % [177, с. 10]. Варта згадаць, што па тэмпах росту насельніцтва ў першай палове XIX ст. беларуска-літоўскія губерні займалі адно з апошніх месцаў сярод губерняў еўрапейскай часткі Расійскай імперыі [552, с. 29]. Колькасць іх насельніцтва за 1811—1863 гг. павялічылася толькі на 9 %. Прычым з 1811 па 1838 г. колькасць насельніцтва скарацілася на 1,6 %, з 1838 па 1851 г. адбыўся рост на 0,4 %, а ў 1851—1863 гг. — ужо на 11,5 %.

Па стане на 1858 г. у беларускіх губернях налічвалася 4410,8 тыс. чалавек, у тым ліку па 35 паветах, тэрыторыя якіх уваходзіць у сучасныя межы Рэспублікі Беларусь, 3306,8 тыс. чалавек. У гэты час жыхары беларускіх губерняў складалі 7,4 % ад колькасці насельніцтва еўрапейскай часткі Расійскай імперыі [604, с. 159, 161, 165, 174]. У 1863 г. насельніцтва беларускіх губерняў складала 4496,3 тыс. чалавек, у тым ліку ў межах 35 паветаў — 3356,2 тыс. чалавек (гл. дадатак, табл. Б1). Насельніцтва беларускіх губерняў зноў складала 7,4 % ад агульнай колькасці жыхароў еўрапейскай часткі Расійскай імперыі. Дэмаграфічным абследаваннем 1897 г. у беларускіх губернях было ўлічана 8518,2 тыс. жыхароў (гл. дадатак, табл. Б4). У межах 35 паветаў налічвалася 6493,6 тыс. жыхароў (гл. дадатак, табл. Б6). Удзельная вага насельніцтва беларускіх губерняў у еўрапейскай частцы Расійскай імперыі складала 9,1 %.

Паводле звестак на 1 студзеня 1914 г., насельніцтва беларускіх губерняў налічвала 11 569,6 тыс. чалавек, у тым ліку ў 35 беларускіх паветах — 8952,8 тыс. чалавек. Калі ўлічыць насельніцтва Новааляксандраўскага павета Ковенскай губерні (242,3 тыс. чалавек), большая частка тэрыторыі якога ўваходзіць у межы сучаснай беларускай дзяржавы, то насельніцтва Беларусі ў межах блізкіх да сучасных дзяржаўных складала каля 9150,0 тыс.

чалавек (гл. дадатак, табл. Б2). Непасрэдна перад пачаткам Першай сусветнай вайны ў жніўні 1914 г., з улікам тэмпаў дэмаграфічнага росту ў папярэднія гады, насельніцтва Беларусі ў сучасных граніцах налічвала каля 9300,0 тыс. чалавек. Насельніцтва беларускіх губерняў складала каля 9,0 % ад яго агульнай колькасці па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі. За 1858—1914 гг. насельніцтва беларускіх губерняў вырасла ў 2,6 раза. Самая вялікая з беларускіх Мінская губерня мела найбольшую колькасць насельніцтва (гл. дадатак, табл. Б2). Тут высокімі тэмпамі адбываўся дэмаграфічны рост. За другую палову XIX — пачатак XX ст. колькасць насельніцтва тут узрасла амаль у 3,1 раза. Насельніцтва Віленскай губерні павялічылася адпаведна ў 2,37 раза, Віцебскай — у 2,5 раза, Гродзенскай — у 2,32 раза, Магілёўскай — у 2,78 раза. Сярэдні прырост насельніцтва па губернях еўрапейскай часткі Расійскай імперыі за гэты час склаў 217,2 %.

Імклівы дэмаграфічны рост у апошнія дзесяцігоддзі XIX — пачатку XX ст. адбываўся наогул у многіх раёнах еўрапейскай часткі Расійскай імперыі. У сярэднім насельніцтва штогод узрасла на 1,6 %. Па тэмпах прыросту яго Расійская імперыя ўступала толькі ЗША, Канадзе, Аўстраліі, дзе назіраўся значны прыток імігрантаў [247, с. 309]. Хуткі рост насельніцтва ўзмацніў недахоп зямельных рэсурсаў, аграрную перанаселенасць, калі ў сельскай мясцовасці ўсё складаней стала здабываць неабходныя сродкі для існавання. Імклівы рост насельніцтва тлумачыўся ўступленнем у стадыю дэмаграфічнага пераходу, які з’яўляўся адным з паказчыкаў станаўлення індустрыяльнага грамадства. Ён характарызуе пераход ад традыцыйнага тыпу ўзнаўлення насельніцтва, уласцівага для аграрнага грамадства з яго высокай нараджальнасцю і адначасова высокай смяротнасцю, да сучаснага тыпу з яго нізкай смяротнасцю і нізкай нараджальнасцю. У выніку такога пераходу, асабліва на пачатковых этапах, у тым ліку і ў Беларусі, і ў еўрапейскай частцы Расійскай імперыі, калі зніжаецца смяротнасць, але застаецца дастаткова высокая нараджальнасць, адбываецца імклівы рост насельніцтва, змяняецца яго структура. Адначасова павялічваецца сярэдняя працягласць жыцця, працэс змены пакаленняў запавольваецца. Дэмаграфічны пераход суправаджаўся фарміраваннем новага тыпу сям’і, змяненнем адносін да шлюбу, дзяцей, ростам свабоды паводзін асобы. Пачатак пераходу да новага тыпу ўзнаўлення насельніцтва адносіцца ў Расійскай імперыі да мяжы XIX—XX стст. У асобных груп гарадскога насельніцтва заходніх губерняў ужо ў другой палове XIX ст. прысутнічалі новыя мадэлі дэмаграфічных паводзін, якія выявіліся ў адносна позніх шлюбах, значнай удзельнай вазе тых, хто не ўступаў у шлюб, унутрысямейным кантролі за нараджальнасцю [332, с. 160].

Нараджальнасць у дэмаграфічнай статыстыцы прынята вымяраць у праміле — колькасці нарадзіўшыхся за год ў пераліку на тысячу чалавек сярэднегадавой колькасці насельніцтва. У 1867—1870 гг. сярэдні паказчык нараджальнасці ў еўрапейскай частцы Расійскай імперыі (без прывісленскіх губерняў і Фінляндыі) складала 48,8 праміле. Для беларускіх губерняў, за выключэннем Магілёўскай, колькаснае значэнне гэтага паказчыка было некалькі ніжэй за сярэдняе. У прыватнасці, для Віленскай губерні яно складала 46,1 праміле, для Гродзенскай — 46,3, Віцебскай — 47,1, Мінскай — 47,5, Магілёўскай — 50,7 праміле. Да пачатку XX ст., у 1901—1905 гг., паказчыкі нараджальнасці ва ўсіх беларускіх губернях (Віленская — 35,8 праміле, Гродзенская — 38,4, Віцебская — 38,1, Мінская — 43,9, Магілёўская — 44,7 праміле) ужо адчувальна былі ніжэй за сярэднія для еўрапейскай часткі Расійскай імперыі (47,7 праміле). Тэндэнцыя паніжэння паказчыкаў нараджальнасці захавалася ў наступнае дзесяцігоддзе, найперш у заходніх раёнах Беларусі [545, с. 48—49]. Паводле даных А. Рашына, нараджальнасць насельніцтва ў Віленскай губерні скарацілася з 50,2 праміле ў 1861—1865 гг. да 30,6 у 1911—1913 гг., у Віцебскай губерні за гэты час — з 48,0 да 33,3 праміле, у Гродзенскай — з 50,2 да 32,8, Мінскай — з 53,0 да 37,5, у Магілёўскай — з 50,8 да 36,8 праміле [552, с. 167—168]. Сярэдні паказчык нараджальнасці па 50 губернях еўрапейскай часткі Расійскай імперыі знізіўся за гэты час з 50,7 да 43,9 праміле. Нараджальнасць у беларускіх губернях была некалькі вышэй, чым у прыбалтыйскіх, якія ў Расійскай імперыі найбольш хуткімі тэмпамі праходзілі стадыю дэмаграфічнага пераходу, і ніжэй, чым, напрыклад, у Цвярскай, Варонежскай, Самарскай, Арэнбургскай, Харкаўскай губернях [301, с. 136—137]. Апераджальныя тэмпы зніжэння нараджальнасці ў беларускіх губернях А. Ракаў, услед за В. Панюцічам, звязваў з больш хуткім развіццём капіталістычных форм гаспадаркі [545, с. 47—49]. Аналагічнага пункту гледжання прытрымліваўся вядомы расійскі гісторык-дэмограф В. Кабузан. На яго думку, Беларуская-Літоўскі рэгіён хутка рухаўся па шляху капіталістычнага развіцця, пераадоўляючы перажыткі прыгонніцтва [222, с. 109]. На ўзровень нараджальнасці ўплываў не толькі накірунак макраэканамічных працэсаў, але і спарадычнае ўздзеянне аказвалі часовыя бедствы. У прыватнасці, неўраджай 1867 г. прывёў да памяншэння нараджальнасці насельніцтва ў наступныя два гады. Сярод губерняў, дзе гэты ўплыў аказаўся найбольш адчувальным, была Магілёўская [552, с. 157].

Па ўзроўні смяротнасці ў другой палове XIX — пачатку XX ст. беларускія губерні адносіліся да груп з найменшымі паказчыкамі (Віленская губерня) і ніжэй сярэдніх (Віцебская, Гродзенская, Мінская і Магілёўская

губерні) за колькасныя значэнні смяротнасці па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі [545, с. 65]. Узровень смяротнасці адносіцца да ліку дас-такова выразных паказчыкаў, якія характарызавалі матэрыяльны дабра-быт, стан здароўя і медыцынскага абслугоўвання насельніцтва і ў пэўнай ступені стан сацыяльна-эканамічнага развіцця краіны, рэгіёна. Каэфіцы-енты смяротнасці таксама вымяраюцца, як праміла, у праміле. У 1861—1865 гг. на 1000 чалавек жыхароў у Віленскай губерні прыходзілася ў ся-рэднім 28,2 памёршых. Да 1911—1913 гг. гэта лічба скарацілася да 17,7. У Віцебскай губерні колькасныя значэнні гэтага паказчыка змяніліся з 36,8 да 17,4 праміле, у Гродзенскай — з 30,0 да 19,3, у Мінскай — з 29,5 да 18,2, у Магілёўскай — з 29,8 да 18,2 праміле. За гэты час сярэднія паказ-чыкі смяротнасці па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі паменшылі-ся з 36,5 да 27,1 праміле [552, с. 187—188]. Па ўзроўні зніжэння смярот-насці беларускія губерні займалі другую пазіцыю пасля прыбалтыйскіх [552, с. 191]. Для параўнання паказчык смяротнасці ў 1915 г. у ЗША склаў 13,2 праміле, у Германіі — 15,2, Францыі — 19 праміле [545, с. 64].

А. Рашын адносіў Віленскую і Мінскую губерні да тройкі губерняў еў-рапейскай часткі Расійскай імперыі з найменшым узроўнем дзіцячай смя-ротнасці ва ўзросце да 1 года [552, с. 196]. Паводле падлікаў Ю. Янсана на аснове дэмаграфічных даных на пачатак 70-х гг. XIX ст., беларускія гу-берні таксама аднесены да ліку тых, дзе назіралася найменшая дзіцячая смяротнасць (да 1 года): Магілёўская губерня — 17,6 праміле, Гродзен-ская губерня — 17,4, Віцебская — 17,2, Мінская — 14,2, Віленская — 12,5 праміле. Апошні паказчык быў найбольш нізкім у еўрапейскай част-цы Расійскай імперыі [702, с. 234]. Сярэдні паказчык дзіцячай смярот-насці па Расійскай імперыі складаў у гэты час 26,1 праміле і гэта быў най-больш высокі паказчык у Еўропе. Для параўнання ў Аўстрыі ён складаў 26,0 праміле, у Прусіі — 16,5, у Англіі — 14,0 праміле [702, с. 232].

У беларускіх губернях была адзначана ў 1897 г. большая, чым у сярэднім па краіне, працягласць жыцця ў мужчын і жанчын. У Беларусі сярэдняя працягласць жыцця мужчын складала 37 гадоў, у жанчын — 37,9 года, па Украіне — 35,3 і 36,2 года, па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі ў сярэднім адпаведна — 31,4 і 33,4 года [552, с. 205].

Сярэднія паказчыкі натуральнага прыросту насельніцтва па еўрапей-скай частцы Расійскай імперыі ў 1861—1865 гг. складалі 14,2 праміле, у 1866—1870 гг. — 12,3, у 1896—1900 гг. — 17,4, у 1911—1913 гг. — 16,8, за 1861—1913 гг. — 14,9 праміле. У Мінскай і Магілёўскай губернях паказ-чыкі натуральнага прыросту насельніцтва ў другой палове XIX ст. былі значна вышэй за сярэднія ў еўрапейскай частцы Расійскай імперыі і най-

большы высокія сярод беларускіх губерняў. У Віленскай губерні натуральны прырост насельніцтва ў 1861—1865 гг. складаў 22,0 праміле, у 1896—1900 гг. — 15,2, а ў 1911—1913 гг. — 12,9, за 1861—1913 гг. — 15,7 праміле. У Гродзенскай губерні натуральны прырост насельніцтва ў 1861—1865 гг. складаў 20,2 праміле, у 1896—1900 гг. — 13,0, а ў 1911—1913 гг. — 13,5, за 1861—1913 гг. — 14,6 праміле. У Віцебскай губерні натуральны прырост насельніцтва ў 1861—1865 гг. складаў 11,2 праміле, у 1896—1900 гг. — 17,5, а ў 1911—1913 гг. — 15,9, за 1861—1913 гг. — 16,2 праміле [552, с. 217—218]. Варта адзначыць, што Віцебская губерня адзіная сярод беларускіх, дзе адбылося павелічэнне натуральнага прыросту насельніцтва ў 1911—1913 гг. у параўнанні з 1861—1865 гг. на 42 %. У Магілёўскай губерні за гэты час адбылося паніжэнне паказчыка натуральнага прыросту на 11,4 %, у Мінскай — на 17,9, Гродзенскай — на 33,2, Віленскай — на 41,4 %. Па тэмпах паніжэння абазначаныя чатыры беларускія губерні мелі блізкія колькасныя значэнні да Курляндскай (45,1 %), Эстляндскай (55,6 %), Ліфляндскай (66,4 %) губерняў, якія вызначаліся найбольш высокай у Расійскай імперыі ступенню завершанасці дэмаграфічнага пераходу [552, с. 221—222]. Для параўнання ў 1909—1913 гг. натуральны прырост насельніцтва Швецыі складаў 10,5 праміле, Англіі — 10,7, Германіі — 12,7 праміле [552, с. 225]. Памеры натуральнага прыросту насельніцтва адрозніваліся ў гарадах і сельскай мясцовасці. Па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі ў 1911—1913 гг. натуральны прырост вясковых жыхароў перавысіў прырост гарадскога насельніцтва ў 1,89 раза. У Магілёўскай губерні такое перавышэнне было зафіксавана ў 2,51 раза, Віленскай — 1,81 раза, Віцебскай — 1,52 раза, Гродзенскай — 1,52 раза, Мінскай — 1,35 раза [552, с. 251—253].

Адпаведна з міжнароднымі стандартамі статыстыкаў канца XIX — пачатку XX ст. нацыянальная прыналежнасць жыхароў вызначалася паводле звестак аб іх роднай мове. Такі паказчык прысутнічаў у праграме распрацоўкі матэрыялаў перапісу насельніцтва 1897 г. Паводле даных апошняга ў беларускіх губернях 63,5 % ад агульнай колькасці насельніцтва складалі беларусы, 5,8 % — рускія, 5,0 — палякі, 14,1 — яўрэі, 11,6 % — украінцы, літоўцы, латышы і інш. (гл. дадатак, табл. Б3). Істотна адрозніваўся нацыянальны склад гарадскіх і сельскіх жыхароў. Прадстаўнікі этнічнай большасці ў гарадскіх паселішчах беларускіх губерняў складалі толькі 13,2 %, рускія — 17,8 %, палякі — 11,8, яўрэі — 53,2, іншыя — 4,0 %. Сярод вясковых жыхароў удзельная вага беларусаў налічвала 70,5 %, рускіх — 4,1, палякаў — 4,0, яўрэяў — 8,7, украінцаў, літоўцаў, латышоў і інш. — 12,7 % (гл. дадатак табл. Б3). Па кожнай з беларускіх губерняў назіралася адчувальная варыятыўнасць паказчыкаў нацыянальнага складу насельні-

цтва. Удзельная вага беларусаў найбольшай была ў Магілёўскай губерні (82,4 %), мінімальнай — у Гродзенскай (44,0 %). Прычым у гарадах Магілёўскай губерні беларусы мелі параўнальна з іншымі губернямі найбольш высокую ўдзельную вагу — 30 %, а мінімальную — у гарадах Віленскай (7,6 %) (гл. дадатак, табл. Б3). Найменшая ўдзельная вага яўрэйскага насельніцтва назіралася ў Віцебскай губерні (11,7 %), максімальная — у Гродзенскай (17,4 %). Сярод жыхароў гарадоў Віленскай губерні ў параўнанні з іншымі беларускімі была найменшай прысутнасць яўрэйскага насельніцтва (43,1 %), а ў Мінскай — самая высокая (58,8 %). Роскід даных удзельнай вагі рускіх вагаўся ад 3,4 % у Магілёўскай губерні да 13,3 % у Віцебскай. Сярод гарадскога насельніцтва беларускіх губерняў найбольшы працэнт рускіх назіраўся ў Віцебскай губерні (22,1 %), найменшы — у Магілёўскай (13,0 %). Працэнт палякаў натуральна мінімальным быў у Магілёўскай губерні (1,0 %), найбольшым — у Гродзенскай (10,1 %). Прысутнасць палякаў у складзе гарадскога насельніцтва максімальная назіралася ў Віленскай губерні (26,6 %), найбольш нізкая — у Магілёўскай (2,8 %). Абсалютная большасць беларусаў (97,5 %), якія пражывалі на тэрыторыі беларускіх губерняў, з’яўляліся сельскімі жыхарамі. Сярод рускіх гэты паказчык складаў 62,5 %, сярод палякаў — 71,1, яўрэяў — 53,9 % (гл. дадатак, табл. Б3). Прычым у апошнім выпадку гэты былі пераважна жыхары мястэчак.

Беларускія губерні ў другой палове XIX — пачатку XX ст. мелі адзін з найбольш высокіх паказчыкаў натуральнага прыросту насельніцтва сярод рэгіёнаў еўрапейскай часткі Расійскай імперыі, асабліва з улікам адмоўнага міграцыйнага балансу. Акрамя таго, яны займалі другую пазіцыю пасля прыбалтыйскіх па ступені ўцягнутасці ў працэсы, звязаныя з дэмаграфічным пераходам. Больш таго, паміж імі не было роўнасці. Віленская і Гродзенская губерні ў параўнанні з Мінскай, Магілёўскай і Віцебскай вызначаліся большай ступенню завершанасці працэсаў пераходу ад традыцыйнага да сучаснага тыпу ўзнаўлення насельніцтва. Пацвярджэннем з’яўляецца дынаміка паказчыкаў нараджальнасці і смяротнасці, натуральнага прыросту насельніцтва.

3.2. ТЭРЫТАРЫЯЛЬНАЯ МАБІЛЬНАСЦЬ

Сацыяльную дынаміку беларускага грамадства ў другой палове XIX — пачатку XX ст. у вялікай ступені характарызавала разгортванне працэсаў тэрытарыяльнай мабільнасці насельніцтва. Міграцыя яго — гэта натураль-

ны працэс, які ў Расійскай імперыі канца XIX — пачатку XX ст. быў выкліканы ў значнай ступені рэгіянальнай незбалансаванасцю працоўных рэсурсаў, тэрытарыяльнымі адрозненнямі ва ўмовах жыцця, нераўнамерным размеркаваннем працоўных месцаў. Тэрытарыяльныя перамяшчэнні насельніцтва падзяляліся на беззваротныя і часовыя. Першыя характарызуюцца пераменай месца жыхарства з улікам таго, што мігранты не будуць вяртацца туды, адкуль прыехалі. Другія падобны да сезонных перамяшчэнняў, але яны ў сваю чаргу характарызуюцца адтокам жыхароў з месцаў пастаяннага пражывання тэрмінам ад некалькіх месяцаў да некалькіх гадоў з наступным вяртаннем на радзіму. Міграцыя насельніцтва існавала на розных этапах развіцця грамадства, аднак у другой палове XIX — пачатку XX ст., у адрозненне ад папярэдніх перыядаў, яна набывае новыя формы, памеры, вылучалася сваімі прычынамі і эканамічнымі наступствамі.

У абазначаны гістарычны перыяд у працэсы тэрытарыяльных перамяшчэнняў актыўна ўключыліся вясковыя жыхары. У гістарыяграфіі традыцыйна вылучаюцца дзве асноўныя формы сялянскіх міграцый: першая — гэта перасяленне ўсёй сялянскай сям’і на новае месца жыхарства, другая — сезонная ці часовая працоўная міграцыя, адыход. Тэрмінам «адыход», ці «адыходніцтва», звычайна абазначаецца часовы выхад з мэтай заробкаў аднаго ці некалькіх членаў сялянскай гаспадаркі, у той час, калі астатнія працягваюць займацца традыцыйнай сямейнай гаспадаркай. Адыход служыў старонняй крыніцай папаўнення сукупнага даходу сялянскай сям’і. Найбольш распаўсюджаным відам адыходу стала праца па найме ў прамысловасці, на будоўлі, лесасплаве ці ў сельскай гаспадарцы [247, с. 310]. Сезонныя і часовыя працоўныя міграцыі пашыралі эканамічную аснову сялянскай гаспадаркі, асабліва ў перыяд зацішша сельскагаспадарчых работ. Адыходніцтва было найбольш распаўсюджаным відам сялянскіх міграцый.

Прычыны мабільнасці. Сярод фактараў тэрытарыяльнай мабільнасці насельніцтва Беларусі ў першай палове — сярэдзіне XIX ст. пераважалі палітычныя фактары, выкліканыя падзеямі нацыянальна-вызваленчага руху, найперш паўстаннямі 1830—1831 гг. і 1863 г. Многія мясцовыя землеўласнікі, шляхціцы, якія адбывалі пакаранне за ўдзел у паўстанні 1863 г., сяліліся ў Прывісленскім краі, паколькі ім было забаронена вяртацца ў беларускія губерні. Асобныя землеўласнікі каталіцкага веравызнання набывалі маёнткі ў Смаленскай губерні, на якую не распаўсюджваліся абмежавальныя мерапрыемствы. Прасторовыя перамяшчэнні дробнай шляхты часта былі звязаны з будаўніцтвам і эксплуатацыяй чыгунак.

Міграцыі апошняй трэці XIX — пачатку XX ст. былі абумоўлены найбольш эканамічнымі прычынамі. Бурны рост насельніцтва ва ўмовах экстенсіўнага развіцця эканомікі, асабліва сельскай гаспадаркі, прывёў да ўзмацнення міграцыйных працэсаў [222, с. 102]. Перасяленні ўнутры Расійскай імперыі і эміграцыя за мяжу былі ў вялікай ступені выкліканы аграрнай перанаселенасцю, прысутнасцю значнай колькасці работнікаў адносна лішніх у сельскай гаспадарцы [220, с. 130]. Аграрная перанаселенасць у еўрапейскай частцы Расійскай імперыі стала істотным стымулам урбанізацыйных працэсаў [559, с. 21]. Аднак на тэрыторыі беларускіх губерняў гэта з’ява з улікам мясцовых спецыфічных рыс горадаўтварэння прывяла ў большай ступені да працоўнай міграцыі, найперш за межы рэгіёна. У канцы XIX ст. беларускія губерні па глыбіні аграрнай перанаселенасці пераўзыходзілі ўзровень еўрапейскай часткі Расійскай імперыі ў 1,6 раза [486, с. 124]. Адносная аграрная перанаселенасць у сваю чаргу была выклікана вычэрпваннем магчымасцей панаваўшай у той час фактычна экстенсіўнай сістэмы арганізацыі сельскай гаспадаркі і характарызавалася найперш адносным недахопам зямлі, выйсце з якога было магчымым шляхам пераходу да інтэнсіўнага вядзення гаспадаркі ці перасяленняў у раёны з наяўнасцю вялікіх абшараў вольных зямель. Пераход да больш дасканалай сістэмы земляробства патрабаваў значных затрат, наяўнасці ведаў і адпаведных змен у менталітэце сельскіх жыхароў. Насельніцтва звярталася да гэтага шляху ў тым выпадку, калі не было магчымасцей для перасяленняў [328, с. 27]. У данясенні мінскага губернатара міністру ўнутраных спраў ад 20 лютага 1884 г. аб перасяленчым руху сялян дастаткова выразна акрэслены яго прычыны: «Пасля ж вызвалення сялян у сялян нарадзілася імкненне да поўнай асабістай незалежнасці і жаданне знайсці сродкі для пражыцця толькі ад уласнай зямлі, і паколькі кожны стаў імкнуща пазбавіцца ад залежнасці не толькі старонніх асоб, але і старэйшых членаў сваёй уласнай сям’і, то праз гэта стала праяўляцца імклівае жаданне стаць незалежным гаспадаром» [31, с. 101].

Беларускія даследчыкі пры вызначэнні прычын уключэння насельніцтва ў міграцыйныя працэсы звярталі ўвагу найперш на эканамічныя перадумовы. Аднак немалаважную ролю адыгрывала ступень падрыхтаванасці насельніцтва на ўзроўні менталітэту да перасяленняў, да такіх ралыкальных крокаў, як змена сацыяльнага асяродка, роду і ўмоў заняткаў, расшучасць пачаць гаспадарчую дзейнасць на новым месцы з самага пачатку. Адыход ад традыцыйных норм паводзін, разлажэнне патрыярхальнай сям’і, пранікненне бачання новых і больш шырокіх жыццёвых сцэнарыяў сталі побач з эканамічнымі фактарамі неабходнай асновай для актывіза-

цыі прасторавай мабільнасці сялянства Беларусі. Уплывовым фактарам пашырэння працоўнай эміграцыі, адыходу на сельскагаспадарчыя работы за мяжу стала ўсё большая ўцягнутасць Расійскай імперыі ў міжнародныя эканамічныя сувязі, імклівы эканамічны рост краін Еўропы і Амерыкі ў апошній трэці XIX — пачатку XX ст., які ў сваю чаргу стварыў вялікі попыт на працоўную сілу.

На з’яўленне перасяленчага руху нярэдка ўплывалі стыхійныя бедствы. Напрыклад, неўраджай 1867 г. выклікаў вясной 1868 г. імкненне сялян Гомельскага, Чавускага і Мсціслаўскага павеатаў Магілёўскай губерні да перасяленняў. Рух спыніўся ў 1869 г. [700, с. 74]. У канцы XIX ст. сярод сялянства Беларусі, галоўным чынам яе ўсходніх раёнаў, як магчымая панацея ад бяdotнага стану і малазямелля сталі распаўсюджвацца чуткі аб выратавальных перасяленнях на ўсход Расійскай імперыі. Сяляне, якія часцей за ўсё не выезджалі за межы роднага краю, не мелі ўяўлення аб умовах гаспадарання ў тых раёнах, куды яны мелі намер перасяліцца. Мясцовыя ўлады імкнуліся папярэдзіць непрадуманыя перасяленні, паколькі непасрэдным наступствам з’яўляўся разлад сялянскай гаспадаркі. Нярэдка былі выпадкі, калі перасяленцы вымушаны вяртацца на радзіму, упэўніўшыся ў непрыдатнасці зямель у месцы выхаду для звыклага спосаба апрацоўкі [459, л. 214]. Перасяленчы рух сялян нярэдка актывізаваўся пад уздзеяннем спроб асобных авантурыстаў скарыстацца імкненнем сельскіх жыхароў любым чынам атрымаць зямлю. Так, у канцы 1883 г. дваранін Бабруйскага павеата А. Дашкевіч распаўсюджаў чуткі аб ільготах для сялян, якія б пажадалі перасяліцца ў Батумскую ці Амурскую вобласці і Усурыйскі край. Ён складаў спісы жадаючых выехаць, з кожнага збіраў па рублю. У справу вымушана была ўмяшацца паліцыя [31, с. 102]. У 1884 г. сялян Бабруйскага і Рагачоўскага павеатаў агітавалі за перасяленні ва Усурыйскі край шляхціц Леановіч і фельдфебель Таранкевіч. За сваю тлумачальную работу яны таксама бралі з вясковых жыхароў грошы [459, л. 180—182]. У сваім цыркуляры ад 19 кастрычніка 1884 г. мінскі губернатар прызнаваў, што з’яўляюцца ўсё новыя асобы, якія «для сваёй уласнай выгады падбухторваюць сялян да перасялення» [459, л. 231]. Віцебскія губернскія ўлады ў 1889 г. вымушаны былі прыняць рашучыя меры супраць падбухторванняў «розных нядобранамераных асобаў» да самавольных перасяленняў сялян у Томскую губерню і Прыамурскі край [119, с. 807]. На думку старшыні праўлення Масеўскай воласці Пружанскага павеата, прычынамі перасяленняў у Сібір сталі слухі аб выгадах, сямейныя раздоры і жаданне хутка і без працы разбагацець [157, л. 52]. Нагодай для распаўсюджвання чутак аб «сібірскім прыволлі» часта становіліся ўрадавыя мерапрыемствы, цырку-

ляры, якія вызначалі правілы перасяленняў за Урал, дакладней адвольнае, часта адваротнае, разуменне іх сялянамі [266, с. 173].

Урадавая палітыка. Ва ўмовах Расійскай імперыі юрыдычнае афармленне магчымасцей міграцыі запознівалася ў параўнанні з дынамікай сацыяльна-эканамічнага жыцця. Аднак ужо ў перыяд падрыхтоўкі і рэалізацыі адмены прыгоннага права перасяленчы рух сялян стаў прадметам клопату ўрадавых органаў. У Палажэннях ад 19 лютага 1861 г. быў акрэслены парадак звальнення сялян з грамады, які абавязковы быў пры змене месца жыхарства. Для іх неабходным патрабаваннем было папярэдняе прадстаўленне прыёмнага прыгавору ад той грамады, куды яны жадалі перайсці. Віленскі генерал-губернатар 4 мая 1868 г. у сваім цыркуляры выказаў заклапочанасць, што сяляне, не маючы пэўнага ўяўлення аб месцы свайго перасялення, распрадаўшы сваю гаспадарку на радзіме, часта траплялі ў складанае становішча, даводзілі сябе да галечы [529, л. 2]. Без згоды сельскай грамады селянін меў права пакідаць месца жыхарства тэрмінам да года, незалежна ад наяўнасці нядоімак па казённых, земскіх, грамадскіх пляжых. Аднак знаходжанне па-за межамі роднай вёскі звыш гэтага тэрміну патрабавала згоды з боку грамады, якую можна было атрымаць пры ўмове адсутнасці запазычанасцей па падатках [106, с. 153]. Селянін мог быць вернуты на радзіму пасля гадавога адыходу на промыслы па патрабаванні гаспадара двара ці ў выпадку выбарання яго на грамадскую пасадку.

Надзвычайны і часовы характар насіла дзеянне цыркуляра віленскага генерал-губернатара М. Мураўёва, выдадзенага ў студзені 1864 г., якім забаранялася ўсім мясцовым жыхарам, за выключэннем сялян, без спецыяльнага дазволу з боку губернскіх ці вайсковых павятовых улад пакідаць месца жыхарства на адлегласць больш 30 вёрст. За парушэнне мяшчане і аднадворцы аддаваліся ў рабочыя роты Міністэрства шляхоў зносін, а дваран накладваўся грашовы штраф. Абмежаванні датычыліся таксама і каталіцкіх святароў [151, л. 1—2]. Некалькі пазней больш вольнымі ў сваіх перамяшчэннях сталі яўрэі-рамеснікі. Паводле закона ад 28 чэрвеня 1865 г., «яўрэйм механікам, вінакурам і наогул майстрам і рамеснікам» дазвалялася пражываць «па ўзаконеных пашпартах і білетах» па-за межамі рысы аседласці [413, с. 692—693]. У абгрунтаванні прыняцця закона падкрэслівалася, што колькасць «рамеснікаў у месцах пастаяннай аседласці яўрэяў нашмат больш значная, чым там, дзе яўрэі не маюць права жыць пастаянна» [413, с. 699].

Наогул, у 60-я гг. XIX ст. міграцыі насельніцтва ў межах Расійскай імперыі адбываліся ў адпаведнасці з заканадаўствам 40—50-х гг. [220, с. 134].

У 70-я гг. перасяленні на ўскраіны Расійскай імперыі лічыліся незаконнымі. Мігранты не карысталіся падтрымкай дзяржавы [220, с. 134, 142]. У 80-я гг. расійскі ўрад вымушаны быў палегчыць умовы перасяленняў, прызнаў непазбежнасць распаўсюджвання сялянскіх міграцый. Ужо «Часовымі правіламі» ад 10 ліпеня 1881 г. сяляне-перасяленцы вызваліліся ад неабходнасці падачы прыёмных прыгавораў сельскай грамады. Сяляне атрымалі права перасяляцца нават пры наяўнасці запазычанасцей па падатках, пры ўмове пераводу іх на новае месца жыхарства. Дазвол выдаваўся толькі пры ўмове малазямельля сялян, адсутнасці магчымасці арэнды зямлі і атрымання пабочных заробкаў [97, с. 653—654; 491, с. 62].

Новымі правіламі ад 13 ліпеня 1889 г. перасяленне сельскіх абывацеляў і мяшчан на казённых землях дапускалася не інакш як па папярэднім дазволе міністэрстваў унутраных спраў і дзяржаўных маёмасцей. Самавольныя перасяленцы прымусова вярталіся на ранейшае месца жыхарства [412, с. 536]. У пачатку 90-х гг. XIX ст. была зроблена спроба прыпыніць міграцыйны рух. На гэта былі накіраваны цыркуляр ад 22 лютага 1890 г. «Аб барацьбе з самавольным перасяленнем» і распараджэнне ад 6 сакавіка 1892 г. «Аб прыпыненні легальнага перасялення ў Сібір». Цыркулярам МУС на падставе рашэння Дзяржаўнага Савета ад 18 чэрвеня 1892 г. давалася губернскім уладам права выдаваць пасведчанне для перасяленняў у Амурскую і Прыморскую вобласці «тым асобам сельскага стану і мяшчанам, якія выканаюць усе патрабаванні закона адносна выхаду са складу ранейшай грамады, за выключэннем давання прыёмнага прыгавору, і будучы ў стане пасля продажу сваёй маёмасці на радзіме сабраць сродкі, дастатковыя для перасялення і пасялення ў назначаных абласцях, без усялякай дапамогі ад казны» [313, л. 11]. Аднак цыркуляр Міністэрства ўнутраных спраў ад 22 чэрвеня 1894 г. канчаткова легалізаваў перасяленні ў Сібір і Сярэднюю Азію [220, с. 143]. 15 красавіка 1896 г. быў выдадзены новы закон, які прадугледжваў больш спрошчаны парадак выдачы дазволу на перасяленні, стварэнне інстытута хадакоў. Акрамя таго, устанаўліваўся паніжаны тарыф для праезду па чыгунцы. Адмянялася папярэдняе заканадаўчае рашэнне аб прымусовым вяртанні самавольных мігрантаў, але на месцы перасялення ім выдзяляліся зямельныя ўчасткі ў апошняю чаргу [491, с. 63]. Падкрэсліваючы карыснасць новага парадку перасяленняў і неабходнасць пасылаць папярэдне ад кожнай сям'і хадакоў, віцебскі губернатар выказаў меркаванне: «Пасездка ў Сібір людзей, асабіста зацікаўленых у выбары падыходзячага месца для жыцця сям'і, падзейнічала самым выцвераджальным чынам на масы. Ілюзіі аб новым краі, створаныя перавялічанымі расказами розных прайдзісветаў, разваліліся; якасць зямлі, быта-

выя і кліматычныя ўмовы былі ацэнены належным чынам і грамадная большасць хадакоў, расчараваных у Сібіры, вярнуліся дахаты і ўзяліся за ранейшыя свае заняткі, больш не падумваючы аб спусташальным перасяленні ў далёкую Сібір» [31, с. 136—137]. У 1896 г. было створана Перасяленчае ўпраўленне, задачай якога было ўладкаванне на новым месцы тых, хто накіроўваўся на слабазаселеныя землі імперыі [82, с. 53].

Перасяленчы рух ускладніў пытанне аб месцы пастаяннай прыпіскі мігрантаў. Сяляне, выехаўшы на новае месца жыхарства, нярэдка імкнуліся пакінуць ранейшае месца прыпіскі, часам неахвотна мянялі на новае. У выпадку, калі перасяленцы вярталіся назад на радзіму, Міністэрства ўнутраных спраў па ўзгадненні з Міністэрствам фінансаў праз цыркуляр ад 2 жніўня 1893 г. палічыла мэтазгодным пералічаць назад такіх асоб, а казённым палатам фіксаваць такія перасяленні, што яны канчаткова не адбыліся [660, л. 22]. У Палажэнні аб відах на жыхарства, зацверджаным 3 чэрвеня 1894 г., прысутнічаў саслоўны прынцып у вызначэнні тэрміна «месца пастаяннага жыхарства», які быў ключавым у вызначэнні права на тэрытарыяльныя перамяшчэнні. У адпаведнасці з ім месцам пастаяннага жыхарства для дваран, чыноўнікаў, ганаровых грамадзян, купцоў і разначынцаў прызнавалася тое, дзе яны знаходзіліся па службе ці па родзе заняткаў і промыслаў, мелі нерухомую маёмасць, для мяшчан і рамеснікаў — горад ці мястэчка, да грамады якіх яны былі прылічаны, для сельскіх абывацеляў — сельская грамада ці воласць, да якіх яны былі прыпісаны [94, с. 349]. Для адыходу з пастаяннага месца жыхарства патрабавалася атрымаць від на жыхарства, які выдаваўся ў месцы пастаяннай прыпіскі. У ім не было неабходнасці ў выпадках, калі адыход адбываўся ў межах аднаго павета ці на адлегласць не больш 50 вёрст і па працягласці не болей шасці месяцаў. Для тых, хто наймаўся на сельскагаспадарчыя работы, дазваляўся адыход і на больш працяглы тэрмін [94, с. 350]. Відамі на жыхарства для дваран, афіцэраў запasu і чыноўнікаў, ганаровых грамадзян, купцоў і разначынцаў з'яўляліся бестэрміновыя пашпартныя кніжкі [94, с. 352]. Выключэнне складалі толькі купцы-яўрэі, з іх толькі купцы першай гільдыі пры ўмове знаходжання ў дадзеным стане не менш 5 гадоў маглі пасяляцца па-за межамі рысы аседласці [207, с. 86]. Відамі на жыхарства для мяшчан, рамеснікаў і сельскіх абывацеляў прызнаваліся пашпартныя кніжкі, пашпарты і бясплатныя білеты на адлучку. Пашпартныя кніжкі выдаваліся на пяць гадоў, за якія штогод уплачваўся грашовы збор. Пашпарты выпісваліся тэрмінам на год, на шэсць і тры месяцы. Бясплатныя білеты на адлучкі выдаваліся тэрмінам да аднаго года тым, хто пацярпеў ад неўраджаяў, пажараў, павадкаў, а таксама тым, хто перасяляўся на казённыя

землі, не досягнуў васьмнаццацігадовага ўзросту, жонкам ніжэйшых чыноў, якія знаходзіліся на вайскавай службе [94, с. 353—355].

Указам ад 7 красавіка 1897 г. пашпарты на тры і шэсць месяцаў, а таксама бясплатныя білеты на адыход былі адменены. Асноўныя нормы Палажэння 1894 г. атрымалі пацвярджэнне ў Статуце аб пашпартах 1903 г. Указ ад 5 кастрычніка 1906 г. прадугледжваў выдачу сялянам бестэрміновых пашпартных кніжак, даваў ім права вольнага выбару месца пастаяннага жыхарства на аднолькавых умовах з прадстаўнікамі іншых саслоўных станаў [383, с. 892; 207, с. 121]. У яго развіццё МУС накіраваў 16 лістапада 1906 г. губернатарам і гораданачальнікам цыркуляр, дзе акцэнтавалася ўвага на тое, што домаўласнікі трацілі права выказваць нязгоду на атрыманне пашпартоў паўналетнімі, але неаддзеленымі членамі сям’і. Паліцыя больш не сачыла за збіраннем падаткаў з сялян, якія не пражывалі па месцы сваёй пастаяннай прাপіскі. Сельская грамада губляла магчымасць адбіраць і не выдаваць віды на жыхарства тым, хто выехаў з месца жыхарства і пакінуў без апекі членаў сваёй сям’і [662, л. 1]. Цыркулярам МУС ад 28 сакавіка 1907 г., які быў адрасаваны губернатарам, рэгуляваліся шматлікія непаразуменні з выдачай пашпартоў замужнім жанчынам без згоды мужоў. Выдача асобных пашпартоў замужнім жанчынам магла здзяйсняцца валаснымі старшынямі і паліцыяй толькі на аснове адпаведных рашэнняў сялянскіх устаноў, куды яны павінны былі першапачаткова звяртацца ў выпадку адсутнасці згоды мужа. У той жа час без усялякіх абмежаванняў выдаваліся замужнім жанчынам часовыя віды на жыхарства [662, л. 3].

Цэнтральныя ўрадавыя органы першапачаткова праявілі пэўную негатыўнасць і непаслядоўнасць у рэгуляванні міграцыйнай актыўнасці сельскіх жыхароў, але ў цэлым не перашкаджалі перасяленню на слабазаселеныя і малакаланізаваныя ўсходнія і паўднёвыя раёны імперыі. У адрозненне ад іх мясцовыя органы праяўлялі, перш за ўсё, заклапочанасць магчымымі сацыяльнымі наступствамі міграцыйнай актыўнасці сялян. Яны выдатна валодалі статыстыкай, што ў вялікай колькасці выпадкаў спробы сельскіх жыхароў арганізаваць новую гаспадарку ў невядомых кліматычных умовах заканчваліся поўным разарэннем, вяртаннем на радзіму і папаўненнем пэрагаў сацыяльна агрэсіўнай беднаты. Абазначаючы мэты мерапрыемстваў мясцовай адміністрацыі па абмежаванні міграцыйнай актыўнасці сялянства, магілёўскі губернатар у сваёй справаздачы за 1897 г. тлумачыў, што «само па сабе перасяленне ніколькі не забараняецца, але распараджэнні ўрада да абмежавання яго выкліканы адзіна імкненнем да таго, каб перасяленне не вяло да спусташэння сялян у вы-

ніку дапушчэння перасялення асоб, якія не валодаюць дастатковымі матэрыяльнымі і рабочымі сіламі, для таго, каб уладкавацца на новым месцы» [31, с. 138—139].

У канфедэнцыйным паведамленні МУС 2 красавіка 1899 г. нагадвалася аб неабходнасці пасялення ў асобных рэгіёнах сельскіх абывацеляў і мяшчан, якія «належаць да карэннага рускага насельніцтва губерняў і абласцей Еўрапейскай Расіі і Каўказа, якія атрымалі ўстаноўленым парадкам дазвол» [663, л. 6]. Часовыя правілы аб добраахвотным перасяленні, якія былі зацверджаны імператарам 6 чэрвеня 1904 г., устанаўлівалі для сельскіх абывацеляў і мяшчан, якія асабіста займаліся земляробствам, ільготы для перасяленняў на землі, якія адпавядалі «відам урада». Дазвол на перасяленні ў Сыр-Дар'інскую, Ферганскую, Самаркандскую вобласці і на Каўказ маглі атрымаць толькі «асобы карэннага рускага паходжання праваслаўнага веравызнання» [98, с. 604]. Перасяленцы на казённых землях атрымлівалі льготны тарыф праезду чыгуначным транспартам, вызваленне на пяць гадоў ад казённых і земскіх збораў, адтэрміноўку на тры гады ад вайскавай павіннасці. Акрамя таго, яны маглі карыстацца пазыкамі ад урада на праезд, гаспадарчае ўладкаванне, бясплатна атрымаць лес для пабудовы [98, с. 606].

У сакавіку 1906 г. было выдадзена Палажэнне «Аб парадку прымянення закона 1904 г. аб перасяленні». Новым дакументам пакідалася толькі адна ўмова для перасяленняў — папярэдняе накіраванне хадака для залічэння зямельнага ўчастка ў месцы перасялення. Пасведчанні для хадакоў выдаваліся вольна для ўсіх жадаючых. Акрамя таго, павялічваліся льготы на праезд, абсталяванне гаспадаркі на новым месцы. Выданне закона 1904 г. і палажэння 1906 г. фактычна сімвалізавала пераход ад адміністрацыйных метадаў рэгулявання перасяленчага руху да эканамічных. На практыцы аказалася складаным адвесці неабходную колькасць участкаў для перасяленняў [631, с. 224; 607, с. 54—55]. У адпаведнасці з правіламі 1906 г. перасяленцы, якія атрымалі пазыку, мелі льготу па яе вяртанні. Гэта норма была пацверджана цыркулярам Міністэрства ўнутраных спраў ад 9 чэрвеня 1910 г. Хадакі, якія атрымлівалі дарожную пазыку, павінны былі яе вярнуць не пазней, чым праз год пасля яе атрымання. Ніякімі льготамі яны ў гэтай сувязі не карысталіся [190, л. 2].

Расійская ўрадавая палітыка ў перасяленчым пытанні ў 1906—1910 гг. была скіравана на павелічэнне перасяленняў, а адміністрацыйнае рэгуляванне хвалі міграцыі ў гэты ж час мела мэту замацавання наваселяў у Сібіры [631, с. 226]. У перыяд рэалізацыі сталыпінскай рэформы ставілася задача засялення Сібіры добрымі гаспадарамі. Змены ўрадавай палітыкі адбыва-

ліся ў тым ліку пад уплывам геапалітычных фактараў, звязаных з неабходнасцю замацавання за Расіяй далёкаўсходніх ускраін, куды адбывалася самавольнае пранікненне кітайскіх, карэйскіх і японскіх перасяленцаў [631, с. 239—240]. Арганізацыя пераезду перасяленцаў была дасканала прадумана. У дзейнасці перасяленчых арганізацый галоўнае месца займалі адвод зямельных участкаў, арганізацыя праезду перасяленцаў і фінансавай дапамогі ім, мерапрыемствы па задавальненні найбольш вострых праблем перасяленцаў (будаўніцтва калодзежаў, дарог, школ, цэркваў, бальніц і г. д.) [631, с. 242].

Галоўнае ўпраўленне земляробства і землеўладкавання сваім цыркулярам ад 4 жніўня 1907 г. устанавіла правілы больш выніковага накіравання хадакоў і перасялення сялян на ўскраіны імперыі. Рэкамендавалася пасылаць хадакоў ад такой грамады, дзе планавалі перасяліцца не менш 10 сямей, што ў выпадку паспяховага іх уладкавання на новым месцы давала магчымасць дасягнуць больш істотных вынікаў у забеспячэнні зямлёй сялян, якія заставаліся на радзіме. Для больш трывалага ўсталявання перасяленцаў на новым месцы лічылася мэтазгодным ствараць пасёлкі з людзей, якія паходзілі з адной мясцовасці [654, л. 4]. Некалькі раней цыркулярам ад 28 лютага 1907 г. Галоўнае ўпраўленне земляробства і землеўладкавання арыентавала пры вырашэнні пытання аб неабходнасці аказання ўрадавай дапамогі, перш за ўсё, аказваць яе хадакам ад той сельскай грамады, дзе, акрамя перасяленняў, іншай магчымасці вырашыць зямельнае пытанне няма [654, л. 6]. У той жа час магілёўскі губернатар сваім цыркулярам ад 23 сакавіка 1907 г. абавязваў земскіх начальнікаў тлумачыць сялянам аб неабходнасці крайне асцярожна адносіцца да перасяленняў, паколькі, нягледзячы на ўрадавыя тарыфныя льготы, іх чакаюць значныя ўласныя грашовыя расходы, звязаныя з пераездам і ўладкаваннем [654, л. 43]. У верасні 1911 г. Перасяленчым упраўленнем МУС у Вільні было створана Даведачнае рабочае бюро, якое распаўсюдзіла сваю дзейнасць на Віленскую, Гродзенскую, Мінскую і Ковенскую губерні. Мэтай бюро было садзейнічанне перасяленню, сезоннаму найму на працу мясцовага насельніцтва на Далёкім Усходзе [512, л. 7]. Перасяленчае ўпраўленне 22 лютага 1913 г. звяртала на неабходнасць ільготнай перавозкі на Далёкі Усход спецыялістаў, рамеснікаў, якія пажадаюць перасяліцца, паколькі ў іх адчувалася вострая патрэба [661, л. 49]. Яно рыхтавала прапагандысцкія матэрыялы для мігрантаў, аб чым рэгулярна паведамляла губернскім уладам. У 1912 г. вялікім тыражом была распаўсюджана брашура «Переселение за Урал в 1913 г.» [661, л. 34]. Прапагандзе перасяленняў у Сібір служыла выпушчаная ў Мінску ў 1907 г. земскім начальнікам І. Стру-

коўскім «Кніжка для сялян аб тым, як па-сапраўднаму трэба перасяляцца ў Сібір» [577, с. 127].

Галоўным упраўленнем землеўладкавання і земляробства рэгламентаваліся квоты і месцы ўладкавання перасяленцаў. У сакавіку 1913 г. была распаўсюджана інфармацыя аб выдзяленні свабодных участкаў для перасяленцаў з Гродзенскай губерні ў Нікольскім павеце Валагодскай губерні [661, л. 50]. Мінскі губернатар цыркулярам ад 1 жніўня 1908 г. вызначаў неабходнасць бесперашкодна выдаваць тарыфныя пасведчанні і дакументы хадакоў. Цыркулярам удакладнялася, што групавым хадакам Мінскай губерні было размеркавана 1000 зямельных участкаў у Прыморскай вобласці, 2000 — у Амурскай вобласці, 1500 — у Табоўскай губерні, 500 участкаў — у Іркуцкай губерні [668, л. 147]. На 1902 г. Перасяленчым упраўленнем прадугледжвалася для Мінскай губерні квота на пасылку хадакоў ад 50 сямей, і акрамя таго, маглі быць пераселены ў Прыамурскую вобласць да двух дзясяткаў сямей «асоба карысных рамеснікаў-саматужнікаў» [665, л. 68].

У пачатку XX ст., калі расійскі ўрад з пабудовай Транссібірскай магістралі пачынае разумець стратэгічную важнасць і неабходнасць тэрміновага асваення Сібіры і Далёкага Усходу, у фарміраванні перасяленчай палітыкі выразна праяўляецца нацыянальны фактар. Органы кіравання беларускіх губерняў, асобныя грамадска-палітычныя арганізацыі ў сваю чаргу пачалі выказваць заклапочанасць не столькі магчымасцю канчатковага збыднення мігрантаў, колькі верагоднасцю памяншэння ўдзельнай вагі «рускага» насельніцтва заходніх губерняў. У Мінску 29—31 жніўня 1908 г. адбыўся Першы з'езд беларускіх праваслаўных брацтваў, які звярнуўся да пытанняў урадавай перасяленчай палітыкі. З'езд прыняў пастанову, дзе выказаў заклапочанасць і неабходнасць прыняцця тэрміновых мер для папярэджання перасяленняў праваслаўнага і стараверскага насельніцтва Беларусі ў Сібір [30, с. 130—131]. Віленскі генерал-губернатар у сваім канфідэнцыяльным паведамленні 21 ліпеня 1903 г. адзначаў, што віленскае аддзяленне Сялянскага пазямельнага банка пачало набываць за кошт уласных сродкаў маёнткі ў Ковенскай губерні з мэтай перапродажу па сабекошце невялікіх участкаў па 30—60 дзесяцін для «сялян карэннага рускага паходжання». У гэтай сувязі прапаноўвалася папярэдзіць «падыходзячых перасяленцаў», пажадана добранадзейныя сялянскія сем'і, якія асабіста займаюцца земляробствам і валодаюць дастатковымі сродкамі для першапачатковага ўладкавання на новым месцы [663, л. 86].

На мяжы XIX—XX стст. расійскі ўрад сутыкнуўся з неабходнасцю рэгулявання масавай эміграцыі насельніцтва за мяжу, асабліва ў заходніх

регіёнах дзяржавы. Губернатары на пачатковым этапе сваімі цыркулярамі падначаленым імкнуліся спыніць тайную сялянскую эміграцыю ў краіны Еўропы і Амерыкі. Адносіны і аргументацыя былі амаль тыя ж, што і ў дачыненні да сялянскіх перасяленняў у Сібір: самавольны адыход прывядзе толькі да разбурэння іх гаспадарак. Аднак адміністрацыйна-паліцэйскія метады былі неэфектыўнымі. Вельмі моцным аказалася імкненне многіх сялян палепшыць ці набыць уласную гаспадарку, дарэчы сталася агітацыя тайных агентаў, іх размовы аб выгодах працы за мяжой. Акрамя таго, многія мерапрыемствы органаў улады прабуксоўвалі праз абьякавасць да выканання службовых абавязкаў ці карумпіраванасць чыноўнікаў, асабліва ў прыгранічнай зоне. Адносіны расійскіх урадавых органаў змяніліся за перыяд з 80-х гг. XIX да пачатку XX ст. ад адназначна адмоўных да спроб прааналізаваць эміграцыйны рух, яго прычыны і вызначыць магчымыя пэўныя эканамічныя выгады для дзяржавы.

Расійскім заканадаўствам прызнавалася законным толькі часовае знаходжанне падданага краіны за мяжой. Незалежна ад саслоўнай прыналежнасці ўсім ім замежныя пашпарты выдаваліся генерал-губернатарамі, губернатарамі ці гораданаачальнікамі [640, с. 121]. Законы Расійскай імперыі не прызнавалі магчымасці эміграцыі, забаронена было адмаўленне ад расійскага падданства, караліся тыя, хто не вяртаўся на радзіму паводле распараджэнняў урадавых органаў. Дапускаўся выезд за мяжу на пяць гадоў. Прадугледжвалася магчымасць працягнуць знаходжанне за мяжой, аднак патрэбна было звярнуцца з хдаініцтвам да губернатара, які выдаў замежны пашпарт [640, с. 121]. Дзейнічала дастаткова забюракратызаваная і затратная сістэма атрымання пашпартоў. Атрымаць іх маглі асобы, якія дасягнулі дваццацігадовага ўзросту [640, с. 122—125]. У асобых выпадках мужчынам маглі выдаць замежны пашпарт ва ўзросце ад 10 да 18 гадоў, але «з высачайшага дазволу». Атрымаць адпаведны дакумент маглі ў выключных выпадках і мужчыны ва ўзросце да 10 гадоў і 18—20 гадоў, але гэта пытанне трапляла ўжо пад кампетэнцыю губернскіх улад [405, л. 18].

Пасля высялення ў 1891—1892 гг. яўрэяў з Маскоўскай і суседніх губерняў іх эміграцыя пачала хутка расці. Міністэрства ўнутраных спраў разаслала 14 сакавіка 1891 г. канфідэнцыяльнае ўказанне губернатарам дазваляць выезд яўрэяў з Расійскай імперыі [692, с. 41]. 8 мая 1892 г. кабінет міністраў прыняў палажэнне аб дзейнасці Яўрэйскага каланізацыйнага таварыства ў Расіі. Урад дазваляў вольны выезд яўрэяў за мяжу. Губернатары павінны былі бясплатна выдаваць ім дазвол. Тыя з яўрэяў, якія пакінулі Расійскую імперыю, лічыліся навечна выбыўшымі і вызваліліся ад вайскавай павіннасці [692, с. 41].

У 1906 г. было падрыхтавана заканадаўства аб эміграцыі з Расійскай імперыі, але яно не было зацверджана да пачатку 1917 г. [248, с. 52—53]. Пытанні працоўнай эміграцыі ў пачатку XX ст. сталі прадметам нарастаючай занепакоенасці ўрадавых органаў. Нават невялікая актывізацыя міграцыйных працэсаў, пашырэнне агітацыі да перасяленняў, дзейнасць тайных агентаў становіліся прадметам разгляду шматлікіх цыркуляраў і распараджэнняў цэнтральных органаў улады і мясцовай адміністрацыі [658, л. 33—33 звар.]. 24 мая 1911 г. Дэпартамент паліцыі разаслаў цыркуляр, якім забаранялася перасылка эміграцыйнымі канторамі па пошце брашур і запрашэнняў для перасялення ў Амерыку [658, л. 37; 656, л. 1]. Цыркулярам ад 30 чэрвеня 1913 г. Дэпартамент паліцыі МУС акцэнтаваў увагу губернатараў і гораданаачальнікаў на неабходнасці ўзмацнення тлумачальнай працы з сялянствам. Нагодай стала невыкананне з боку ўрада Уругвая ўзятых абавязацельстваў у дачыненні да перасяленцаў [659, л. 130].

На сельскагаспадарчыя работы за мяжу афіцыйна не дазвалялася выязджаць без дазволу бацькоў хлопцам маладзей 17 гадоў і дзяўчатам маладзей 21 года, без дазволу мужа замужнім жанчынам; бацькам, пад апякунствам якіх на радзіме застаюцца малалетнія дзеці; асобам, якія знаходзіліся пад следствам ці наглядам паліцыі ці на якіх былі накладзены штрафы, а таксама тым, каму належала адбываць вайсковую павіннасць [401, л. 219].

Кірункі міграцыі. Механічнаму руху насельніцтва беларускіх губерняў быў характэрны хвалявідны характар. Прычыны змен яго дынамікі звязаны з цыклічнасцю эканамічнага развіцця, асаблівасцямі аграрных адносін, пашырэннем чутак, неўраджаймі і інш. Беларускія жыхары ў першыя паслярэформенныя дзесяцігоддзі дэманстравалі адносна невысокі на фоне еўрапейскай часткі Расійскай імперыі ўзровень тэрытарыяльнай мабільнасці. У 60-я гг. беларускія сяляне, у выпадку неабходнасці, мігрыравалі на вольныя землі паўднёвай часткі Украіны, Кубані, стэпавага Заволжа, Паўднёвага Урала [106, с. 202]. У 70-я гг. памеры сялянскіх перасяленняў скараціліся. Спад перасяленчага руху быў выкліканы паляпшэннем эканамічнай кан'юнктуры, ростам цэн на сельскагаспадарчую прадукцыю, зменамі прыярытэтаў у гаспадарчых паводзінах саміх сялян — яны сталі больш актыўна купляць і арандаваць памешчыцкія землі, і гэты шлях быў больш прывабны, чым ад'езд за Урал [82, с. 72—73].

Міграцыйныя патокі з тэрыторыі Беларусі мелі свае рэгіянальныя асаблівасці. З Магілёўскай і Віцебскай губерняў пераважалі аграрныя міграцыі, спачатку на поўдзень еўрапейскай часткі Расійскай імперыі, пачынаючы з 90-х гг. XIX ст., і затым па нарастаючай — у Сібір і Далёкі Усход.

У Віленскай і Гродзенскай губернях вельмі хутка дамінуючай тэндэнцыяй адыход на прамысловыя прадпрыемствы Пецярбурга, Масквы, Рыгі і іншых індустрыяльных цэнтраў, а таксама працоўная эміграцыя за межы Расійскай імперыі. Расійскі даследчык перасяленчага руху Б. Ціханаў аднёс Віленскую і Віцебскую губерні да ліку тых, дзе заўважным быў выхад насельніцтва і рабочых найперш у сталічныя губерні, а Гродзенскую, Магілёўскую і Мінскую губерні да тых, міграцыі з якіх былі скіраваны пераважна ў паўднёвыя і ўсходнія губерні [617, с. 89—90].

Міграцыйная актыўнасць насельніцтва беларускіх губерняў на мяжы XIX—XX стст. Перапіс насельніцтва 1897 г. праз распрацоўку даных аб немясцовых урадженцах паўней, чым іншыя віды ўліку, зафіксаваў памеры і накірункі міграцый жыхароў унутры Расійскай імперыі. Апублікаваныя матэрыялы яго ўтрымліваюць даныя аб размеркаванні насельніцтва па месцы нараджэння (з разбіўкай на ўрадженцаў таго ж павета, дзе яны жылі на час абследавання, урадженцаў іншых паветаў той жа губерні, урадженцаў іншых губерняў, урадженцаў іншых дзяржаў) і саслоўных груп, немясцовых урадженцаў па месцы нараджэння. Аднак абазначаныя даныя, як і іншыя статыстычныя крыніцы, не даюць магчымасці вызначыць памеры перасяленняў з вёсак у гарады, тым больш у межах аднаго павета. Перапіс праводзіўся зімой, калі насельніцтва было найменш рухомым у прасторавых перамяшчэннях, што дае падставы меркаваць аб тым, што пераважная большасць немясцовых урадженцаў, зафіксаваных абследаваннем, з'яўляліся не часовымі жыхарамі, а тымі, хто перасяліўся на пастаяннае месца жыхарства. Акрамя таго, перапісам улічаны ў якасці рабочых тыя, хто абазначыў працу па найме ў якасці асноўнага свайго занятку, то недаўлічанымі аказаліся часовыя рабочыя, рабочыя-адыходнікі, якія ў сваю чаргу былі звязаны з землепрацымі заняткамі і не лічылі працу па найме сваім галоўным заняткам [617, с. 72].

Паводле даных перапісу насельніцтва 1897 г., 685,7 тыс. урадженцаў беларускіх губерняў пражывалі ў Расійскай імперыі па-за межамі свайго роднай губерні. Асноўная маса іх (82,9 %; 568,2 тыс. чалавек) пасялілася ў еўрапейскай частцы дзяржавы, 9,4 % (64,5 тыс. чалавек) — у прывісленскіх губернях, 4,9 % (33,9 тыс. чалавек) — у Сібіры і на Далёкім Усходзе, 2,1 % (14,4 тыс. чалавек) — на Каўказе, 0,7 % (4,7 тыс. чалавек) — у Сярэдняй Азіі (гл. дадатак, табл. Г1). Калі ўлічыць колькасць тых, хто перасяліўся з адной беларускай губерні ў другую (174,5 тыс. чалавек), то лік выхадцаў з беларускіх губерняў, якія перасяліліся за іх межы як асобнага рэгіёна, склаў 511,2 тыс. чалавек, адпаведна з межамі еўрапейскай часткі Расійскай імперыі — 393,7 тыс. чалавек (гл. дадатак, табл. Г1, Г2). З улікам дадзенай ка-

рэакцыюўкі геаграфія перасяленняў выхадцаў з беларускіх губерняў за іх межы па колькасных суадносінах на мяжы XIX—XX стст. была наступнай: еўрапейская частка Расійскай імперыі — 77,0 %, прывісленскія губерні — 12,6, Сібір і Далёкі Усход — 6,6, Каўказ — 2,8, Сярэдняя Азія — каля 1,0 %. Акрамя таго, перапісам насельніцтва на тэрыторыі беларускіх губерняў было ўлічана 442,9 тыс. чалавек, якія перасяліліся з павета ў павет у межах адной губерні (гл. дадатак, табл. Г3). Сумарна 1128,6 тыс. ураджэнцаў беларускіх губерняў (13,2 % іх насельніцтва) уключыліся ў перасяленчыя працэсы ў межах Расійскай імперыі, пакінуўшы тэрыторыю роднага павета. Беларускія губерні мелі адмоўны міграцыйны баланс (184,4 тыс. чалавек). На іх тэрыторыі было зафіксавана 326,8 тыс. ураджэнцаў іншых рэгіёнаў Расійскай імперыі і замежных дзяржаў (3,8 % насельніцтва беларускіх губерняў (гл. дадатак, табл. Г2)). Такім чынам, на мяжы XIX—XX стст. у міграцыйныя працэсы было ўключана 1455,4 тыс. жыхароў і ўраджэнцаў беларускіх губерняў (17,1 % іх насельніцтва). Тут не ўлічаны тыя, хто накіроўваўся на сезонныя адыходныя промыслы і перасяліўся ў межах аднаго павета. Амаль палова (44,9 %) немясцовых ураджэнцаў (выхадцы з іншых губерняў і дзяржаў) у беларускіх губернях пражывалі стала ў гарадах (гл. дадатак, табл. Г2). Яны складалі 21,6 % мясцовага гарадскога насельніцтва і 3,7 % — сельскага. Па губернях немясцовыя ўраджэнцы былі размеркаваны дастакова нераўнамерна. Найбольш іх прысутнасць адчувалася ў Віцебскай (7,6 % ад агульнай колькасці насельніцтва) і Гродзенскай (7,1 %) губернях, найменш — у Магілёўскай (4,3 %) (гл. дадатак, табл. Г2). Асноўная частка (52,5 %) немясцовых ураджэнцаў Віленскай губерні была сканцэнтравана ў гарадах. Тут яны складалі 25,6 % ад агульнай колькасці жыхароў, а ў сельскай мясцовасці толькі — 3,3 %. Для параўнання ў еўрапейскай частцы Расійскай імперыі сярод насельніцтва налічвалася 87,0 % ураджэнцаў таго ж павета, дзе яны пражывалі на момант дэмаграфічнага абследавання, 5,2 % ураджэнцаў іншых паветаў той жа губерні, 7,6 % ураджэнцаў іншых губерняў, 0,2 % ураджэнцаў іншых дзяржаў [398, с. 90]. У складзе насельніцтва беларускіх губерняў удзельная вага ўраджэнцаў іншых губерняў была заўважна ніжэйшая і аднолькавая — ураджэнцаў іншых паветаў той жа губерні. Немясцовыя ўраджэнцы (выхадцы з іншых губерняў і дзяржаў) складалі 30,9 % гарадскога насельніцтва еўрапейскай часткі Расійскай імперыі.

Наогул, паводле падлікаў В. Панюціча, у канцы XIX ст. беларускія губерні вызначаліся меншым узроўнем перасяленчага руху (маюцца на ўвазе перасяленні ўнутры Расійскай імперыі), чым у сярэднім па Расійскай імперыі. Перасяленцы, якія мігравалі з беларускіх губерняў за іх межы як асоб-

нага рэгіёна, складалі 6,0 % ад іх насельніцтва [492, с. 53]. Аднак, калі прымяніць парадак падліку складальнікаў статыстычных даных па Расійскай імперыі, на якія абапіраецца В. Панюціч, то больш карэктным будзе праводзіць параўнальны аналіз на аснове колькаснай інфармацыі міграцыі ўраджэнцаў па кожнай з беларускіх губерняў паасобку. У такім выпадку атрымліваецца, што за межы кожнай з іх выехала ў сярэднім 8,0 % насельніцтва (гл. дадатак, табл. Г1, Г2). Па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі гэты паказчык складаў 7,8 %, а па дзяржаве ў цэлым — 9,4 % [492, с. 53]. Міграцыі насельніцтва беларускіх губерняў паміж губернямі Расійскай імперыі ў 1,55 раза пераўзыходзілі па памерах перасяленні жыхароў паміж паватамі ўнутры губерні. Чым мацней у якім-небудзь рэгіёне былі пашыраны ўнутрыгубернскія міграцыі ў параўнанні з міжгубернскімі, тым горш тут былі ўмовы для перасяленняў з-за меж губерні [617, с. 43]. Для беларускіх губерняў нароўні з іншымі заходнімі, цэнтральна-земляробчымі і паўднёва-заходнімі губернямі была характэрна колькасная перавага тых з немясцовых ураджэнцаў, якія пражывалі ў сельскай мясцовасці, над тымі, што абаснаваліся на пастаяннае пражыванне ў гарадах [617, с. 44]. Высокае адмоўнае значэнне каэфіцыента міграцыйнага балансу ў Беларусі захавалася ў пачатку XX ст. Выезд значна пераважаў над прыбыццём [48, с. 132]. Напрыклад, за 1909 г. з Гарадоцкага павата выехала 1851 сялян, на тэрыторыю павата зваротнай міграцыі сельскіх жыхароў не было. У гэты ж час з Дрысенскага павата выселілася 1275 чалавек, прыбылі 81 чалавек. З Лепельскага павата выехала 190 сялян, ніводзін новы сельскі жыхар не перасяліўся на тэрыторыю павата. У Полацкі павет прыбылі 5 сялян, выехала 426 чалавек [600, л. 50—56].

Перасяленні ўнутры беларускіх губерняў. У табліцы Г3 прадстаўлены колькасныя паказчыкі міграцыйных патокаў унутры беларускіх губерняў, гэта значыць перасяленняў з адной з іх у іншую і ўнутры кожнай з іх — з павата ў павет. Найбольшая колькасць перасяленняў прыпадала на міграцыі ўнутры губерняў, а таксама паміж сумежнымі губернямі. Прычым абмен міграцыйнымі патокамі быў пераважна ўзаемным. З Мінскай губерні выхадцы пасяляліся большай часткай у суседніх Магілёўскай і Віленскай губернях і, наадварот, з Магілёўскай і Віленскай, перш за ўсё ў Мінскай. Усяго, паводле даных перапісу насельніцтва 1897 г. (гл. дадатак, табл. Г3), налічвалася 617,4 тыс. ураджэнцаў беларускіх губерняў (7,3 % ад агульнай колькасці іх насельніцтва), якія былі ўключаны ў міграцыйныя працэсы ўнутры беларускіх губерняў, у іх ліку 442,9 тыс. (71,7 %) чалавек, якія перасяліліся з аднаго павата ў другі ў межах адной губерні, і 174,4 тыс. (28,3 %) чалавек, якія ўдзельнічалі ў міграцыйным абмене паміж беларускімі губер-

нямі. Найбольшую колькасць мігрантаў унутры беларускага рэгіёна вылучылі Мінская (25,6 %; 158,3 тыс. чалавек) і Віленская (21,6 %; 133,2 тыс. чалавек) губерні, найменшую — Віцебская (16,7 %; 103,2 тыс. чалавек). Наогул, сярод ураджэнцаў беларускіх губерняў, якія выселіліся за адміністрацыйную граніцу роднага павета, губерні, большасць (54,7 %) змянілі месца жыхарства на тэрыторыі беларускіх губерняў (гл. дадатак, табл. Г2, Г3).

У адрозненне ад іншых колькасна большых нацыянальнасцей Расійскай імперыі, беларусы мелі найбольшую ўдзельную вагу тых, хто пражываў у зоне свайго першапачатковага кампактнага этнічнага рассялення: 92,54 % беларусаў, паводле даных перапісу насельніцтва 1897 г., пражывала на тэрыторыі беларускіх і Ковенскай губерняў. Толькі ў грузін (99,12 %), балгар (98,87 %), малдаван (96,26 %) гэты паказчык быў яшчэ вышэй. Для параўнання ў Польшчы жыло 85,18 % этнічных палякаў [288, с. 29]. У сельскай мясцовасці пражывала 97,09 % тых, хто называў сябе беларусамі.

Беларусы ў іншых рэгіёнах еўрапейскай часткі Расійскай імперыі. Па выніках перапісу насельніцтва 1897 г., выхад з Гродзенскай губерні ў межы Расійскай імперыі перавышаў прыліў насельніцтва з іншых губерняў. Тут налічвалася 113,2 тыс. немясцовых ураджэнцаў (7,1 % ад агульнай колькасці насельніцтва). У межах Расійскай імперыі было зафіксавана 120,9 тыс. ураджэнцаў Гродзенскай губерні, якія на момант перапісу 1897 г. знаходзіліся па-за яе межамі. Немясцовыя ўраджэнцы сярод насельніцтва Віцебскай губерні складалі 7,6 % (113,6 тыс. чалавек), а колькасць яе ўраджэнцаў, якія пражывалі ў іншых губернях, дасягала 144,8 тыс. чалавек. У Мінскай губерні было зарэгістравана 106,3 тыс. немясцовых ураджэнцаў (4,9 %). У іншых губернях пражывала 137,2 тыс. ураджэнцаў губерні. Выхад з Віленскай губерні ў межы Расійскай імперыі на 44 тыс. чалавек перавышаў прыліў насельніцтва з іншых губерняў. Усяго тут налічвалася 96,5 тыс. немясцовых ураджэнцаў (6,1 % ад агульнай колькасці насельніцтва). Перапісам 1897 г. было зафіксавана 140,5 тыс. ураджэнцаў Віленскай губерні, якія стала пражывалі за яе межамі. Найбольш значны адмоўны міграцыйны баланс сярод беларускіх губерняў быў характэрны для Магілёўскай — 70,7 тыс. чалавек. Сярод яе жыхароў налічвалася 4,3 % немясцовых ураджэнцаў (71,7 тыс. чалавек). У той жа час 142,4 тыс. ураджэнцаў Магілёўскай губерні пражывалі ў іншых рэгіёнах Расійскай імперыі (гл. дадатак, табл. Г1, Г2). Па ўзроўні міграцыйнага балансу беларускія губерні на мяжы XIX—XX стст. займалі ўсё ж сярэднія пазіцыі сярод рэгіёнаў Расійскай імперыі. Самы высокі станоўчы міграцыйны баланс быў характэрны для Пецярбургскай (+777,4 тыс. чалавек), Томскай

(+591,3 тыс. чалавек) губерняў, Кубанскай вобласці (+555,6 тыс. чалавек); найбольш значныя паказчыкі адмоўнага балансу былі зафіксаваны ў Курскай (–350,3 тыс. чалавек), Палтаўскай (–349,5 тыс. чалавек), Варонежскай (–343,6 тыс. чалавек) губернях [617, с. 177–178].

Амаль трэцяя частка перасяленцаў з беларускіх губерняў у 1897 г. пражывала на тэрыторыі Украіны. Акрамя таго, значная колькасць іх была на паўночным захадзе Расійскай імперыі (найперш у Пецябург), у прыбалтыйскіх губернях, Маскоўскай губерні і інш. [492, с. 52]. На мяжы XIX—XX стст. беларусы складалі 5/6 насельніцтва Усурыйскага краю [545, с. 84]. Адпаведна перапісу насельніцтва 1926 г., беларусы складалі значную частку насельніцтва шэрагу паветаў Сібіры. У Канскім павеце яны складалі 13,4 % жыхароў, у Тулупскім — 14, Торскім — 15,8 % [545, с. 84]. Паводле даных перапісу насельніцтва 1897 г., з Віленскай губерні жыхары перасяляліся, акрамя беларускіх, больш за ўсё ў суседнюю Ковенскую, а таксама ў Пецябургскую, Ліфляндскую губерні, Прывісленскі край. Выхадцаў з Віцебскай губерні больш за ўсё было зарэгістравана ў Пецябургскай губерні, у Сібіры, у Ліфляндскай, Пскоўскай, Смаленскай, Курляндскай, Наўгародскай губернях. Гродзенская губерня больш за іншыя беларускія дала перасяленцаў у Прывісленскія губерні — 34,2 тыс. чалавек. Акрамя таго, 4,1 тыс. чалавек выехала з Гродзенскай губерні ў Пецябургскую (у тым ліку ў Пецябург — 3,5 тыс. чалавек), 7,5 тыс. чалавек — у Херсонскую губерню (у тым ліку ў Адэсу — 5,3 тыс. чалавек), у Маскоўскую губерню — 3,9 тыс. чалавек, 8,6 тыс. чалавек — у Валынскую губерню, 7,1 тыс. чалавек — у Сібір. 3 Магілёўскай губерні найбольш актыўна выязджалі ў губерні еўрапейскай часткі Расійскай імперыі, перш за ўсё ў Екацярынаслаўскую губерню — 12,5 тыс. чалавек, у Кіеўскую — 9,7 тыс. чалавек, Херсонскую — 5,8 тыс. чалавек, Чарнігаўскую — 12,5 тыс. чалавек, Смаленскую — 10,5 тыс. чалавек і інш. У Сібір з Магілёўскай губерні да канца XIX ст. выехала 4,9 тыс. чалавек, у Прывісленскія губерні — 5,5 тыс. чалавек, а на Каўказ — 5,1 тыс. чалавек. 3 Мінскай губерні, як і з Магілёўскай, адчувальным быў адток насельніцтва ў паўднёвую частку еўрапейскай часткі Расійскай імперыі, найперш ва ўкраінскія губерні: у Кіеўскую — 9,5 тыс. чалавек, у Екацярынаслаўскую — 8,1 тыс. чалавек, у Херсонскую — 7,5 тыс. чалавек (у тым ліку ў Адэсу — 4,5 тыс. чалавек), у Чарнігаўскую — 4,8 тыс. чалавек, Валынскую — 4,5 тыс. чалавек і інш. Акрамя таго, 5,5 тыс. выходцаў з Мінскай губерні налічвалася ў Пецябургскай, у тым ліку ў Пецябургу — 4,7 тыс. чалавек, 10,7 тыс. чалавек — у прывісленскіх губернях, 5,4 тыс. чалавек — у Сібіры [398, с. 124–125, 127, 142–143, 145] (гл. дадатак, табл. Г1). У суседняй Ліфляндскай губерні,

паводле даных перапісу насельніцтва 1897 г., налічвалася 6,4 тыс. выхадцаў з Віленскай губерні, 10,7 тыс. — з Віцебскай, 0,8 тыс. — з Гродзенскай, 2,6 тыс. — з Мінскай, 1,7 тыс. — з Магілёўскай. Асноўная маса іх была сканцэнтравана ў гарадах, перш за ўсё ў Рызе — 17,7 тыс. чалавек (каля 80 % ад агульнай колькасці перасяленцаў з беларускіх губерняў і 16,5 % ад агульнай колькасці немясцовых ураджэнцаў у Рызе) [503, с. 38—41]. Сярод жыхароў Ліфляндскай губерні на момант правядзення перапісу 852 чалавекі вызначылі ў якасці сваёй роднай беларускую мову. Сярод апошніх найбольш распаўсюджанымі былі: служба ва ўзброеных сілах (399 чалавек разам з членамі сямей); прыслуга, падзёншчыкі, прыватная служба (144 чалавекі); прамысловасць (128 чалавек) [503, с. 146]. Сярод беларусаў Ліфляндскай губерні налічвалася 20 (2,3 %) дваран і чыноўнікаў, 106 (12,4 %) мяшчан, 715 (83,9 %) сялян і інш. [503, 208—209]. Удзельная вага пісьменных сярод іх складала 54,4 %, у іх ліку 4,8 % беларусаў мелі адукацыю вышэй пачатковай [503, с. 100—103].

У Кіеве перапісам насельніцтва 1897 г. было зафіксавана 1,4 тыс. ураджэнцаў Віленскай губерні, 0,9 тыс. — Віцебскай, 1,5 тыс. — Гродзенскай, 5,8 тыс. — Мінскай, 6,5 тыс. — Магілёўскай. Разам выхадцы з беларускіх губерняў складалі 13,4 % ад агульнага ліку немясцовых ураджэнцаў сярод насельніцтва Кіева [502, с. 40]. У Кіеўскай губерні пражывала 6389 чалавек, якія прызналі ў якасці роднай мовы беларускую. Яны складалі 24,1 % ад агульнай колькасці ўраджэнцаў з беларускіх губерняў. Узровень пісьменнасці жыхароў Кіеўскай губерні, якія прызнавалі ў якасці роднай мовы беларускую, складаў 39,8 % [502, с. 95]. Гэты паказчык некалькі вышэй за яго сярэдняе значэнне ў насельніцтва беларускіх губерняў і істотна перавышаў паказчык узроўню пісьменнасці ўсяго насельніцтва Кіеўскай губерні (18,1 %). Сярод жыхароў Кіеўскай губерні, якія прызнавалі сваёй роднай мовай беларускую, па групах заняткаў найбольшую колькасць складалі тыя, хто працаваў на прыватнай службе, прыслугай і падзёншчыкамі — 850 чалавек (разам з членамі сямей), у сферы апрацоўкі раслінных і жывёльных пажыўных прадуктаў — 1825 чалавек, на будаўнічых работах — 432 чалавекі, былі занятыя апрацоўкай дрэва, металаў, мінеральных рэчываў — 671 чалавек і інш. [502, 178]. Па саслоўнай прыналежнасці сярод беларусаў Кіеўскай губерні асноўную частку складалі сяляне (4761 чалавек), мяшчане (1289 чалавек), было таксама 115 спадчынных дваран, 85 асабістых дваран і чыноўнікаў і інш. [502, с. 258—259].

У Маскве па стане на 1897 г. пражывала 2,5 тыс. ураджэнцаў Віленскай губерні, 2,0 тыс. — Віцебскай, 3,0 тыс. — Гродзенскай, 2,3 тыс. — Мінскай, 3,0 тыс. ураджэнцаў — Магілёўскай [506, с. 46]. Разам выхадцы з бела-

рускіх губерняў складалі 2,4 % сярод немясцовых ураджэнцаў Масквы. Усяго ў Маскоўскай губерні пражывала амаль 16 тыс. выхадцаў з беларускіх губерняў, асноўная частка іх (80,1 %) — у губернскім цэнтры. Сярод жыхароў Маскоўскай губерні налічвалася 1292 чалавекі (8,1 % ад агульнай колькасці ў губерні ўраджэнцаў з беларускіх губерняў), якія прызнавалі ў якасці роднай беларускую мову. Сярод беларусаў Маскоўскай губерні налічвалася 718 пісьменных (55,6 %). Колькаснае значэнне гэтага паказчыка некалькі перавышала яго велічыню ў жыхароў Маскоўскай губерні (40,2 %) [506, с. 111]. Сярод беларусаў Маскоўскай губерні папулярнымі былі праца на чыгунцы (199 чалавек), заняткі рамізніцтвам (95 чалавек), прыватнай службай, у якасці прыслугі, падзёншчыкаў (143 чалавекі), атрыманне даходаў з капіталаў, нерухомай маёмасці (61 чалавек), праца ў сферы адміністрацыі, суда і паліцыі (39 чалавек) і інш. [506, с. 192]. Па саслоўнай прыналежнасці сярод беларусаў Маскоўскай губерні да спадчынных дваран адносіліся 59 чалавек, да асабістых дваран і чыноўнікаў — 29 чалавек, духавенства — 32 чалавекі, ганаровых грамадзян — 19 чалавек, купцоў — 9 чалавек, мяшчан — 168 чалавек, сялян — 960 чалавек, асобы, якія не належалі да абазначаных саслоўяў ці не ўказалі прыналежнасць — 17 чалавек [506, с. 324—325].

Сярод жыхароў Варшавы перапісам насельніцтва 1897 г. было ўлічана 3,2 тыс. ураджэнцаў Віленскай губерні, 1,3 тыс. — Віцебскай, 9,5 тыс. — Гродзенскай, 3,7 тыс. — Мінскай, 2,6 тыс. ураджэнцаў — Магілёўскай [509, с. 20]. Ураджэнцы беларускіх губерняў склалі толькі 5,8 % ад агульнай колькасці немясцовых жыхароў Варшавы. У якасці роднай мовы прызналі беларускую 1024 жыхары Варшавы. Яны складалі 5,1 % ад агульнай колькасці тут ураджэнцаў беларускіх губерняў. Сярод беларусаў Варшавы 69,8 % былі пісьменнымі. Для параўнання ўзровень пісьменнасці насельніцтва Варшавы складаў 53,5 % [509, с. 53]. Абсалютную большасць беларусаў Варшавы складалі тыя, хто служыў ва ўзброеных сілах (749 чалавек з членамі сямей), а таксама занятыя ў адміністрацыі, судзе і паліцыі — 127 чалавек [509, с. 152]. Па саслоўнай прыналежнасці яны былі размеркаваны наступным чынам: спадчынныя дваране — 22 чалавекі, асабістыя дваране і чыноўнікі — 19 чалавек, духавенства — 6 чалавек, ганаровыя грамадзяне — 4 чалавекі, мяшчане — 76 чалавек, сяляне — 890 чалавек і інш. [509, с. 172—173].

Па стане на 1897 г. у Адэсе пражывала 3,0 тыс. ураджэнцаў Віленскай губерні, 1,2 тыс. — Віцебскай, 5,3 тыс. — Гродзенскай, 4,5 тыс. — Мінскай, 3,0 тыс. ураджэнцаў — Магілёўскай. Разам выхадцы з беларускіх губерняў складалі 9,0 % немясцовых ураджэнцаў — жыхароў Адэсы [508, с. 14]. Сярод

насельніцтва горада было 1267 чалавек, якія прызналі ў якасці роднай беларускую мову. З іх 54,4 % былі пісьменнымі [508, с. 41]. Гэты паказчык па сваім значэнні некалькі вышэй, чым сярэдні па Адэсе — каля 50 %. Сярод беларусаў тут найбольш пашыранымі заняткамі былі прыватная служба, праца ў якасці прыслугі, падзёншчыкаў (327 чалавек разам з членамі сямей), на чыгунцы (279 чалавек), на будаўнічых работах (147 чалавек), служба ва ўзброеных сілах (87 чалавек) і інш. [508, с. 134]. Па саслоўнай прыналежнасці сярод беларусаў Адэсы найбольшую колькасць складалі сяляне — 1052 чалавекі, мяшчан было 160 чалавек, спадчынных дваран — 9 чалавек, асабістых дваран і чыноўнікаў — 8 чалавек, купцоў — 8 чалавек і інш. [508, с. 152—153]. У 1897 г. у Пецярбургу пражывала 23,4 тыс. ураджэнцаў Віленскай губерні, 20,8 тыс. — Віцебскай, 3,5 тыс. — Гродзенскай, 4,7 тыс. — Мінскай, 14,0 тыс. ураджэнцаў — Магілёўскай губерні. Разам яны складалі 7,7 % ад агульнай колькасці немясцовых ураджэнцаў — жыхароў Пецярбурга [507, с. 20]. Сярод жыхароў сталіцы налічвалася 2941 чалавек, якія прызналі ў якасці роднай беларускую мову. Апошнія складалі 4,4 % ад колькасці тут ураджэнцаў з беларускіх губерняў. Беларускамоўныя жыхары Пецярбурга мелі ў сваім асяродку 55,4 % пісьменных, з іх 11,4 % мелі адукацыю вышэй пачатковай [507, с. 91]. Сярод беларускамоўных жыхароў сталіцы найбольш пашыранымі заняткамі былі служба ў адміністрацыі, судзе і паліцыі (215 чалавек разам з членамі сямей), ва ўзброеных сілах (346 чалавек), прыслугай, падзёншчыкамі і на прыватнай службе (644 чалавекі), праца на прадпрыемствах, звязаных з апрацоўкай металаў (226 чалавек), хімічнай вытворчасцю (78 чалавек), паліграфічнай справай (59 чалавек), вырабам адзення (130 чалавек), на чыгуначным транспарце (176 чалавек), гандаль сельскагаспадарчай прадукцыяй (48 чалавек), жылі даходамі з капіталу і нерухомай маёмасці (82 жыхары) і інш. Акрамя таго, 46 чалавек атрымлівалі сродкі ад заняткаў вучэбнай і выхаваўчай дзейнасцю, 18 — навукай, літаратурай і мастацтвам, 22 — урачэбнай і санітарнай дзейнасцю, 12 — службай пры дабрачынных установах [507, с. 212]. Па саслоўнай прыналежнасці сярод жыхароў Пецярбурга, якія прызналі роднай мовай беларускую, 111 чалавек адносіліся да спадчынных дваран, 70 — да асабістых дваран і чыноўнікаў, 16 — да духавенства, 30 — да ганаровых грамадзян, 5 — да купцоў, 394 — да мяшчан, 2291 чалавек — да сялян і інш. [507, с. 232—233]. Перасяленні і часовы адыход на заробкі ў Пецярбург былі традыцыйна папулярнымі сярод выхадцаў з беларускіх губерняў. Ужо ў 1869 г. беларусы-мужчыны ў Пецярбургу складалі 5,4 % тэкстыльшчыкаў, 5,1 % металістаў, 3,1 % рабочых дзяржаўных караблестраваўных прадпрыемстваў, 2,2 % чыгуначных рабочых, беларускі — 2,8 % — тэкстыль-

шчыц, 2,2 % — работніц тытунёвых фабрык [697, с. 54—55]. У 1900 г. сярод выхадцаў з беларускіх губерняў у Пецярбургу налічвалася 15,7 % тых, хто нарадзіўся ўжо ў сталіцы. У той жа час сярод выхадцаў з беларускіх губерняў была адносна вялікая ўдзельная вага тых, хто часова знаходзіўся ў Пецярбургу — 22,8 % [697, с. 94]. Адпаведна звестак Н. Юхневай, у 1869 г. колькасць сялян беларускага паходжання ў Пецярбургу складала каля 5 тыс. чалавек, у 1881 г. — каля 8 тыс. чалавек, 1890 г. — звыш 16 тыс. чалавек, 1910 г. — больш 87,6 тыс. чалавек [697, с. 137].

Прыведзеныя статыстычныя даныя па асобных рэгіёнах і гарадах звяртаюць увагу на невысокую ўдзельную вагу сярод выхадцаў з беларускіх губерняў, тых, хто прызнаў у якасці роднай беларускую мову. Аднак тыя з урадженцаў, хто ў этнакультурным плане адчуваў сябе беларусам, вызначаліся параўнальна высокім узроўнем адукаванасці. Сярод іх нярэдкамі былі прадстаўнікі вольных прафесій, прадпрымальніцкіх колаў, чыноўнікі і інш., аднак пераважадзі тыя, хто быў заняты ў прамысловасці, на транспарце, прыватнай службай і г. д. Па саслоўным складзе беларусы ў раёнах выхаду ў еўрапейскай частцы Расійскай імперыі практычна не адрозніваліся ад іх карпаратыўнай арганізацыі на тэрыторыі беларускіх губерняў. Акрамя таго, прыведзеныя даныя ў пэўнай ступені пацвярджаюць заканамернасць, якую на вопыце еўрапейскіх краін прасачыў Э. Хобсбаўм: чым шырэй разгортваліся міграцыйныя працэсы і хутчэй ішло развіццё прамысловасці і гарадоў, тым больш значнай становілася база для станаўлення нацыянальнай свядомасці мас людзей, якія былі ўцягнуты ў гэтыя працэсы [648, с. 227]. У сувязі з гэтым часта нацыянальныя рухі ўзрасталі ўдалечыні ад радзімы.

Параўнальная характарыстыка тэрытарыяльнай мабільнасці розных груп насельніцтва. Для розных саслоўных груп насельніцтва Беларусі была характэрнай розная ступень тэрытарыяльнай мабільнасці. На міграцыйную актыўнасць асабістых дваран, чыноўнікаў, духавенства ў Беларусі непасрэднымі ўплыў аказвала спецыфіка рэалізацыі ўрадавай палітыкі. Пагубернскія публікацыі матэрыялаў перапісу насельніцтва 1897 г. даюць магчымасць прасачыць тэрытарыяльную мабільнасць саслоўных груп насельніцтва беларускіх губерняў. Больш дэталізаваную інфармацыю прадстаўляюць выданні па Віленскай і Віцебскай губернях, дзе прысутнічаюць колькасныя даныя аб размеркаванні насельніцтва па месцы нараджэння і саслоўях. У выданнях па астатніх беларускіх губернях аналагічная інфармацыя прадстаўлена менш дэталізавана, па саслоўных групам — спадчыныя дваране, дваране асабістыя і чыноўнікі з недваран, асобы сельскага стану і асобы іншых саслоўяў.

У Віленскай губерні найбольш мабільнай групай насельніцтва аказаліся асобы духоўнага звання (гл. дадатак, табл. Г4). Сярод апошніх налічвалася толькі 26,2 % мясцовых ураджэнцаў і 21,6 % тых, хто паходзіў з іншых паведаў роднай губерні. Асноўная маса іх была ўраджэнцамі іншых губерняў (52,2 %). Значную ўдзельную вагу прыезджыя мелі таксама і сярод асабістага дваранства (44,9 % з іншых губерняў і 0,5 % з замежных дзяржаў), і таксама спадчынных і асабістых ганаровых грамадзян (адпаведна 42,7 % і 0,9 %). Сярод спадчынных дваран налічвалася 69,6 % мясцовых ураджэнцаў і 11,8 % выхадцаў з іншых паведаў, разам — 81,4 % ураджэнцаў самой Віленскай губерні (гл. дадатак, табл. Г4). Блізкімі па сваёй велічыні колькаснымі паказчыкамі характарызавалася тэрытарыяльная мабільнасць купцоў. Сярод апошніх было зарэгістравана 76,6 % ураджэнцаў роднай губерні і 22,5 % выхадцаў з іншых губерняў Расійскай імперыі. Параўнальна памяркоўнай была міграцыйная актыўнасць мяшчан. Сярод іх налічвалася 11,0 % ураджэнцаў іншых губерняў і 0,2 % — замежных дзяржаў. Найбольш кансерватыўнай групай па сваёй мабільнасці было сялянства. Абсалютная большасць яго пры выбары месца жыхарства не пакідала меж роднага паведа (93,0 %). Толькі 3,4 % сялян Віленскай губерні паходзілі з іншых губерняў і нават 163 (менш 0,1 %) з іх былі ўраджэнцамі замежных дзяржаў (гл. дадатак, табл. Г4). Вызначаныя параметры тэрытарыяльнай мабільнасці прадстаўнікоў розных саслоўяў Віленскай губерні прыняцова не адрозніваюцца ад аналагічных паказчыкаў па Віцебскай губерні. З гэтай агаворкай на статыстычную пагрэшнасць атрыманыя даныя можна экстрапаляваць на ўсю тэрыторыю Беларусі.

У Віцебскай губерні 87 % ад агульнай колькасці насельніцтва складалі мясцовыя ўраджэнцы, 5,3 % — тыя, хто на працягу свайго жыцця перасяліўся з аднаго паведа ў другі ў межах роднай губерні, 7,6 % — ураджэнцы іншых губерняў Расійскай імперыі і 0,1 % — іншых дзяржаў (гл. дадатак, табл. Г5). Найбольшую ступень тэрытарыяльнай мабільнасці ў Віцебскай губерні, як і ў Віленскай, прадэманстравалі асобы духоўнага звання і ганаровыя грамадзяне. Сярод першых налічвалася 40,6 % мясцовых ураджэнцаў і 46,1 % мігрантаў унутры губерні, у ліку другіх — 43,9 % мясцовых ураджэнцаў і 28,2 % выхадцаў з іншых паведаў Віцебскай губерні (гл. дадатак, табл. Г5). Варта звярнуць увагу на тое, што ў Віцебскай губерні была большай у параўнанні з Віленскай удзельная вага сярод прадстаўнікоў усіх саслоўяў ураджэнцаў роднай губерні (мясцовых ураджэнцаў і ўраджэнцаў іншых паведаў губерні): сярод спадчынных дваран — 71,6 %, асабістых дваран — 66,5, духавенства — 86,7, ганаровых грамадзян — 72,1, купцоў — 76,9, мяшчан — 85,9, сялян — 94,7 %.

Баланс міграцыі рабочых (суадносіны прытоку ў губерню рабочых з іншых рэгіёнаў імперыі і колькасці наёмных работнікаў — ураджэнцаў губерні, якія жылі па-за яе межамі) для беларускіх губерняў быў, паводле даных перапісу насельніцтва 1897 г., адмоўным: у Мінскай — 8283 чалавекі, у Гродзенскай — 10 005 чалавек, у Віленскай — 13 301 чалавек, Магілёўскай — 19 986 чалавек, Віцебскай — 20 832 чалавекі [617, с. 205]. У той жа час удзельная вага немясцовых ураджэнцаў сярод рабочых, занятых у прамысловасці, на транспарце і ў гандлі, у Мінскай губерні складала 19,2 %, Гродзенскай — 15,2, Віленскай — 21,2, Магілёўскай — 19,6, Віцебскай — 23,1 % [617, с. 208]. Сярод рабочых у Расійскай імперыі немясцовыя ўраджэнцы складалі 29,1 %, у тым ліку сярод мужчын — 31,6, жанчын — 23,6 %. Тэрытарыяльная мабільнасць наёмных работнікаў у Расійскай імперыі пераўзыходзіла аналагічныя паказчыкі ў краінах Заходняй Еўропы і была супастаўнай з яе ўзроўнем у ЗША [617, с. 76].

Сяляне, якія перасяляліся на пастаяннае месца жыхарства ў горад, вельмі часта не парывалі сваю сувязь з вёскай і сельскай гаспадаркай. Перапісам насельніцтва 1897 г. на тэрыторыі 35 павеатаў Беларусі было зафіксавана каля 212 тыс. сялян (4,2 % ад іх агульнай колькасці), якія былі немясцовымі ўраджэнцамі. У іх ліку найбольш было ўраджэнцаў іншых павеатаў той жа губерні — 106,5 тыс. чалавек (50,3 % ад агульнай колькасці немясцовых сялян). Выхадцаў з суседніх беларускіх губерняў налічвалася каля 54,7 тыс. чалавек (25,8 %), а з іншых рэгіёнаў Расійскай імперыі — 50,7 тыс. чалавек (23,9 %) [492, с. 54]. Прыведзеныя лічбы дастаткова выразна сведчаць, што перасяленні сельскіх жыхароў на тэрыторыю Беларусі ў першыя паслярэформенныя дзесяцігоддзі адбываліся ў нязначных памерах. Міграцыі беларускага сялянства ў іншыя рэгіёны Расійскай імперыі і за яе межы былі ў гэты час значна большымі.

Перасяленні з іншых рэгіёнаў на тэрыторыю Беларусі. Пасля падаўлення паўстання 1863 г. на вольныя казённые землі перасялялі з мэтай умацавання ўрадавых пазіцый рускіх сялян, пераважна старавераў. У перыяд з 1863 па 1865 г. на тэрыторыі Беларусі і Літвы было выдзелена 55,3 тыс. дзесяцін зямлі для ўладкавання 3736 сямей перасяленцаў [106, с. 128]. Яны размешчаны былі пераважна ў Віленскай і Ковенскай губернях і не мелі права вольна распараджацца выдзеленай зямлёй, прадаваць яе навакольным сялянам-католікам. 18 лістапада 1888 г. Аляксандр III падтрымаў прапановы ўрада па арганізацыі мерапрыемстваў, накіраваных на перасяленне на тэрыторыю Беларусі сялян з велікарускіх губерняў [82, с. 48]. Першыя перасяленцы з прыбалтыйскіх губерняў з'явіліся на тэрыторыі Беларусі ў пачатку 60-х гг. XIX ст., найперш па запрашэнні мясцовых па-

мешчыкаў у якасці арандатараў. Напрыклад, у 1860 г. памешчык А. Васілеўскі запрасіў у Вепранскі маёнтак Чэрыкаўскага павета Магілёўскай губерні 10 сямей латышоў з Лігізерскай воласці Курляндскай губерні [627, с. 91]. У 1877—1887 гг. сярод перасяленцаў на тэрыторыю Віцебскай губерні 51,5 % складалі латышы, 16,9 % — літоўцы [627, с. 100]. У сярэдзіне XIX ст. на тэрыторыі Беларусі налічвалася каля 4 тыс. нямецкіх перасяленцаў. У Мінску немцы складалі прыблізна 1,8 % насельніцтва. У заходняй частцы Палесся таксама існавалі пасяленні нямецкіх каланістаў, у буйнейшым з іх — Нейдорфе, было звыш 1,1 тыс. жыхароў [614, с. 92].

Паводле даных перапісу насельніцтва 1897 г., у складзе насельніцтва Мінскай губерні параўнальна высокай была прысутнасць выхадцаў з Валынскай (5706 чалавек), Чарнігаўскай (4708 чалавек), Ковенскай (4096 чалавек), Кіеўскай (2388 чалавек), Курляндскай (1432 чалавекі), Смаленскай (1364 чалавекі), Маскоўскай (1185 чалавек), Пскоўскай (2005 чалавек), Саратаўскай (1229 чалавек) і Сібірскай (1097 чалавек) губерняў [504, с. 42—49]. Сярод ураджэнцаў апошніх трох губерняў асноўную частку складалі мужчыны, пражывалі яны пераважна ў Мінску і Бабруйску, хутчэй за ўсё гэта былі служачыя, найперш вайскоўцы. Дарэчы, выхадцы з велікарускіх губерняў пражывалі пераважна ў гарадах, з астатніх рэгіёнаў Расійскай імперыі — у сельскай мясцовасці. Сярод жыхароў Мінскай губерні налічвалася 2430 (2,3 % ад агульнай колькасці немясцовых ураджэнцаў) выхадцаў з замежных краін. Асноўная колькасць іх (76 %) пражывала ў сельскай мясцовасці. Ураджэнцы іншых краін паходзілі пераважна з Прусіі (958 чалавек) і Аўстра-Венгрыі (693 чалавекі) [504, с. 42—49]. Варта згадаць, што ў 1865 г. толькі ў Мінскім павеце пражывалі 279 замежных грамадзян, з якіх асноўная частка займалася земляробствам (212 чалавек). Акрамя таго, замежныя грамадзяне былі занятыя гандлем (43 чалавекі), выхаваўчай дзейнасцю (9 чалавек), знаходзіліся ва ўслужэнні (15 чалавек) [314, л. 284аб].

У Магілёўскай губерні налічвалася параўнальна няшмат выхадцаў з іншых дзяржаў — 588 чалавек (0,8 % ад агульнай колькасці немясцовых ураджэнцаў). Найбольшую колькасць сярод іх складалі выхадцы з Прусіі (301 чалавек) і Аўстра-Венгрыі (70 чалавек). Каля 60 % ураджэнцаў іншых краін пражывала тут у сельскай мясцовасці. Сярод насельніцтва Магілёўскай губерні больш за іншых немясцовых ураджэнцаў налічвалася, акрамя беларускіх, выхадцаў з Чарнігаўскай (8604 чалавекі), Ковенскай (4373 чалавекі), Смаленскай (4309 чалавек) губерняў [398, с. 124—141].

Сярод замежных ураджэнцаў Віленскай губерні (1668 чалавек) традыцыйна пераважалі выхадцы з Прусіі і іншых германскіх зямель (1106 чалавек) і Аўстра-Венгрыі (241 чалавек). Большая частка іх (53,8 %) пражыва-

ла ў гарадах, што не было характэрным для астатніх беларускіх губерняў. Каля 7,3 % (7067 чалавек) немясцовых ураджэнцаў Віленскай губерні паходзіла з прывісленскіх губерняў (перш за ўсё, Сувалкаўскай губерні). Самую вялікую колькасць выхадцаў з іншых рэгіёнаў склалі ўраджэнцы суседняй Ковенскай (19 222 чалавекі) губерні [398, с. 124—141]. Ураджэнцы велікарускіх губерняў былі сканцэнтраваны ў гарадах і найперш Вільні, сярод іх пераважалі мужчыны і гэта, хутчэй за ўсё, былі веннаслужачыя. Калі звязіць разгляд па Віленскай губерні да 4 беларускіх паветаў, то ў іх межах немясцовыя ўраджэнцы складалі 3,4 % ад колькасці насельніцтва. Гэты паказчык адчувальна меншы за сярэдні па губерні. У той жа час удзельная вага выхадцаў з беларускіх губерняў сярод немясцовых ураджэнцаў была амаль удвая вышэй (63,7 %) на тэрыторыі беларускіх паветаў, чым па губерні ў цэлым. Даныя паказчыкі сведчаць аб меншай іх уключанасці ў міграцыйныя працэсы на агульнагубернскім узроўні.

У Віцебскай губерні немясцовыя ўраджэнцы прыкладна пароўну размяркоўваліся па гарадах і сельскай мясцовасці губерні. Найбольшая колькасць іх паходзіла з суседніх Курляндскай (17 519 чалавек), Ліфляндскай (17 285 чалавек), Ковенскай (14 698 чалавек), Пскоўскай (7040 чалавек) губерняў [398, с. 124—141]. Накірунак міграцыйных патокаў у значнай ступені характарызаваў устойлівыя эканамічныя сувязі. Параўнальна няшмат у Віцебскай губерні налічвалася выхадцаў з іншых дзяржаў — 243 чалавекі, больш паловы якіх паходзіла з Германіі.

У Гродзенскай губерні на мяжы XIX—XX стст. была зарэгістравана вялікая колькасць ураджэнцаў, акрамя беларускіх, Валынскай (6647 чалавек) губерні. Тут налічвалася 2943 выхадцаў з іншых дзяржаў, асноўная частка паходзіла з Прусіі і іншых германскіх зямель — 2063 чалавекі (70,1 %) [398, с. 124—141]. Адносна шмат пражывала ў Гродзенскай губерні выхадцаў з прывісленскіх губерняў — 27 195 чалавек (24,0 % ад агульнай колькасці немясцовых ураджэнцаў), перш за ўсё з Ломжынскай, Сядлецкай і Варшаўскай губерняў. Наогул, у беларускіх губернях было зарэгістравана 7872 выхадцаў з замежных краін. Амаль 62 % іх пражывала ў сельскай мясцовасці.

Адыходніцтва ўяўляла сабой часовую занятасць сельскіх жыхароў за межамі ўласнай гаспадаркі, у тым ліку наёмную працу ў гарадах, работу на прамысловых і сельскагаспадарчых прадпрыемствах уласнага ці іншых рэгіёнаў краіны, часовы адыход на працу за мяжу [106, с. 194—195]. Адыходныя промыслы адрозніваліся хаатычнасцю штогадовага руху рабочых на падставе чутак аб магчымых заробках, неадпаведнасцю сезонных хваль міграцый стану рынку працоўнай сілы [617, с. 82]. Адыход, які дазваляў

сялянам знаёміцца з новымі мясцовасцямі, нярэдка рыхтаваў аснову для перасялення на пастаяннае месца жыхарства. Часовы адыход і перасяленне на пастаяннае месца жыхарства адпостроўвалі адзіны па сваёй аснове працэс пашырэння тэрытарыяльнай мабільнасці насельніцтва, што было характэрна для буржуазнага грамадства.

У 60-я гг. XIX ст. найбольшае распаўсюджанне адыходніцтва атрымала ў Віцебскай і Магілёўскай губернях, а ў канцы стагоддзя ахапіла таксама і Гродзенскую губерню [106, с. 195]. Паводле падлікаў В. Панюціча, сярод 361 абследаванай у пачатку 70-х гг. XIX ст. воласці Беларусі ў 242 (67 %) былі пашыраны адыходныя промыслы. Найбольш распаўсюджанымі сярод іх былі лесасплаў і рамізніцкі промысел [486, с. 59]. Сярод сялян-адыходнікаў пераважалі мужчыны. Па сваім характары адыходныя промыслы падзяляліся на земляробчыя і неземляробчыя. Да ліку першых адносіліся сезонныя сельскагаспадарчыя работы, да другіх — праца ў сферах прамысловасці, будаўніцтва, гандлю, абслугоўвання. Неземляробчы адыход адрозніваўся ад земляробчага большай працягласцю і меншай залежнасцю ад сезонных умоў. Беларускія губерні па памерах пашырэння адыходных промыслаў адставалі ў параўнанні з іншымі рэгіёнамі Расійскай імперыі. У першыя паслярэформенныя дзесяцігоддзі на іх прыпадала каля 5 % ад агульнай колькасці адыходнікаў у еўрапейскай частцы імперыі, у той час, калі сельскае насельніцтва складала 7,5 % вясковых жыхароў Еўрапейскай Расіі [106, с. 197]. Недастатковыя памеры пашырэння адыходніцтва ў Беларусі В. Панюціч тлумачыў перанаселенасцю мясцовых гарадоў і мястэчак, параўнальнай аддаленасцю беларускіх губерняў ад важнейшых рынкаў найму, невысокім узроўнем кваліфікацыі адыходнікаў і слабымі традыцыямі адыходу [492, с. 58].

У беларускіх губернях адыходнікамі выбіралася ў 1861—1870 гг. штогод 60,8 тыс. пашпартоў тэрмінам да аднаго года, у 1871—1880 гг. — 144,9 тыс. пашпартоў, у 1881—1890 гг. — 259,1 тыс., у 1891—1900 гг. — 405,2 тыс., у 1902 г. — 534,2 тыс., у 1906—1910 гг. — 610,7 тыс. пашпартоў [486, с. 71]. За перыяд з 1906 па 1910 г. у Віцебскай губерні ў сярэднім за год выдавалася 109 кароткатэрміновых пашпартоў на 1000 жыхароў, у Магілёўскай — 91, Віленскай — 55, Гродзенскай — 50, Мінскай — 41 пашпарт. У губернях еўрапейскай часткі Расійскай імперыі ў гэты час выдавалася ў сярэднім 94 кароткатэрміновыя пашпарты на 1000 жыхароў [553, с. 328—329]. Варта згадаць, што колькасць выданных дакументаў не вызначала цалкам лік насельніцтва, якое накіравалася на адыходныя промыслы. У пашпарт часта ўносіліся жонка, калі яна накіроўвалася на промыслы разам з мужам, а таксама дзеці і часам сваякі [179, с. 236]. На працягу

другой паловы першага дзесяцігоддзя XX ст. назіралася тэндэнцыя скарачэння выдачы адыходнікам кароткатэрміновых пашпартоў у Віленскай і Гродзенскай губернях, што было звязана з ростам тут працоўнай эміграцыі за мяжу [486, с. 82]. У пачатку XX ст. адыходнымі промысламі было занята 6,5 % сельскага насельніцтва Беларусі, а з улікам толькі працаздольнай яго часткі — каля 13 % [486, с. 72].

Найбольш значным развіццём земляробчых адыходных промыслаў вылучаліся ў 60—90-я гг. XIX ст. Мінская і Магілёўская губерні, дзе сяляне, якія накіроўваліся на сельскагаспадарчыя работы, выбіралі каля паловы выдадзеных у той час пашпартоў [486, с. 96]. Такое становішча было звязана з блізкасцю Мінскай і Магілёўскай губерняў да важнейшых рынкаў сельскагаспадарчага найму — паўднёвых і паўднёва-заходніх губерняў. Адыходнымі промысламі ў пачатку 80-х гг. XIX ст. было занята 17 055 сельскіх жыхароў Магілёўскай губерні, якія разам заробілі амаль 617 тыс. руб. [455, с. 514]. Усяго прамысловымі заняткамі ў Магілёўскай губерні ў гэты час было занята 71 151 сялян [455, с. 530—531].

У Віленскай і Віцебскай губернях у структуры адыходных промыслаў пераважалі несельскагаспадарчыя работы. Пашпарты, якія выдаваліся сялянам, занятым на неземляробчых промыслах, складалі ў сярэднім за 60—90-я гг. 2/3 ад агульнай колькасці выдадзеных у названых губернях пашпартоў. Гэта з'ява тлумачыцца склаўшыміся мясцовымі традыцыямі занятасці, а таксама большай прывязанасцю ў той час Віленскай і Віцебскай губерняў да растучых рынкаў працы больш развітых у прамысловых адносінах Прыбалтыкі і Пецярбургскай губерні [486, с. 97]. Прамежкавае становішча паміж названымі групамі губерняў займала Гродзенская губерня, дзе дынамічна развіваўся ў 70—80-я гг. адыход на сельскагаспадарчыя работы, але тым не менш тут неземляробчыя промыслы па памерах свайго развіцця пераважалі. У канцы XIX ст. па ўсіх беларускіх губернях скарацілася ўдзельная вага адыходу на сельскагаспадарчыя работы ў агульнай структуры промыслаў [486, с. 98]. Такая тэндэнцыя знайшла працяг у пачатку XX ст. Сярэдняя працягласць адыходу сялян Віцебскай губерні складала 5,5 месяца ў год, Магілёўскай — 5 месяцаў, Мінскай — 4,7 месяца, Гродзенскай — 4,9 месяца, Віленскай — 5,9 месяца ў год [617, с. 142]. М. Доўнар-Запольскі звярнуў увагу на Віцебскую губерню, дзе і заможныя гаспадаркі не адмаўляліся ад адыходных промыслаў. У 1907 г. 41,2 % сялянскіх гаспадарак тут былі занятыя промысламі [553, с. 308]. Колькасць сельскіх жыхароў-прамыславікоў складала 10,5 % усяго насельніцтва і 30,1 % ад колькасці працаздольных мужчын Віцебскай губерні [553, с. 310]. У гэты час у Віцебскай губерні налічвалася 115,6 тыс. сельскіх жыхароў,

якія былі заняты промысламі, з іх 31,6 тыс. чалавек (27,3 %) — мясцовымі промысламі, 84,0 тыс. чалавек (72,7 %) — адыходнымі. Сярод губерняў еўрапейскай часткі Расійскай імперыі, дзе былі праведзены падворныя абследаванні, менавіта ў Віцебскай губерні найбольш была пашырана адыходная форма промыслаў [553, с. 405].

На лакальным узроўні часта істотна адрозніваўся ўзровень развіцця промыславых заняткаў сярод сельскага насельніцтва, нават на тэрыторыі адной губерні ці павета. У прыватнасці, на пасяджэнні ігуменскай раскладачнай прысутнасці ад 12 лістапада 1912 г. адзначалася слабае развіццё адыходных промыслаў у павеце. Толькі нязначная частка насельніцтва тут накіроўвалася на заробкі ў Мінск [122, л. 86]. У той жа час мінскай павятовай раскладачнай прысутнасцю канстатавалася, што 11,8 % сялян рабочага ўзросту мелі дадатковыя заробкі. Аднак павятовая прысутнасць лічыла гэтыя даныя зніжанымі. У сапраўднасці промысламі былі заняты больш паловы сельскага насельніцтва [122, л. 14 аб — 15]. Пашырэнне промыславых заняткаў не было раўнамерным унутры Слуцкага павета. Раманаўскае валасное праўленне паведамляла ў 1899 г. падатковаму інспектару, што мясцовыя сяляне промысламі і рамёствамі не займаюцца, на часовыя заробкі накіроўваюцца ў час жніва і сенакосу і не за грашовое ўзнагароджанне, а за аплату сельскагаспадарчай прадукцыі [335, л. 37 аб.]. Бабруйскі падатковы інспектар у сваёй справаздачы за 1900 г. адзначаў, што саматужныя промыслы ў павеце слаба развіты [465, л. 16 аб — 17]. У Барысаўскім павеце ў 1908 г. нешматлікія сяляне накіроўваліся на лесасплаў і падзённыя заробкі ў Кранштат, Рыгу і Адэсу. Нязначныя памеры адыходных промыслаў атрымалі сярод сялян Мазырскага, Пінскага, Рэчыцкага паветаў, а ў Навагрудскім, наадварот, праз малазямелле сялян яны мелі істотнае пашырэнне [311, л. 436 аб., 448, 456 аб., 466, 475 аб., 485 аб., 496 аб., 511 аб.].

Адыходныя промыслы прыносілі не толькі пэўны грашовы прыбытак, але суправаджаліся пазнаннем сялянамі іншых традыцый, ладу жыцця, пашыралі іх светапогляд. Часам гэта пазнанне было звязана не з самымі становачымі бакамі жыцця. І. Гарбачэўскі адзначаў у сваім апісанні Лепельскага павета Віцебскай губерні, што сотні муляраў з Кубліцкай і Гутаўскай валасцей накіроўваліся на працу ў Рыгу і Мітаву, адкуль вярталіся з добрым заробкам, але, на жаль, нярэдка прывозілі і венерычныя захворванні [111, с. 18].

У кароткім аглядзе аб эканамічным становішчы за 1913 г. падатковы інспектар другога ўчастка Слонімскага павета адзначаў ва ўмовах растучага малазямелля і невысокай урадлівасці глеб вялікую ролю ў фарміра-

ванні сялянскіх бюджэтаў адыходных промыслаў. На тэрыторыі яго ўчастка лесараспрацоўкамі былі заняты да 6 тыс. чалавек, якія сумарна зарабілі ў 1913 г. да 150 тыс. руб., працай па найме ў памешчыцкіх эканоміях — да 4,4 тыс. чалавек (каля 54 тыс. руб.), на мясцовых фабрыках і заводах — каля 0,9 тыс. сялян (90 тыс. руб.), на чыгунцы, рыбнай лоўляй, саматужнымі промысламі — 0,8 тыс. чалавек (да 24 тыс. руб.), на земляных работах пры пабудове чыгунак, шасейных дарог — 4,8 тыс. чалавек (да 310 тыс. руб.), зімовымі адыходнымі промысламі — каля 1,2 тыс. чалавек (50 тыс. руб.) [400, л. 45—46]. Паводле падлікаў падатковага інспектара, за 1913 г. сялянамі на яго ўчастку праз мясцовыя промыслы ўдалося зарабіць 336 тыс. руб., а праз адыходныя ў межах Расійскай імперыі — 360,4 тыс. руб. Прычым неземляробчымі промысламі было занята каля 17 тыс. сялян, на 2 тыс. больш, чым у 1912 г. Акрамя таго, з 1906 г. у павеце пачаў развівацца эміграцыйны рух у Амерыку. У 1913 г. туды на часовыя заробкі накіравалася больш 1,5 тыс. сялян, у Аўстралію — 4 чалавекі. За мінулыя гады ў Амерыку выехала на заробкі каля 1,0 тыс. чалавек, у Аўстралію — 3 чалавекі. У 1913 г. з Амерыкі сяляне, выехаўшыя на заробкі, прыслалі каля 160 тыс. руб., што на 100 тыс. руб. больш, чым у 1912 г. [400, л. 45—46]. Для параўнання ў справядзачы за 1911 г. падатковы інспектар другога ўчастка Слонімскага павета паведамляў, што тут лесасплавам было занята 4000 чалавек, наймам у памешчыцкіх эканоміях — каля 4000 чалавек, працай на мясцовых фабрыках і заводах — каля 1000 сялян. Сярод тых, хто займаўся адыходнымі промысламі, 3928 чалавек знайшлі сабе прымяненне на земляных работах, каля 1000 чалавек — на зімовых промыслах. З другога ўчастка Слонімскага павета ў Сібір перасялілася 68 чалавек, на працу ў Амерыку выехала за год 374 чалавекі [399, л. 26—27]. Жыхарам Гродзенскага павета ў 1908 г. было выдадзена 2142 пашпарты, прычым толькі невялікая частка была выкарыстана для эміграцыі і перасялення ў Сібір [429, л. 2—13].

Перасяленні ў Сібір і на Далёкі Усход. Сельскія жыхары перасяляліся ў Сібір і на Далёкі Усход, як правіла, на пастаяннае жыхарства, што адрознівала гэты накірунак міграцыі ад механічнага руху насельніцтва ў межах еўрапейскай часткі Расійскай імперыі, які насіў пераважна характар часовага адыходу на заробкі. Разгортванне міграцый беларускага сялянства за Урал прыпадае на час, калі расійскі ўрад перайшоў да заахвочвальных мерапрыемстваў у перасяленчай палітыцы. Да гэтага этапу міграцыі на ўсход краіны на тэрыторыі Беларусі не мелі масавага характару, разгортваліся час ад часу, як правіла пашыраючыся на некалькі суседніх паветаў, прычым пад уздзеяннем чутак і агітацыі. Аграрныя міграцыі ў Сібір ахоп-

лівалі пераважна рускае, беларускае і ўкраінскае сялянства, і гэта адпавядала стратэгічным мэтам расійскага ўрада ў азіяцкай частцы краіны, накіраванай на ўмацаванне пазіцый дзяржавы ў гэтым напрамку.

У сувязі з падарэннем у падтрымцы і ўдзелам у паўстанні 1863 г. былі высланы многія з тых, хто паставіўся прыхільна да нацыянальна-вызваленчага руху. З Мінскай губерні планавалася выселіць у Сібір 218 шляхецкіх двароў. Колькі іх было выслана з беларускіх губерняў, дакладна невядома. Толькі ў Ігуменскім павеце ў снежні 1863 г. прызначаліся для высялення 148 сямей, пераважна засяянкавай і чыншавай шляхты [277, с. 6]. На мяжы XIX—XX стст. многія шляхціцы ў пошуках зямельнага ўладкавання накіраваліся на ўсход Расійскай імперыі. Сяліліся часта дастаткова кампактна. Толькі ў Сядзельцкай воласці Траскага павета Табольскай губерні выхадцамі з Беларусі былі заснаваны пасяленні Багданаўка, Вазнясенка, Грынявічы, Мінск-Дваранскае [277, с. 5]. Шляхціцы імкнуліся пасяляцца асобна, захоўваюць сваю сацыяльную адметнасць.

У 1885—1895 гг. з беларускіх губерняў у Сібір перасялілася 3939 выхадцаў з беларускіх губерняў [82, с. 74—75]. Найбольш шматлікая група перасяленцаў была з Віцебскай губерні (1588 чалавек), 698 — з Магілёўскай, 674 — з Гродзенскай, 644 — з Мінскай, 325 чалавек — з Віленскай. Па гадах сітуацыя была нераўнамернай. У канцы XIX ст. Беларусь вызначалася ўзроўнем пашырэння перасяленчага руху ніжэйшым за сярэдні па імперыі [106, с. 205].

Наогул па Расійскай імперыі больш заўважны наплыў сялян, якія перасяляліся за Урал, назіраўся з пачатку 80-х гг. XIX ст. Да гэтага часу спробы каланізацыі Сібіры далёка не заўсёды былі паспяховымі, паколькі не ўсім перасяленцам удавалася ўладкавацца на месцах [185, с. XXVI]. Па колькасці перасяленцаў у Сібір першыя пазіцыі з 80-х гг. XIX ст. да 1912 г. захоўвалі маларасійскія, новарасійскія і сумежныя з імі чарназёмныя губерні, асабліва Палтаўская, Курская, Екацярынаслаўская, Херсонская, Харкаўская, Кіеўская, Чарнігаўская, Варонежская і інш. [606, аддз. II, с. 13]. На працягу дзесяцігоддзя з 1894 па 1903 г. паступова скарачаецца каланізацыйная плынь з чарназёмных губерняў (Курская, Тамбоўская, Пензенская, Арлоўская, Чарнігаўская, Тульская, Разанская, Палтаўская, Харкаўская, Варонежская губерні), якія, аднак, вылучылі больш паловы перасяленцаў ва ўсходнія раёны дзяржавы. За гэты ж час сумарна ў 2,9 раза вырас перасяленчы рух з Кіеўскай, Падольскай і Валынскай губерняў. Пазітыўную дынаміку ў гэтым накірунку праявілі таксама і беларускія губерні, асабліва Магілёўская і Віцебская, дзе сумарна перасяленчы рух вырас у 2,2 раза [185, с. XXXVIII—XXXIX]. Традыцыйныя раёны выхаду

страчаюць сваё ранейшае значэнне, у тым ліку праз інтэнсіфікацыю прамысловага будаўніцтва ў расійскім цэнтры. У 1907 г. 68 % перасяленцаў з еўрапейскай часткі Расійскай імперыі далі Чарнігаўская, Магілёўская, Кіеўская, Палтаўская, Варонежская, Віцебская, Харкаўская, Мінская, Тамбоўская, Арлоўская і Курская губерні [185, с. XL].

З 1885 г. праводзілася рэгістрацыя перасяленцаў у двух галоўных пунктах іх руху — у Цюмені і Чалябінску, пазней толькі ў апошнім [185, с. XXIV—XXV]. У 1896—1907 гг. з беларускіх губерняў, паводле перасяленчай рэгістрацыі ў Чалябінску, накіравалася ў Сібір 278 124 чалавекі. Пераважную частку перасяленцаў далі Магілёўская (104 714 чалавек) і Віцебская (84 256 чалавек) губерні (гл. дадатак, табл. Г6). Па колькасці мігрантаў за абазначаны перыяд Магілёўская губерня займала трэцюю пазіцыю ў Расійскай імперыі пасля Палтаўскай (162 485 чалавек) і Чарнігаўскай (146 043 чалавекі) губерняў [185, с. LXIV—LXV]. Найбольш слабай актыўнасцю вызначаўся перасяленчы рух у 1904—1905 гг., калі ішла Руска-японская вайна, і выключна інтэнсіўным у 1907 г. У гэты год перасяленчы рух ахапіў амаль 0,9 % насельніцтва беларускіх губерняў, а за 1896—1907 гг. — у сярэднім каля 0,25 % штогод.

У 1908 г. Магілёўская губерня выйшла на другую пазіцыю ў Расійскай імперыі па колькасці перасяленцаў у Сібір (48 638 чалавек) пасля Палтаўскай (53 657 перасяленцаў) [186, с. 101]. Віцебская (24 465 перасяленцаў) і Мінская (21 285 перасяленцаў) губерні займалі адпаведна дзясятую і дванаццатую пазіцыі. Астатнія беларускія губерні далі менш чым па 4 тыс. перасяленцаў кожная.

У справаздачы віцебскага губернатара за 1896 г. адзначалася: «Перасяленчы рух, які пачаўся ў Віцебскай губерні з восені 1894 г., у справаздачным годзе ахапіў амаль усю губерню і набыў масавы характар». Вельмі многія з сялян, тайна распрадаўшы маёмасць, накіроўваліся на бліжэйшыя чыгуначныя станцыі. Партыі такіх самавольных перасяленцаў часам бывалі настолькі значнымі, што мясцовая паліцыя нярэдка была не ў стане спыніць іх рух. Пры затрыманні такіх перасяленцаў былі выпадкі даволі буйных сутыкненняў з паліцыяй [31, с. 136—137]. У Полацкім павеце быў арыштаваны селянін Спірыдзёнак, які наладзіў тайнае перасяленчае бюро. Найбольш дзейснай мерай супраць магчымых перасяленняў аказалася пасылка сялянамі хадакоў, якія па вяртанні раскрылі беспадстаўнасць спадзяванняў мясцовых жыхароў на жыццё на новым месцы [119, с. 815—816]. У справаздачы магілёўскага губернатара за 1896 г. адзначалася раптоўнае і моцнае пашырэнне перасяленчага руху. Ужо ў канцы 1895 г. пад уплывам чутак з суседніх Смаленскай і Чарнігаўскай губерняў з'явілася

вялікая колькасць хадайніцтваў сялян аб перасяленні ў Сібір. Першапачаткова просьбы накіроўваліся з Быхаўскага і Рагачоўскага паветаў, а пазней і з іншых, а таксама суседніх раёнаў Віцебскай губерні [119, с. 811]. Чуткі толькі актывізавалі перасяленчы рух, а прычыны яго, як адзначалася раней, былі значна глыбей. Жыццёвыя перспектывы ў кожнага перасяленца былі часта вельмі розныя. Напрыклад, адстаўны салдат з Ігуменскага павета Я. Мініч хадайнічаў у 1884 г. перад мясцовымі ўладамі аб магчымасці перасяліцца ва Усурыйскі край. Сваю просьбу ён тлумачыў недастатковасцю зямлі (1 дзесяціна агарода) для яго вялікай сям’і (жонка і 9 дзяцей). Уладамі было ўстаноўлена, што Я. Мініч меў яшчэ 9 дзесяцін зямлі, якія ён атрымаў ад бацькі. Двойчы атрымаўшы адмову, Я. Мініч накіраваўся разам з сям’ёй у Адэсу, распрадаўшы маёмасць і маючы надзею парыходам дабрацца да Уладзівастока. У Адэсе ён быў арыштаваны і накіраваны разам з сям’ёй па этапе на радзіму [459, л. 243, 291—293]. Селянін Ваўкавыскага павета Ф. Дарошчык скардзіўся, што атрымаў пасведчанне на перасяленне, накіраваўся хадаком, каб даведацца аб мясцовых умовах жыцця, вярнуўся за сям’ёй, але ўлады ўжо не дазволілі перасяленне [158, л. 171]. Селянін таго ж павета С. Шыманец накіраваў 2 мая 1895 г. скаргу ўладам аб тым, што яму не дазваляюць перасяліцца ў Сібір. Яго бацька ўжо выехаў за Урал, калі ён сам знаходзіўся на заробках на лесасплаве. Прычым бацька прадаў усю маёмасць, і С. Шыманец застаўся без сродкаў да існавання [157, л. 141]. Гродзенская губернская па сялянскіх справах прысутнасць адзначала 2 сакавіка 1898 г., што дазвол на перасяленне даваўся тым сем’ям, якія валодалі не толькі сродкамі на стварэнне гаспадаркі на новым месцы, але і неабходнай колькасцю рабочых рук [157, л. 224]. У 90-я гг. XIX ст. шэраг сялян Гродзенскай губерні звярталіся з просьбай да губернатара перасяліць іх за казённы кошт ці на льготных умовах у Сібір. Прычына — незадавальняючае матэрыяльнае становішча і немагчымасць пракарміць сям’ю [150, л. 6]. У справаздачы гродзенскага губернатара за 1904 г. адзначалася, што перасяленчы рух ў губерні пачаўся ў 1896—1897 гг. У 1902 г. атрымалі дазвол на перасяленне ў Сібір і іншыя рэгіёны Расійскай імперыі 530 чалавек, акрамя таго, 37 чалавек накіраваліся туды самавольна [179, с. 671]. Аднак нават тыя, хто атрымаў дазвол накіраваць сваіх прадстаўнікоў за Урал, далёка не ўсе вырашылі пакідаць родныя мясціны. У прыватнасці, у канцы XIX ст. з ліку хадакоў з аднаго толькі першага міравога ўчастка Ваўкавыскага павета, якія адмовіліся перасяліцца ў Сібір, 56 хадакоў не задаволілі кліматычныя ўмовы Сібіры, 5 — бытавыя ўмовы ў месцы перасялення, 7 — па прычыне нязгоды членаў сямей, 37 — недахопу сродкаў для перасялення, 11 — нядобрых чутак

аб жыцці ў Сібіры, 9 — адсутнасці падыходзячага кавалка зямлі, адсутнасці касцёла, 6 — змен у сямейным становішчы і г. д. [65, л. 323—324].

У 1896 г. з Мінскай губерні перасялілася ў Сібір 822 чалавекі, у 1897 г. — 989 чалавек, 1898 г. — 5449 чалавек, 1899 г. — 2504 чалавекі, 1900 г. — 5113 чалавек [377, л. 15—16]. У сакавіку 1897 г. з Рэчыцкага павета самавольна перасяліліся ў Сібір 7 сялян. З іх трое вярнуліся назад, пабываўшы ў Акмалінскай вобласці і зразумеўшы, што прыдатных зямель там таксама не хапае і падстаў для перасялення няма. Двое іншых сялян, даехаўшы да Курска, вярнуліся назад, калі даведаліся аб нястачы добрых зямель у месцы высялення. Улады Мінскай губерні ў той час адзначалі, што пад уплывам чутак імкненне сялян да міграцыі пачало памяншацца [79, л. 127—128]. Многія малазямельныя вясковыя жыхары на мяжы XIX—XX стст. звярталіся за дазвалам перасяліцца на ўскраінныя землі Расійскай імперыі. Так, селянін Мінскага павета І. Шымановіч разам з сям’ёй з 2 мужчын і 4 жанчын, прычым двое з іх былі працаздольнага ўзросту, у 1897 г. звярнуўся за дазвалам накіраваць хадакоў у Сібір, але атрымаў адмову. І. Шымановіч меў 2 дзесяціны зямлі, 2 кані, 2 галавы буйной рагатай жывёлы. Агульны кошт яго гаспадаркі складаў 134 руб. Яго ж зямляк, А. Шымановіч, атрымаў дазвол накіраваць хадака ў Сібір. Сям’я А. Шымановіча складалася з 6 мужчын і 6 жанчын, прычым 5 з іх былі працаздольнага ўзросту. У яго распараджэнні было 3 дзесяціны зямлі, 1 конь і 4 галавы буйной рагатай жывёлы. Агульны кошт гаспадаркі А. Шымановіча складаў 256 руб. [74, л. 3]. Беззямельны жыхар в. Плябовічы і ў той жа час мінскі мешчанін Я. Браковіч меў сям’ю з 3 мужчын і 4 жанчын (2 працаздольных). Кошт яго гаспадаркі ацэньваўся ў 63 руб. Акрамя таго, Я. Браковіч меў наяўнымі 200 руб., але яму было адмоўлена ў перасяленні [74, л. 3—4].

З 1897 да 1903 г. з беларускіх губерняў выехала 154 246 чалавек [184, с. 128]. У апошнія гады XIX ст. істотна павялічылася ўдзельная вага выхадцаў з беларускіх губерняў у агульнай каланізацыйнай плыні ў Сібір. Удзельная вага перасяленцаў Віленскай, Віцебскай, Гродзенскай, Мінскай, Магілёўскай і Ковенскай губерняў, якая да 1895 г. складала менш 1 % ад агульнай колькасці сібірскіх перасяленцаў, павялічылася ў 1898 г. да 14,7 %, што складала большую частку выхадцаў з нечарназёмнай паласы еўрапейскай часткі Расійскай імперыі [266, с. 147].

У 1909—1913 гг. з беларускіх губерняў на ўскраіны Расійскай імперыі накіравалася 25 951 перасяленцаў, а таксама 4396 хадакоў. За гэты час вярнулася на радзіму па розных прычынах, найперш з-за няўдалых спроб уладкавацца на новым месцы, 5406 перасяленцаў (20,8 % ад ліку перасяліўшыхся) і 3451 хадакоў (78,5 % ад колькасці хадакоў за абазначаны час)

(гл. дадатак, табл. Г7). Для параўнання з еўрапейскай часткі Расійскай імперыі ў гэты ж час на ўсход краіны накіраваліся 301 944 перасяленцы і 61 220 хадакоў, вярнуліся на радзіму 80 602 перасяленцы (26,7 %) і 44 044 хадакі (71,9 %). Беларускае губерні сумарна па колькасці перасяленцаў саступалі, напрыклад, Палтаўскай губерні (26 258 перасяленцаў) і складалі па ўдзельнай вазе 8,6 % ад агульнай перасяленчай плыні з губерняў еўрапейскай часткі Расійскай імперыі (9,0 % ад агульнай колькасці насельніцтва), па колькасці хадакоў — 7,2 %. Перасяленцы з беларускіх губерняў, якія вярталіся на радзіму, склалі ў 1909—1913 гг. 6,7 % ад ліку зваротнікаў па еўрапейскай частцы імперыі. У 1914 г. з беларускіх губерняў перасялілася на ўсходны дзяржавы 11 930 чалавек (5,1 % ад агульнай перасяленчай плыні з еўрапейскай часткі імперыі), назад вярнулася 2353 перасяленцы (19,7 % ад агульнай колькасці выехаўшых з беларускіх губерняў) (гл. дадатак, табл. Г8). Перасяленні ў Сібір непараўнальна больш былі пашыраны ва ўсходніх раёнах Беларусі. З Гродзенскай губерні за 1885—1904 гг. выехала за Урал 13 672 чалавекі, з Віленскай — 21 643, Мінскай — 24 838, Віцебскай — 56 361, Магілёўскай — 58 223 чалавекі. Рэгіянальнае адрозненне ў разгортванні міграцыйных працэсаў становіцца яшчэ больш выразным у наступнае дзесяцігоддзе. З Гродзенскай губерні ў 1905—1914 гг. на ўсход Расійскай імперыі выехала 14 434 чалавекі, з Віленскай — 17 817 чалавек, Мінскай — 66 652, Віцебскай — 89 647, Магілёўскай — 166 246 чалавек [577, с. 154—157]. Найбольш інтэнсіўны назіраўся міграцыйны паток у 1907—1909 гг. У гэты час выехала ў Сібір каля 47 % ад агульнай колькасці перасяленцаў з беларускіх губерняў за тры дзесяцігоддзі перад Першай сусветнай вайной. З беларускіх губерняў быў зафіксаваны параўнальна невысокі ўзровень самавольных перасяленняў. Па Расійскай імперыі ўдзельная вага самавольных мігрантаў у 1885—1904 гг. складала 39,2 %, а па беларускіх і Ковенскай губернях — 12,7 % [577, с. 166—167].

На памяншэнне памераў перасяленчага руху за Урал пачынаючы з 1909 г. садзейнічалі пачатак прамысловага ўздыму, павелічэнне продажу зямель на радзіме пры пасрэдніцтве Сялянскага пазямельнага банка, спыненне выдачы льгот і пазык для перасяленцаў, дармавых раздач зямель у Заходняй Сібіры [106, с. 404]. Аслабленне перасяленчага руху за Урал суправаджалася ўзмацненнем зваротнага руху. На працягу 1907—1914 гг. на тэрыторыю беларускіх губерняў вярнуліся 37 366 перасяленцаў. Найбольшая колькасць іх прыпадае на 1909—1911 гг. [106, с. 405].

Тэма перасяленчага руху была дастаткова пашыранай на старонках «Нашай нівы». Як правіла, абвострана абмяркоўваліся нястачы побыту

сялян-мігрантаў на новым месцы. У ліпені 1907 г. была апублікавана на-
татка аб перасяленні ў Сібір сямі гаспадароў з вёскі Кабыльшчызна Ба-
рысаўскага павета. Спачатку яны як хадакі замацавалі за сабой зямель-
ныя ўчасткі ў Сібіры, а на наступны год выехалі на новае месца разам з
сем'ямі, рапрадаўшы сваю зямлю і маёмасць. Дарога была цяжкай, у час
пераезду яны пахавалі палову дзяцей. Прыбыўшы на новае месца, пера-
сяленцы даведаліся, што іх землі ўжо перададзены іншым гаспадарам.
Толькі патраціўшы шмат часу, удалося атрымаць іншыя ўчасткі, але знач-
на горшыя. Арганізаваць на іх гаспадарку не ўдалося і ўсе сем гаспадароў
вярнуліся на радзіму, але тут абсалютна не мелі сродкаў для свайго існа-
вання [341, с. 5—6]. У карэспандэнцыях «Нашай нівы» нярэдка адзнача-
лася, што ў Сібіры перасяленцам з Беларусі нялёгка, многія вяртаюцца
праз год і больш. Атрымаць лепшы ўчастак зямлі можна было часам праз
«падзяку» мясцовым чыноўнікам [338].

Адпаведна прыведзеным вышэй статыстычным даным, у 1885—1914 гг.
з беларускіх губерняў выехала за Урал некалькі больш за 526 тыс. чалавек.
Гэта лічба прыведзена без уліку зваротных мігрантаў. Расійскі эканаміст
А. Каўфман адзначаў, што ў беларускіх губернях на мяжы XIX—XX стст.
назіралася найменшая ўдзельная вага тых, хто вяртаўся назад з Сібіры —
12,4 % ад агульнай колькасці мігрантаў з дадзенага рэгіёна на ўсход [231,
с. 53, 97]. Паводле меркавання В. Панюціча, у пачатку XX ст. удзельная
вага зваротнікаў у беларускіх губернях складала каля 25 % [106, с. 524].
Выключыўшы лічбу зваротных мігрантаў, можна меркаваць, што за абаз-
начаны час з беларускіх губерняў выехала і засталася на сталае жыхарства
за Уралам каля 420—450 тыс. чалавек. Яны складалі 4,0 % ад агульнай коль-
касці насельніцтва беларускіх губерняў па стане на 1914 г. Тут варта зга-
даць, што дастаткова значная колькасць жыхароў накіроўвалася на часо-
выя работы ў перыяд пабудовы Транссібірскай магістралі. Аб іх колькасці
ёсць толькі разрозненыя звесткі.

Беларускія даследчыкі прыводзяць розныя даныя аб колькасці пера-
сяленцаў з Беларусі на ўсход Расійскай імперыі. На думку У. Ігнатоўскага,
да пачатку Першай сусветнай вайны з Беларусі перасялілася ў Сібір каля
800 тыс. чалавек [212, с. 180]. Паводле падлікаў С. Агурскага, у 1896—
1909 гг. колькасць перасяленцаў з беларускіх губерняў складала 538,7 тыс.
чалавек [3, с. 119]. П. Верашчагін прыводзіць звесткі, што з 1896 па 1914 г.
у Сібір з Беларусі перасялілася 550 тыс. чалавек, што складала больш 11,0 %
агульнарасійскага перасяленчага руху [83, с. 5]. В. Панюціч адзначаў, што
з беларускіх губерняў у Сібір і на Далёкі Усход у пачатку XX ст. перасялі-
лася да 500 тыс. чалавек, з іх каля 1/4 вярнулася назад [106, с. 524]. На-

огул, аграрная міграцыя ў Сібір не зменшыла праблему малазямелля, паколькі памеры перасяленняў уступалі натуральнаму прыросту сельскага насельніцтва. Але без перасяленняў гэта праблема была б больш вострай.

Працоўная эміграцыя ў краіны Захаду. Станаўленне буржуазных адносін, фарміраванне адпаведнага рынку працы выклікала асобы від перасяленняў — працоўную эміграцыю, якая вызначалася ў адрозненне ад папярэдніх пэрыядаў сваёй шматлікасцю. Масавая міграцыя насельніцтва з краін Еўропы за акіян стала адным з вынікаў аграрнага крызісу 80-х гг. XIX ст. Гэта з’ява стала тым клапанам, які папярэдзіў павышэнне сацыяльнай напружанасці да крытычнага ўзроўню [648, с. 55].

Пачатковыя этапы эміграцыі з беларускіх зямель былі выкліканы палітычнымі прычынамі, актывізацыяй нацыянальна-вызваленчага руху. Падзелы Рэчы Паспалітай, паўстанне 1794 г., ваенныя падзеі 1812 г. выклікалі нешматлікія па колькасці ўдзельнікаў (не больш некалькіх соцень чалавек) эміграцыйныя патокі, прычым знаходжанне эмігрантаў па-за межамі радзімы, як правіла, не было працяглым. Эміграцыя пасля паўстання 1830—1831 гг. была ўжо іншай па сваіх памерах і працягласці [306, с. 6]. З беларускіх і літоўскіх губерняў апынулася ў эміграцыі пасля паўстання 1830—1831 гг. каля 1500—1700 чалавек [306, с. 27].

Пасля падаўлення паўстання 1863 г. толькі ў Вялікабрытанію выехала каля 10 тыс. палітычных эмігрантаў з тэрыторыі Расійскай імперыі. Тут былі ўлічаны палякі, беларусы, літоўцы і інш. [102, с. 25]. Памеры палітычнай эміграцыі з беларускіх зямель у XIX ст. нельга вызначыць дакладна. У 1891—1910 гг. з Расійскай імперыі, найперш з беларускіх і ўкраінскіх губерняў, выехала ў Вялікабрытанію ўжо каля 80 тыс. чалавек. Большую частку эмігрантаў складалі яўрэі. У гэты час пераважала працоўная па сваім характары міграцыя [102, с. 25].

У 70-я гг. XIX ст. пашыраецца яўрэйская эміграцыя з Расійскай імперыі ў Паўночную Амерыку [220, с. 148]. У 80-я гг. Расійскую імперыю пакідалі пераважна яўрэі. Сярод 265,1 тыс. расійскіх эмігрантаў у ЗША яны складалі 154,4 тыс. (58,2 %) [220, с. 150]. Новай з’явай у 80-я гг. стала сезонная эміграцыя сельскагаспадарчых рабочых у Германію, Данію, Швецыю. Выезджалі ў асноўным на заробкі сяляне заходніх і паўднёва-заходніх губерняў Расійскай імперыі. У Германіі заробак сельскагаспадарчых рабочых прыкладна ў паўтара раза быў вышэй, чым на радзіме [220, с. 151]. У 1890-я гг. адбываецца моцны рост эміграцыі ў краіны Амерыкі, а таксама адыход на сельскагаспадарчыя работы ў суседнія краіны Еўропы. Паводле падлікаў У. Кабузана, у ЗША выехала 642 тыс. чалавек, у тым ліку з еўрапейскай часткі Расійскай імперыі 454,9 тыс.; у Канаду — 8,8 тыс.,

Бразілію — 15,8 тыс., Аргенціну — 17,5 тыс., Уругвай — 2,9 тыс. чалавек [220, с. 152]. Сярод расійскіх эмігрантаў у 90-я гг. XIX ст. 36,5 % складалі яўрэі. У параўнанні з папярэднімі дзесяцігоддзямі іх удзельная вага сярод мігрантаў знізілася. Павялічваліся і абсалютныя паказчыкі, расла і ўдзельная вага перасяленцаў з Расійскай імперыі ў агульным міграцыйным патоку ў ЗША. У 1885 г. мігранты з Расійскай імперыі (без уліку Фінляндыі) склалі 4,2 % ад агульнай колькасці перасяленцаў у ЗША, у 1890 г. — 7,3 %, 1895 г. — 11,5, 1900 г. — 20,2 % [581, с. 98—99]. Згодна з данымі С. Патканова, у 1861—1870 гг. з Расійскай імперыі выехала ў ЗША 4536 чалавек, у 1871—1880 гг. — 52 234, у 1881—1890 гг. — 265 688, 1891—1900 гг. — 593 703, 1901—1909 гг. — 1 410 514 чалавек [494, с. XXXIII].

Амерыка вабіла працоўных эмігрантаў магчымасцю атрымання больш высокай аплаты працы, шансам зарабіць сродкі, дастатковыя для паляпшэння матэрыяльнага дабрабыту і ўмацавання гаспадаркі на радзіме. Месячны заробак чорнарабочага ў ЗША складаў у рублёвым эквіваленце ў сярэднім 71 руб., а ў Расійскай імперыі — 15 руб., муляра — 150 і 50 руб., шахцёра — каля 300 і 50 руб. [365, с. 65]. З іншага боку, хуткія тэмпы развіцця ЗША ў апошнія трэці XIX — пачатку XX ст. выклікалі вялікую запатрабаванасць у працоўнай сіле.

Аналіз эміграцыі выходцаў з беларускіх губерняў абцяжараны, з аднаго боку, недасканаласцю статыстычнага ўліку Расійскай імперыі, з другога — большасць эмігрантаў пакідала краіну нелегальна. Расійскія падданыя, якія накіроўваліся за мяжу, атрымлівалі дакументы аднаго з трох відаў: замежныя пашпартныя кніжкі, легітымацыйныя білеты, плакатныя пашпарты. Апошнія выдаваліся сялянам, якія накіроўваліся ў Германію на сельскагаспадарчыя работы. Легітымацыйныя білеты ўяўлялі сабой кароткатэрміновыя замежныя пашпарты, якія выдаваліся жыхарам памежных мясцовасцей у мэтах спрошчанага руху праз мяжу на тэрмін не больш 21 дня [187, с. XXVII]. Адной з галоўных прычын нелегальнай эміграцыі была складаная, забюракратызаваная і дарагая па кошце працэдура атрымання замежнага пашпарта. Законам ад 2 чэрвеня 1887 г. прадугледжваўся збор у памеры 10 руб. за паўгоддзе за кожны пашпарт. 28 ліпеня 1900 г. заканадаўча быў аформлены дадатковы збор 5 руб. на карысць Чырвонага Крыжа за кожнае паўгоддзе. Да гэтага дабаўляўся канцылярскі збор, плата за бланкі, 8 руб. за права выехаць у ЗША. Усяго за пашпарт даводзілася плаціць 25 руб. 75 кап., што складала трэцюю частку кошту білета на амерыканскі кантынент. Акрамя таго, сялянін павінен быў атрымаць згоду на выезд з боку валаснога кіраўніцтва, атрымаць даведку аб адсутнасці запачычанасцей па падатках, даведку ад прыстава, што не з'яўляецца дзяр-

жаўным злачынцам і не прыйшоў час служыць у войску. Сабраўшы даведкі, селянін павінен быў падаць прашэнне ў канцылярыю губернатара, дзе пасля ўнясення адпаведных збораў атрымліваў пашпарт. Уся працэдура займала ад 3 да 6 месяцаў, а то і больш [692, с. 43]. Выбарка замежных пашпартоў нярэдка становілася прадметам спекуляцый з боку эміграцыйных агентаў, а таксама чыноўнікаў. Адсутнасць эміграцыйнай палітыкі і нераспрацаванасць заканадаўства, няўдалая і грувасткая сістэма выбаркі замежных пашпартоў, адчувальны для эмігранта збор за пашпарт параджалі магчымасці для дзейнасці і ўзбагачэння тайных агентаў і замежных паражодных кампаній [615, с. 16—17].

Тайныя эміграцыйныя агенты выкарыстоўвалі легітымацыйныя білеты. Яны давалі напаўлегальную магчымасць пераходу мяжы [692, с. 46—48]. Эміграцыя з Усходняй Еўропы адбывалася пераважна праз парты Германіі. Пераход мяжы наладжвалі тайныя агенты і мясцовыя жыхары [692, с. 55]. Былі добра распрацаваны маршруты руху эмігрантаў, для кожнай губерні, павета існавалі асобныя месцы збору [692, с. 55]. Ніхто з мясцовых жыхароў не адважаўся дапамагаць паліцыі змагацца супраць нелегальнай эміграцыі, паколькі баяліся помсты з боку агентаў і суседзяў, занятых у прыбытковым промысле. Да пачатку Першай сусветнай вайны расійскім уладам не ўдалося не толькі не спыніць эміграцыю, але і скараціць яе памеры. Суседняя Германія фактычна была зацікаўлена ў эмігрантах з Расійскай імперыі дзякуючы значным прыбыткам ад пасажырскага транзіту, які атрымлівалі германскія паражодныя таварыствы. Апошнія паспяхова канкурыравалі са спробамі наладзіць перавозку пасажыраў праз расійскія парты. Нямецкія кампаніі маглі сабе дазволіць знізіць кошт білетаў, чым ставілі ў эканамічна складанае становішча расійскіх калег. У 1905 г. утварыўся картэль паражодных таварыстваў, якія дамовіліся, які працэнт эмігрантаў трапляе ў сферу паслуг кожнай з іх. У 1913 г. на долю двух германскіх таварыстваў у Гамбургу і Брэмене прыпадала 72 % эмігрантаў [692, с. 55]. Заходнееўрапейскія кампаніі ў 1906—1908 гг. выцеснілі з рэйсаў у Амерыку расійскі «Добрахвотны флот». Невялікая частка перавозак эмігрантаў належала Руска-Усходне-Азіяцкаму паражодству [629, с. 22]. У 1861—1900 гг. жыхарам Віленскай і Ковенскай губерняў было выдадзена 518 тыс. легітымацыйных білетаў, 617 тыс. пашпартоў на 6 месяцаў [692, с. 48]. Прычым многія білеты перапрадаваліся двойчы і больш на чужыя прозвішчы і г. д. Першая буйная арганізацыя тайных агентаў была створана ў 1883—1884 гг. у Вільні. Ёй кіравалі віленскія купцы Л. Гершановіч, І. Крызоўскі. У многіх гарадах і мястэчках яны мелі сваіх прадстаўнікоў. У канцы XIX ст., паводле звестак паліцыі, было вядома 56 агентаў Л. Герша-

новіча, у тым ліку 21 — у Вільні, 4 — у Віленскай губерні, 4 — у Мінску, па адным — у Слуцку, Баранавічах і г. д. [692, с. 58]. 30 снежня 1900 г. віленскаму губернатару была накіравана ананімная скарга ад лібаўскіх кантор па продажы шыф-карт на прыстава 5-га ўчастка Вільні Н. Чарняева, дзе апошні быў абвінавачаны ў тым, што ён праз віленскага мешчаніна Г. Кацэнберга патрабаваў штомесячную плату ў памеры 100 руб. за пропуск эмігрантаў праз Вільню. У выпадку нявыплаты абяцаў вяртаць праязджаючых эмігрантаў па этапе на радзіму [510, л. 7—8].

Дзейнасць тайных эміграцыйных агентаў з беларускіх губерняў часам пашыралася за межы Расійскай імперыі. У цыркуляры мінскага губернатара ад 30 чэрвеня 1910 г. паведамлялася, што ў пачатку года галандскія ўлады не прапусцілі праз сваю мяжу вялікую групу эмігрантаў з Расійскай імперыі і Аўстра-Венгрыі, якія не мелі пасведчанняў, выдадзеных галандскімі эміграцыйнымі агенцтвамі. У такім выпадку расійскія і аўстрыйскія эмігранты павінны былі перавозіцца параходамі Паўночна-Заходняй транспартнай кампаніі і Рускага транспартнага таварыства, але іх завербавалі больш, чым маглі даставіць на амерыканскі кантынент. Справамі няўдалых эмігрантаў займаліся тайныя агенты з Ліды Шварц і Мендзелевіч. Германія прапускала праз сваю тэрыторыю толькі тых эмігрантаў, якія набывалі білеты падкантрольных ёй параходных кампаній [664, л. 95—95аб.]. Прымаліся розныя меры па супрацьдзеянні іх тайнай і незаконнай працы, у тым ліку прымяняліся высяленні з прыгранічнай паласы. Так, у лістападзе 1897 г. ломжынскі губернатар паведамляў гродзенскаму аб высылцы на 5 гадоў у Гродзенскую губерню жыхароў г. Тыкоцына Капеля і Мошкі Зайцаў, Абрама Тыкоцкага, Насона Чапніцкага за арганізацыю тайных пераводаў эмігрантаў праз мяжу [410, л. 1]. На арганізацыі тайнай эміграцыі сялян спрабавалі атрымаць прыбытак і мясцовыя сельскія жыхары. У 1913 г. селянін Бабруйскага павета А. Гарбуз і селянін Слуцкага павета М. Ермалінскі падбухторылі да нелегальнага пераходу мяжы двух вясковых жыхароў, забралі за гэта ў іх 285 руб. і зніклі. Пазней М. Ермалінскі такім жа чынам аабраў яшчэ двух сялян. Губернскія ўлады за здзейсненае вырашылі высласць М. Ермалінскага на 3 гады ў аддаленыя губерні пад нагляд паліцыі, а А. Гарбуза на 2 гады за межы беларускіх губерняў [144, л. 2, 49]. У 1912 г. селянін Пінскага павета Р. Грачны і мешчанін мястэчка Лагішын Э. Башук былі прыгавораны да высылкі за межы Мінскай губерні за падбухторванне сялян да выезду на заробкі ў Амерыку [514, л. 10—23]. Мяшчане Пружанскага павета браты Таненбаўмы былі высланы на 2 гады пад нагляд паліцыі за падбухторванне і арганізацыю нелегальнай эміграцыі насельніцтва [511, л. 1]. Мясцовыя жыхары часам

папярэджвалі губернскай ўлады аб незаконнай дзейнасці тайных агентаў, аднак далёка не заўсёды ўдавалася пацвердзіць вылучаныя абвінавачванні. Акрамя таго, такія паведамленні часам выкарыстоўваліся тымі ж тайнымі агентамі для пазбаўлення ад канкурэнтаў. Мешчанін мястэчка Лагішын Пінскага павета Г. Бягун накіраваў уладам данясенне, што мясцовы зборшчык падаткаў Н. Глоцберман падгадвае насельніцтва для выезду ў Амерыку, выкарыстоўваючы для гэтага фальшывыя пашпарты [142, л. 1—17]. Селянін Л. Агурцоўскі 26 лістапада 1913 г. паведаміў мінскаму губернатару, што ў Баранавічах дзейнічае «шайка» тайных агентаў братоў Сноўскіх, якія быццам перавозілі былых салдат і арыштантаў за мяжу. Жанчын, пераправіўшы за мяжу, рабілі «жывым таварам». Іншых часта рабавалі. Мясцовы паліцэйскі прыстаў аказваў ім садзейнічанне. Калі хтосьці скардзіўся на дзеянні братоў Сноўскіх, то ім жорстка помсцілі [145, л. 1—2аб]. Апытаныя ў працэсе даснавання мясцовыя жыхары не пацвярджалі прыведзеныя факты, амаль усе адмаўлялі якую-небудзь інфармацыю аб дзейнасці тайных агентаў [145, л. 5—19].

Тайная эміграцыя пераважала над легальнай. У ліку прычын такой з’явы былі адсутнасць афіцыйных звестак аб маршрутах эміграцыі, нежаданне выезджаючых трапіць час на выкананне фармальнасцей, павольнасць выдачы дакументаў, боязь застацца адзінокім на шляху ў Амерыку і трапіць пад урадавыя рэпрэсіі, наяўнасць вялікай колькасці вопытных нелегальных агентаў і адсутнасць адказных урадавых органаў [401, л. 172—173]. Віленскі губернатар у сваім данясенні генерал-губернатару ад 24 лістапада 1890 г. адзначаў, што першыя спробы сялян губерні эмігрыраваць у Амерыку з’явіліся ў 1883 г., аднак такія выпадкі былі адзінкавымі. Пачынальнікамі мясцовага эміграцыйнага руху лічыў яўрэяў, якія і выступалі ў ролі тайных агентаў [124, л. 14—15]. Некалькі пазней — з канца 80-х гг. у гэты працэс уключыліся сельскія жыхары Гродзенскай губерні [670, с. 47]. У пачатку першага дзесяцігоддзя XX ст. эміграцыйным рухам былі ахоплены жыхары Мінскай губерні, а праз некалькі гадоў — і Віцебскай, і Магілёўскай губерняў [670, с. 47].

Газета «Минский листок» ужо ў кастрычніку 1890 г. паведаміла аб цыркуляры віленскага генерал-губернатара аб непажаданым перасяленчым руху сялян у Амерыку [323, с. 3]. У сярэдзіне 90-х гг. XIX ст. у польскіх выданнях адзначалася, што міграцыйны рух ахапіў нават «ацяжалелых і да месца прывязаных» беларусаў [725, с. 30]. За студзень — лістапад 1893 г. з дазволу магілёўскага губернатара былі выдадзены 353 замежныя пашпарты [66, л. 1—25]. Склад тых, хто звяртаўся за пашпартам, быў дастаткова разнастайны. У лютым 1893 г. было атрымана 29 замежных пашпар-

тоў. У ліку тых, хто набыў дакумент, 2 двараніны, 3 землеўласнікі, 1 чыноўнік, 3 купцы, 1 спадчынны ганаровы грамадзянін, 18 мяпчан, 1 заможны грамадзянін [66, л. 3—4].

У паведамленні гродзенскага губернатара віленскаму генерал-губернатару ад 20 кастрычніка 1890 г. адзначалася з’яўленне ў некаторых паветах эміграцыйнага руху сялян, пераважна католікаў, у Бразілію [124, л. 1]. На мяжы была затрымана партыя тайных эмігрантаў колькасцю 136 чалавек, з іх 73 ураджэнцы губерні, якія накіроўваліся ў Паўднёвую Амерыку. Асаблівую заклапочанасць губернатара выклікала тое, што мясцовыя ўлады ведалі аб намерах перасяліцца і аб фактах распродажы ў сувязі з гэтым гаспадаркі [124, л. 5]. У Гродзенскай губерні колькасць тайных эмігрантаў у Амерыку і іншыя краіны склала ў 1890 г. 600 чалавек, а за папярэднія гады — 649 чалавек, з іх па беларускіх паветах 10 чалавек (Ваўкавыскі павет) [124, л. 13аб.]. У той жа год у Віленскай губерні было адзначана 1229 эмігрантаў у Амерыку, з іх 312 чалавек хрысціянскага веравызнання і 917 іўдзейскага [124, л. 19]. За папярэднія гады з губерні эмігрыравала 4797 чалавек, у тым ліку 895 хрысціян і 3902 яўрэі [124, л. 19]. У 1890 г. з Вілейскага павета выехала 126 жыхароў, за папярэднія гады — 793 чалавекі, з Лідскага — 127 і 505 чалавек, Ашмянскага — 276 і 1124, з Дзісенскага — 7 і 103 чалавекі.

Адпаведна амерыканскім крыніцам, якія фіксавалі рускіх перасяленцаў і не вылучалі асобна беларусаў і ўкраінцаў, пераважалі сярод рускіх эмігрантаў менавіта беларусы, паколькі рускія і ўкраінцы аддавалі перавагу ўсходнім раёнам Расійскай імперыі [671, с. 121]. Беларусы, якія выязджалі за мяжу, адносілі таксама і да палякаў. У Кабузан адзначаў, што пераважная частка тых эмігрантаў, якія назвалі сябе рускімі, адносіліся да беларусаў, украінцаў і яўрэяў, аднак украінская эміграцыя з Расійскай імперыі не атрымала шырокіх памераў [220, с. 197]. Сярод эмігрантаў-рускіх у пачатку XX ст. 71,5 % складалі чорнарабочыя, 14,0 — асобы без пэўных заняткаў, у тым ліку дзеці, 7,7 — рамеснікі, 3,4 — прыслуга, 1,3 — прадстаўнікі вольных прафесій, 2,1 % — іншыя. Сярод эмігрантаў-палякаў 58,7 % — чорнарабочыя, 18,6 — асобы без заняткаў і дзяцей, 16,1 — прыслуга, 5,8 — рамеснікі, 0,2 — прадстаўнікі вольных прафесій, 0,6 % — іншыя [187, с. CLXXXII]. Беларусы-эмігранты, як і літоўцы, рускія, украінцы, па паходжанні былі пераважна сялянамі. Не маючы ніякай кваліфікацыі, акрамя навыкаў да сельскагаспадарчай працы, вымушаны былі наймацца на любую работу, найперш цяжкую і малааплачваемую [581, с. 102—103]. На заробкі ў Амерыку накіроўваліся пераважна мужчыны ва ўзросце 18—40 гадоў. У Віленскай губерні, паводле даных за 1908—1910 гг., жанчыны

сярод тых, хто накіроўваўся на заробкі ў Амерыку, складалі 21,4 %. Большасць з іх былі дзяўчаты ва ўзросце 20—22 гадоў [486, с. 84]. Падатковы інспектар Брэсцкага павета ў сваёй справаздачы за 1912 г. падкрэсліваў, што сярод тых, хто нікіроўваўся ў Амерыку, толькі каля 10 % заставаліся там і гэта пераважна моладзь, астатнія вярталіся з заробкаў на радзіму [486, с. 84]. Расійскі консул у Брэмене адзначаў, што за 1900—1901 гг. праз Брэменскі порт накіраваліся ў Амерыку звыш 46 тыс. расійскіх грамадзян, большасць з якіх складалі выхадцы з польскіх, літоўскіх і беларускіх губерняў [486, с. 87].

З сярэдзіны першага дзесяцігоддзя XX ст. працоўная эміграцыя ў Амерыку набывае ў Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губернях масавы характар. Праўда, у 1907—1908 гг. памеры эміграцыі некалькі скараціліся па прычыне крызісу ў ЗША і памяншэння ў гэтай сувязі попыту на рабочыя рукі [486, с. 87]. З Віленскай губерні за 1908—1910 гг., паводле пашпартнай статыстыкі, выехала за мяжу 17,7 тыс. чалавек [486, с. 89]. Паводле падлікаў польскіх статыстыкаў, у 1895—1913 гг. з Віленскай, Гродзенскай, часткі Валынскай губерняў выехалі ў ЗША 446 тыс. чалавек [220, с. 190]. У 1900—1909 гг. з Гродзенскага павета выехала за мяжу 3710 чалавек, у тым ліку 1932 беларусы і 1778 яўрэяў [401, л. 16]. З Брэсцкага павета за першае дзесяцігоддзе XX ст. эмігрыравала каля 3000 сялян і 3000 яўрэяў. За 1909 г. Кобрынскі павет пакінулі і выехалі за мяжу 3500 чалавек [401, л. 27—30]. З Пружанскага павета эмігрыравала штогод каля 1000 чалавек, з Слонімскага павета за першае дзесяцігоддзе XX ст. — 5380 чалавек, у тым ліку 4167 яўрэяў і 1213 сялян; з Ваўкавыскага павета за гэты час — 1295 чалавек, у тым ліку 458 яўрэяў і 837 сялян [401, л. 31—35]. Усяго па Гродзенскай губерні выехала ў Амерыку за першае дзесяцігоддзе XX ст. каля 50 тыс. чалавек [401, л. 145]. Земскі начальнік 3-га ўчастка Ваўкавыскага павета паведамляў у 1913 г., што з Лыскаўскай воласці накіравалася ў Амерыку 79 чалавек, з Зельзінскай — 263 чалавекі, Падароскай — 254 чалавекі [80, л. 27—37]. У пачатку другога дзесяцігоддзя XX ст. эміграцыйны рух значныя памеры набыў таксама ў Пінскім, Слуцкім, Ігуменскім і Барысаўскім паветах Мінскай губерні [401, л. 7]. Слуцкі павятовы спраўнік адзначаў моцны рост у 1907—1908 гг. колькасці сялян, якія выезджалі на заробкі ў Амерыку [513, л. 1]. Тое ж у гэты час зафіксаваў і барысаўскі павятовы спраўнік [513, л. 5]. У 1907 г. з Мінска эмігрыравала 1615 чалавек [687, с. 113].

Эміграцыя ў Амерыку насіла, як правіла, характар часовых заробкаў. Накіроўваліся туды звычайна на 3—4 гады маладыя сяляне, якія не мелі ўласнай гаспадаркі, малазямельныя ці беззямельныя ці члены шматдзетных заможных сямей. Працавалі яны ў ЗША пераважна на прамысловых

прадпрыемствах ці рудніках [123, л. 131]. Дамоў эмігранты перасылалі грошы пераважна нязначнымі сумамі — да 100 руб. і, як правіла, раз у год. Большай часткай заробленыя сродкі прывозіліся імі з сабой, укладаліся ў паляпшэнне гаспадаркі ці траціліся на набыццё новай зямлі. Рэдка эмігранты пакідалі сельскую гаспадарку і пачыналі займацца гандлем ці промысламі. Тыя, хто вяртаўся на радзіму, паводле шматлікіх паведамленняў урадавых устаноў, вызначаліся больш высокім, у параўнанні з аднавяскоўцамі, узроўнем разумовага развіцця, лепшай працаздольнасцю, паважлівымі адносінамі да чужой уласнасці і закону. Гродзенскі губернатар у сваім паведамленні віленскаму генерал-губернатару ад 28 лістапада 1907 г. адзначаў, што ў сувязі з вялікімі складанасцямі, звязанымі з атрыманнем замежных пашпартаў, сяляне аддаюць перавагу тайнай эміграцыі, якая кожнаму эмігранту каштавала ад 130 да 150 руб. [123, л. 175]. Вельмі станоўча губернатар адзначаў прыток у эканоміку губерні заробленых сродкаў падчас часовага адыходу на працу ў ЗША. Эміграцыя ў губерні была пашырана дастаткова нераўнамерна, але, напрыклад, толькі з аднаго Пружанскага павета за чэрвень — жнівень 1907 г. накіравалася на заробкі ў Амерыку 1376 чалавек [123, л. 288—292]. Па Гродзенскаму павету эміграцыйным рухам ахоплена не больш 3 % сялян, у той час як дадатковымі заробкамі (праца па найме ў маёнтках, лясныя, рыбныя, адыходныя промыслы) ахоплена да 75 % працаздольнага насельніцтва [123, л. 9]. Слоніўская землеўпарадкавальная камісія паведамляла 27 верасня 1907 г., што распаўсюджанасць эміграцыйнага руху ў павеце вельмі неаднолькавая. У Пяскоўскай воласці за перыяд з 1 верасня 1906 г. па 1 верасня 1907 г. накіравалася ў Амерыку на заробкі да 250 чалавек, па астаніх валасцях павета — ад 5 да 20 чалавек [123, л. 78]. Падлік быў дастаткова прыблізны, паколькі эмігрыравалі сяляне тайна, без замежных пашпартаў. Аднак адзначалася, што з 1906 г. у мястэчку Дзятлава дзейнічала прадстаўніцтва Добраахвотнага флоту, якое брала на сябе клопат атрымання для эмігрантаў замежных пашпартаў і транспарціроўкі іх у Амерыку [123, л. 78]. У Дзярэчынскай воласці Слоніўскага павета назіраўся вялікі рух на працу ў Амерыку. Выязджалі пераважна мужчыны і жанчыны ва ўзросце ад 16 да 40 гадоў. Усяго з воласці ў 1913 г. выехала каля 800 чалавек, у 1912 г. — да 200 чалавек. Назад вярнулася каля 100 чалавек. Эміграцыйны рух назіраўся пастаянна. Тыя, хто вярнуўся дадому, пасля невялікага адпачынку зноў выязджалі на заробкі за акіян, потым вярталіся. У 1913 г. жыхарамі воласці было прыслана з Амерыкі на радзіму 79 870 руб. Асобныя сяляне прысылалі па 1000 руб. Падатковы інспектар адзначаў, што каля 30 сялян з Дзярэчынскай воласці няўдала з'ездзілі на працу за акіян, не пакрылі нават свае рас-

ходы [110, л. 26—27]. У 1914 г. у сувязі з прамысловым крызісам у Паўночнай Амерыцы расійскія ўлады прынялі дадатковыя меры па папярэджанні эміграцыйнага руху, паколькі многія не маглі знайсці сабе працу, вымушаны былі вяртацца на радзіму. Больш таго, напрыклад, генерал-губернатар Канады часова забараніў прыезд эмігрантаў [159, л. 66].

Гродзенская павятовая землеўпарадкавальная камісія паведамляла 7 верасня 1907 г. губернатару, што эміграцыя сялян у Амерыку мела выключна характар часовага адыходу на заробкі [123, л. 9]. У рэдкіх выпадках эміграцыя мела мэтай ухіленне ад адбывання вайсковай павіннасці. Камісія лічыла мэтазгодным урэгуляванне эміграцыйнага руху з боку дзяржавы. Аналагічнага пункту гледжання прытрымлівалася Ваўкавыская землеўпарадкавальная камісія, якая звяртала ўвагу на неабходнасць зрабіць больш даступным атрыманне замежных пашпартоў, а таксама арганізаваць паражодны рух з аднаго з партоў на Чорным ці Балтыйскім морах да Амерыкі і назад [123, л. 158]. Пружанскія павятовыя органы прапаноўвалі стварыць, напрыклад, у Варшаве, Брэсце і Беластоку перасяленчыя бюро [123, л. 89—90]. Слоніўская землеўпарадкавальная камісія выказалася за пашырэнне дзейнасці ўрадавых устаноў, якія б пазбавілі сялян эксплуатацыі тайных агентаў і паведамлялі б аб магчымасях працаўладкавання за мяжой [123, л. 78]. У 1907 г. яна паведамляла, што эміграцыя ў Амерыку не ўплывае на забяспечанасць сельскай гаспадаркі працоўнай сілай, паколькі выязджаюць з «шматсямейных двароў».

Расійскія ўрадавыя органы праз рассылку анкет, розныя абследаванні імкнуліся высветліць прычыны і магчымыя наступствы для мясцовага эканамічнага і грамадскага жыцця масавай працоўнай эміграцыі насельніцтва за мяжу. У запісы чыноўніка па асобых даручэннях аб становішчы эміграцыйнага руху ў Віленскай губерні адзначалася ў якасці фактару яго разгортвання не столькі малаземелле, колькі ўрадлівасць глеб [401, л. 164]. Акрамя таго, адзначалася на прыкладзе Дзісенскага павета, што, нягледзячы на агульнавядомую сярод насельніцтва выгаднасць заробкаў у Амерыцы, «неспалячаныя беларусы» пераважна ці «сядзяць па хатах», ці спляўляюць лес, ці едуць на заробкі ў Рыгу і Пецяярбург, ці перасяляюцца ў Сібір. «Апалячаныя» беларусы, наадварот, перасяленнем за Урал не цікавяцца, а накіроўваюцца на заробкі за мяжу [401, л. 165]. В. Кіпель на падставе даных архіва Амерыканскай праваслаўнай царквы прыводзіць звесткі, што Расійскім імігранцкім домам у Нью-Ёрку з 1 студзеня 1913 г. да 1 студзеня 1914 г. было зафіксавана 4412 эмігрантаў з Віленскай губерні, 1166 — з Віцебскай, 7130 — Гродзенскай, 11 251 — Мінскай, 2640 — Магілёўскай [248, с. 57]. Паводле падлікаў А. Уласава, да 1 студзеня 1911 г. з Радашко-

віцкай воласці Вілейскага павета выехала на працу ў Амерыку 666 чалавек, што склала каля 7 % ад агульнай колькасці насельніцтва. У ліку эмігрантаў: 126 сялян, 52 мешчаніны-хрысціянiны і 488 мяшчан-яўрэяў [634].

У эміграцыю накіроўвалася часта найбольш актыўная і здольная да працы частка насельніцтва. Большасць эмігрантаў пражывалі ў антысанітарных умовах, у трушчобах, на гарадскіх ускраінах. Усё гэта побач нярэдка з адсутнасцю належнай аховы працы адмоўна сказвалася на фізічным стане эмігрантаў [365, с. 70]. Выхадцы з Беларусі фактычна займалі адну з ніжэйшых прыступак сярод рабочых, занятых у амерыканскай прамысловасці. Пры ўсім тым дзеці эмігрантаў наведвалі муніцыпальныя школы і часта паспяхова спраўляліся са школьнай праграмай [365, с. 70]. Эмігранты нярэдка атрымлівалі на працы траўмы, часам гінулі. Амерыканскія кампаніі імкнуліся, каб аб няшчасных выпадках не было вядома расійскім дыпламатычным службам [630, с. 149].

На старонках «Нашай нівы» нярэдка друкаваліся заметкі, дзе актыўна абмяркоўваліся ўмовы жыцця і працы беларускіх эмігрантаў. У нумары за 24 чэрвеня 1909 г. паведамлялася аб масавым беспрацоўі эмігрантаў у сувязі з крызісам, які пачаўся ў 1907 г. Многія вымушаны былі жыць у парках, якія замянялі на той час біржы дармавой працы [342]. Тыя, хто паспяхова вяртаўся з заробкаў, неаднаразова становіліся ахвярамі ашукальнікаў. Малады чалавек Замядуцкі з вёскі Пагост Вілейскага павета за тры гады працы ў Амерыцы зарабіў 3 тыс. руб., але ў хуткім часе пасля вяртання на радзіму яго ашукала маладая дзяўчына. Па дарозе на станцыю Маладзечна яна ўкрала грошы і збегла [345]. Жыхар мястэчка Капыль Слуцкага павета Астап, назваўшыся эмігранцкім агентам, падбухторыў некалькі чалавек ехаць з ім праз Лібава ў Амерыку. Дабраўшыся да порта, Астап забраў у сваіх спадарожнікаў грошы для набыцця білетаў і знік [348]. Карэспандэнт «Нашай нівы» з ЗША паведамляў, што тут беларусы «церпяць бяду і голад» [339, с. 7; 356, с. 2]. Паводле меркавання аўтара пад псеўданімам А. Бульба, з беларускіх губерняў выехала ў Амерыку да 1910 г. каля 450 тыс. чалавек [54]. Эмігранты траплялі на сельскагаспадарчыя работы на фермы, на вугальныя капальні, фабрыкі і г. д. Умовы працы былі вельмі цяжкія. Толькі прыбыўшых эмігрантаў агенты і наймальнікі называлі ў той час «грынеры» (зліёныя). Эксплуатацыя іх праводзілася самая жорсткая. На старонках «Нашай нівы» абмяркоўваўся таксама і пэўны пазітыўны сэнс працоўнай эміграцыі беларускіх сялян у Амерыку [356, с. 2]. А. Уласаў, напрыклад, падкрэсліваў: «Шмат вывозіцца сіл і жыл у Амерыку, але трэба прызнаць, што і грошы шмат прывозяць з Амерыкі <...> за 2 гады прысылаюць дамоў да 900 рублёў, а за 3—4 гады прывозяць 1000—

1500. Гэтыя грошы, на наша шчасце, найчасцей ідуць на пакупку зямлі і на папраўку гаспадаркі» [14, с. 2]. Аб магчымасці пабачыць свет у час за-межных заробкаў паведамляў з мястэчка Здзітава Слонімскага павета карэспандэнт пад псеўданімам Стары дзед Міхась [355, с. 4]. У сакавіку 1913 г. на старонках «Нашай нівы» канстатавалася, што эміграцыя ў Амерыку «страшэнна разрастаецца». Толькі ў Лібава прыбывала ў той час каля 500—600 эмігрантаў у дзень. Цягнікі Лібава-Роменскай чыгункі былі перапоўнены перасяленцамі [362, с. 1; 363, с. 1]. У лютым 1912 г. паведамлялася аб адкрыцці віленскага бюро Таварыства апекі над эмігрантамі, якое давала неабходную інфармацыю тым, хто накіроўваўся на сельскагаспадарчыя работы за мяжу ці перасяляўся ў Амерыку [354, с. 2]. У 1912 г. адзначалася актыўная дзейнасць германскай эміграцыйнай канторы, якая праз сваіх агентаў імкнулася пашырыць абвесткі аб магчымасцях сельскагаспадарчых работ за мяжой [512, л. 18—19].

З 1886 да 1900 г. у Аргенціну з Расійскай імперыі выехала 21 501 эмігрантаў, аднак дадзеная лічба дастаткова прыблізная, паколькі не ўлічвала тых, хто выязджаў праз іншыя краіны [175, с. 81—82]. З пачатку 90-х гг. XIX ст. адбываецца істотная актывізацыя перасяленчага руху. Перапіс 1914 г. у Аргенціне зарэгістраваў 94 тыс. выхадцаў з Расійскай імперыі [220, с. 194]. У першым дзесяцігоддзі XX ст. атрымаў пашырэнне ў Віцебскай губерні перасяленчы рух у Бразілію. Пад уплывам агітацыі агентаў, якія раз'язджалі па вёсках, сотні людзей накіроўваліся за акіян [361, с. 5]. Паводле статыстычных звестак, прадстаўленых урадавым агенцтвам штата Сан-Паўлу (Бразілія), у 1908 г. туды перасялілася 811 «рускіх», а ў 1909 г. — 911 [512, л. 52]. У 1913 г. актывізаваўся выезд на заробкі ў Бразілію сялян Чучавіцкай воласці Мазырскага павета [586, л. 6—7]. У расійскае консульства часта звярталіся эмігранты, якія скардзіліся на падман бразільскай перасяленчай прапаганды. У сапраўднасці ўмовы адаптацыі і працы былі нашмат больш цяжкімі [512, л. 52]. Эміграцыя ў Канаду насіла ў значнай ступені сельскагаспадарчы характар, аднак многія перасяленцы сутыкаліся з недахопам зямельных угоддзяў ці атрымлівалі іх горшай якасці і далёка ад гарадоў і мястэчак [715, с. 156]. У Канаду з Расійскай імперыі выехала ў 1901—1913 гг. 138,0 тыс. чалавек [222, с. 252—253].

Сезонная эміграцыя сельскагаспадарчых рабочых з Расійскай імперыі ў Германію пачалася з 80-х гг. XIX ст. [629, с. 31]. Першапачаткова актыўна ехалі туды на заробкі, але к канцу першага дзесяцігоддзя XX ст. менш, паколькі «выгады нязначныя» [401, л. 146]. Напярэдадні Першай сусветнай вайны значная колькасць сельскіх жыхароў, перш за ўсё з заходніх раёнаў Беларусі, накіроўваліся на заробкі ў Германію. У 1908/09 сель-

скагаспадарчым годзе тут было занята 228,9 тыс. рабочых з Расійскай імперыі, у 1909/10 г. — 260 тыс., у 1910/11 г. — 281,4 тыс. Наёмныя работнікі з Расійскай імперыі напярэдадні Першай сусветнай вайны складалі каля 40 % усіх сельскагаспадарчых рабочых Германіі. У 1910 г. каля 12 % (прыкладна 30 тыс. чалавек) ад агульнай колькасці сельскагаспадарчых рабочых з Расійскай імперыі ў Германіі складалі выхадцы з беларускіх і літоўскіх губерняў, у 1911 г. — 20 % (каля 80 тыс. чалавек), у 1912 г. — 25 % (прыкладна 100 тыс. чалавек) [486, с. 90—91]. Гродзенскі губернатар 11 ліпеня 1913 г. накіраваў земскім начальнікам цыркуляр аб неабходнасці асветніцкай працы сярод рабочых, якія накіроўваліся на работу ў Германію, аб магчымасці ва ўмовах росту попыту на рабочую сілу здабываць для сябе больш выгадныя ўмовы працы [655, л. 24].

Асноўную частку заробленых сродкаў эмігранты прывозілі на радзіму самастойна. Можна толькі меркаваць, якія значныя сумы грошай інвеставаліся ў канечным выніку ў расійскую эканоміку, найперш сельскую гаспадарку. Дакладныя прамыя звесткі аб увезеных рээмігрантамі праз мяжу Расійскай імперыі грашовых сродках адсутнічаюць. Паводле ацэнак А. Уласава на 1909 г., сяляне Беларусі ўвезлі каля 30 млн руб., заробленых у ЗША [634; 88, с. 4]. Але гэта толькі тыя сродкі, якія захоўваліся ў ашчадных касах і банках. Толькі ў Радашковічах за 1910 г. было пераслана поштай з Амерыкі 29 тыс. руб. Акрамя таго, у тыя ж Радашковічы шмат грошай прысылаў праз іншыя канторы і банкі. Толькі праз адзін з банкаў у Слуцку ў 1908 г. было пераслана з Амерыкі 150 тыс. руб. У Віленскую губерню за 1910 г. былі высланы з-за мяжы 5 154 403 руб., у тым ліку ў Вілейскі павет — 771 390 руб., Дзісенскі павет — 122 465 руб., Лідскі павет — 519 081 руб., Ашмянскі павет — 575 199 руб. [401, л. 169—170]. У справаздачы за 1911 г. падатковы інспектар 1-га ўчастка Слонімскага павета адзначаў, што на часовыя заробкі ў Амерыку выехала 549 чалавек. Кожны з эмігрантаў высылаў сям’і ў сярэднім па 200—300 руб., часам нават 400—500 руб. і зрэдку больш. Ад выехаўшых у 1911 г. падатковы чыноўнік чакаў грашовых паступленняў у памерах звыш 129 тыс. руб. [109, л. 38]. У 1909—1913 гг. расійскі рабочы зарабляў у ЗША за год у сярэднім 468 долараў. На харчаванне і кватэру ён траціў прыкладна 144 долары, астатняе адкладваў і часта прывозіў на радзіму. Асноўную частку назапашаных грашовых сродкаў эмігранты прывозілі з сабой, мала давяраючы паштовым пераводам, якія да таго ж дорага каштавалі і былі ненадзейнымі [630, с. 151]. Безумоўна, заробкі за мяжой былі не адзінай крыніцай даходу сельскіх жыхароў, але ў пераліку на 1 работніка давалі найбольшы даход. У прыватнасці, падатковы інспектар першага ўчастка Слонімскага павета па выніках 1913 г.

адзначаў, што тут на заробкі накіравалася 5755 чалавек, якія атрымалі за сваю працу ўзнагароджанне 1020 тыс. руб., на 168 тыс. руб. больш, чым у 1912 г. У тым ліку 420 сялян было занята лесанарыхтоўкамі (сумарны заробак 21 тыс. руб.), 4615 чалавек працавалі на земляных работах пры будаўніцтве чыгунак і шасейных дарог (750 тыс. руб.) і 720 сялян накіраваліся на працу ў Амерыку (каля 300 тыс. руб.). У сярэднім на 1 работніка заробкі за год склалі 50 руб., 162 і 417 руб. [110, л. 31—32].

З-за адсутнасці дакладных статыстычных даных аб памерах эміграцыі з тэрыторыі Беларусі на амерыканскі кантынент сустракаюцца вельмі розныя ацэначныя лічбы колькасці мігрантаў. У вызначэнні памераў эміграцыйнага руху ў Амерыку В. Панюціч згодны з падлікамі В. Шчарбакова, які лічыў, што з Беларусі да Першай сусветнай вайны выехала да 800 тыс. чалавек. У тым ліку не менш 600 тыс. чалавек В. П. Панюціч аднёс да часовых працоўных эмігрантаў-адыходнікаў [486, с. 90; 489, с. 96]. Згодна з данымі А. Уласава і А. Смоліча, для заробкаў у Амерыку да пачатку Першай сусветнай вайны выехала каля 300—500 тыс. беларускіх сялян [487, с. 16; 88, с. 5]. Паводле ацэнак В. Кіпеля, у Амерыку выехала каля 850 000—900 000 эмігрантаў з Беларусі, а каля трэцяй часткі іх вярнулася на радзіму [248, с. 39]. У адпаведнасці з падлікамі польскіх даследчыкаў страты насельніцтва ў Заходняй Беларусі і частцы Валынскай губерні ад эміграцыі ў ЗША ў 1895—1913 гг. склалі 446 тыс. чалавек [222, с. 175]. Гэта толькі страты, а калі ўлічыць тых, што пасля некалькіх гадоў працы вярнуліся на радзіму, то атрымліваецца як мінімум у два разы большая колькасць тых, хто быў ахоплены працоўнай эміграцыяй на амерыканскі кантынент.

Уплыў міграцый. Адыход за мяжу, праца па найме ў прамысловых цэнтрах еўрапейскай часткі Расійскай імперыі мелі выключнае значэнне для фарміравання класа наёмных работнікаў Беларусі. Усе тыя, хто прайшоў школу працы па найме за мяжой і ў індустрыяльных рэгіёнах Расіі, вызначаліся іншым узроўнем грамадзянскай свядомасці, адукаванасці. Больш таго, яны, як правіла, не парывалі сувязі з радзімай. Пры змяненні жыццёвых абставін ураджэнцы Беларусі, нават пасля многіх гадоў адсутнасці, вярталіся на радзіму. Калі не ўдавалася абзавесціся ўласнай гаспадаркай і вярнуцца да сельскагаспадарчых заняткаў, яны больш паспяхова канкуравалі на рынку працы, ствараючы патэнцыяльна найбольш кваліфікаваную групу наёмных работнікаў Беларусі. У час рэалізацыі сталыпінскай аграрнай рэформы пераканаць сельскую грамаду ў неабходнасці ўвядзення новых форм і метадаў землекарыстання было нашмат прасцей там, дзе было больш сялян, якія пабывалі на заробках у Амерыцы [401, л. 235]. Перасяленні на хутары сталі магчымыя ў значнай ступені праз прыцяг-

ненне грашовых сродкаў «амерыканцаў». Без наяўных сродкаў сялянам практычна немагчыма было б перанесці гаспадарку [401, л. 166]. Расійскі дзяржаўны дзеяч С. Вітэ падкрэсліваў неадназначны ўплыў эміграцыі на сацыяльна-эканамічнае развіццё краіны. З аднаго боку, неспрыяльны ўплыў, паколькі мужчыны эмігрыравалі больш, чым жанчыны, выязджалі пераважна асобы рабочага ўзросту. З іншага — негатыўны кантэкст ураўнаважваўся тым, што эмігранты дапамагалі наладжванню сувязей паміж старой і новай радзімай. Эміграцыйны рух садзейнічаў часта памяншэнню беспрацоўя, зніжэнню ўзроўню злачыннасці ў краіне выхаду [87, с. 93].

Дынамізм сацыяльных працэсаў канца XIX — пачатку XX ст. выявіўся ва ўзросшай міграцыйнай актыўнасці насельніцтва, найперш сялянства. Механічнаму руху насельніцтва беларускіх губерняў быў характэрны хвалевідны характар. Беларускія губерні не ўяўлялі сабой ізаляванага рэгіёна, а мелі дастаткова выразныя эканамічныя сувязі з суседнімі рэгіёнамі ў Расійскай імперыі і нават з замежнымі краінамі. Ужо ў апошнія дзесяцігоддзі XIX ст. вызначыліся рэгіянальныя асаблівасці міграцыйных патокаў з беларускіх губерняў, якія становяцца больш адчувальнымі з 1880-х гг. Унутраная міграцыя ў межах Расійскай імперыі з Віленскай і Віцебскай губерняў была скіравана найперш на паўночны захад дзяржавы — у Пецярбургскую, Ліфляндскую, Пскоўскую губерні. З Гродзенскай губерні амаль палова мігрантаў накіравалася ў Прывісленскія губерні. Выхадцы з Мінскай і Магілёўскай губерняў перавагу надавалі перасяленню на поўдзень — на тэрыторыю ўкраінскіх губерняў. Эміграцыйны рух у гэты час ахапіў пераважна яўрэйскае насельніцтва. Выезд сялянства з Віленскай і Гродзенскай губерняў не набыў яшчэ масавых памераў. Усходні накірунак перасяленняў адчувальнай ролі не адыгрываў. У пачатку XX ст. накірунак і памеры міграцыйных рухаў радыкальна змяняюцца. Перш за ўсё, гэта было абумоўлена структурнымі зменамі ў фарміраванні рынку працоўнай сілы ў Расійскай імперыі і ў падыходах да вызначэння прыярытэтаў па міграцыйным пытанні ва ўрадавай палітыцы. Масавай становіцца міграцыя беларускага сялянства за мяжу, якая ахапіла пераважна Віленскую і Гродзенскую губерні і атрымала характар часовага адыходу. Невысокі попыт мясцовай прамысловасці на працоўную сілу, павелічэнне колькасці беззямельных і малазямельных сялян і адапаведна аграрнай перанаселенасці, паварот ва ўрадавай палітыцы па заахвочванні сялянскіх перасяленняў на ўсход краіны, які спалучаў эканамічныя інтарэсы з ваенна-палітычнымі, стратэгічнымі, скарачэнне міграцый вясковых жыхароў з прамысловых цэнтраў і блізкіх да іх расійскіх рэгіёнаў за Урал вывёў Магілёўскую і Віцебскую губерні на першыя пазіцыі па колькасці перасяленцаў у

Сібір. Міграцыі на поўдзень краіны і ў Прывісленскія губерні адыходзяць на другі план. Аналіз статыстычнага матэрыялу з улікам яго фрагментарнасці, а таксама падлікаў беларускіх даследчыкаў дазваляе вызначыць міграцыйны баланс асноўных накірункаў перасяленняў насельніцтва Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. У межах еўрапейскай часткі Расійскай імперыі, за выключэннем беларускіх губерняў, перасялілася каля 600—800 тыс. жыхароў Беларусі, у Сібір — каля 420—450 тыс. чалавек. У той жа час эміграцыя беларускага сялянства ў краіны Захаду ацэньваецца ў 600—800 тыс. чалавек, а з улікам эміграцыі яўрэяў насельніцтва Беларусі страціла каля 1300 тыс. чалавек.

3.3. САЦЫЯЛЬНАЯ МАБІЛЬНАСЦЬ

Важнае месца ў вывучэнні трансфармацыйных працэсаў у беларускім грамадстве займаюць пытанні сацыяльнай мабільнасці насельніцтва — пераходу чалавека з аднаго саслоўя, класа ў іншы, з адной унутрысаслоўнай, унутрыкласавай групы ў іншую, сацыяльных перамяшчэнняў паміж пакаленнямі і інш. Вылучаюцца вертыкальная і гарызантальная мабільнасць. Да першай адносяцца пераходы з адной страты (саслоўе, клас) у іншую. Да другой — перамяшчэнні з адной сацыяльнай групы ў другую на адным і тым жа сацыяльным узроўні [583, с. 373]. Вертыкальная мабільнасць падзяляецца на ўзыходзячую (перамяшчэнні ўверх па сацыяльнай лесвіцы) і сыходную (перамяшчэнні ўніз). Адрозніваюцца паміж сабой таксама індывідуальная мабільнасць, звязаная з сацыяльным перамяшчэннем аднаго чалавека незалежна ад іншых, і групавая мабільнасць, калі адбываюцца калектыўныя перамяшчэнні. Акрамя таго, вылучаюцца міжпакаленняя (параўнальнае змяненне сацыяльнага статусу ў прадстаўнікоў розных пакаленняў) і ўнутрыпакаленняя мабільнасць (змяненне статусу, сацыяльны поспех, кар’ерны рост у межах аднаго пакалення). Грамадства з’яўляецца сацыяльнай сістэмай, якая самарэгулюецца і адаптуецца да змен і складанасцей, мае тэндэнцыю ўзаемадзеяння да самазахавання [493, с. 307]. Хаця сапраўднай раўнавагі ў сацыяльнай сістэме не бывае. У грамадстве пастаянна прысутнічае магчымасць сацыяльных змен. Яно знаходзіцца ў працэсе развіцця, у руху паміж станамі ўмацавання і разбурэння. У гэтым імкненні грамадства да дынамічнай раўнавагі і самазахавання вялікая роля належыць працэсам сацыяльнай мабільнасці.

На працягу другой паловы XIX — пачатку XX ст. выразна пашыраецца колькасць форм сацыяльнай мабільнасці. Можна назіраць параўнальныя

змены сацыяльнага статусу ў прадстаўнікоў розных пакаленняў. У апошнія дзесяцігоддзі XIX — пачатку XX ст. больш заўважнымі становяцца працэсы ўнутрыпакаленнай мабільнасці. Даступнасць шляхоў сацыяльнай мабільнасці ва ўмовах станаўлення індустрыяльнага грамадства шмат у чым залежала ад асобы, а таксама ад структуры грамадства, у якім яна жыла. Сацыяльная мабільнасць ставіць індывіда ва ўмовы неабходнасці адаптацыі да новага сацыяльна-культурнага асяродка. Недататкова было дасягнуць пэўнага ўзроўню матэрыяльнага дабрабыту, патрэбна было прыняць новы стандарт бытавой культуры. Тая асоба, якая не здолела адаптавацца да новых умоў, але страціла звыклы для яе сацыяльна-культурны сусвет, становілася маргінальнай. Фактарамі сацыяльнай мабільнасці ў беларускім грамадстве ў другой палове XIX — пачатку XX ст. выступілі змены ў саслоўнай палітыцы расійскага ўрада, узровень атрыманай адукацыі, этнаканфесійная прыналежнасць, сацыяльны статус сям'і і індывідуальныя здольнасці асобы, уступленне ў шлюб, перамена месца жыхарства. Сацыяльная дыферэнцыяцыя ўяўляе сабой вынік працэсаў сацыяльнай мабільнасці [325, с. 49]. У гэтай сувязі драбленне сялянскіх гаспадарак у выніку сямейных падзелаў было адным з найбольш пашыраных і ўплывовых фактараў сацыяльнай мабільнасці сельскага насельніцтва.

У адрозненне ад вывучэння сацыяльнай мабільнасці сацыёлагамі, дзе ў даследчыка ёсць магчымасць сфарміраваць даныя ў адпаведнасці з пастаўленай задачай, гісторыкам у праекцыі на пэўную адлегласць у часе даводзіцца мець справу з той інфармацыяй, якая маецца ў крыніцах і часта характарызуе сацыяльную мабільнасць ускосна. Для вызначэння сацыяльнай мабільнасці насельніцтва Беларусі другой паловы XIX — пачатку XX ст. статыстычнага матэрыялу параўнальна мала і ён дастаткова фрагментарны, не дазваляе дэтальна акрэсліць памеры і дынаміку сацыяльных перамяшчэнняў груп насельніцтва.

Саслоўная прыналежнасць у Расійскай імперыі доўгі час вызначала грамадскае становішча, магчымыя варыянты індывідуальнага лёсу кожнага чалавека. У другой палове XIX — пачатку XX ст. паступова змяншаецца залежнасць тыповага жыццёвага сцэнарыя кожнага з грамадзян ад саслоўнага паходжання і адносін да дзяржаўнай службы. Гэта ў найбольшай ступені датычылася адукаванай і эканамічна актыўнай часткі грамадства [549, с. 38]. Прадстаўнікі розных саслоўных груп атрымалі магчымасці змяніць свой стан. Міжсаслоўныя перамяшчэнні былі аднымі з найбольш распаўсюджаных шляхоў вертыкальнай сацыяльнай мабільнасці, аднак для прадстаўнікоў розных саслоўяў існавалі не аднолькавыя магчымасці падобных пераходаў.

Сацыяльныя перамяшчэнні з сялян у мяшчан і, наадварот, з улікам блізкага саслоўна-прававога становішча фактычна насілі характар гарызантальнай мабільнасці. Аднак сяляне сваю прыпіску да мяшчанскай грамады ўспрымалі часта як сацыяльны ўздзям, а вяртанне ў ранейшы стан — як падзенне. Матэрыялы справодства казённых палат паказваюць, што мяшчане, калі становіліся вясковымі гаспадарамі, нярэдка добраахвотна прыпісваліся да сельскай грамады, асабліва ў выпадках неабходнасці абароны ўласных маёмасных інтарэсаў.

Для саслоўнай арганізацыі традыцыйна характэрны невысокія тэмпы сацыяльнай мабільнасці. Расійскае заканадаўства ў другой палове XIX — пачатку XX ст., з аднаго боку, зрабіла больш даступнымі саслоўныя межы мяшчанства, сялянства, фармалізавала прыналежнасць да купецтва, праз царкоўныя рэформы адмяніла замкнёнасць як саслоўя хрысціянскага духавенства, і ў той жа час значна ўскладніла магчымасць атрымання дваранскага звання праз выслугу і ўзнагароды. Рэалізацыя палітыкі «разбору шляхты» ўкладвалася ў агульную ўрадавую лінію на павышэнне патрабаванняў да атрымання дваранскай годнасці асобамі недваранскага паходжання, якая выразна акрэслілася пачынаючы з 1845 г. Яна ўяўляла сабой таксама выразны прыклад групавой мабільнасці. Дэкласіраваная дробная шляхта па сваім фактычным становішчы пакінула межы сваёй страты, вышэйшага саслоўя. Прычым найбольш разнароднай групай сярод шляхты была неаселая яе частка. У склад яе ўваходзілі і тыя, хто арандаваў маёнткі, і тыя, хто ў іх служыў ці быў батраком [636, с. 93]. У выніку «разбору шляхты» яна страчвала свой ранейшы стан юрыдычна. Аднак прадстаўнікі дробнай шляхты, незацверджаныя ў сваёй прыналежнасці да вышэйшага саслоўя, псіхалагічна не маглі і не хацелі адаптавацца да ўмоў падатковых саслоўяў, склаўшы фактычна значную маргінальную групу. Дробная шляхта не адмаўляла сістэму норм і каштоўнасцей саслоўнай групы, з якой яна паходзіла, не прымала звычаі і традыцыі суседняга вясковага насельніцтва, прадстаўнікоў падатковых саслоўяў. Юрыдычна збяднеўшы дваранін карыстаўся правамі свайго саслоўя, але не мог падтрымліваць лад жыцця, тыповы для свайго кола. У поўным сэнсе дэкласіраванне азначала не толькі разбурэнне традыцыйнага ладу жыцця, але і разбурэнне асобы чалавека.

Указам імператара ад 23 верасня 1864 г. былі прыняты меры па канчатковым завяршэнні спраў шляхты, якая прадаўжала даказваць сваю прыналежнасць да дваранскага саслоўя. Усе, хто не быў зацверджаны ў сваёй прыналежнасці да дваранства і не знаходзіўся на дзяржаўнай службе, не меў чыноў і званняў, абавязаны былі да 1 студзеня 1865 г. прыпісацца да аднаго з падатковых саслоўяў і выконваць адпаведна новаму стану павіннасці. У

той жа час не адымалася права спрабаваць даказваць сваю дваранскую годнасць. Такое права атрымалі ўсе, хто меў ужо станюўчае рашэнне дваранскага дэпутацкага сходу, чые справы знаходзіліся на разглядзе ў Дэпартаменце герольды. Усе справы, па якіх не было прынята станюўчае рашэнне дваранскімі дэпутацкімі сходамі, лічыліся канчаткова завершанымі. Узнаўленне спраў было магчымым толькі па сведчанні грамады, да якой быў прыпісаны былы шляхціц, аб добранадзейнасці і спраўным на працягу трох гадоў выкананні павіннасцей, а таксама па прадстаўленні пасведчання аб непазбаўленні праў па законе [419, с. 908]. Так, ужо 6 лістапада 1864 г. калезжскі рэгістратар М. Старжынскі звярнуўся да мінскага губернатара з просьбай выдаць яму і яго братам пасведчанне аб добранадзейнасці для прадстаўлення ў Дэпартамент герольды. Аб тым жа 10 лістапада 1864 г. прасіў мінскага губернатара калезжскі сакратар А. Паўлоўскі, 16 лістапада 1864 г. — дваранін Мінскага павета Ф. Біруля і г. д. [404, л. 38, 41—42, 63].

Камітэт міністраў, улічваючы, што многія прадстаўнікі незацверджанай у прыналежнасці да вышэйшага саслоўя шляхты не прыпісаліся да падатковых саслоўяў у адпаведнасці з указам ад 23 верасня 1864 г., выдаў 31 снежня 1865 г. новае палажэнне аб парадку прыпіскі былой шляхты да падатковых саслоўяў. Тыя, хто падаў рэвізскія сказкі да 1 студзеня 1866 г., прыпісваліся да таго стану, які яны самі абралі. Асобы, якія не падалі ва ўстаноўлены час дакументы, прыпісваліся «па месцы аседласці» да мяшчанскай ці сельскай грамады [428, с. 413—414]. Захавалася вялікая колькасць архіўных дакументаў з прашэннямі незацверджаных у прыналежнасці да вышэйшага саслоўя шляхціцаў, дзе яны ва ўстаноўлены Сенатам час просяць прылічыць іх да падатковага саслоўя, прычым часта агаворваючы магчымасць далейшых хадайніцтваў аб вяртанні ранейшай годнасці. Большасць такіх дакументаў напісана іншымі асобамі па просьбе заявіцеляў, паколькі апошнія былі непісьменнымі. Так, у снежні 1864 г. дваранін В. Любартовіч-Княжыпчча прасіў прылічыць яго да віцебскіх мяшчан, аднак падкрэсліваў, што ён, як і іншыя прадстаўнікі роду, будзе дабівацца прызнання яго дваранскай годнасці [540, л. 26]. У лістападзе 1864 г. І. Любартовіч-Княжыпчча прасіў прылічыць яго разам з сям'ёй да віцебскай мяшчанскай грамады, паколькі не быў зацверджаны ў прыналежнасці да вышэйшага саслоўя. Немагчымасць змагацца за вяртанне ранейшага стану заявіцель тлумачыў сваёй выключнай беднасцю, стратай сувязей са сваякамі, адсутнасцю сталага месца жыхарства. [540, л. 54]. Да Будавесцкай сельскай грамады Лескавіцкай воласці Віцебскага павета ў лістападзе 1864 г. прылічалася былая дваранка Р. Мацулёвіч, якая ў дакументах адзначалася як асоба, што не памятала сваіх сваяцкіх каранёў [540, л. 31—37]. На пра-

цягу 1865 г. была разгледжана вялікая колькасць хадайніцтваў аб прыпісцы да мінскай мяшчанскай грамады асоб, якія не атрымалі ад Сената пацвярджэння ў сваёй прыналежнасці да вышэйшага саслоўя. У прыватнасці, у красавіку 1865 г. былі прылічаны 36 сямей (63 мужчыны і 56 жанчын) былой шляхты, у маі таго ж года — 7 сямей (12 мужчын, 18 жанчын), у чэрвені — 8 сямей (18 мужчын і 17 жанчын) і г. д. [137, л. 53—56, 109—110, 226—227]. Акрамя таго, да мінскай мяшчанскай грамады ў маі 1865 г. былі прыпісаны вольныя людзі (238 мужчын і 261 жанчына), якія пражывалі на землях князя Вітгенштэйна [137, л. 221—225]. У жніўні 1865 г. той жа лёс напаткаў 3 сям’і вольных людзей (10 мужчын, 6 жанчын), якія пражывалі на землях памешчыка Рачкевіча [137, л. 125—126].

Перавод незацверджанай у дваранстве шляхты на справе сустракаў шмат перашкод, у тым ліку ў асяроддзі мясцовых чыноўнікаў. У 1867 г. віленскім генерал-губернатарам Э. Баранавым была створана камісія для раскрыцця злоўжыванняў пры выдачы дакументаў віленскім дваранскім дэпутацкім сходам. За два гады дзейнасці камісія высветліла факты выдачы дакументаў аб дваранскай годнасці асобам, незацверджаным у прыналежнасці да вышэйшага саслоўя. Акрамя таго, выдаваліся копіі пастаноў дэпутацкага сходу аб далейшым накіраванні ў Сенат дакументаў на зацвярджэнне ў прыналежнасці да дваранства прыватным асобам, якія потым карысталіся правамі вышэйшага стану і ў выпадку незацвярджэння ў прыналежнасці да дваранства ўхіляліся ад прыпіскі да падатковых саслоўяў. Павятовыя прадвадзіцелі дваранства, маючы неправераныя дваранскія сямейныя спісы, выдавалі пасведчанні аб прыналежнасці да вышэйшага саслоўя. Пры гэтым часта не патрабавалі пасведчанне асобы [121, л. 26]. Так, у Пастаўскай воласці Дзісенскага павета было выўлена 16 дваранскіх сямей, дакументы якіх аб прыналежнасці да саслоўя аказаліся незадавальняючымі ці патрабавалася іх прыпіска да падатковых саслоўяў, у Дрыгучкай воласці таго ж павета пад сумненне трапіла прыналежнасць да вышэйшага саслоўя 9 сямей, у Лужыцкай воласці такіх сямей аказалася 30, у Лепельскай — 9, у Брагінскай воласці — 39 сямей [121, л. 94—109].

Пасля 1868 г. аднадворцы і грамадзяне заходніх губерняў, прылічэнне да якіх для шляхты, не зацверджанай у дваранстве, было спынена ў 1857 г., ліквідаваліся як асобныя саслоўныя разрады і ўваходзілі ў склад гарадскіх і сельскіх абывацеляў. Аднадворцы, якія пражывалі на дзяржаўных ці ўласных землях, а таксама ў дзяржаўных, памешчыцкіх вёсках і на ўладальніцкіх землях, прыпісваліся да тых валасцей, у межах якіх пражывалі. Прычым тыя, хто меў дамы і зямельныя надзелы ў былых дзяржаўных вёсках, прылічаліся да сялян-уласнікаў адпаведнага населенага пункта. У

выпадку, калі былыя аднадворцы жылі асобна ад сялян, то ўтваралі ўласную грамаду. Тыя аднадворцы, якія пражывалі ў гарадах і мястэчках, займаліся там гандлем, промысламі, рамяством, знаходзіліся ва ўслужэнні, прыпісваліся да мяшчанскай грамады таго горада ці мястэчка, дзе пастаянна пражывалі ці мелі гандлёва-прамысловыя заняткі [475, с. 250]. Толькі ў Віленскай губерні налічвалася 23 324 аднадворцы, з іх 2724 жылі на ўласных землях, 17407 — на памешчыцкіх землях, 3193 — на дзяржаўных [269, с. 394]. На тэрыторыі беларускіх паведаў Віленскай губерні пражывала 12 008 аднадворцаў. «Разбор» практычна не закрануў дробную шляхту татарскага паходжання. Яна пакідалася ў дваранскіх спісах, калі нават не была зацверджана Герольдыяй, захоўвала прывілегіі дваранскага саслоўя. Гэта тлумачыцца, перш за ўсё, тым, што татарская шляхта захоўвала лаяльнасць да ўрада, не ўдзельнічала ў польскім нацыянальна-вызваленчым руху [294, с. 66].

Многія шляхціцы надоўга зацягвалі ўласнае прылічэнне да падатковых саслоўяў. Так, у лютым 1894 г. віленская казённая палата звярнулася за дазвалам да губернатара прыпісаць да віленскай мяшчанскай грамады У. Міцкевіча, які паходзіў з былой шляхты [445, л. 1—2]. У мінскую казённую палату 15 красавіка 1893 г. звярнуўся незацверджаны Герольдыяй у сваёй прыналежнасці да дваранскага саслоўя К. Янкоўскі аб прылічэнні ў слукі мяшчане. Заявіцель прасіў паскорыць разгляд яго справы, паколькі па ўзросце павінен быў адбываць вайсковую службу. У выпадку ўхілення ад службы мог быць арыштаваны, а без вызначэння саслоўнай прыналежнасці трапіць у войска не мог [162, л. 1]. Мінская казённая палата, разбіраючы справу, высветліла, што бацька К. Янкоўскага лічыўся дваранінам, але адпаведныя дакументы сын прадставіць не змог. Больш таго, ні заявіцель, ні яго маці дваранка С. Янкоўская не змаглі назваць імёны дзеда і прадзеда для ўдакладнення саслоўнай прыналежнасці. На момант падачы хадайніцтва ў казённую палату К. Янкоўскі быў непісьменны і службы кучарам у маёнтку Багданаў Слуцкага паведа ў памешчыка Загорскага [162, л. 24—26]. У канечным выніку К. Янкоўскаму было адмоўлена ў прыпісцы да мяшчанскай грамады, паколькі апошні павінен быў належаць да вышэйшага саслоўя. З аналагічным хадайніцтвам у Мінскую казённую палату звярнуліся 12 чэрвеня 1893 г. незацверджаныя ў прыналежнасці да дваранства Міхаіл, Адам і Васіль Вашкевічы, якія пражывалі на хутары Дуброва Мазырскага паведа [532, л. 1]. Паказальна, што ў распісцы, дадзенай заявіцелямі прыставу аб азнаямленні са станоўчым рашэннем казённой палаты, усе трое назвалі сябе дваранамі [532, л. 7].

У апошнія дзесяцігоддзі XIX — пачатку XX ст. разглядалася шмат спраў, праз якія былія шляхціцы спрабавалі ў адпаведнасці з заканадаўствам прылічыцца да дваранскіх родаў. Дэпутаты мінскай мяшчанскай грамады 22 чэрвеня 1901 г. вырашылі выдаць мешчаніну У. Шалкоўскаму пасведчанне аб спраўным выкананні ім грамадскіх павіннасцей, яго добранадзейнасці і адсутнасці перашкод на прылічэнне яго да дваранскага роду Шалкоўскіх. У. Шалкоўскі быў прыняты ў мяшчанскую грамаду 3 верасня 1896 г., стала пражываў на станцыі Жлобін Рагачоўскага павета, служыў там на Лібава-Роменскай чыгунцы [406, л. 16]. Слуцкае павятовае паліцэйскае ўпраўленне 17 красавіка 1884 г. выдала пасведчанне двараніну І. Смолічу аб тым, што яго сваякі былі не пазбаўлены праў стану і не знаходзіліся пад судом і следствам. Пасведчанне было выдадзена ў сувязі з супрылічэннем да дваранскага роду [515, л. 5—8]. Да мінскага губернскага прадвадзіцеля дваранства 8 чэрвеня 1884 г. звярнуліся браты Рымашэўскія аб тэрміновай прысылцы дакументаў для зацвярджэння ў прыналежнасці да дваранскага саслоўя. Яны заканчвалі навучанне ў слуцкай гімназіі і збіраліся падаць дакументы для навучання ва ўніверсітэце. Ужо 30 чэрвеня 1884 г. мінскі губернскі прадвадзіцель дваранства паведамляў у слуцкае павятовае паліцэйскае ўпраўленне, што дваранскі дэпутацкі сход падтрымаў хадайніцтва братоў Рымашэўскіх аб прылічэнні да дваранства і падрыхтаваў дакументы для накіравання ў Сенат [515, л. 56—57]. Тэхнічныя памылкі, звязаныя з некарэктным напісаннем прозвішча, адсутнасцю неабходнага запісу, часам становіліся прычынай спраў, якія датычыліся прылічэння да вышэйшага саслоўя [166, л. 40; 452, л. 1]. Многія з тых, хто не атрымаў пацвярджэння ў сваёй прыналежнасці да вышэйшага саслоўя, і ў пачатку XX ст. пазбягалі прылічэння да падатковых станаў. Дастакова характэрным быў зварот 13 чэрвеня 1905 г. не прылічанага ні да якога саслоўя сына двараніна Віцебскай губерні І. Грыбоўскага, які стала пражываў на станцыі Новасакольнікі Пскоўскай губерні, аб прыпісцы да віцебскіх мяшчан: «Не маючы магчымасці па недастатковасці сродкаў хадайнічаць аб атрыманні дакументаў, якія даказваюць маю прыналежнасць да саслоўя дваран, гэтак, як і бацька мой, цяпер памёршы, не быў зацверджаны ў званні дваранскім Герольдыяй, і ў той жа час меў крайнюю патрэбу належаць да якога-небудзь саслоўя з тым, каб атрымаць неабходны для мяне від на жыхарства, у выдачы якога мне па адсутнасці дакументаў паліцэйскае ўпраўленне адмаўляе» [133, л. 58]. 18 лістапада 1904 г. Начаскі валасны сход Лепельскага павета прыняў рашэнне аб прыёме ў лік беззямельных сялян І. Малецкага, які паходзіў з дваран Дзісенскага павета і не належаў ні да якой грамады [133, л. 64].

Некаторыя з зацверджаных у прыналежнасці да вышэйшага саслоўя шляхціцаў вымушаны былі шукаць пляхі паправіць уласны дабрабыт праз перасяленні. У 1898 г. за дазволам перасяліцца ў Сібір звярнуўся дваранін І. Зубовіч, які стала пражываў у Юр'еўскай воласці Барысаўскага павета і арандаваў 30 дзесяцін зямлі ў графа Тышкевіча. Збіраўся ён перасяліцца разам з уласнай сям'ёй і сям'ёй брата. Ва ўласным распараджэнні І. Зубовіч меў 4 кані, 18 галоў буйной рагатай жывёлы і г. д. Акрамя таго, ён меў нязначныя заробкі па вырубцы і сплаве лесу [547, л. 4]. З просьбай перасяліцца ў Сібір звярнуўся таксама дваранін Ф. Бортвік, які пражываў у фальварку Ніўкі Лагойскай воласці Барысаўскага павета. Ён арандаваў 80 дзесяцін зямлі ў графа Тышкевіча. Разам з Ф. Бортвікам пражывалі два жанатыя яго сыны з сям'ямі [547, л. 8]. З аналагічнымі просьбамі звярнуліся дваранін К. Акаловіч, які арандаваў зямлю і займаўся лесасплавам, а таксама дваранін П. Радкевіч, які таксама жыў на арандаванай зямлі. Абодва паходзілі з Лагойскай воласці Барысаўскага павета [547, л. 11—12, 14—15]. Акрамя таго, з засценка Лужкі Лагойскай воласці хадайнічаў аб перасяленні дваранін І. Акаловіч. Разам з ім імкнуўся выехаць яго брат з сям'ёй. Абодва займаліся арэндай зямлі, сплавам лесу, але не мелі сродкаў для перасялення. Павятовы паліцэйскі чыноўнік па справе І. Акаловіча адзначаў, што ён «займаецца хлебаробствам, па занятках сваіх і ладу жыцця нічым не адрозніваецца ад сялян-домаўласнікаў» [547, л. 16—18]. Да перасялення звярталася безумоўна і незацверджаная ў сваёй прыналежнасці да вышэйшага саслоўя шляхта. У 1884 г. было адмоўлена ў перасяленні на казённых землях былым аднадворцам, у той час сялянам Слуцкага павета Я. Ермаліцкаму, А. Янкоўскаму, Г. Акулічу, С. Пазнякевічу. На час падачы прашэння яны з'яўляліся парабкамі ў маёнтку Еўдакімавічы [459, л. 74—78]. Паказчыкам маргіналізацыі часткі дваранства стала з'яўленне хадайніцтваў з іх боку аб прызнанні іх беднымі [515, л. 9—10; 165; 409, л. 9]. Сацыяльная дэградацыя маргіналізаваных слаёў дробнай шляхты часта становілася прадметам абмеркавання на старонках перыядычнага друку. Карэспандэнт з мястэчка Суцін Ігуменскага павета Мінскай губерні паведамляў у «Нашу ніву», што тут «больш ста дамоў адной шляхты». «Ведама, дзе шляхта жыве, там не вельмі добры парадак. <...> Такая тутэйшая шляхта, што толькі красці і гарэлку піць умеюць» [357, с. 4].

Асуджаныя за злачынствы прадстаўнікі вышэйшага саслоўя, як правіла, пазбаўляліся дваранскай годнасці і пасля адбывання пакарання прыпісваліся звычайна да падатковых станаў. Архіўныя фонды захавалі нямаля спраў аб прашэннях пазбаўленых праў аб вяртанні ў ранейшы стан. Такія хадайніцтвы, як правіла, зацягваліся і завяршаліся няўдала. Так, у 1883 г.

рашэннем Віленскай аб'яднанай палаты крымінальнага і грамадзянскага суда дваранін А. Францкевіч за крадзеж хатняй скаціны быў прыгавораны да аднаго года турмы і пазбаўлення ўсіх праў саслоўнага стану. У 1894 г. А. Францкевіч звярнуўся да віленскага губернатара з просьбай атрымаць від на жыхарства. Пасля дэтальнага разгляду справы віленскія губернскія ўлады прынялі рашэнне прыпісаць А. Францкевіча да віленскай мяшчанскай грамады. Спробы паліцэйскіх чыноўнікаў давесці заявіцелю рашэнне закончылася няўдала, паколькі яго месца жыхарства не ўдалося тэрмінова высветліць [437, л. 3, 7—8]. Дваранін Віленскай губерні В. Бачынскі за злачынства быў у верасні 1885 г. прыгавораны да трохмесячнага турэмнага зняволення з пазбаўленнем праў стану. Пасля завяршэння тэрміну пакарання ён павінен быў прыпісацца да аднаго з падатковых саслоўяў. Аднак своечасова В. Бачынскі гэта не зрабіў, за што атрымаў дадаткова пяцімесячнае зняволенне [129, л. 3]. Пазбаўленне дваранскай годнасці і выпіска з радаслоўных кніг успрымалася прадстаўнікамі выпэйшага саслоўя як вялікая ганьба. У Віцебскай губерні з радаслоўнай кнігі ў перыяд з 1863 па 1866 г. былі выключаны 42 двараніны за палітычныя злачынствы, у 1867—1885 гг. — 19 за махлярства, падлог дакументаў і інш. [198, с. 32]. Страціць дваранскую годнасць было магчыма за такія цяжкія злачынствы, як дзяржаўная здрада, лжэсведчанне, разбой, крадзеж, выраб фальшывых дакументаў [27, с. 27].

Асаблівасцямі ўрадавай палітыкі на тэрыторыі Беларусі вызначалася адносна невялікая ўдзельная вага дваран, якія атрымалі вышэйшую саслоўную годнасць праз дзяржаўную службу ці ўзнагароджанне ордэнам. Калі ў значнай частцы велікарускіх губерняў такі паказчык складаў у сярэднім 63 %, то ў Магілёўскай губерні — 32,1, Мінскай — 12,6, Гродзенскай — 20,6 % [198, с. 23]. Дваранства папаўнялася за кошт найбольш паспяховых прадстаўнікоў іншых саслоўяў. Асабістае дваранства выступала ў якасці своеасаблівага клапана, праз які адбывалася папаўненне спадчынай часткі вышэйшага саслоўя і колькасна і якасна [270, с. 37]. Роля сацыяльнай мабільнасці ў фарміраванні дваранства і чыноўніцтва на працягу XIX ст. пастаянна ўзрастала. У працэсы вертыкальнай сацыяльнай мабільнасці ўцягваліся таксама дзеці святароў, але царкоўнаслужцеляў і асабліва святароў яны закраналі мала [327, с. 139—145].

Адным з накірункаў узыходзячай вертыкальнай мабільнасці стала прыналежнасць да саслоўя ганаровых грамадзян, фарміраванне якога было спробай уключэння ў дадзеную сацыяльную групу асоб, якія мелі значныя асабістыя заслугі перад дзяржавай і грамадствам не толькі на дзяржаўнай службе, але і ў сферы прадпрыемальніцтва, сельскай гаспадаркі, навуковай

і культурна-асветніцкай дзейнасці. Ганаровыя грамадзяне, у адрозненне ад іншых саслоўяў, па прычыне дастаткова шырокай сацыяльнай базы фарміравання, не вылучаліся ўнутраным адзінствам. У іх лік уваходзілі асобы, якія мелі вельмі розныя сацыяльнае паходжанне, сферу дзейнасці, узровень даходаў. Прылічэнне да ганаровых грамадзян было абцяжарана шматузроўневай і складанай працэдурай. Напрыклад, гродзенскі гарадскі галава звярнуўся 23 снежня 1891 г. з просьбай да губернатара з хадайніцтвам аб наданні ганаровага грамадзянства гарадскому землемеру М. Любічу. Адпаведнае прадстаўленне гродзенскі губернатар 24 лютага 1892 г. накіраваў віленскаму генерал-губернатару. Далей хадайніцтва было накіравана міністру ўнутраных спраў [153, л. 1—2]. Аднак у сваю чаргу Міністэрства юстыцыі, у кампэтэнцыю якога ўваходзілі межавыя пытанні, нагадала, што М. Любіч па родзе сваіх заняткаў не адпавядае законным патрабаванням аб наданні асабістага ганаровага грамадзянства [153, л. 4—5].

У грамадстве, дзе саслоўны пачатак адыгрываў вельмі значную ролю, натуральным было імкненне людзей узняцца па іерархічнай лесвіцы. У гэтым сэнсе купецкае званне было дастаткова зручным, куды можна было трапіць за грошы, хоць і не малыя. Заліцацца ў купецтва маглі прадстаўнікі ўсіх саслоўных станаў, за выключэннем дваран і ганаровых грамадзян, якія нават пры ўмове набыцця прамысловых пасведчанняў павінны былі захоўваць сваю саслоўную прыналежнасць [207, с. 84]. Для выхадцаў з падатковых саслоўяў прылічэнне да купецтва суправаджалася неабходнасцю атрымання адмацавання ад іх грамады. У адпаведнасці з Палажэннем 1898 г. тыя, хто пакідаў купецкае саслоўе, сталі лічыцца асобамі, якія выбіраюць лад жыцця, пасля чаго маглі аднавіць сваю прыналежнасць да купецтва ці прылічыцца да мяшчанскай грамады, на што не патрабавалася згоды апошняй, ці да сялян, але па агульных правілах. Сацыяльная мабільнасць у складзе купецкага саслоўя была параўнальна высокай. У 60-я гг. XIX ст. сярод тых, хто прыпісаўся да купецкага саслоўя ў Магілёўскай губерні, 85,26 % былі выхадцамі з таго ж сацыяльнага асяродка, 9,48 % паходзілі з мяшчан, 5,26 % — з сялян [525, с. 58]. Сярод тых, хто быў адлічаны ў купецтва іншых губерняў, не змянілі сваю саслоўную прыналежнасць некалькі больш за палову ад іх агульнай колькасці [525, с. 58]. Асноўнай крыніцай папаўнення шэрагаў купецтва было мяшчанства. У 70-я гг. XIX ст. выхадцы з яго складалі некалькі больш за палову ад агульнай колькасці купецтва беларускіх губерняў, а ў пачатку XX ст. — амаль тры чвэрці [525, с. 55]. Другой па значнасці крыніцай папаўнення сталі выхадцы з уласнага купецкага асяродка — прыпісаныя з іншых мясцін і купецкія дзеці, якія пачыналі весці ўласную прадпрымальніцкую гаспадарку.

У 70-я гг. XIX ст. купецтва беларускіх губерняў амаль на 40 % папаўнялася за кошт выхадцаў з уласнага асяродка, але ў пачатку XX ст. — толькі на чвэрць [525, с. 56]. Сялянства не склала значную групу, якая папаўняла шэрагі купецтва. Да пачатку XX ст. прыкметнай стала тэндэнцыя атрымання саслоўных праў купецтва з мэтай набыцця ганаровага звання і не была звязана з магчымасцю займацца прадпрымальніцкай дзейнасцю. У 1913 г. 30 % купцоў першай гільдыі ў Мінску і 63 % — у Віцебску атрымалі адпаведныя пасведчанні з паметкай «для правоў» [525, с. 51]. Сярод тых, хто выпісваўся з купецкага саслоўя ў іншыя губерні імперыі, пераважалі купцы першай гільдыі, што было звязана часцей за ўсё са спробамі купцоў яўрэйскай нацыянальнасці пакінуць рысу аседласці.

У ліку мінскіх купцоў першай гільдыі ў 1884 г. 4 прадпрымальнікі былі выхадцамі з мінскіх мяшчан, 1 — з бабруйскіх купцоў, 1 — з мінскіх купцоў другой гільдыі [62, л. 65—66]. Сярод 118 мінскіх купцоў другой гільдыі 29 чалавек паходзілі з мясцовых купцоў другой гільдыі, 60 прадпрымальнікаў — з мінскіх мяшчан. Акрамя таго, у іх ліку былі, пераважна па адным, выхадцы з дваран, купцоў і мяшчан Ковенскай губерні, купцоў і мяшчан Гродзенскай губерні, магілёўскіх, слuckіх, віцебскіх, канатопскіх купцоў, сялян Віленскай губерні, івянецкіх, вяземскіх, ракаўскіх, ігуменскіх, навагрудскіх, віцебскіх, свенцянскіх, крэмянчугскіх, радашковіцкіх, смаргонскіх мяшчан і інш. [62, л. 66—80]. Сярод рэчыцкіх купцоў другой гільдыі, якія выкупілі гільдзейскія дакументы на 1883 г., 24 прадпрымальнікі ўзнавілі адпаведныя дакументы на 1884 г. Да іх ліку далучыліся 4 новыя купцы. У 1884 г. выбылі з гільдыі 5 прадпрымальнікаў [64, л. 5—6]. У ліку рэчыцкіх купцоў былі выхадцы з мясцовых мяшчан, а таксама рагачоўскія, лоеўскія, гродзенскія, гомельскія, лепельскія мяшчане, брагінскія сяляне і інш. Дастаткова мабільны быў склад рэчыцкага купецтва і за іншыя гады [70, л. 11—23; 71, л. 9—12]. Аналагічная сітуацыя назіралася па Бабруйскім, Барысаўскім, Мазырскім, Слуцкім і іншых паветах [63, л. 40—46; 68, л. 19—34; 69, л. 70—78; 81, л. 37—63; 169, л. 26—28; 170, л. 9—15; 171, л. 16—24; 375, л. 64—66; 427, л. 1; 441, л. 5—10, 13—14].

Мабільнасць складу купецкіх гільдый узмацнілася ў пачатку XX ст. На 1908 г. у Віцебску было зарэгістравана 157 купецкіх сямей, з іх ліку ў 1908—1909 гг. выбылі 24 сям’і па прычыне несвоечасовага ўзнаўлення гільдзейскіх дакументаў. У 1909 г. да купецкіх гільдый Віцебска былі прылічаны 24 новыя прадпрымальнікі [138, л. 1—75]. У Полацку на 1908 г. традыцыйна выбралі пасведчанні 2 купцы-яўрэі першай гільдыі, 2 купцы-хрысціяніны другой гільдыі, 31 яўрэйскія купцы другой гільдыі. Акрамя таго, новапрылічанымі сталі 6 купцоў другой гільдыі, з іх 2 паходзілі з Рыбінска, 2 —

з Рыгі, 1 — Ніжняга Ноўгарада [141, л. 2аб. — 10аб.]. Па Мінску ў 1907 г. узнавілі свае дакументы 13 купцоў першай гільдыі і 134 купцы другой гільдыі, выбылі са складу першай гільдыі 2 купцы, са складу другой — 18 купцоў [72, л. 96—146]. Аналагічная сітуацыя назіралася і ў іншых гарадах Беларусі [72, л. 23—32; 139, л. 5аб. — 10 аб.; 140, л. 2аб. — 13].

Сярод купцоў першай гільдыі на мяжы XIX—XX стст. большасць складалі тыя, хто належаў да гэтага звання менш 5 гадоў [525, с. 85]. У Віцебскай губерні ў 1908 г. такіх купцоў налічвалася 60 %, у Мінскай губерні — 57,6 %, а ў Гродзенскай губерні ў 1914 г. — больш 60 %. Каля трэцяй часткі купцоў першай гільдыі мелі стаж знаходжання ў сваёй карпаратыўнай арганізацыі ад 5 да 10 гадоў. Сярод купцоў другой гільдыі ў канцы XIX ст. таксама большасць складалі тыя, хто знаходзіўся ў гільдзеістстве менш 5 гадоў. Аднак у пачатку XX ст. назіралася тэндэнцыя скарачэння ўдзельнай вагі дадзенай групы [525, с. 85]. У 1900 г. выбралі гільдзейскія пасведчанні 175 купцоў у Мінску, з іх 91 знаходзіліся ў гільдзеістстве менш 5 гадоў, 47 — ад 5 да 10 гадоў, 37 купцоў — больш 10 гадоў [73, л. 2—55]. Адначасова не выкупілі гільдзейскія дакументы 26 мінскіх купцоў, у іх ліку 15 прадпрымальнікаў знаходзіліся ў гільдзеістстве менш 5 гадоў, 7 — ад 5 да 10 гадоў, 3 — больш 10 гадоў, 1 — невядома [73, л. 56—65]. У гэты ж час набылі пасведчанні першай гільдыі 7 купцоў у Бабруйску, усе з іх мелі стаж знаходжання ў гільдзеістстве менш 5 гадоў. Акрамя таго, яшчэ на адзін год выкупілі дакументы другой гільдыі 59 купцоў Бабруйска. У ліку апошніх 25 прадпрымальнікаў, якія знаходзіліся ў гільдзеістстве менш 5 гадоў, 24 — ад 5 да 10 гадоў, 4 — звыш 10 гадоў; для 6 — час знаходжання ў гільдзеістстве не абазначаны [73, л. 67—90]. Не ўзнавілі сваю прыналежнасць да купецтва 4 бабруйскія купцы першай гільдыі, з іх 3 мелі гільдзейскі стаж менш 5 гадоў, 1 — ад 5 да 10 гадоў. Акрамя таго, 15 купцоў другой гільдыі г. Бабруйска пакінулі межы саслоўя, у іх ліку 9 прадпрымальнікаў знаходзіліся ў гільдзеістстве менш 5 гадоў, 1 — ад 5 да 10 гадоў, 1 — звыш 10 гадоў [73, л. 91—95].

Пацвярджэннем інтэнсіўнасці міжсаслоўнай мабільнасці сярод купецтва можа быць статыстыка набыцця гільдзейскіх пасведчанняў. Напрыклад, у Мінскай губерні ў 1893 г. было набыта 61 гадавое пасведчанне на права гандлю і 8 паўгадавых пасведчанняў першай гільдыі, у 1894 г. — 68 гадавых і 9 паўгадавых, у 1895 г. — 63 гадавых і 2 паўгадавых. Купецкіх пасведчанняў другой гільдыі было набыта ў 1893 г. 865 гадавых і 50 паўгадавых, у 1894 г. — адпаведна 857 і 53, у 1895 г. — 1238 і 61 пасведчанняў [372, с. 23]. У 1899 г. па Мінскай губерні было выбрана 90 саслоўных купецкіх пасведчанняў першай гільдыі і 497 — другой гільдыі, у 1900 г. адпаведна 83 і 475 пасведчанняў [373, с. 10]. Купцы, якія выходзілі з гільдыі, прыпі-

сваліся да мяшчанскай грамады, значна радзей да сялянскай. Звычайна яны страчвалі фінансавую магчымасць ці практычную неабходнасць у набыцці гільдзейскіх дакументаў, але часцей за ўсё гэта не азначала змену роду заняткаў. Мяняліся памеры, часам накіраванасць гандлёва-прамысловай дзейнасці.

Вертыкальная сацыяльная мабільнасць купцоў вызначалася значным рухам «зверху ўніз» з прылічэннем іх да мяшчан, менш актыўна «знізу ўверх» — з уключэннем у склад ганаровых грамадзян. Нярэдкімі былі выпадкі ўнутрысаслоўных перамяшчэнняў — у другой у першую гільдыю і наадварот. Гарызантальная мабільнасць купцоў, як і іншых саслоўных груп, характарызавалася іх міграцыямі ў іншыя губерні, з мястэчка ў горад, з павятовага цэнтра ў губернскі.

Адпаведна расійскаму заканадаўству, кожны, хто не належаў да якога-небудзь саслоўя, абавязкова прылічаўся да мяшчанства. Прыпісання да сялянства можна было толькі са згоды сельскай грамады. Прыналежнасць да іншых саслоўяў вызначалася асаблівымі ўмовамі, якія не залежалі ад волі асобных людзей. Атрыманне саслоўнага звання адбывалася праз перадачу яго ў спадчыну ці набывалася шляхам пажалавання, выслугі, прыпіскі (для падатковых саслоўяў), паляпшэння адукацыйнага ўзроўню. Прыналежнасць да мяшчанскага саслоўя была пажыццёвай і перадавалася ў спадчыну, а таксама выключала магчымасць адначасова знаходзіцца ў іншым саслоўным званні. Атрыманне мяшчанскага стану адбывалася толькі праз прыпіску да мяшчанскай грамады якога-небудзь горада. На працягу 1863 г., па няпоўных звестках, было разгледжана каля 300 спраў аб прыпіскі да мінскай мяшчанскай грамады і выключэнні з яе [447, л. 1—768]. Аналіз шматлікіх дакументаў дазваляе сцвярджаць, што першым уключылася ў працэсы ўнутры- і міжсаслоўных пераходаў яўрэйская частка насельніцтва. У 1880 г. сярод больш 100 спраў, звязаных з прылічэннем у мінскія мяшчане, толькі адна датычылася хрысціяніна, астатнія — яўрэяў [440, л. 1—432; 448, л. 1—245].

Ужо нават напярэдадні і неўзабаве пасля адмены прыгоннага стану пераходы з аднаго саслоўя ў іншае па ўласнай волі, нягледзячы на вялікую бюракратычную абцяжаранасць, былі не адзінкавымі. У 1855—1859 гг. пераходамі з аднаго саслоўнага стану ў іншы, паводле даных казённых палаты, у Мінскай губерні было ахоплены 3051 чалавек [205, с. 528—529]. У сярэднім за год з між- і ўнутрысаслоўнымі перамяшчэннямі было звязана каля 0,06 % жыхароў. Прычым 375 пераходаў было звязана з перамяшчэннямі ў склад дваранства аднадворцаў (339), вольных людзей (27), мяшчан (7), грамадзян (2); 722 пераходы ў склад мяшчанства з ліку куп-

цоў (266), вольных людзей (212), адпушчаных на волю (218) і інш.; 282 пераходы ў склад купецтва з мяшчан (270), адпушчаных на волю (10) і інш.; 389 пераходаў з адной у іншую групу сялянства; 155 пераходаў у вольныя людзі з мяшчан; 577 пераходаў у лік адпушчаных на волю пераважна з памешчыцкіх сялян; 246 пераходаў у лясную стражу з дзяржаўных сялян і г. д. [205, с. 528—529]. У 1861 г. да адпаведных саслоўных арганізацый Віленскай губерні з іншых губерняў было прыпісана 10 купцоў-хрысціян, 11 купцоў-яўрэяў, 16 мяшчан-хрысціян, 20 мяшчан-яўрэяў, 10 дзяржаўных сялян, 1 яўрэй-земляроб. З Віленскай губерні да іншых губерняў выпісаліся ў гэты час 7 купцоў-яўрэяў, 12 мяшчан-хрысціян, 40 мяшчан-яўрэяў, 4 грамадзяніны, 18 дзяржаўных сялян, 5 прыватнаўласніцкіх сялян, выйшаўшых з прыгоннай залежнасці, 1 часоваабавязаны дваравы, 1 вольны чалавек [462, л. 174]. У справах мінскай казённой палаты за 1863 г. утрымліваецца пайменны спіс прылічаных да мінскіх мяшчан былых вольных людзей з маёнтка Віцкаўшчына, які ўключаў прадстаўнікоў 35 сямей (усяго 73 чалавекі), якія відавочна прадаўжалі пражываць у сваёй мясцовасці [450, л. 62—63]. З хадайніцтвам да мінскага губернатара 15 лістапада 1869 г. звярнуўся былы дваравы з маёнтка Цна Барысаўскага павета К. Якубовіч, які прасіў пасадзейнічаць з выдачай яму звальніцельнага пасведчання для прыпіскі да мяшчанскай грамады Чарнігава, дзе ён пражываў пастаянна [154, л. 3—17]. За 1866 г. у Віцебскую губерню з іншых губерняў прылічылася 49 прадстаўнікоў розных саслоўных станаў. Адначасова выпісалася з Віцебскай губерні ў іншыя 79 чалавек [567, л. 57].

Захавалася мноства дакументаў казённых палат, якія адлюстроўваюць між- і ўнутрысаслоўныя пераходы сярод прадстаўнікоў найперш падатковых станаў. Яны сведчаць аб інтэнсіўнасці і накірунках такіх пераходаў. Іх колькасць нарастала да канца XIX і асабліва ў пачатку XX ст. У большай ступені ў гэтыя працэсы былі ўключаны купцы і мяшчане, асабліва ў губернскіх і буйных павятовых цэнтрах. Але і ў адносна невялікіх гарадах і мястэчках працэсы сацыяльнай мабільнасці былі заўважнымі. Напрыклад, толькі за студзень 1880 г. 11 разоў лепельская гарадская дума звярталася ў віцебскую казённую палату аб прылічэнні сялян да мяшчанскай хрысціянскай грамады, у тым ліку ў трох выпадках гэта былі немясцовыя ўрадженцы, выхадцы з Дзісенскага і Барысаўскага паветаў [135, л. 6—126]. Для параўнання ў студзені — жніўні 1900 г. сярод прылічаных да лепельскай мяшчанскай грамады былі 7 мясцовых сялян, былы аднадворца Лепельскага павета, яўрэй-земляроб Полацкага павета, мясцовы правізар, 2 унукі лепельскага купца, 2 сям'і былых лепельскіх купцоў, а таксама 2 сыны мясцовага купца [136, л. 1—114]. У архіўных фондах захавалася

значная колькасць спраў аб прылічэнні да мяшчанскіх грамадстваў з боку сялян і мяшчан суседніх губерняў і іншых паветаў беларускіх губерняў, якія сведчаць аб тым, што сацыяльныя перамяшчэнні часта адбываліся пазней тэрытарыяльных. Так, у студзені 1889 г. падаў прашэнне аб прылічэнні да віцебскай мяшчанскай грамады селянін Курляндскай губерні О. Кліман, які да гэтага часу разам з сям’ёй пражываў каля 15 гадоў у Віцебскім павеце [160, л. 1]. Прашэнне аб прылічэнні ў віцебскія мяшчане падалі 14 студзеня 1889 г. дачкі селяніна Калужскай губерні Ефрасіння і Соф’я Крыловы. Іх бацька некалькі дзясяткаў гадоў пастаянна пражываў у Віцебску, не выпісваючыся са сваёй сельскай грамады да часу смерці ў 1879 г. Дачкі не былі прылічаны ні да якой грамады [160, л. 14]. Частымі былі выпадкі прылічэння былых замежных грамадзян, якія прынялі расійскае падданства, да мяшчанскіх таварыстваў. Так, былы прускі падданы Л. Левандовіч распэннем Гродзенскай казённой палаты 4 студзеня 1896 г. быў прылічаны да мяшчан-хрысціян Гродна. Тады ж быў прылічаны да яе былы прускі падданы П. Ванцэк разам з сям’ёй [449, л. 1—6].

У дадатку Д прадстаўлены ўнутры- і міжсаслоўныя перамяшчэнні насельніцтва Мінскай губерні за шэраг гадоў. За 1882 г. да саслоўных таварыстваў (купцы, мяшчане, сяляне) Мінскай губерні было прылічана 376 чалавек, у тым ліку да купцоў 31 прадпрымальнік, да мяшчан-хрысціян — 251 чалавек, да мяшчан-яўрэяў — 70 чалавек, да дзяржаўных сялян — 1 чалавек, сялян-уласнікаў — 23 асобы. Паралельна выключана было з іх складу 687 чалавек, уключаючы 5 купцоў, 13 мяшчан-хрысціян, 389 мяшчан-яўрэяў, 12 дзяржаўных сялян, 253 сяляніны-ўласнікі, 15 яўрэяў-земляробаў [128, л. Заб. — 8] (гл. дадатак Д). На наступны 1883 г. да саслоўных таварыстваў Мінскай губерні было прылічана 313 чалавек, з іх 9 купцоў, 152 мешчаніны-хрысціянкіны, 140 мяшчан-яўрэяў, 11 сялян-уласнікаў, 1 дзяржаўны селянін; выключаны былі 36 купцоў, 284 мешчаніны-яўрэі, 107 сялян-уласнікаў, 12 дзяржаўных сялян, 8 яўрэяў-земляробаў і інш., усяго — 450 чалавек. У гэты год назіраўся дастаткова заўважны адток мяшчан-яўрэяў у мяшчане Кіеўскай губерні (108 чалавек) [126, л. Заб. — 8] (гл. дадатак Д).

У 1889 г. мінскай казённой палатай было зафіксавана 140 прылічэнняў да саслоўных таварыстваў губерні, у тым ліку 8 купцоў, 32 мешчаніны-хрысціянкіны, 63 мешчаніны-яўрэі, 37 сялян-уласнікаў. Выбыла з іх складу 197 асоб, з іх 5 купцоў, 13 мяшчан-хрысціян, 134 мешчаніны-яўрэі, 39 сялян-уласнікаў, 4 дзяржаўныя селяніны, 2 яўрэі-земляробы. Па-ранейшаму быў заўважным рух мяшчан-яўрэяў у Кіеўскую (13 чалавек), Палтаўскую (16 чалавек), Таўрычаскую (9 чалавек), Чарнігаўскую (7 чалавек) губерні і Данскую вобласць (12 чалавек) [127, л. Заб. — 8] (гл. дадатак Д). У 1890 г. у

саслоўныя таварыствы Мінскай губерні было прылічана 112 чалавек, у тым ліку 7 купцоў, 29 мяшчан-хрысціян, 64 мяшчаніны-яўрэі, 11 сялян-уласнікаў, 1 яўрэй-земляроб. Выключана было 187 чалавек, з іх 18 купцоў, 22 мяшчаніны-хрысціяніны, 113 мяшчан-яўрэяў, 32 селяніны-ўласнікі, 1 дзяржаўны селянін, 1 яўрэй-земляроб [127, л. 23аб. — 28] (гл. дадатак Д).

Адпаведна звесткам мінскай казённой палаты за 1892 г., да саслоўных таварыстваў Мінскай губерні было прылічана 427 чалавек і выбыла з іх складу 416 чалавек (гл. дадатак Д). У склад купецкіх гільдый было ўнесена 45 чалавек, якія паходзілі з мяшчан Мінскай губерні (40 чалавек), Магілёўскай, Кіеўскай, Гродзенскай (па 1 чалавеку), Віленскай губерняў (2 чалавекі). У той жа час з гільдзейскіх спісаў губерні было выключана 25 купцоў, якія прылічыліся да купцоў Маскоўскай (5 чалавек) і Кіеўскай (1 чалавек) губерняў і мяшчан Мінскай губерні (19 чалавек) [149, 3 аб.].

Да мяшчан-хрысціян Мінскай губерні было прылічана 133 чалавекі, у тым ліку з мяшчан іншых населеных пунктаў губерні (48 чалавек), мяшчан Курляндскай (8 чалавек), Віленскай, Гродзенскай (па 7 чалавек), Магілёўскай, Валынскай (па 4 чалавекі), Віцебскай (2 чалавекі), Уладзімірскай, Ліфляндскай (па 1 чалавеку) губерняў, з сялян Мінскай (35 чалавек), Гродзенскай, Віленскай, Магілёўскай (па 4 чалавекі), Ковенскай, Уладзімірскай, Калужскай, Тульскай (па 1 чалавеку) губерняў. Выключаны з ліку мяшчан-хрысціян былі 53 чалавекі, з якіх 19 чалавек перамясціліся ў іншую мяшчанскую грамаду ўнутры Мінскай губерні, а таксама прылічыліся да мяшчан Віленскай (3 чалавекі), Гродзенскай, Чарнігаўскай (па 2 чалавекі), Сядлецкай, Магілёўскай (па 1 чалавеку) губерняў, да сялян Мінскай (24 чалавекі), Гродзенскай і Магілёўскай (па 1 чалавеку) губерняў.

Да мяшчан-яўрэяў было прылічана 148 чалавек, якія ў сваю чаргу выбылі са складу купцоў Мінскай губерні (21 чалавек), мяшчан Віленскай, Гродзенскай (па 4 чалавекі), Кіеўскай, Віцебскай, Валынскай, Ковенскай, Магілёўскай (па 3 чалавекі), Чарнігаўскай (2 чалавекі) губерняў, яўрэяў-земляробаў Бабруйскага (63 чалавекі) і Рэчыцкага (1 чалавек) павеятаў, перамясціліся з адной мяшчанскай грамады ў іншую ўнутры Мінскай губерні (38 чалавек); 69 мяшчан-яўрэяў Мінскай губерні выбыла ў сувязі з прылічэннем у купцы Гродзенскай, Віленскай (па 3 чалавекі), Віцебскай (2 чалавекі), Магілёўскай, Чарнігаўскай, Валынскай, Екацярынаслаўскай (па 1 чалавеку) губерняў, да мяшчан Таўрычаскай (8 чалавек), Бесарабскай, Варшаўскай, Ковенскай (па 6 чалавек), Магілёўскай (5 чалавек), Віленскай, Валынскай, Херсонскай (па 4 чалавекі), Віцебскай, Чарнігаўскай, Екацярынаслаўскай (па 3 чалавекі), Табольскай (2 чалавекі), Палтаўскай, Гродзенскай, Бакінскай (па 1 чалавеку) губерняў [149, л. 4—6].

Да сялян-уласнікаў Мінскай губерні было прылічана 103 чалавекі, у тым ліку 52 перамясціліся з адной сельскай грамады ў іншую ўнутры губерні, 33 чалавекі былі выхадцамі з мяшчан Мінскай (19), Курляндскай (7), Віленскай (2), Магілёўскай (2), Чарнігаўскай, Ковенскай (па 1) губерняў, 18 чалавек — з сялян Гродзенскай, Віленскай (па 4), Магілёўскай, Ковенскай (па 3), Чарнігаўскай (2), Віцебскай, Валынскай (па 1) губерняў. У той жа час 110 сялян-уласнікаў было выключана, у сувязі з пераходам у мяшчан Мінскай (35), Валынскай, Чарнігаўскай (па 2), Віленскай, Гродзенскай, Ковенскай, Віцебскай, Кіеўскай, Смаленскай, Пецярбургскай губерняў, а таксама ў сялян Табоўскай (5), Чарнігаўскай, Віленскай, Ліфляндскай (па 2), Магілёўскай, Арлоўскай, Палтаўскай, Віцебскай, іншых сельскіх таварыстваў Мінскай (49) губерняў [149, л. 6 аб. — 8]. Акрамя таго, 4 былыя дзяржаўныя сяляніны выбылі ў склад сялян-уласнікаў, 3 яўрэі-земляробы прылічыліся ў мяшчане Чарнігаўскай, Таўрычаскай, Херсонскай губерняў [149, л. 8аб.]. Амаль палова між- і ўнутрысаслоўных перамяшчэнняў была звязана з жыхарамі Мінскага (прылічылася 108 і адлічылася 97 чалавек) і Бабруйскага (адпаведна 104 і 91 чалавек) паветаў.

Паводле даных на 1893 г., 679 чалавек было прылічана да саслоўных таварыстваў Мінскай губерні, 588 чалавек выбыла з іх складу [149, л. 19 аб.; дадатак Д]. Найбольшая колькасць саслоўных пераходаў прыпадала на Мінскі (прылічана 154 і выбыла 90 чалавек), Слуцкі (адпаведна 118 і 116 чалавек) і Барысаўскі (89 і 84 чалавекі) паветы.

Найбольшая колькасць міжсаслоўных пераходаў адбывалася ўнутры адной губерні, нават роднага павета. Пералічэнні ў іншы рэгіён далёка не заўсёды былі звязаны з адпаведным перасяленнем. Часта гэта быў вынік ранейшай змены месца жыхарства ці праяўленне перамены сферы дэлавой актыўнасці, прафесійнай занятасці і інш. Саслоўнымі перамяшчэннямі, якія патрабавалі адпаведнага бюракратычна-прававога афармлення, была ахоплена невялікая колькасць людзей, удзельная вага якіх у агульнай масе насельніцтва была нязначнай. Аднак сітуацыя дастаткова дынамічна змянялася, асабліва ў пачатку XX ст. Безумоўна саслоўныя перамяшчэнні не адлюстроўвалі цалкам усю палітру змен, звязаных з сацыяльнай мабільнасцю насельніцтва. Яны фактычна праяўлялі сябе як завяршэнне перамены маёмаснага становішча чалавека, яго роду заняткаў, вынік атрымання прафесійнай адукацыі і заняцця пэўнай сацыяльнай пазіцыі на дзяржаўнай службе ці ў прамысловай сферы і інш., калі становілася неабходным атрыманне адпаведнага па законе ці для ўласнага прэстыжу саслоўнага статусу.

Нярэдка сустракаліся выпадкі неаднаразовых змен саслоўнай прыналежнасці на працягу аднаго пакалення. Напрыклад, у сакавіку 1889 г. у віцебскую казённую палату звярнуўся беззямельны селянін Гарадоцкага павета Ф. Янкоўскі, які прасіў выключыць яго з мясцовай мяшчанскай грамады. У працэсе разбору справы казённая палата высветліла, што Ф. Янкоўскі быў прыпісаны да беззямельных сялян у кастрычніку 1883 г., але не быў выключаны з мяшчанскай грамады, паколькі меў запазычанасці па павіннасцях. Раней у 1875 г. ён разам з братамі быў зарэгістраваны купцом Гарадка, аднак быў пераведзены ў мяшчане, паколькі не выбраў адпаведныя гільдзейскія дакументы. Пастаянна пражываў Ф. Янкоўскі ў фальварку Клінопаль Віцебскага павета [168, л. 63—65]. Выбар пераходаў залежаў нярэдка ад персанальных жыццёвых абставін, матэрыяльнага дабрабыту, магчымасці працаўладкавання і вядзення гаспадаркі [131, л. 1; 134, л. 1—5; 385, л. 5; 446, л. 1—2].

Часта ў канцы XIX — пачатку XX ст. сустракаліся выпадкі пераходу з мяшчанскай грамады ў сельскую. Найперш гэта датычылася тых, хто стаў пражываў у сельскай мясцовасці і вёў сялянскую гаспадарку. Праз прылічэнне да сельскай грамады яны імкнуліся абараніць свае маёмасныя інтарэсы. Сярод іх нямала было таксама былой дробнай шляхты, незацверджанай ў прыналежнасці да вышэйшага саслоўя. У Мінскую казённую палату 21 лютага 1895 г. падаў прашэнне койданаўскі мешчанін А. Лебядзевіч, які пастаянна пражываў у вёсцы Мігдаловічы Станькаўскай воласці, аб прылічэнні яго да мясцовай сельскай грамады [156, л. 1]. У 1896 г. да віленскага губернатара звярнуўся рыжскі мешчанін Герасім Паўлаў з просьбай прыпісаць яго да сялян Дзісенскага павета. На момант падачы звароту заявіцель стаў пражываў у засценку Маслянка [164, л. 1—2]. Гарадоцкія мяшчане Андрэй і Спірыдон Язерскія 31 сакавіка 1889 г. прасілі віцебскую казённую палату прылічыць да сялян вёскі Асінаўка Гарадоцкага павета, паколькі працавалі па найме ў мясцовых сялян і з часам набылі гаспадарку. Будучы мяшчанамі, не маглі абараняць свае інтарэсы на сельскіх сходах. Гарадоцкая гарадская дума не дала братам Язерскім звальніцельнага пасведчання, паколькі на папярчэнні мяшчанскай грамады знаходзіўся хворы і бяздомны іх брат Фёдар Язерскі. Андрэй і Спірыдон павінны былі забраць з прытулку брата і пасля гэтага маглі разлічваць на станоўчае рашэнне [168, л. 94—108].

Для сацыяльнай мабільнасці сялян у паслярэформенны перыяд быў характэрны памяркоўны ўзровень, прыкладна 40—50 % іх мелі пастаянны статус, іншымі словамі, толькі каля паловы з сельскіх жыхароў мела магчымасць змяніць сваё сацыяльнае становішча. Акрамя таго, колькасць

сялянскіх гаспадарак, у якіх статус паніжаўся, пераўзыходзіла колькасць тых, статус якіх павышаўся [330, с. 116]. Для сялянства была характэрна, перш за ўсё, гарызантальная мабільнасць, аднак на мяжы стагоддзяў больш частымі становяцца выпадкі вертыкальнай. Сяляне больш павольна за іншыя саслоўі ўцягваліся ў працэсы сацыяльных перамяшчэнняў, доўга трымаліся за свой вясковы быт, лічылі здрадай адвечным традыцыям імкненне некаторых юнакоў да даброт гарадскога жыцця, ігнараванне імі сельскагаспадарчых заняткаў. У той жа час сяляне, якія прылічаліся да мяшчанскай грамады, часам — да купецтва, становіліся пасля атрымання адукацыі чыноўнікамі, толькі ў крайніх выпадках вярталіся да свайго ранейшага стану. Уключэнне сялянства як самай кансерватыўнай групы ў працэсы мабілізацыі грамадства было прадвеснікам разбурэння яго саслоўна-карпаратыўнай арганізацыі. Месца прыпіскі беларускіх сялян да мяшчанскай грамады ў значнай ступені залежала ад рыначнай кан'юнктуры [407, л. 12—21]. Напрыклад, у 1882—1883 гг. больш 90 % іх сялілася ў беларускіх гарадах і мястэчках. У паведамленні віленскага генерал-губернатора міністру ўнутраных спраў ад 17 чэрвеня 1889 г. адзначаліся пераходы ў мяшчанскае саслоўе цэлай сялянскай грамадой, хоць члены яе заставаліся жыць у сельскай мясцовасці і прадаўжалі займацца земляробствам [685, с. 155]. Аднак у 1889—1890 гг. звыш 50 % пераходаў, звязаных з міжсаслоўнай мабільнасцю беларускага сялянства, прыпадала на гарады іншых рэгіёнаў Расійскай імперыі. Менавіта ў гэтыя гады абвастрылася перанаселенасць і беспрацоўе ў гарадах Беларусі [685, с. 162]. Атрыманне звальніцельнага пасведчання было неабходным для селяніна не толькі, калі ён пераходзіў у іншую грамаду, але і ў іншае саслоўе, пры паступленні ў вышэйшую навучальную ўстанову і на дзяржаўную службу. Пазбавіць селяніна праў сельскага стану без усялякіх умоў можна было толькі па прыгаворы суда [207, с. 118]. Неабходнасць атрымліваць звальніцельныя грамадскія прыгаворы адпала фактычна пасля выдання ўказа ад 5 кастрычніка 1906 г. Аднак нават пры ўмове набыцця праў больш высокага саслоўнага стану селянін мог заставацца ў сваёй ранейшай грамадзе да добраахвотнага выхаду з яе. Прыпіска селяніна да грамады захоўвалася, што забяспечвала выкананне імі адпаведных павіннасцей і выплату падаткаў.

Пераход сялян ў саслоўны стан мяшчан не заўсёды быў звязаны з адыходам ад сельскагаспадарчых заняткаў і нават з пераездам у горад. Калі населены пункт становіўся горадам, то ў такім выпадку сяляне ў масавым парадку пераводзіліся ў мяшчанства, але ў больш спрошчаным парадку [559, с. 199]. Сяляне, якія перасяляліся ў гарады і становіліся наёмнымі работнікамі, шукалі больш шляхоў да свайго сацыяльнага ўздыму. Да таго

ж яны пакорліва звыкаліся са сваім залежным становішчам, якое ніжэй-шыя гарадскія слаі не прымалі ці падпарадкоўваліся паняволі [204, с. 142]. «“Паехаў у горад, у людзі выйшаў”, — кажуць часта бацькі, пусціўшы ў горад свайго сына на заробаткі» [360, с. 4]. У той жа час дзеці рамеснікаў, якія становіліся наёмнымі работнікамі, расцэньвалі сваё новае становішча і пралетарызацыю як сацыяльнае падзенне.

Часам прылічэнні да падатковых станаў былі выкліканы надзвычайнымі абставінамі: пропускі рэгістрацыі асобы ў рэвізскіх сказках, няправільным напісаннем прозвішча ў дакументах, неабходнасцю абраць род жыцця, нараджэннем па-за шлюбам і г. д. У прыватнасці, віленская казённая палата ў 1894 г. разглядала пытанне аб прыпісцы да Гальшанскай мяшчанскай грамады Ю. Лейбмана, якога забылі ўнесці ў рэвізскія сказкі па Х рэвізіі. Ён неаднаразова звяртаўся ў казённую палату аб прылічэнні да грамады як прапушчанага па рэвізіі. Аднак у 1893 г. хадайніцтвы Ю. Лейбмана тройчы казённая палата адхіліла за недасканаласцю падрыхтаваных дакументаў. Толькі ў чэрвені 1894 г., пасля новага звароту Ю. Лейбмана, віленская казённая палата са згоды губернатара прыняла станоўчае рашэнне [439, л. 4—5]. У верасні 1894 г. да віленскага губернатара звярнуўся селянін І. Мацвееў з прашэннем прылічыць яго да сялян Ашмянскага павета. Высветлілася, што І. Мацвееў яшчэ ў 1873 г. звяртаўся ў казённую палату аб прыпісцы яго як асобы, якая не памятае свайго паходжання, да мяшчанскай грамады. Аднак казённая палата прыняла рашэнне прылічыць І. Мацвеева да сялянскай грамады [132, л. 2—8]. Пазашлюбная дачка Наталлі Гарбуновай Надзея, 1891 г. нараджэння, была прылічана да мінскіх мяшчан 12 лютага 1913 г. на падставе правіл аб паляпшэнні становішча незаконнанароджаных дзяцей [442, л. 7]. Пазашлюбны сын Ганны Бакіноўскай Стэфан 13 лютага 1913 г. быў прылічаны да мінскіх мяшчан. Пры рэгістрацыі яму былі дадзены імя па бацьку і прозвішча ад імя хроснага бацькі — Міхайлавіч Міхайлаў [442, л. 9]. Селянін Вілейскага павета К. Гіль, 1872 г. нараджэння і адзначаны ў дакументах як незаконнанароджаны, быў прылічаны з сям’ёй да мінскіх мяшчан. Пры рэгістрацыі К. Гілю было дадзена імя па бацьку Людвігавіч [442, л. 23]. Указам імператара ад 5 студзеня 1882 г. дазвалялася мяшчанам і сялянам прыпісваць да сваіх сямей усіх без выключэння асоб, якія належалі да саслоўных станаў сельскіх абывацеляў, мяшчан, рамеснікаў, а таксама тых, хто павінен быў «абраць род жыцця». Прыпіска праводзілася са згоды бацькоў і самой асобы, якая прыпісвалася па дасягненні апошняй 14-гадовага ўзросту [438, с. 2]. Цыркулярам ад 20 ліпеня 1904 г., выдадзеным Міністэрствам фінансаў па ўзгадненні з Міністэрствам унутраных спраў, удакладнялася,

што ў выпадку, калі селянін усынаўляў мешчаніна ці рамесніка, то апошня прыпісваліся толькі да яго сям’і і не прылічаліся да сялянскай грамады, захоўваючы свой ранейшы саслоўны стан. Прылічэнне да сельскай грамады адбывалася на агульных умовах праз звальніцельныя і прыёмныя прыгаворы. Указам Сената ад 10 студзеня 1914 г. мяшчане і рамеснікі, якіх усынаўлялі сяляне, маглі прылічыцца да сельскай грамады і без яе згоды, але яны не ў праве былі патрабаваць асобнага надзелу зямлі [669, л. 44].

Пераходам з каталіцтва ў праваслаўе можна было павысіць свой сацыяльны статус, пазбавіцца многіх абмежаванняў, якія дзейнічалі ў дачыненні да прадстаўнікоў каталіцкага веравызнання. Тое ж датычылася і яўрэяў, якія часам прымалі хрысціянства. Міжканфесійныя пераходы сталі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. дастакова пашыраным каналам сацыяльнай мабільнасці, аднак далёка не заўсёды яны адбываліся добраахвотна, часта выкарыстоўваліся як інструмент урадавай палітыкі. На працягу некалькіх гадоў пасля паўстання 1863 г. 30 тыс. католікаў у Літоўскай (Віленская, Гродзенская і Ковенская губерні) і 37 тыс. у Мінскай епархіях сталі праваслаўнымі [223, с. 72]. Часта пераходзілі цэлымі сем’ямі і нават прыходамі. Прыняццю праваслаўя садзейнічала дараванне розных праў і прывілей эканамічнага характару. Закранулі міжканфесійныя пераходы прадстаўнікоў розных саслоўных груп — ад сялянства да тытулаванага дваранства. У праваслаўе перайшлі некаторыя прадстаўнікі родаў князёў Радзівілаў, Любецкіх, памешчыкі Лапацінскі, Бялінскі, Біспінг і інш. [699, с. 20]. Аб інтэнсіўнасці такіх пераходаў выразна сведчаць наступныя даныя. Прырост колькасці праваслаўнага насельніцтва ў беларускіх губернях у 1864—1897 гг. склаў 204,4 %, каталіцкага — 146,0 % [223, с. 75].

Служба ў войску была своеасаблівым сацыяльным ліфтам, распаўсюджаным шляхам сацыяльнай мабільнасці. Адстаўныя вайсковыя ніжнія чыны часта атрымлівалі пасады ў вясковай адміністрацыі, настаўнікаў у пачатковых школах, займаліся рамяством, гандлем, наймаліся на прыватную службу, становіліся наёмнымі работнікамі. У пачатку XX ст. пры пашырэнні магчымасцей іншых шляхоў сацыяльнай мабільнасці значэнне вайскавай службы адносна паніжаецца. Сацыяльная мабільнасць у межах ваеннага саслоўя была дастаткова высокай [327, с. 150]. Адстаўных ніжніх чыноў налічвалася ў Віцебскай губерні па стане на 1865 г. 5295 чалавек, з іх 1942 займаліся земляробствам, 1868 чалавек мелі іншыя заняткі, найперш працу па найме [468, л. 346]. У Гродзенскай губерні налічвалася ў гэты час 6430 адстаўных ніжніх чыноў, з іх 1524 займаліся земляробствам, 2066 — іншымі заняткамі [466, л. 271]. Даныя па іншых рэгіёнах Беларусі пацвярджаюць тэндэнцыю рухомасці структуры заняткаў і сацыяльнага

складу былых вайскоўцаў, што нярэдка спалучалася з іх тэрытарыяльнай мабільнасцю [314, л. 14—14 аб.; 426, л. 9—10, 129; 599, л. 100].

Адным з кірункаў сацыяльнай мабільнасці стала ўступленне ў шлюб. Часам такі ўплыў быў неадназначны. У кастрычніку 1889 г. бешанковіцкае валасное праўленне накіравала віцебскай казённой палаце рапарт аб пералічэнні былога салдата Д. Дашкевіча з беззямельных сялян Крывінскай грамады ў зямельныя сяляне Заградскай грамады. Нагодай для пералічэння стала ўступленне ў шлюб з А. Карнеевай, у сямейную гаспадарку якой ён уступаў у якасці прымака. Аднак, паколькі бацька і брат А. Карнеевай памерлі, то Д. Дашкевіч атрымліваў душавы надзел зямлі і палову ўсёй рухомай маёмасці жонкі. Узамен ён браў у кіраванне гаспадарку і клопат над сям’ёй брата жонкі [167, л. 172—173]. Для сялянства было характэрна імкненне ўзняць сваё становішча праз пашырэнне ўласнай гаспадаркі, павелічэнне зямельных угоддзяў і адпаведна матэрыяльнаму дабрабыту, нават калі даводзілася пагаджацца на неадназначную ў вёсцы ролю прымака. Радавы запаса Я. Пракоф’еў, які паходзіў з сялян Паташнінскай воласці Гарадоцкага павета і быў членам зямельнай гаспадаркі свайго бацькі, прыгаворам Балецкай сельскай грамады Гарадоцкага павета быў прыняты ў склад грамады на зямельную долю цесця А. Гаўрылава [168, л. 17—19]. У канцы XIX — пачатку XX ст. пашыраюцца магчымасці вертыкальнай сацыяльнай мабільнасці, выхад з падатковых станаў праз атрыманне адукацыі, асабліва вышэйшай і прафесійнай, а таксама пры паступленні на дзяржаўную службу. Кіраўніцтва Юр’еўскага ўніверсітэта 12 студзеня 1894 г. паведаміла віцебскай казённой палаце аб атрыманні ступені аптэкарскага памочніка Л. Дрыбіным і прапанавала выключыць яго з падушнага акладу [120, л. 13]. У гэты ж час такое ж паведамленне прыйшло з Маскоўскага ўніверсітэта ў дачыненні да А. Ярашэўскага, якога прапаноўвалася выключыць з віцебскіх мяшчан [120, л. 40]. Прылічаны да полацкай мяшчанскай грамады, Аляксандр Новасветаў пасля заканчэння Віленскага настаўніцкага інстытута быў прыняты на пасаду другога памочніка настаўніка ў Мсціслаўскае гарадское вучылішча з правам дзяржаўнай службы. У сувязі з гэтым прызначэннем папярчыцель Віленскай навучальнай акругі прасіў віцебскую казённую палату на падставе палажэнняў Статута аб службе выключыць А. Новасветава з мяшчанскай грамады [120, л. 101]. За 1894 г. віцебская казённая палата, паводле захаваных архіўных дакументаў, разгледзела звыш 100 спраў аб выключэнні з падатковага акладу жыхароў, зарэгістраваных у губерні, у сувязі з атрыманнем вышэйшай адукацыі і паступленнем на дзяржаўную службу. У 60-я гг. XIX ст. такіх спраў былі адзінкі, у пачатку XX ст. колькасць іх узрасла ў

разы. Атрыманне вышэйшай адукацыі становілася надзейным сродкам павышэння сацыяльнага статусу. У 1904 г. мінскую мяшчанскую грамаду пакінулі 42 асобы, якія скончылі ўніверсітэт ці ваенна-медыцынскую акадэмію і вытрымалі экзамен на дантыста, 5 чалавек — на зубнога ўрача, 13 чалавек — на аптэкарскага памочніка. Акрамя таго, 2 чалавекі вызначыліся тым, што паспяхова вытрымалі экзамены на атрыманне кваліфікацыі бабкі-павітухі, 1 чалавек — інжынера-механіка, 1 — інжынера-тэхнолага, 1 — вучонага-лесавода другога разраду, 1 чалавек пасля заканчэння Томскага ўніверсітэта — юрыста [376, л. 1—117]. Адным з папулярных шляхоў павышэння сацыяльнага статусу сярод моладзі Беларусі на мяжы XIX—XX стст. стала атрыманне праз дасягненне пэўнага адукацыйнага цэнзу пасада школьнага настаўніка, паштовага ці чыгуначнага служачага.

Міжаслоўная мабільнасць вельмі часта была звязана з тэрытарыяльнай. Змена месца жыхарства суправаджалася ў большасці выпадкаў пераменай сацыяльнага статусу. Характар гэтай узаемасувязі быў абумоўлены зменамі ў рыначнай кан'юнктуры, накірункам урбанізацыйных працэсаў. Прыкладаў таму вельмі шмат. У прыватнасці, у 1864 г. былы дваравы М. Апанасенка быў прыпісаны ў кольскія мяшчане Архангельскай губерні [146, л. 1]. У 1866 г. губернскія ўлады разгледзелі справу аб выдачы дазволу для прыпіскі ў мяшчане Пецябурга сялянкі Барысаўскага павета Ф. Пашкоўскай [161]. Віленская казённая палата 24 сакавіка 1893 г. звярнулася да мінскай з прапановай выключыць 385 мяшчан Мінскай губерні ў сувязі з іх пералічэннем у мяшчане Вілейскага павета Віленскай губерні. У справе не адзначаецца час іх змены месца жыхарства, хутчэй за ўсё гэта адбылося за некалькі гадоў да накіравання звароту [147, л. 1—9]. Аналагічны ліст паступіў у мінскую казённую палату 15 сакавіка 1894 г. у сувязі з прылічэннем на пастаяннае жыхарства ў мяшчане Ашмянскага павета Віленскай губерні 95 мяшчан Мінскай губерні [148, л. 1—5]. Часам мяшчане прылічаліся да сельскай грамады па-за межамі Беларусі.

Вынікам працэсаў сацыяльнай мабільнасці з'яўляецца маргінальнасць [176, с. 392—393]. Яе характарызуе становішча групы ці індывіда ў працэсе сацыяльнага перамяшчэння ці асобна групу, якая знаходзіцца ў маргінальным становішчы ў сацыяльнай структуры. Пад маргінальнасцю можа таксама ўспрымацца разрыў сацыяльных сувязей паміж індывідам і грамадствам. Індывідуальная яе форма звязана з няпоўным уваходжаннем індывіда ў новую групу і адчужэннем яго ад групы паходжання, якая адмаўляе яго як адступніка. Групавая маргінальнасць узнікае ў выніку змен у сацыяльнай структуры грамадства. Прычынай узнікнення маргінальных груп з'яўляецца сацыяльная трансфармацыя грамадства, пераход да іншай

сістэмы, разбурэнне ўстойлівай сацыльнай структуры. Людзі аказваюцца пазбаўленымі раней існаваўшых сацыяльных каштоўнасцей, норм паводзін, уяўленняў і вымушаны прыстасоўвацца да новых. У пэўнай ступені ў другой палове XIX ст. да ліку маргіналаў можна прылічыць дробную шляхту, якая не знайшла пацвярджэння сваёй прыналежнасці да дваранскага саслоўя. У эканамічных адносінах дробная шляхта па сваім становішчы была блізкай да сялянства. Аднак па сваіх традыцыях, свядомасці, субкультуры дробная шляхта заўсёды ўсведамляла сваю адметнасць і больш высокі статус ад навакольнага сельскага насельніцтва, часта не дапускала змешвання шлюбы. У той жа час яна не магла адчуваць сябе паўнапраўнай у адносінах з прадстаўнікамі вышэйшага саслоўя. Некаторыя сацыяльныя групы насельніцтва Беларусі (як, напрыклад, чыншавікі) не мелі вызначанага становішча ў саслоўнай структуры грамадства Расійскай імперыі, але выконвалі пэўную ролю ў сістэме пазямельных адносін. 9 чэрвеня 1886 г. імператарам было зацверджана «Палажэнне аб пазямельным уладкаванні сельскіх вечных чыншавікоў у губернях заходніх і беларускіх» [299, с. 9]. На працягу 3 гадоў сельскія чыншавікі атрымлівалі права выкупіць зямельны ўчастак ва ўладанне ці аформіць дагавор арэнды. Разгляд спраў чыншавікоў у працэсе рэалізацыі рэформы расцягнуўся на гады, каля 65 % з іх было адмоўлена ў прызнанні вечначыншавых праў на зямлю [299, с. 12]. Непрызнанне праў на зямлю, абезземельванне чыншавікоў прывяло да іх збяднення і маргіналізацыі.

Вынікам працэсаў маргіналізацыі, сыходнай сацыяльнай мабільнасці з'яўляецца стварэнне слоя сацыяльных паўпераў — сацыяльнага дна. У Беларусі да ліку маргіналаў можна аднесці жабракоў, прастытутаў, крымінальныя элементы і інш. Нязначным па памерах каналам сацыяльнай мабільнасці стала прылічэнне да падатковых саслоўяў былых асуджаных пасля адбывання тэрміну пакарання. Яны, як правіла, былі пазбаўлены праў стану за здзейсненае злачынства, маглі пасля пэўнага тэрміну прыпісання да сельскага ці мяшчанскага таварыства [272, с. 278—279]. У прыватнасці, у 1877 г. сялянін Полацкага павета М. Казедай быў сасланы ў Сібір па мірскім прыгаворы. Па вяртанні на радзіму ён прыпісаўся да мяшчан Дзісны [173, л. 1—3]. У віцебскую казённую палату 22 сакавіка 1905 г. звярнуўся сялянін вострава Сахалін, былы ссыльны А. Англіцкі, які хадаінічаў аб прылічэнні да віцебскіх мяшчан. Пасля завяршэння тэрмінусылкі А. Англіцкаму было дазволена выбраць месца жыхарства, на момант падачы прашэння ён ужо стала пражываў у Віцебску [130, л. 1—8].

У 1870 г. у Гродзенскай губерні было здзейснена 617 злачынстваў, за якія атрымалі абвінавачванні 958 чалавек. Сярод злачынцаў 27 былі спад-

чыннымі дваранамі, 12 — асабістымі дваранамі, 27 — ганаровымі грамадзянамі і купцамі, 263 — мяшчанамі, 488 — сялянамі, 43 — вайскоўцамі і інш. [75, л. 98—99]. У 1878 г. тут было ўчынена 1645 злачынстваў, за якія асуджана 772 чалавекі. Сярод злачынцаў былі 1 спадчынны дваранін, 17 асабістых дваран, 235 мяшчан, 450 сялян, 61 вайсковага звання і інш. [76, л. 258—259]. У 1890 г. па Мінскай губерні было здзейснена 621 злачынстваў, за якія было асуджана 982 чалавекі. Па саслоўным паходжанні 22 злачынцы былі спадчыннымі дваранамі, 15 — асабістымі дваранамі, 5 — купцамі, 327 — мяшчанамі, 492 — сялянамі, 54 — ваеннымі і інш. [371, с. 31]. У 1900 г. па Мінскай губерні было здзейснена 715 злачынстваў, за якія атрымалі абвінавачванне 996 чалавек, у тым ліку 149 жанчын [373, с. 21]. З улікам пэўнай варыятыўнасці колькасных паказчыкаў аналагічная сітуацыя з узроўнем злачыннасці складвалася тут у іншы час і ў другіх беларускіх губернях [369, с. 18; 370, с. 12; 473, с. 18; 597, л. 247].

За 1899—1901 гг. Віленскім, Віцебскім, Гродзенскім, Магілёўскім і Мінскім акруговымі судамі, а таксама Віленскай судовай палатай было асуджана за розныя віды злачынстваў 12 625 чалавек. Паказчык злачыннасці ў пераліку колькасці асуджаных на 1 млн насельніцтва ў беларускіх губернях (1472 чалавекі, 0,147 % ад агульнай колькасці насельніцтва) нязначна пераўзыходзіў яго сярэдняе значэнне па ўсіх судовых акругах Расійскай імперыі — 0,141 % [118, с. 144]. Прычым такое пераўзыходжанне датычылася найперш такіх катэгорый злачынстваў, як паўстанне і супраціўленне ўладам, знявага і непавага да ўлады, злачынствы супраць грамадскай маральнасці і выхавання юнацтва. У той жа час значна менш папяранымі аказаліся такія віды злачынстваў, як святатацтва, браздзяжніцтва, злачынствы супраць спакою і бяспекі, забойствы, прысваенне чужой маёмасці, падлог і самаўпраўства і інш. [118, с. 140—144]. Па стане на 1912 г. у Віленскай губерні на 100 тыс. насельніцтва налічвалася 114 асуджаных агульнымі і міравымі судамі, у Віцебскай — 101, у Мінскай — 80, Гродзенскай — 74, Магілёўскай — 67. Па колькасці асуджаных беларускія губерні адставалі ад Пецярбургскай (355 асуджаных на 100 тыс. насельніцтва), Эстляндскай (307) губерняў і Амурскай вобласці (304), якія па ўзроўні злачыннасці займалі лідыруючыя пазіцыі ў Расійскай імперыі [555, с. 398—399]. Узровень злачыннасці выступае ў якасці аднаго з выразных паказчыкаў стану грамадства. У традыцыйным грамадстве, калі насельніцтва менш мабільнае і прысутнічае больш дзейсны сацыяльны кантроль з боку грамады, звычайна назіраецца невысокая ступень злачыннасці. І наадварот, у індустрыяльным грамадстве, у якім насельніцтва сацыяльна і геаграфічна больш мабільнае, прысутнічае, як правіла, больш высокі ўзро-

вень злачыннасці. Аднак найбольшых памераў яна дасягае ў грамадствах, якія праходзяць стадыю сур’ёзнай трансфармацыі сацыяльных інстытутаў, культурных і палітычных каштоўнасцей [329, с. 78—79]. Паводле падлікаў Б. Міронава, мінімальны ўзровень злачыннасці ў Расійскай імперыі назіраўся ў сярэдзіне XIX ст., а максімальны — у 1913 г. [329, с. 88]. Сацыяльны склад злачынцаў дазваляе ў пэўнай ступені вызначыць ступень незадаволенасці жыццём асобных груп насельніцтва. Трансфармацыйныя працэсы ў грамадстве выклікалі змены ў правілах і нормах паводзін людзей. Сацыяльныя сувязі становіліся супярэчлівымі, узростала сацыяльная напружанасць [324, с. 551]. У 1897 г. на першым месцы па ўзроўні крымінагеннасці знаходзіліся рабочыя, на другім — прадстаўнікі вольных прафесій і чыноўнікі, далей — гандляры, прадпрыемальнікі, рамеснікі, сяляне [326, с. 38—39]. З пункту гледжання ўзроўню крымінагеннасці саслоўяў на першым месцы ў Расійскай імперыі ў другой палове XIX ст. знаходзіліся купцы, на другім — мяшчане і рамеснікі, трэцім — дваране і чыноўнікі, чацвёртым — сяляне, пятым — святары.

Актывізацыя прасторавых перамяшчэнняў насельніцтва, яго канцэнтрацыя ў гарадскіх прамысловых цэнтрах парушалі традыцыйны ўклад жыхароў, паніжалі сацыяльны кантроль і як вынік ускладнялі крымінагенную сітуацыю. У рапарце навагрудскага паліцэйскага спраўніка ад 29 снежня 1907 г. адзначалася неабходнасць павелічэння колькасці паліцэйскіх чыноўнікаў у мястэчку Баранавічы, якое дзякуючы інтэнсіўнаму чыгуначнаму будаўніцтву вызначалася «рознахарактарным прышлым насельніцтвам, колькасцю больш дваццаці тысяч душ» [433, л. 33]. «Прыплы элемент» моцна ўплываў на рост злачыннасці [6, с. 108].

Такім чынам, у другой палове XIX ст. змены сацыяльнага становішча насельніцтва Беларусі закраналі перш за ўсё саслоўна-карпаратыўную сферу, у пачатку XX ст. — сацыяльна-прафесійную дзейнасць. У першыя дзесяцігоддзі пасля адмены прыгоннага права менавіта ўрадавыя мерапрыемствы ў канфесійным пытанні, па завяршэнні «разбору шляхты», уніфікацыі саслоўна-групавога складу сельскага насельніцтва вызначалі найбольш значныя сацыяльныя перамяшчэнні. На мяжы XIX і асабліва ў пачатку XX ст. заўважнай становіцца тэндэнцыя вызначэння сацыяльнага статусу і ролі асобы не толькі праз прыпісванне, прымацаванне да пэўнай саслоўнай, статуснай групы, але і механізмы дасягнення. Актывізацыя і ўскладненне форм сацыяльнага жыцця прывяла да пашырэння шляхоў і ўцягнення ў працэсы сацыяльнай мабільнасці ўсіх груп насельніцтва. Шляхі вертыкальнай сацыяльнай мабільнасці ў прадстаўнікоў розных саслоўяў і груп грамадства Беларусі ў канцы XIX — пачатку XX ст. не былі

аднолькавымі. Узыходзячая сацыяльная мабільнасць мела месца пры атрыманні выпэйшай адукацыі, паступленні на дзяржаўную службу і інш.

* * *

Беларускія губерні апераджалі сярэднія паказчыкі па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі па ўзроўні натуральнага прыросту насельніцтва, маючы пры гэтым адмоўны міграцыйны баланс. Іх вызначала таксама больш глыбокае пранікненне ў працэсы дэмаграфічнага пераходу, які выступаў адным з індыхтараў сацыяльных змен на пачатковым этапе становлення індустрыяльнага грамадства.

Тэрытарыяльныя перамяшчэнні насельніцтва Беларусі апераджалі сацыяльныя. Яны ахоплівалі каля 1/4 часткі жыхароў. Аднак трэба ўлічыць, што сярод сацыяльных дакументальна засведчанымі аказаліся пераважна міжсаслоўныя пераходы, удзельная вага якіх была невысокай і яны датычыліся нязначнай па колькасці групы людзей. Выключэнне складаюць «разбор шляхты», і зямельнае ўладкаванне, і ўніфікацыя асобных груп сельскага насельніцтва (напрыклад, чыншавікі). Вельмі многія сацыяльныя перамяшчэнні праходзілі без афіцыйнай фіксацыі ў матэрыялах справаводства казённых палат ці іншых урадавых устаноў. Звязаны яны былі з працэсамі сацыяльна-маёмаснай дыферэнцыяцыі, атрыманням пэўнага ўзроўню адукацыі, фарміраваннем класа наёмных работнікаў і інш. Часта гэтыя сацыяльныя працэсы адбываліся без змены саслоўна-прававога становішча і заставаліся ўбаку ад афіцыйнага справаводства і статыстыкі.

Раздзел 4 | ЭВАЛЮЦЫЯ САСЛОЎНЫХ ІНСТЫТУТАЎ

4.1. ЭТАПЫ І АСАБЛІВАСЦІ ЭВАЛЮЦЫІ САСЛОЎНЫХ ІНСТЫТУТАЎ У БЕЛАРУСІ

Саслоўная арганізацыя складала аснову сацыяльнай сістэмы Расійскай імперыі ў XIX — пачатку XX ст. Гэта быў асноўны прыярытэт захавання стабільнасці пануючага рэжыму. Саслоўны прынцып з’яўляўся адным з тых, што дазваляў уратаваць цэласнасць шматнацыянальнай імперыі і вызначаў сацыяльныя сувязі [225, с. 120]. Гэтую функцыю саслоўных інстытутаў не магла замяніць нацыянальная ці канфесійная ідэалогія. Прыярытэт дынастычных і саслоўных прынцыпаў над этнічнымі і моўнымі быў агульным для Расійскай імперыі і іншых шматнацыянальных дзяржаў [225, с. 121]. Беларускія землі, як і іншыя заходнія вобласці да часу ўваходжання ў склад Расійскай імперыі ў канцы XVIII ст., мелі адметную і больш развітую саслоўна-карпаратыўную арганізацыю ў параўнанні з цэнтральнымі губернямі краіны [328, с. 46]. На працягу большай часткі XIX ст. расійскі ўрад імкнуўся ўніфікаваць, наблізіць сацыяльную арганізацыю беларускага грамадства да стандарту велікарускіх губерняў.

Традыцыйна даследчыкамі вылучаюцца наступныя прыкметы саслоўя: заканадаўчае афармленне і замацаванне саслоўных абавязкаў і праў, сацыяльных функцый і заняткаў; перадача прыналежнасці да пэўнага саслоўя ў спадчыну; наяўнасць карпаратыўных арганізацый; адметны менталітэт і самасвядомасць [328, с. 76]. Саслоўнае грамадства больш няўважлівае да такіх прыкмет, як маёмаснае становішча, адукацыя і інш. Саслоўямі В. Ключэўскі называў класы, на якія «падзяляецца грамадства па правах і абавязках» [258, с. 225—226]. Саслоўнае дзяленне, на думку В. Ключэўскага, «устаўляецца законам у адрозненне ад іншых гра-

мадскіх дзяленняў, якія ўстанаўліваюцца эканамічнымі, разумовымі і маральнымі ўмовамі, не гаворачы аб фізічных. Істотнай і найбольш адчувальнай прыкметай саслоўнага дзялення служыць адрозненне правоў, а не абавязкаў» [258, с. 225—226]. Саслоўныя грамадствы адрозніваюцца «рэзкім размежаваннем правоў і абавязкаў; найбольш чыстыя тыпы такога грамадства імкнуліся сканцэнтравать усе правы ў адных класах, усе абавязкі — у другіх». У адрозненне ад сучаснага тыпу грамадства, дзе прысутнічае «няроўнасць асоб, а не класаў; у саслоўных дзяржавах адрозніваліся перад законам цэлыя саслоўі, а асобныя прадстаўнікі аднаго саслоўя прызнаваліся роўнымі паміж сабой па правах і абавязках» [258, с. 235].

Падзел саслоўяў на падатковыя і прывілеяваныя было галоўнай рысай саслоўнай сістэмы Расійскай імперыі. Акрамя таго, саслоўнае паходжанне, вызначэнне праў і абавязкаў, а ў вялікай ступені з'яўленне саміх саслоўяў цалкам залежалі ад дзяржавы. У той жа час дзяржава, вызначаючы пабудову саслоўнага ладу, прысвойвала сацыяльным групам правы, якія былі характэрнымі для заходнееўрапейскіх стандартаў [549, с. 37].

Адпаведна расійскаму заканадаўству, насельніцтва дзяржавы падзялялася на прыродных абывацеляў, іншародцаў і іншаземцаў, якія адрозніваліся паміж сабой правамі стану. Падданыя Расійскай імперыі, за выключэннем асобных груп іншародцаў, раздзяляліся на чатыры «галоўныя роды людзей» (саслоўі): дваранства, духавенства, гарадскіх і сельскіх абывацеляў [570, с. 1]. Кожнае з іх не ўяўляла сабой кансалідаваную групу, а падзялялася на асобныя разрады, якія былі дастаткова рознымі па прававым становішчы. Напрыклад, спадчыннае і асабістае дваранства вельмі мала мела паміж сабой агульнага; духавенства падзялялася ў залежнасці ад веравызнання і па вялікім рахунку не ўяўляла сабой асобнага саслоўя. Дзеці святароў прылічались да ганаровых грамадзян, а самі святары, калі пакідалі духоўны сан, вярталіся ў свой ранейшы стан. Акрамя таго, дапускалася паралельная прыналежнасць да духавенства і дваранства [272, с. 276]. Правы духавенства не з'яўляліся правамі саслоўнымі, а складалі асобныя перавагі, наданыя духоўнаму сану [272, с. 276]. Сярод гарадскіх абывацеляў вылучаліся чатыры розныя саслоўныя групы: ганаровыя грамадзяне, купцы, мяшчане і цэхавыя. Акрамя таго, прыналежнасць да некаторых саслоўных груп не перадавалася ў спадчыну і часам не была пажыццёвай. Правамі купецтва карысталіся тыя, хто ўплаціў пэўную гільдзейскую пошліну. Адпаведна вызначэнню, саслоўямі маглі быць прызнанымі толькі дваране, ганаровыя грамадзяне, мяшчане і сяляне. Большасць саслоўяў мела свае карпаратыўныя арганізацыі. Выключэнне складалі асабістыя дваране, духавенства, ганаровыя грамадзяне.

Правы стану атрымлівалі праз набыццё (наданне) ці іх перадачу. Набывалі саслоўныя правы праз падараванне імператара, службай, атрыманне адукацыі, прыпіску (для падатковых станаў). Перадача праў стану адбывалася ад асобы, якая іх мела, да сваёй жонкі і дзяцей. Муж, які валодаў правамі больш высокага стану, перадаваў свае правы жонцы, за выключэннем выпадкаў, калі апошняя па рашэнні суда была пазбаўлена ўсіх праў стану, асаблівых праў і пераваг, набытых асабіста ці па саслоўнай прыналежнасці. Бацька перадаваў сваім дзецям толькі спадчынныя правы стану. Жонка не перадавала правы свайго саслоўя ні мужу, ні дзецям, але захоўвала правы больш высокага стану, у выпадку калі яны былі набыты да выхаду замуж [570, с. 1]. У поўнай меры грамадзяне атрымлівалі магчымасць карыстацца правамі свайго саслоўя пасля дасягнення паўналетняга ўзросту [570, с. 1]. Правы стану прыпыняліся для душэўна хворых асоб, а таксама тых, хто адсутнічаў без вестак у месцы свайго пражывання больш 10 гадоў. Да апошніх прыраўноўваліся тыя, хто без дазволу пражываў за мяжой больш 5 гадоў. Праў стану асобы маглі быць пазбаўлены толькі па рашэнні суда за здзейсненае злачынства. Пазбаўленне праў стану не распаўсюджвалася на жонку і дзяцей асуджанага, нават калі яны накіроўваліся ўслед за ім у месца адбывання пакарання. Маёмасць асоб, пазбаўленых праў стану, пераходзіла да нашчадкаў. Аднаўленне праў, страчаных у выніку пакарання за злачынства, залежала ад волі вярхоўнай улады [570, с. 1—2].

Трываласць саслоўна-групавога складу насельніцтва Беларусі, які сфарміраваўся ў часы Рэчы Паспалітай, падмацоўвалася існаваннем пэўнай структуры эканамічных адносін. Расійскае заканадаўства, якое дзейнічала на працягу большай часткі XIX ст., не магло цалкам адлюстравать, уніфікаваць да норм агульнаімперскага цэнтра стракатую палітру сацыяльна-эканамічных адносін на тэрыторыі беларускіх губерняў. Больш таго, тут у якасці зводу законаў грамадзянскага права да 1840 г. дзейнічаў Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 г. Фактычна толькі пасля распрацоўкі і рэалізацыі рэформ П. Кісялёва расійскі ўрад пачаў набліжацца да рэальнага вяршэнства расійскіх законаў у сацыяльна-эканамічнай сферы беларускіх губерняў. Наступным крокам да ўніфікацыі гэтай сферы, а следам і сацыяльна-саслоўнай, стала сялянская рэформа 1861 г., у ходзе падрыхтоўкі якой усё ж былі ўлічаны асаблівасці ўкладу беларускай вёскі.

Саслоўная палітыка расійскага ўрада на беларускіх землях была сугучнай зменам у нацыянальна-культурнай сферы. Нерэалізаванае польскае пытанне стала пунктам адліку для сацыяльна-саслоўнай палітыкі, эвалюцый саслоўных інстытутаў. Этапы развіцця нацыянальна-вызваленчага руху

на тэрыторыі заходніх ускраін Расійскай імперыі сталі вехамі ў фарміраванні саслоўна-групавога складу насельніцтва беларускіх губерняў. Да паўстання 1830—1831 гг. расійская ўрадавая палітыка была дастаткова талерантнай да нацыянальных асаблівасцей, захоўвалася фактычна саслоўная структура насельніцтва, якая існавала да падзелаў Рэчы Паспалітай. Пашырэнне расійскага заканадаўства, спробы наблізіць функцыянаванне саслоўных інстытутаў да стандарту цэнтральных губерняў (пачатак палітыкі «разбору шляхты» і інш.) праводзіліся нерашуча і непаслядоўна. Часам урадавыя мерапрыемствы рэалізаваліся без разумення спецыфікі сітуацыі ў заходніх губернях і прыводзілі да блытаніны, ускладнялі і без таго стракатую структуру насельніцтва. Адчувалася пэўная разгубленасць у вызначэнні лёсу асобных саслоўных груп, прысутнічалі супярэчнасці паміж цэнтральнымі і мясцовымі органамі ўлады ў вызначэнні палітыкі. Прадстаўнікі саслоўных груп далёка не заўсёды мелі ўяўленне аб сваіх правах і прывілеях паводле расійскага заканадаўства, а чыноўнікі і памешчыкі іх часта ігнаравалі. Пасля падаўлення паўстання 1830—1831 гг. урадавая палітыка на тэрыторыі беларускіх губерняў стала больш акрэсленай, накіраванай на ліквідацыю асаблівых рыс у заканадаўчай сферы, функцыянаванні сацыяльных інстытутаў і адміністрацыйных устаноў.

Разбурэнню ранейшых саслоўных інстытутаў, пашырэнню ўніфікацыйных працэсаў і ў канечным выніку пераходу да адкрытай грамадскай структуры, якая не стрымлівала сацыяльную мабільнасць насельніцтва, перапакджалі створаныя на працягу стагоддзяў традыцыі ў сацыяльна-псіхалагічнай сферы, маральныя каштоўнасці. Апошнія былі падмацаваны настальгічнымі настроямі шляхты па страчанай дзяржаўнасці Рэчы Паспалітай, разгортваннем нацыянальна-вызваленчай барацьбы пад лозунгамі аднаўлення былых вольнасцей і краіны. Акрамя таго, мясцовае сялянства вельмі насцярожана ставілася да «гарадской цывілізацыі», нярэдка выступала за кансервацыю патрыярхальнасці беларускай вёскі. Назіралася раз'яднанасць сацыяльна-дэмаграфічных працэсаў у гарадах і вёсках Беларусі. Урадавая палітыка садзейнічала гэтаму. Фактычна толькі пасля завяршэння «разбору шляхты», кансалідацыі асобных груп сельскіх жыхароў расійскім уладам удалося юрыдычна завяршыць уніфікацыю саслоўна-карпаратыўнай арганізацыі насельніцтва беларускіх губерняў па ўзоры цэнтральных губерняў.

У рэалізацыі буржуазных рэформ 60—70-х гг. XIX ст., за выключэннем адмены прыгоннага права, адсутнічаў выразна саслоўны пачатак. Ключавым момантам пераходу ад саслоўнага да сучаснага грамадства стала вызваленне сялян ад прыгону. Аднак дадзены працэс вызначаўся незаверша-

насцю і расцягнутасцю ў часе [27, с. 6]. Традыцыйныя элементы грамадскага ўладкавання не зніклі адразу як рэліктавыя з’явы мінулага, а захоўвалі сваю жыццяздольнасць да пачатку Першай сусветнай вайны [27, с. 7].

Прыналежнасць да пэўных саслоўных груп, пераходы з адной з іх у іншую суправаджаліся выкананнем дастаткова складаных і фінансавых затратных бюракратычных працэдур. У пачатку XX ст. найбольш жорсткая сацыяльная структурыраванасць была характэрна для дваранства і сялянства, якія складалі аснову саслоўна-карпаратыўнай арганізацыі расійскага грамадства. Толькі ў дачыненні да аднаго — сялянства, урадавая палітыка ў другой палове XIX ст. была накіравана на яго кансалідацыю як адзінага саслоўя. Гарадскія саслоўі, якія былі найбольш адкрытымі, прыцягвалі ў свой склад самыя актыўныя сацыяльныя элементы [216, с. 224]. Змена прыпіскі да падатковых станаў патрабавала прадстаўлення пасведчанняў аб прыёме і звальненні ад саслоўных грамадстваў. У выпадках, калі асоба павінна была абраць «род жыцця», прадугледжвалася спрошчаная працедура прыпіскі без згоды адпаведнай грамады. Аднак у такім выпадку асоба не становілася паўнапраўным суб’ектам маёмасных адносін, не валодала ўнутры грамады, асабліва сельскай, роўнымі правамі. Стаць паўнапраўным членам грамады можна было толькі пасля атрымання ад яе прыёмнага прыгавору. Размыванне саслоўных меж было паскорана адменай падушнага падатку ў 1863 г. для мяшчан, а ў 1887 г. — для сялян [216, с. 218]. Адмена яго не прывяла да знікнення адрозненняў паміж падатковымі і непадатковымі саслоўямі. Асобы падатковых станаў былі падпарадкаваны дастаткова жорсткай дысцыплінарнай уладзе саслоўных таварыстваў. Мелі яны адрозненні і ў выкананні пакаранняў, нават пасля фактычнай адмены цялеснай іх формы. Аднак пасля адмены падушнага падатку галоўнай прывілеяй непадатковых саслоўяў заставалася свабода перамяшчэння па тэрыторыі дзяржавы, права атрымліваць бестэрміновыя пашпарты. Указам імператара ад 5 кастрычніка 1906 г. асобы былых падатковых станаў набылі свабоду выбару пастаяннага месца жыхарства і атрымліваць бестэрміновыя пашпартныя кніжкі. Яго выданнем ва ўрадавай палітыцы акрэслілася новая тэндэнцыя надання сялянству палітычных і грамадзянскіх праў. Акрамя таго, указам дэклараваліся для ўсіх расійскіх падданных, незалежна ад паходжання, але акрамя іншародцаў, аднолькавыя ў дачыненні да дзяржаўнай службы правы, скасоўваліся ўсе асаблівыя саслоўныя перавагі па заняцці пасадак. Сельскія абывацелі і прадстаўнікі іншых падатковых станаў вызваляліся ад неабходнасці пры паступленні на дзяржаўную службу і ў навучальныя ўстановы прадстаўляць пасведчанні аб звальненні, а таксама выконваць асабістыя натуральныя

павіннасці, несці грамадскую службу на час вучобы і знаходжання на дзяржаўнай пасадзе [383, с. 891]. Адмянялася абавязковае выключэнне іх з адпаведных саслоўных таварыстваў пры паступленні на грамадзянскую службу, атрыманні чыну ці ордэна, па заканчэнні навучальнай установы, атрыманні вучоных ступеней і званняў, вышэйшых праў стану. Яны атрымлівалі магчымасць добраахвотна вырашаць пытанне аб выхадзе з падатковага стану і прылічання да іншага саслоўнага таварыства адпаведна з набытымі правамі. Сельскім абывацелям было дазволена захоўваць прыналежнасць да сельскай грамады нават пры ўмове прылічэння да іншага сельскага таварыства, захоўваючы пры гэтым ранейшыя правы і абавязкі. Адначасова яны атрымлівалі магчымасць бесперашкодна адлічацца з сельскай грамады ў выпадку адмаўлення ад карыстання ці валодання зямельнай уласнасцю. З 1 студзеня 1907 г. канчаткова адмяняліся кругавая парука па ўплаце збораў, а таксама асобы правілы аб пакараннях валасным судом сельскіх абывацеляў, калі яны не адпавядалі Статуту аб пакараннях, і правілы аб прыцягненні прадстаўнікоў падатковых станаў да прымусовых грамадскіх работ [383, с. 892].

У апошнія дзесяцігоддзі XIX — пачатку XX ст. паступова больш даступнымі сталі межы саслоўяў для прадстаўнікоў іншых груп, пашырыўся пералік заканадаўча акрэсленых даступных заняткаў для кожнага з саслоўяў. К канцу XIX ст. адчувальнай стала тэндэнцыя пераўтварэння асобных саслоўяў у ганаровыя званні, але для Беларусі яна стрымлівалася існаваннем рэжыму абмежавальных законаў у дачыненні да палякаў, католікаў-беларусаў, яўрэяў і інш. Нівеліроўка саслоўных абмежаванняў адбывалася таксама праз гандлёва-прамысловае расійскае заканадаўства, якое ў другой палове XIX — пачатку XX ст. стала насіць шмат у чым усесаслоўны характар [207, с. 26—27]. Пацвярджэннем дадзенай тэндэнцыі стала выданне Палажэнняў ад 1 студзеня 1863 г. і 9 лютага 1865 г. «Аб пошлінах за права гандлю і іншых промыслаў», а таксама «Палажэнне аб дзяржаўным прамысловым падатку», выдадзенае 8 чэрвеня 1898 г. Статут гандлёвы 1893 г., Статут аб прамысловасці 1893 г. дазвалялі займацца гандлем і засноўваць прамысловыя прадпрыемствы расійскім грамадзянам незалежна ад саслоўнай прыналежнасці. Гэта значна паўплывала на дынаміку колькасці купецкага саслоўя ў пачатку XX ст., зрабіла менш прывабным выкуп гільдзейскіх пасведчанняў. Аднак расійскае заканадаўства, з аднаго боку, зрабіла больш даступнымі саслоўныя межы мяшчанства, сялянства, фармалізавала прыналежнасць да купецтва, праз царкоўныя рэформы адмяніла замкнёнасць як саслоўя хрысціянскага духавенства, але ў той жа час значна павысіла патрабаванні для атрымання дваранскай годнасці за за-

служі на грамадзянскай і вайскавай службе. Асабліва быў ускладнены шлях выслужы спадчыннага дваранства. Эвалюцыя прававога становішча расійскага дваранства адбывалася не праз адмену яго прывілеяў, а ў сувязі з пашырэннем праў іншых саслоўяў [207, с. 14]. Саслоўна-карпаратыўная арганізацыя грамадства паступова трансфармавалася, аднак не адмірала цалкам. На яе накладваліся элементы новай стратыфікацыі, якія ўзніклі ў выніку эканамічнага росту, што значна ўскладніла сацыяльную структуру насельніцтва. Апошні працэс знайшоў выяўленне ў размыванні меж і дыферэнцыяцыі інтарэсаў у межах ранейшых саслоўных груп, узнікненні новых сацыяльных груп, якія не ўпісваліся ў ранейшую сістэму. П. Сталыпін выступаў за ліквідацыю саслоўных перагародак, саслоўных устаноў кіравання сялян [680, с. 30]. На думку Б. Міронава, да 1917 г. саслоў'і страцілі юрыдычна свае важнейшыя спецыфічныя прывілеі і пераўтварыліся ў класы. У дадзеным выпадку законы абганялі жыццё, бо ўяўленні насельніцтва аб сацыяльнай структуры грамадства і сацыяльных адносін, а таксама яго сацыяльныя паводзіны ў гэты час яшчэ існавалі ў межах саслоўнай парадигмы [329, с. 284]. Ужо ў сярэдзіне XIX ст. расійскія статусныя скардзіліся на пэўную недакладнасць даных аб размеркаванні насельніцтва па саслоўях, што было выклікана нявызначанасцю існаўшых саслоўных меж. Адзначалася існаванне дастаткова шматлікіх груп насельніцтва, якія па прычыне спецыфікі свайго прававога становішча не маглі цалкам быць прылічанымі да існаўшых станаў [605, с. XIX]. Ю. Янсан у пачатку 70-х гг. XIX ст. адзначаў, што ў Расійскай імперыі, як і ў краінах Заходняй Еўропы, «саслоўныя адрозненні роўным чынам страцілі сваё ранейшае значэнне і статыстыка саслоўяў атрымлівае значэнне больш гістарычнае. Наша заканадаўства, асабліва да вызвалення сялян, ведала, і часткова і цяпер ведае, такое мноства саслоўных адрозненняў, што поўная класіфікацыя амаль немагчымая, калі не браць групы дастаткова шырока» [702, с. 82].

Па стане на 1858 г. 4,5 % насельніцтва беларускіх губерняў складалі спадчынныя дваране, каля 0,5 — асабістыя дваране і чыноўнікі, 0,6 — духавенства, менш 0,01 — спадчынныя ганаровыя грамадзяне, каля 0,01 — асабістыя ганаровыя грамадзяне, 0,3 — купцы, 12,3 — мяшчане, 0,9 — цэхавыя і іншыя гарадскія саслоўныя групы, 76,8 — сяляне, 3,7 — ваенныя саслоўі, 0,3 — разначынцы, 0,07 % — замежныя грамадзяне [604, с. 267—275, 292—293]. Па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі спадчынныя дваране складалі каля 1,0 % насельніцтва, асабістыя дваране і чыноўнікі — 0,5 %, духавенства — 1,0, спадчынныя ганаровыя грамадзяне — 0,02, асабістыя ганаровыя грамадзяне — 0,015, купцы — 0,7, мяшчане —

6,0, цэлавя і іншыя гарадскія саслоўныя групы — 0,5, сяляне — 82,5, ваенныя саслоўі — 6,3 %. Беларускае губерні вылучаліся на агульным фоне больш высокай удзельнай вагой вышэйшага саслоўя (у 5 разоў), мяшчанства (у 2 разы), іншых гарадскіх груп насельніцтва, але больш нізкай (амаль у 2 разы) — ваенных саслоўяў [604, с. 267—275, 292—293].

Паводле саслоўнага складу, у 1863 г. у беларускіх губернях налічвалася 229 495 спадчынных дваран (5,1 % ад агульнай колькасці насельніцтва), 22 634 асабістыя двараніны і чыноўнікі (0,5 %), 28 083 прадстаўнікі духавенства (0,6 %), 670 443 прадстаўнікі гарадскіх саслоўяў (14,9 %), 3 352 815 асоб сельскага стану (74,6 %), 156 656 прадстаўнікоў ваенных саслоўяў (3,5 %), 11 915 замежных грамадзян (каля 0,3 %), 24 300 асоб, якія не належалі да абазначаных саслоўяў (0,5 %) (гл. дадатак, табл. Б9). Для параўнання ўдзельная вага спадчынных дваран у губернях еўрапейскай часткі Расійскай імперыі складала 1,1 %, асабістых дваран і чыноўнікаў — 0,5, духавенства — 1,0, гарадскіх саслоўяў — 7,9, сельскага стану — 81,2, ваенных саслоўяў — 6,7, замежных падданных — 0,1, асоб, якія не належалі да абазначаных саслоўяў — 1,5 % (гл. дадатак, табл. Б9). Саслоўны склад беларускіх губерняў за пяць гадоў, з 1858 па 1863 г., зразумела, прыняцова не змяніўся. Пэўная варыяцыйнасць удзельнай вагі асобных саслоўных груп, з аднаго боку, выклікана прымяненнем іншай сістэмы падліку ў сувязі са стварэннем Цэнтральнага статыстычнага камітэта, а з другога — рэалізацыяй урадавых мерапрыемстваў, найперш адмены прыгоннага права.

Паводле даных перапісу насельніцтва 1897 г., сярод насельніцтва беларускіх губерняў налічвалася 205 023 (2,4 %) спадчынныя двараніны, 36 006 (0,4 %) асабістых дваран і чыноўнікаў, 21 852 (0,3 %) прадстаўнікі хрысціянскага духавенства, 13 980 (каля 0,2 %) ганаровых грамадзян, 18 242 (0,2 %) купцы, 1 781 905 (20,9 %) мяшчан, 6 416 745 (75,3 %) сялян. Колькасць асоб, якія не былі аднесены да абазначаных катэгорый, складала 24 454 (0,3 %) (гл. дадатак, табл. Б4, Б5). Саслоўны склад насельніцтва ў межах 35 паведаў Беларусі ў працэнтных суадносінах нязначна адрозніваўся ад даных з улікам усёй тэрыторыі беларускіх губерняў (гл. дадатак, табл. Б6). У прыватнасці, тут было зарэгістравана 149 168 (2,3 %) спадчынных дваран, 25 040 (0,4 %) асабістых дваран і чыноўнікаў, 18 195 (0,3 %) прадстаўнікоў хрысціянскага духавенства, 10 889 (0,2 %) ганаровых грамадзян, 11 881 (0,2 %) купцоў, 1 300 419 (20,0 %) мяшчан, 4 962 514 (76,4 %) сялян, 15 444 (0,2 %) чалавекі — іншыя. Па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі ўдзельная вага спадчыннага дваранства складала 0,95 %, асабістага дваранства і чыноўнікаў — 0,5, асоб духоўнага звання — 0,5, ганаро-

вых грамадзян — 0,3, купцоў — 0,25, мяшчан — 10,7, сялян — 84,2, іншых — 2,6 % [398, с. 164—167]. Да канца XIX ст. вызначылася больш заўважная тэндэнцыя ўніфікацыі працэнтных суадносін саслоўных груп у складзе насельніцтва беларускіх губерняў і сярэдніх паказчыкаў па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі, аднак першыя па-ранейшаму вылучаліся больш высокай удзельнай вагой дваранства і мяшчанства. Істотнымі былі адрозненні адносных лічбаў саслоўнага складу насельніцтва гарадоў і паветаў (сельскіх паселішч) у беларускіх губернях. У гарадах спадчынныя дваране складалі 4,6 % ад агульнай колькасці іх жыхароў, асабістыя дваране і чыноўнікі — 2,2, хрысціянскае духавенства — 0,6, ганаровыя грамадзяне — 0,6, купцы — 1,4, мяшчане — 69,0, сяляне — 20,7, іншыя — 0,9 %. Саслоўны склад сельскага насельніцтва (паветы) выглядаў наступным чынам: спадчынныя дваране — 2,1 %, асабістыя дваране і чыноўнікі — 0,2, хрысціянскае духавенства — 0,2, ганаровыя грамадзяне — 0,1, купцы — 0,1, мяшчане — 14,2, сяляне — 82,9, іншыя — 0,2 % (гл. дадатак, табл. Б5). Удзельная вага саслоўных груп насельніцтва заўважна адрознівалася па асобных беларускіх губернях. Напрыклад, у Віленскай губерні спадчынныя дваране складалі 4,4 % ад агульнай колькасці жыхароў, а ў Гродзенскай — 1,2 %. Удзельная вага сялянства вар’іравалася ад 71,8 % у Мінскай губерні да 80,1 % у Магілёўскай, мяшчанства — ад 17,3 % у Магілёўскай губерні да 25 % у Гродзенскай (гл. дадатак, табл. Б5).

Буйнейшыя этнічныя групы беларускіх губерняў мелі выразныя адрозненні ў сваім саслоўным складзе, што безумоўна было вынікам этнаканфесійнай і сацыяльна-саслоўнай палітыкі расійскага самаўладдзя і паўплывала тут на накірунак сацыяльна-культурных працэсаў, станаўленне беларускай нацыі. Сярод прадстаўнікоў этнічнай большасці насельніцтва абсалютна дамінавала сялянства, астатнія саслоўныя групы былі прадстаўлены нязначна. Трэба ўлічваць, што многія беларусы, дасягнуўшы сацыяльнага поспеху, трапіўшы на дзяржаўную службу, часам нават прыпісаўшыся да мяшчанскай грамады, імкнуліся асацыяваць сябе з рускімі ці палякамі. Паводле перапісу насельніцтва 1897 г., сярод 5 408 420 беларусаў, якія стала пражывалі на тэрыторыі пяці заходніх губерняў, налічвалася 84 890 (1,57 %) спадчынных дваран, 7882 (0,15 %) асабістыя двараніны і чыноўнікі, 8759 (0,16 %) прадстаўнікоў хрысціянскага духавенства, 4661 (0,09 %) ганаровых грамадзян, 315 (0,01 %) купцоў, 317 168 (5,86 %) мяшчан, 4 978 705 (92,05 %) сялян, 6040 (0,11 %) прадстаўнікоў іншых груп (гл. дадатак, табл. Б7, Б8). Падобная дыспрапорцыя ў саслоўным складзе была характэрна і для другой па колькасці этнічнай групы беларускіх губерняў — яўрэяў (1 202 129 чалавек), абсалютная большасць якіх (96,81 %)

прыналежыла да мяшчанскага саслоўя. Сярод яўрэяў практычна адсутнічалі спадчыннымя дваране і хрысціянскае духавенства, асабістыя дваране і чыноўнікі складалі 0,03 % (338 чалавек), ганаровыя грамадзяне — 0,09 % (1142 чалавекі), купцы — 1,29 % (15 456 чалавек), сяляне — 1,7 % (20 505 чалавек), прадстаўнікі іншых саслоўных груп — 0,08 % (936 чалавек). Усечаны характар саслоўнай структуры яўрэйскага насельніцтва быў абумоўлены шмат у чым дыскрымінацыйнымі мерапрыемствамі расійскага ўрада, абмежаванымі магчымасцямі існавання яўрэяў у саслоўнай прасторы Расійскай імперыі. Прадстаўнікі рускага і польскага насельніцтва беларускіх губерняў мелі тут больш паўнацэнную саслоўную структуру. Сярод 492 921 рускіх перапісам было зарэгістравана 26 287 (5,33 %) спадчынных дваран, 17 706 (3,59 %) асабістых дваран і чыноўнікаў, 12 340 (2,5 %) прадстаўнікоў хрысціянскага духавенства, 6894 (1,4 %) ганаровыя грамадзяніны, 1967 (0,4 %) купцоў, 114 683 (23,27 %) мешчаніны, 308 886 (62,67 %) сялян, 4158 (0,84 %) прадстаўнікоў іншых саслоўных груп. На тэрыторыі беларускіх губерняў пражывала 424 236 асоб, якія прызнавалі ў якасці роднай мовы польскую, у іх ліку 84 397 (19,89 %) спадчынных дваран, 7856 (1,85 %) асабістых дваран і чыноўнікаў, 372 (0,09 %) прадстаўнікі хрысціянскага духавенства, 399 (0,09 %) ганаровых грамадзян, 203 (0,05 %) купцы, 138 541 (32,66 %) мешчанін, 186 784 (44,03 %) селяніны, 5684 (1,34 %) прадстаўнікі іншых саслоўных груп. У Літве сярод прадстаўнікоў этнічнай большасці ў канцы XIX ст. 93,3 % складалі сяляне, 3,9 % — мяшчане, 2,5 % — заможная шляхта [707, с. 254].

У статыстычных крыніцах, якія былі апублікаваны ў пачатку XX ст., саслоўны склад насельніцтва беларускіх губерняў часта прыводзіцца паводле даных перапісу насельніцтва 1897 г. Больш таго, адчуваецца няўвага складальнікаў зводных статыстычных крыніц да абнаўлення падобнай інфармацыі. У табліцы Б10 прадстаўлены даныя аб саслоўным складзе насельніцтва Віленскай, Віцебскай, Гродзенскай і Магілёўскай губерняў напярэдадні Першай сусветнай вайны. Звяртае на сябе ўвагу зніжэнне ўдзельнай вагі сялянства ва ўсіх губернях у параўнанні з 1897 г. : у Віленскай — з 75,3 да 69,8 %, Віцебскай — з 78,19 да 72,8 %, Гродзенскай — з 72,5 да 68,4 %, Магілёўскай — з 80,1 да 71,7 %. Знізілася таксама ўдзельная вага спадчыннага дваранства. У пачатку XX ст. гэта была агульная тэндэнцыя па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі, дзе ўдзельная вага спадчыннага дваранства ў сярэднім зменшылася на 1/3 — з 1 да 0,7 % [207, с. 222]. У Віцебскай, Гродзенскай і Магілёўскай губернях за абазначаны час вырасла працэнтная доля мяшчан. Яна па-ранейшаму ў 1,5—2 разы перавышала сярэдні паказчык для губерняў еўрапейскай часткі Расійскай

імперыі (12,1 %) [207, с. 222]. На змены саслоўнага складу насельніцтва ўплывалі, перш за ўсё, працэсы міжсаслоўнай і тэрытарыяльнай мабільнасці, якія ахоплівалі ў пачатку XX ст. колькасць значныя групы людзей, а таксама ўрадавая палітыка. Асабліва ў натуральнага прыросту ў асобных саслоўяў у дадзеным выпадку адыгрывалі другую ролю. Аднак усё ж змены колькасці кожнай з саслоўных груп залежалі ад двух фактараў: натуральнага прыросту дадзенай сацыяльнай групы і міжсаслоўнай сацыяльнай мабільнасці [328, с. 133].

Да ўвядзення ўсеагульнай вайскавой павіннасці ў 1874 г. тыя, хто трапляў у рэкруты, страчвалі сувязь са сваім ранейшым саслоўным станам. Яны стваралі фактычна асобную саслоўную групу і свой статус перадавалі жонцы і дзецям. У 60-я гг. XIX ст. рэкруты служылі 7 гадоў, потым звальняліся ў часовы адпачынак, а праз 3 гады — у бестэрміновы адпачынак, затым атрымлівалі адстаўку. У матэрыялах справаводства і статыстычных крыніцах 60-х — першай паловы 70-х гг. XIX ст. пры характарыстыцы саслоўнага складу насельніцтва асобна фіксаваліся бестэрміноваадпускныя, адстаўныя ніжнія чыны, кантаністы, салдаткі, салдацкія дзеці. Яшчэ да адмены прыгоннага права выйшаўшыя ў адстаўку салдаты былі асабіста вольнымі людзьмі, мелі права валодаць зямлёй, запісвацца ў падатковыя саслоўі. Часта падчас службы ў войску яны навучаліся грамаце. Пасля ўвядзення ўсеагульнай вайскавой павіннасці ў матэрыялах справаводства пры разборы розных грамадзянскіх і гаспадарчых спраў даставаўся працяглы час прадаўжала захоўвацца вызначэнне сацыяльнага становішча асобы «адстаўны салдат». Ваенныя саслоўі можна падзяліць на тых, хто знаходзіўся на абавязковай службе, і тых, хто да яе не прыналежыў. Першыя падзяліліся на дзве групы: дзеючыя, ці часовакварціруючыя, і гарнізонныя, ці мясцовыя войскі, да другіх адносіліся адстаўныя, бестэрміноваадпускныя, часоваадпускныя, салдацкія дзеці і салдацкія жонкі [38, с. 786]. Пасля 1874 г. адстаўныя салдаты вярталіся ў тое саслоўе, да якога яны былі прыпісаны да пачатку службы ў войску [27, с. 25]. У сярэдзіне XIX ст. ваеннае саслоўе складала каля 3—4 % насельніцтва Гродзенскай губерні. У яго склад уваходзілі рэгулярныя войскі, унутраная стража (ахова), жандары, адстаўныя, бестэрміноваадпускныя, салдацкія жонкі і дзеці [38, с. 701]. У Мінскай губерні адстаўныя, салдацкія жонкі, дзеці і кантаністы складалі ў 1858 г. 2,2 % насельніцтва [205, с. 462]. У 1863 г. сярод 156 656 прадстаўнікоў ваенных саслоўяў у беларускіх губернях 70 168 чалавек служылі ў рэгулярных войсках, 4078 чалавек былі бестэрміноваадпускнымі, 79 909 — адстаўных салдат і іх сямей, салдацкіх жонак і дзяцей, 2501 — адносіліся да ірэгулярных войск [605, с. 54—55].

Асобнае становішча, паводле расійскага заканадаўства, займалі іншародцы. Яны прызнаваліся падданымі дзяржавы, але не падпарадкоўваліся агульнаму заканадаўству і захоўвалі асобае кіраванне. Правое становішча асобных груп іншародцаў было вельмі розным. На тэрыторыі Беларусі пражывалі пераважна прадстаўнікі толькі адной з іх — яўрэі. Сярод іншародцаў яны займалі ў Расійскай імперыі асобае становішча. Яўрэі адрозніваліся па этнічнай і канфесійнай прыналежнасці, але ў адрозненне ад іншых груп іншародцаў не насялялі пэўнай кампактнай тэрыторыі. Расійскае заканадаўства патрабавала ад яўрэяў прыпіскі да мяшчанства, купецтва, цэхавых. Прыпіска да гэтых саслоўных груп не дазваляла яўрэям выйсці са стану іншародца [272, с. 355, 363]. З’яўленне заканадаўчых актаў, якія былі накіраваны на абмежаванне праў яўрэяў, было абумоўлена найперш імкненнем абараніць інтарэсы купцоў, рамеснікаў і іншых з ліку карэннага насельніцтва ад больш прадпрыемальных яўрэяў. З 1859 г. дазвалялася пастаянна жыць ва ўсіх расійскіх гарадах яўрэйскім купцам першай гільдыі пасля 5 гадоў знаходжання ў гільдзействе, з 1861 г. такое ж права атрымалі тыя з яўрэяў, хто скончыў вышэйшыя навучальныя ўстановы з вучонымі ступенямі доктара медыцыны і хірургіі ці доктара, магістра, кандыдата па іншых факультэтах універсітэтаў, з 1865 г. — механікі, вінакуры, півавары і наогул майстры-рамеснікі, з 1867 г. — адстаўныя і бестэрміноваадпушчаныя ніжэйшыя чыны, з 1879 г. — тыя, хто скончыў вышэйшыя навучальныя ўстановы, памочнікі аптэкараў, дантысты, фельчары, павівальныя бабкі. Аднак у 1890-я гг. рамеснікам, ніжэйшым чынам і асобам, якія вывучалі фельчарскую і павівальную справу, было забаронена пражыванне ў Маскве і Маскоўскай губерні. У 1899 г. быў забаронены прыезд і пражыванне яўрэяў у Сібіры [207, с. 203—204].

Адпаведна з меркаваннем Дзяржаўнага савета аб правілах прыняцця і захавання іншаземцамі расійскага падданства ад 10 лютага 1864 г., для прыняцця замежных грамадзян у расійскае падданства патрабавалася папярэдняе іх пасяленне ў межах імперыі, для чаго было неабходным накіраванне адпаведнага хадаўніцтва да мясцовага губернатара. Пасля пяцігадовага пасялення на тэрыторыі дзяржавы замежны грамадзянін мог прасіць аб атрыманні расійскага падданства і толькі пасля станоўчага рашэння пераставаў лічыцца іншаземцам [215, с. 65]. Прыняцце грамадзянства адбывалася асабіста і не распаўсюджвалася на дзяцей, народжаных да атрымання падданства [215, с. 66].

Эканамічная і саслоўная палітыка расійскага ўрада, накіраваная на ўніфікацыю беларускіх губерняў, разбурыла тую сацыяльную сістэму грамадства, якая была сфарміравана на тэрыторыі Беларусі і была дастаткова

ўстойлівай да канца існавання Рэчы Паспалітай і нават у першыя дзесяцігоддзі ўваходжання беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі. Значную перашкоду гэтаму працэсу складала вернасць розных груп насельніцтва на ўзроўні менталітэту ранейшым традыцыям. Сітуацыя пачала змяняцца ў другой палове XIX ст., калі пашырэнне ўніфікацыйных працэсаў адбывалася побач з фармалізацыяй саслоўных перагарадак, праў і ў канечным выніку пераходам да адкрытай грамадскай структуры, калі саслоўная прыналежнасць усё менш стала вызначаць грамадскае становішча, магчымыя варыянты індывідуальнага лёсу кожнага чалавека. Пашырэнне магчымасцей сацыяльнай мабільнасці стала ў гэты час адной з цэнтральных ліній развіцця саслоўных інстытутаў. Аднак тым не менш сацыяльны склад беларускіх губерняў у другой палове XIX — пачатку XX ст. вылучаўся заўважна больш высокай, чым па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі, удзельнай вагой спадчыннай часткі вышэйшага саслоўя, гарадскіх саслоўяў, замежных падданных.

4.2. ДВАРАНСТВА

Адпаведна заканадаўству Расійскай імперыі дваране ў залежнасці ад іх паходжання, заслуг і пасады на вайскавай ці грамадзянскай службе падзяліліся на спадчынных (дваранскі тытул якіх перадаваўся з пакалення ў пакаленне) і асабістых (пажыццёвае дваранства). Спадчыннае дваранства раздзялялася на шэсць разрадаў: нададзенае; вайскавае; дваранства, атрыманае ў выніку выслугі пэўнага чыну на грамадзянскай службе ці ўзнагароджання ордэнам; замежныя дваранскія роды; тытулаванае дваранства; старажытныя шляхецкія роды [570, с. 3]. Першыя тры разрады складалі роды, якія атрымлівалі дваранства дзякуючы якім-небудзь заслугам, якія з'яўляліся асноўнай крыніцай папаўнення шэрагаў дваранства ў Расійскай імперыі. У прыватнасці, дваранскія роды Мінскай губерні, якія былі ўнесены ў губернскую радаслоўную кнігу па стане на 1903 г., былі аднесены: да першага разраду — 1005 фамілій (49,2 %), да другога — 97 родаў (4,7 %), да трэцяга — 162 (7,9 %), да чацвёртага — ніводнага, да пятага — 5 (0,2 %), да шостага — 777 (38 %) [198, с. 22]. Паводле даных на 1900 г., у Гродзенскай губерні дваранскія роды былі размеркаваны наступным чынам: першы разрад — 364 роды (38,1 %), другі разрад — 72 (7,6 %), трэці разрад — 124 (13 %), чацвёрты разрад — 3 (0,3 %), пяты разрад — 5 (0,5 %), шосты разрад — 387 (40,5 %) [198, с. 22]. Сярод вышэйшага саслоўя беларускіх губерняў у параўнанні з многімі велікарускімі губернямі

назіралася больш высокая ўдзельная вага дваран першага разраду (нададзенае дваранства). Дастаткова паказальным з’яўляецца той факт, што ў першы разрад радаслоўнай кнігі Мінскай губерні 796 родаў (79,2 %) былі ўнесены ў перыяд паміж падзеламі Рэчы Паспалітай і адменай прыгоннага права, 130 (12,9 %) родаў — у 60-я гг. XIX ст., 49 (4,9 %) — у 70-я гг., 10 (1 %) — у 80-я гг., 20 (2 %) — у 90-я гг. [198, с. 23]. Асаблівасцямі ўрадавай палітыкі вызначалася адносна невялікая ўдзельная вага ў беларускіх губернях дваран, якія атрымалі вышэйшую саслоўную годнасць праз дзяржаўную службу ці ўзнагароджанне ордэнам. Калі ў значнай частцы велікарускіх губерняў такі паказчык складаў у сярэднім 63 %, то ў Магілёўскай губерні — 32,1, Мінскай — 12,6, Гродзенскай — 20,6 % [198, с. 23]. Права карыстання ганаровымі тытуламі мелі нашчадкі князеў старажытнарускіх і Вялікага Княства Літоўскага, а таксама тыя, хто атрымаў тытул ад расійскіх імператараў, быў адзначаны ганаровым дваранствам замежнымі дзяржавамі. Усе тытулы падзяляліся на княжацкія, графскія, баронскія [551, с. 411—417]. У пачатку XX ст. радаслоўнымі кнігамі Гродзенскай, Мінскай і Магілёўскай губерняў былі ўлічаны 23 тытулаваныя роды, з іх 12 княжацкіх, 9 графскіх, 2 баронскіх [198, с. 27—28].

У шосты разрад прылічаліся старажытныя дваранскія роды, якія былі занесены ў Аксамітавую кнігу ці маглі даказаць сваю прыналежнасць да дваранства за сто гадоў да выдання «Даравальнай граматы дваранству» [270, с. 32]. Удзельная вага старажытнага дваранства, якое было ўлічана ў радаслоўных кнігах беларускіх губерняў, было некалькі вышэй, чым у значнай колькасці велікарускіх губерняў. Гэты паказчык у Гродзенскай, Мінскай і Магілёўскай губернях складаў 41,8 %, а ў шэрагу велікарускіх губерняў еўрапейскай часткі імперыі — каля 28 % [198, с. 28]. Юрыдычныя адрозненні ў становішчы асобных груп дваранства паступова страчвалі сваю актуальнасць.

Спадчыннае дваранства перадавалася ад нараджэння і праз шлюб. Спадчыны дваранін перадаваў сваю саслоўную прыналежнасць усім сваім законнанароджаным дзецям. Аднак у выпадку атрымання спадчыннага праў вышэйшага стану не праз выслугу на дзяржаўнай службе, а ў выніку падаравання імператарам саслоўныя прывілеі перадаваліся дзецям у залежнасці ад высачайшага меркавання [570, с. 6]. Дзеці, якія былі народжаны да атрымання іх бацькамі праў спадчыннага дваранства, у тым ліку калі гэта датычылася выходцаў з падатковых станаў, атрымлівалі правы вышэйшага стану, за выключэннем тых, хто атрымаў спадчыннае дваранства да выдання закона 8 сакавіка 1874 г. У апошнім выпадку правы прывелеяванага саслоўя перадаваліся па асобным хадайніцтве [570, с. 6].

Асабістае дваранства набывалася праз наданне імператарам, выслугу чыну на службе і атрымманне ордэна [570, с. 6]. Асабіста прыналежыць да вышэйшага саслоўя мелі права тыя, хто атрымаў обер-афіцэрскі чын на вайскавай службе ці чын дзявятага класа — на грамадзянскай [570, с. 7]. Асобы, якія атрымалі расійскі ордэн, за выключэннем выпадкаў, калі маглі прэтэндаваць на спадчыннае дваранства, мелі права на асабістую прыналежнасць да вышэйшага саслоўя [570, с. 7]. Асабістае дваранства перадавалася ад мужа жонцы, але не дзецям і нашчадкам. Стварэнне інстытута асабістага дваранства было абумоўлена неабходнасцю вылучэння сярод шматлікага чыноўніцкага апарату, які папаўняўся асобамі рознага сацыяльнага стану, больш прывілеяванай групы, якая была набліжана да спадчынным часткі вышэйшага саслоўя, але не злівалася цалкам з ёй, а становілася па меры выслугі крыніцай папаўнення яе. Наяўнасць асабістага дваранства становілася прызнаннем пэўных заслуг, сведчаннем наяўнасці пэўных дзелавых якасцей, добранадзейнасці, адукаванасці і дабрабыту, служыла стымулам да далейшай службовай кар’еры [270, с. 37]. Асобныя прадстаўнікі арыстакратычных родаў у другой палове XIX ст. выказвалі сумненні аб правамернасці аб’яднання асабістага і спадчыннага дваранства ў складзе аднаго саслоўя [328, с. 86]. На пасяджэннях Асобай нарады па справах дваранства (1897—1901) абмяркоўвалася прапанова шэрагу дваранскіх сходаў аб вылучэнні асабістага дваранства ў асобнае саслоўе, аднак такія прапановы урад не падтрымаў [328, с. 86].

Дваранін мог быць пазбаўлены праў стану ці пакараны смерцю толькі па рашэнні суда. Страціць прыналежнасць да вышэйшага саслоўя можна было не інакш як за злачынства [570, с. 12]. Судовае рашэнне ў дачыненні да двараніна набывала сілу пасля зацвярджэння яго імператарам [570, с. 12]. Дваране пры набывшці прамысловых і гандлёвых пасведчанняў карысталіся правамі вядзення гаспадарчай дзейнасці адпаведна з атрыманымі дакументамі, але не пераходзілі ў іншы саслоўны стан.

Расійскім заканадаўствам сцвярджалася існаванне дваранскага саслоўя, але на самай справе яно не ўяўляла сабой адзінае цэлае. Спадчыннае і асабістае дваранства ў прававых адносінах мелі паміж сабой мала агульнага. Вышэйшае саслоўе Беларусі, прадстаўнікі якога выводзілі свой радавод з часоў Вялікага Княства Літоўскага, не мела такога падзелу. Юрыдычна беларуская шляхта, незалежна ад свайго маёмаснага стану, была роўнай. Шляхта кансалідавалася ў адзінае саслоўе ў XVI ст. у адрозненне ад расійскага дваранства, дзе гэты працэс завяршыўся ў канцы XVIII ст. Узнікненне шляхты было аналагічна тым працэсам станаўлення прывілеяванага саслоўя, якія адбываліся ў краінах Заходняй і Цэнтральнай Еўропы. Яно

было звязана з унутрыпалітычнымі працэсамі ў краіне, пераразмеркаваннем палітычных роляў паміж манархіяй і вышэйшым саслоўем. У Расійскай імперыі інстытут дваранства быў створаны для выканання адміністрацыйных і вайсковых функцый і рэгламентаваўся імператарам. Шляхта на час далучэння беларускіх зямель да Расійскай імперыі ўяўляла сабой вельмі стракатую па сваім сацыяльным складзе і шматлікую групу насельніцтва. Але гэта не перашкаджала ёй праяўляць сябе дастаткова кансалідаванай на ўзроўні сацыяльнай псіхалогіі і этнапалітычных прырытэтаў супольнасцю. У выніку далучэння часткі зямель да Рэчы Паспалітай колькасць дваранства Расійскай імперыі ўзрасла амаль у тры разы, 70 % якога складала шляхта новаздабытых тэрыторый. На мяжы XVIII—XIX стст. каля 90—95 % ад агульнай колькасці шляхты Беларусі складала яе дробная частка [334, с 315—316].

Шляхта ў Расійскай імперыі захавала свае эканамічныя і сацыяльныя пазіцыі, сярэдняя частка яе нават умацавала іх. Але шляхта да падзелаў Рэчы Паспалітай у параўнанні з дваранствам іншых краін і народаў Цэнтральнай і Паўднёва-Усходняй Еўропы валодала значна большымі палітычнымі правамі і мела адпаведныя традыцыі. Атрымаўшы меншыя магчымасці для выяўлення сацыяльнай актыўнасці, шляхта праявіла цікавасць да нацыянальна-вызваленчага руху. Гэты фактар аказваў значны ўплыў на трансфармацыю шляхты ў дваранскае саслоўе Расійскай імперыі. Яна працяглы час не магла ў нязменным выглядзе ўліцца ў склад расійскага дваранства. Гэтаму перашкаджала шматлікасць шляхты і, акрамя таго, значная яе частка прыналежыла да каталіцкай канфесіі, сфарміравалася ў іншых палітычных умовах і мела своеасаблівую сістэму саслоўных каштоўнасцей і міфалагем. Спробы падагнаць гэтую сацыяльную групу пад агульнарасійскі стандарт знайшлі выяву ў «разборы шляхты», але нават працэсы маргіналізацыі шляхты, пераводу часткі яе ў падатковыя саслоўі закранулі, перш за ўсё, сацыяльна-эканамічную сферу, маёмаснае і прававое становішча.

На мяжы 50—60-х гг. XIX ст. у Віленскай губерні сярод 51 900 дваран налічвалася — 12 864, якія валодалі населенымі маёнткамі; 24 665 прадстаўнікоў вышэйшага саслоўя мелі ва ўласнасці землі ці капіталы, але не прыгонных сялян («дваране-капіталісты»). Астатнія не валодалі ніякай уласнасцю і асабіста займаліся земляробствам, рамёствамі ці знаходзіліся ва ўслужэнні ў прыватных асоб [269, с. 370]. «Дваране-капіталісты» арандавалі населеныя маёнткі ў памешчыкаў ці дзяржаўныя фермы, зрэдку ўкладалі «свае капіталы ў купецкія абароты». Дваране, якія валодалі толькі зямлёй, сяліліся звычайна асобна, вялікімі сёламі, якія атрымалі назву

шляхецкіх ваколіц. Такіх было дастаткова шмат у Лідскім і Ашмянскім паветах. Ваколічная шляхта, у залежнасці ад свайго маёмаснага стану, апрацоўвала сваю зямлю ці асабіста, ці наймала работнікаў [269, с. 371]. Дваране, якія займаліся земляробствам, але не мелі сваёй зямлі, арандавалі звычайна пусташы і асабіста на іх працавалі. Па сваім ладзе жыцця і дабрабыту яны нічым не адрозніваліся ад навакольнага сялянства. Тыя прадстаўнікі вышэйшага саслоўя, што знаходзіліся ва ўслужэнні ў прыватных асоб, займалі, як правіла, пасады кіраўнікоў маёнткаў, аканомаш, прыказчыкаў у лаўках і магазінах, пісараў, камердынераў, фурманаў, повараў і г. д. [269, с. 372]. Многія ўяўлялі сабой маргіналаў без пэўных заняткаў, якія не імкнуліся змяніць сваё становішча. Нярэдкасьць былі дваране-батракі, рамізнікі і г. д. [636, с. 92]. У 1865 г. налічвалася ў Віленскай губерні 16 498 дваран, якія валодалі маёнткамі і іншай нерухомай маёмасцю, а таксама 27 872 прадстаўнікі вышэйшага саслоўя, якія не мелі нерухомай маёмасці і знаходзіліся на службе, працавалі па найме [467, л. 333].

А. Карэва ў сярэдзіне XIX ст. выдзяляў некалькі груп сярод дваран-памешчыкаў. Больш заможная іх частка, звычайна тытулаванае дваранства, аддавала перавагу жыццю за мяжой, дзе «растратываецца значная частка даходаў і жыццёвых сіл» [269, с. 375]. Дамы такіх уладальнікаў стваралі супярэчлівае ўражанне: прыгожая архітэктура, камфартабельнае аздабленне пакояў, але тут не кіпела жыццё. Буйныя землеўласнікі не ўнікалі ў дэталі гаспадарчага жыцця, давяраючы гэта кіраўнікам («камісарам»), якія ў сваю чаргу не вельмі цікавіліся ўдасканаленнямі, кіравалі па звычаі продкаў. Сярэдняя частка дваран-землеўласнікаў звычайна пражывала ў сваіх маёнтках. Яны былі больш набліжаны да патрэб сваіх гаспадарак [269, с. 376]. Дваране-арандатары, «дваране-капіталісты», па меркаванні А. Карэвы, зацікаўлены былі больш у неадкладным атрыманні даходаў з арандуемых маёнткаў. «Будучае для іх не існуе; усе вытворчыя сілы напружваюцца імі да немагчымага для атрымання сапраўдных выгод» [269, с. 376].

Сярод землеўласнікаў Мінскай губерні П. Шпілеўскі ў сярэдзіне XIX ст. вылучаў тры маёмасныя групы. Да першай — «падпанкаў», адносіў бедных шляхціцаў, якія валодалі «адным ці двума сялянскімі дварамі і некалькімі лапнікамі зямлі». Жылі яны бедна і «на стары лад, як жылі іх дзяды і прадзеда». Дом «падпанка» амаль не лепшы за хаты яго сялян. Другую групу складалі «пасесары», якія бралі ў арэнду вёску ці ферму, былі некалькі заможней за «падпанкаў». Да трэцяй адносіліся ўласна памешчыкі [683, с. 114—116]. У гэты час больш 2/3 дваран Гродзенскай губерні ўтрымлівалі «ў арэндзе фермы, памешчыцкія маёнткі і розныя аброчныя стацыі; іншыя служаць у памешчыкаў, займаючы пасады аканомаш, кіраўнікоў,

канторшчыкаў, пісараў і інш.; нарэшце трэція, і ледзь гэта не найбольшая колькасць дваран, займаюцца сельскай гаспадаркай, складаючы цэлыя дваранскія ваколіцы, і сваім бытам, і вобразам жыцця стаяць на адной ступені з сялянамі» [38, с. 731]. Шляхта захоўвала сваю знешнюю адметнасць і ў канцы XIX ст. Шляхціца было «лёгка распазнаць паўсюль сярод іншага насельніцтва, у дарозе, на кірмашы, у горадзе і вёсцы. Ён адрозніваецца па вонкавым выглядзе, галоўным чынам сваімі вусамі, бараду згаляе. Адзенне таксама адрозніваецца ад сялянскага. <...> У характары шляхціца адметныя рысы: запал і выхвальства ў дачыненні да роўных, уніжэнне і рабалецтва перад вышэйшымі. Запал і выхвальства выяўляюцца ў шляхты не толькі перад сялянамі, але і адзін перад адным, што часта даводзіла шляхту да судовых разбораў. Перад вышэйшымі, уплывовымі асобамі шляхціц наадварот рабалецтуе, перад імі ён уніжаецца, ліслівы і ўспешлівы» [454, с. 602]. Дробная шляхта была менш схільная за навакольных сялян да руціны, для яе характэрным было больш рацыянальнае вядзенне гаспадаркі. Яна лепш арыентавалася ў попыце суседняга рынку, лепш гэтым карысталася і, акрамя таго, добра ўсведамляла значэнне адукацыі, імкнулася даць сваім дзецям гімназічную ці ўніверсітэцкую адукацыю [554, с. 202]. Дробная шляхта адрознівалася ад навакольнага сялянства сваім светапоглядам, захоўваючы пры гэтым многія рысы сялянскіх звываў і абрадаў.

Юрыдычна маючы аднолькавыя правы расійскага дваранства, але будучы больш арганізаваным і палітычна спрактыкаваным, спаланізаванае выпэйшае саслоўе беларускіх губерняў аказвала значны ўплыў на грамадска-палітычнае жыццё Расійскай імперыі. Нават у перыяд паўстання 1863 г. расійскія ўлады, абмяркоўваючы пытанне аб месцах высылкі ўдзельнікаў нацыянальна-вызваленчага руху, непакоіліся з прычыны магчымага пашырэння ў месцах высылкі радыкальных ідэй, значнага ўплыву спаланізаваных пасяленцаў на мясцовае культурна-асветніцкае жыццё.

Пачынаючы з 60-х гг. XIX ст. дваранства Расійскай імперыі паступова страчвала свае саслоўныя перавагі, набліжалася па прававым становішчы да іншых саслоўных груп [328, с. 94]. У той жа час назіралася тэндэнцыя павелічэння патрабаванняў на набыццё спадчыннага дваранства, абмежавання доступу ў яго склад. Фактычна толькі найбольш паспяховыя прадстаўнікі іншых сацыяльных груп, хто вылучыўся на дзяржаўнай службе, меў высокі ўзровень прафесійнай адукацыі, мог прэтэндаваць на прылічэнне да вышэйшага саслоўя. Да 1845 г. спадчыннае дваранства набывалася шляхам атрымання першага афіцэрскага чыну ці VIII класа на грамадзянскай службе, а таксама праз узнагароджанне любым з расійскіх

ордэнаў. У 1845 г. цэнз выслугі прыналежнасці да вышэйшага саслоўя павялічыўся: права атрымання спадчыннага дваранства з’яўлялася пасля надання V класа на грамадзянскай службе, а на вайсковай — VIII класа. Пры гэтым грамадзянскія чыноўнікі VI—IX класаў мелі права на асабістае дваранства, X—XIV класаў — асабістае ганаровае грамадзянства [328, с. 97; 570, с. 3—4]. З 1856 г. спадчыннае дваранства надавалася пасля атрымання IV класа на грамадзянскай службе і VI — на вайсковай [436, с. 1052—1053]. Да 1887 г., пасля 20 гадоў на вайсковай службе ці 30 гадоў на грамадзянскай (пазней цэнз быў павялічаны да 25 і 35 гадоў), служачы, калі меў чын не ніжэй VII класа, узнагароджваўся ордэнам Св. Уладзіміра 4-й ступені, што таксама давала права на спадчыннае дваранства. У канцы XIX ст. былі ўдасканалены правілы выслугі на грамадзянскай службе чыну IV класа, значыць, магчымасць атрымання спадчыннага дваранства стала больш складанай. Паводле ўказа ад 1 жніўня 1898 г., у гэты чын маглі быць узведзены толькі тыя, хто праслужыў стацкім саветнікам не менш 5 гадоў і займаў пасады не ніжэй V класа [99, с. 834]. Указам ад 2 жніўня 1900 г. абавязковай умовай атрымання чыну IV класа ўстанаўлівалася неабходнасць службы «ў класных чынах» не менш 20 гадоў [207, с. 14; 374, с. 990]. Адпаведна ўказу ад 28 мая 1900 г., толькі тыя, хто быў узнагароджаны расійскімі ордэнамі першых ступеней, ці ордэнам Св. Георгія ўсіх ступеней, ці ордэнам Св. Уладзіміра першых трох ступеней, маглі прэтэндаваць на атрыманне спадчыннага дваранства. Пры гэтым ордэнам Св. Уладзіміра III ступені ўзнагароджваліся асобы, якія займалі пасады не ніжэй за V клас і мелі чын не ніжэй сапраўднага стацкага саветніка, а таксама вайскоўцы, якія мелі званне не ніжэй палкоўніка ці капітана I рангу (VI клас) [207, с. 14—15; 389, с. 551]. Спадчынны дваранін меў пэўныя карпаратыўныя правы пры ўмове запісу ў губернскую радаслоўную кнігу. Кожны з іх на працягу года пасля атрымання нерухомай маёмасці павінен быў запісацца ў радаслоўную кнігу адпаведнай губерні. У выпадку, калі дваранін валодаў нерухомай маёмасцю ў некалькіх губернях, то прыпісваўся да той, дзе пражываў, ці там, дзе жадаў удзельнічаць у выбарах. Дваране, якія не валодалі нерухомай маёмасцю, прыпісваліся да той губерні, дзе раней былі зямельныя ўладанні іх продкаў. Тыя асобы, якія атрымалі дваранства праз узнагароджанне ордэнам ці атрыманне чыну на службе, запісваліся ў радаслоўную кнігу любой губерні па іх жаданні, без уліку наяўнасці нерухомай маёмасці [198, с. 29—30]. Прадстаўнікі спадчыннай часткі вышэйшага саслоўя беларускіх губерняў складалі ў 1863 г. 33,9 % ад іх агульнай колькасці па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі. Найбольш спадчынных дваран налічвалася ў Мінскай і Віленскай губернях, дзе адначас-

сова назіралася найменшая лічба асабістых дваран і чыноўнікаў (гл. дадатак, табл. Б9). Варта падкрэсліць, што Віленская губерня займала другое месца ў Расійскай імперыі па ўдзельнай вазе дваран (6,2 % ад агульнай колькасці насельніцтва ў 1858 г., 7,1 % — у 1863 г.). Наступную пазіцыю па абазначанаму паказчыку займала Мінская губерня (6,0 %) [636, с. 93]. Удзельная вага вышэйшага саслоўя вар’іравалася па кожным з павеатаў. Напрыклад, па Мінскай губерні ў сярэдзіне XIX ст.: у Мінскім і Ігуменскім павеатах яна складала да 1/10 часткі насельніцтва, Пінскім — 1/13, Слуцкім — 1/18, Барысаўскім — 1/19, Мазырскім — 1/20, Бабруйскім — 1/22, Навагрудскім — 1/36, Рэчыцкім — 1/109 часткі насельніцтва [205, с. 463—464]. У 1863—1867 гг. адбываецца істотнае скарачэнне колькасці спадчыннага дваранства беларускіх губерняў з 229,5 тыс. чалавек да 121,7 тыс. чалавек. Прычыну такога скарачэння расійскі даследчык А. Карэлін бачыў ва ўдзеле мясцовых дваран у паўстанні 1863 г., звязваў з непасрэднымі людскімі стратамі, высылкай дваран ва ўнутраныя рэгіёны імперыі, іх эміграцыяй, пазбаўленнем праў стану, аднак не назваў асноўную прычыну — завяршэнне «разбору шляхты» [270, с. 40, 294—295]. Да 1897 г. колькасць спадчыннай часткі вышэйшага саслоўя беларускіх губерняў у параўнанні з 1867 г. павялічылася амаль у 1,7 раза і складала 205,0 тыс. чалавек (гл. дадатак, табл. Б4). Прычым у Віленскай губерні за другую палову XIX ст. колькасць спадчыннага дваранства вырасла, а ў Магілёўскай і асабліва Гродзенскай губерні — паменшылася [270, с. 294—295]. Паводле падлікаў А. Жытко, колькасць спадчыннага дваранства беларускіх губерняў у 1913 г. складала прыкладна 162—163 тыс. чалавек, а ў межах 35 павеатаў Беларусі — 110—120 тыс. чалавек [198, с. 48].

Адной з важных характарыстык дваранства як сацыяльнай групы з’яўляецца яго нацыянальны склад. Пасля паўстання 1863 г. нацыянальна-канфесійная прыналежнасць адыгрывала значную ролю ў вызначэнні сацыяльнай іерархіі ўнутры вышэйшага саслоўя ў Беларусі: рускія займалі безумоўна больш высокую страту, абмежаванні ў дачыненні да католікаў і палякаў прывялі да прыніжэння іх становішча ўнутры вышэйшага саслоўя. Сярод 149 168 спадчынных дваран (звесткі падлічаны па 35 беларускіх павеатах) 77 264 (51,8 %) прызнавалі роднай мовай беларускую, 17 486 дваран (11,7 %) — рускую, 49 024 (32,9 %) — польскую. Большасць асоб, якія мелі асабістае дваранства, складалі рускія — 50,8 % (12 726 чалавек), 25,6 % (6487 чалавек) былі беларусамі, 18,7 % (4685 чалавек) — палякамі [235, с. 106]. Нацыянальны склад спадчыннага дваранства на тэрыторыі еўрапейскай часткі Расійскай імперыі выглядаў наступным чынам: рускія — 47,0 %, палякі — 26,2, беларусы — 9,9, украінцы — 7,2, літоўцы — 4,5,

немцы — 2,5 % [27, с. 293]. Абсалютная большасць беларускіх дваран (97 %) пражывала ў межах беларускіх губерняў [27, с. 294].

Безумоўна, сярод спадчынных дваран-землеўласнікаў пераважалі прадстаўнікі каталіцкага веравызнання. Акрамя таго, нярэдка зямельныя ўладанні фармальна належалі асобам праваслаўнага веравызнання. Нязначная частка прыезджых дваран рускага паходжання пражывала ў набытых уладаннях. Не адзінкавымі былі выпадкі, калі дваране-католікі і яўрэі выкарыстоўвалі дваран рускага паходжання для набывання зямельных уладанняў на тэрыторыі Беларусі [198, с. 85]. Значнае распаўсюджанне сярод дваран-землеўласнікаў рускага паходжання атрымала субарэнда. Праз падстаўных асоб часта фактычнымі кіраўнікамі маёнткаў становіліся яўрэі. У 1892 г. князь Урусаў у сваім звароце да віленскага генерал-губернатара адзначаў, што 95 % рускага землеўладання ў рэгіёне знаходзіцца ў руках яўрэяў [198, с. 85—86].

Прыкметамі сацыяльных перамен у традыцыйным укладзе дваранства ў другой палове XIX — пачатку XX ст. сталі змяшэнне памераў саслоўнага землеўладання, трансфармацыя дваранства з пераважна сельскай групы насельніцтва ў пераважна гарадскую [27, с. 47]. З 1877 па 1905 г. дваранскае землеўладанне ў межах 35 паведаў Беларусі зменшылася на 10,8 %. У найбольшай ступені гэты працэс закрануў Магілёўскую (29,1 %) і Гродзенскую (23,7 %) губерні [198, с. 115]. Па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі ў цэлым дваранскае землеўладанне за адзначаны час скарацілася на 27,2 %. Акрамя таго, удзельная вага яго ў агульным масіве прыватнага землеўладання на тэрыторыі Беларусі знізілася ў перыяд паміж пазямельнымі абследаваннямі 1877 і 1905 гг. з 91,0 да 71,8 % [198, с. 124]. У апошнія дзесяцігоддзі XIX — пачатку XX ст. дваранства Беларусі больш прадавала, чым набывала зямельныя ўладанні. Працэнтныя суадносіны купленай ім зямлі да прададзенай у 1873—1882 гг. склалі 88,1 %, у 1883—1892 гг. — 63,2 %, а па няпоўных даных за 1895—1909 гг. — 64,9 % [198, с. 121]. У агульным масіве набытых на тэрыторыі беларускіх і Ковенскай губерняў зямельных уладанняў на долю дваран, афіцэраў, чыноўнікаў у суадносінах з іншымі саслоўнымі групамі ў 1863—1872 гг. прыходзілася 75,6 %, у 1873—1882 гг. — 66,7, у 1883—1892 гг. — 61,6, за 1895—1909 гг. у сярэднім — 46,5 % [198, с. 121—122]. Варта звярнуць увагу, што дваране Беларусі ў сярэднім пераліку на адну здзелку набывалі большыя па памерах зямельныя ўладанні, чым прадавалі. Дваранства Беларусі і Літвы вылучалася імкненнем захаваць свае зямельныя ўладанні. Паралельна адбываўся рост колькасці закладзеных у банках і іншых крэдытных установах дваранскіх зямельных уладанняў, што сведчыла аб павелі-

чэнні патрэбнасці іх уладальнікаў у грашовых сродках. Гэта быў натуральны працэс ва ўмовах імклівага разгортвання таварна-грашовых адносін [27, с. 77]. У чэрвені 1885 г. быў створаны Дзяржаўны дваранскі пазямельны банк, які выдаваў крэдыты спадчынным дваранам пад заклад зямельных уладанняў і, як правіла, не фінансаваў набыццё зямлі. Аднак з 1894 г. мэтанакіравана выдаваў пазыкі на куплю зямельных уладанняў у заходніх губернях у асоб нярускага паходжання для велікарускіх дваран. Асобы польскага паходжання не мелі права карыстацца паслугамі гэтага банка [27, с. 126]. У час абмеркавання пытання аб адкрыцці ў Мінску аддзялення Дваранскага пазямельнага банка ў якасці аргумента станоўчага рашэння пытання ўлічвалася «цяжкаватае становішча рускіх дваран Мінскай губерні» [381, л. 4 аб.].

На працягу другой паловы XIX — пачатку XX ст. назіралася тэндэнцыя павелічэння ўдзельнай вагі тых спадчынных дваран, якія пражывалі ў гарадах. У 1897 г. 47,2 % ад агульнай колькасці дваран еўрапейскай часткі Расійскай імперыі пражывалі ў гарадах, у 1858 г. — 15—20 % [27, с. 46]. У беларускіх губернях у 1897 г. толькі 23,3 % спадчынных дваран пражывала ў гарадах (гл. дадатак, табл. Б4).

Такім чынам, працэсы сацыяльнага разлажэння дваранства Беларусі некалькі адставалі ад сярэдняга ўзроўню, характэрнага для еўрапейскай часткі Расійскай імперыі. Агульнаімперская тэндэнцыя падтрымкі дваранства як сацыяльнай эліты і апоры пануючага рэжыму тут спалучалася з імкненнем мясцовага дваранства да самазахавання, высокай сацыяльна-эканамічнай актыўнасцю і прадпрымальнасцю, асабліва каталіцкай яго часткі. Гэтаму садзейнічалі створаныя на працягу стагоддзяў традыцыі ў сацыяльна-псіхалагічнай сферы, маральныя каштоўнасці.

4.3. ДУХАВЕНСТВА

Спецыфічнай рысай эвалюцыі духоўнага саслоўя беларускіх губерняў ў параўнанні з велікарускімі была яго стракатасць па канфесійным складзе. Нават сярод праваслаўных святароў вылучаліся доўгі час былыя ўніяцкія духоўныя асобы, якія пасля ўз'яднання 1839 г. масава пераходзілі ва ўлонне праваслаўнай царквы, але захоўвалі на ментальным узроўні і паводле ўласных стэрэатыпаў былыя рысы. Так, у Мінскай губерні ў сярэдзіне XIX ст. з 535 праваслаўных прыходаў 322 былі да 1839 г. уніяцкімі. Святары ў такіх прыходах захоўвалі яшчэ шмат ранейшых рыс у паўсядзённым жыцці і нясенні службы [206, с. 444].

Адною з асаблівасцей духавенства як саслоўя з’яўлялася яго функцыянаванне на аснове як дзяржаўнага права, так і царкоўнага кананічнага [207, с. 49]. Статус асобага саслоўнага стану мела перш за ўсё праваслаўнае духавенства. Прадстаўнікі інаслаўнага духавенства (рымска-каталіцкае, пратэстанцкае, армяна-грыгарыянскае і армяна-каталіцкае) уваходзілі ў адзінае з ім саслоўе, аднак мелі некаторыя прававыя адрозненні, звязаныя з адсутнасцю свабоды пропаведзі і большым кантролем дзяржавы над ім [207, с. 49]. Да белага праваслаўнага духавенства належалі протапрэсвітары, протаіерэі, прэсвітары, іерэі, протадыяканы, дыяканы, іпадыяканы, царкоўныя прычэтнікі ў званні псаломшчыкаў [570, с. 50]. Чорнае духавенства (манахі) займала асобае становішча ў царкве. Прычым незалежна ад таго, што адны манахі належалі да клірыкаў, а іншыя не мелі духоўнага сану, а толькі давалі манаскі абет, усіх іх звычайна прылічалі да духоўнага саслоўя [207, с. 62]. Прававое становішча манахаў у многім было падобна да белага духавенства. Да ліку чорнага духавенства адносіліся мітрапаліты, архіепіскапы, епіскапы, архімандрыты, ігумены, рэктары і прэфекты духоўных акадэміі і семінарыі, якія ўсе разам складалі вярхоўную частку ўсяго духоўнага саслоўя, а таксама манаская братыя [207, с. 62; 570, с. 50]. Белае і чорнае духавенства мелі значныя адрозненні ў сваім фарміраванні і адпаведна складу. Характэрнай рысай духавенства як саслоўя, якая адрознівала яго ад дваранства і набліжала ў некаторай ступені да падатных станаў, з’яўлялася функцыянаванне духавенства ў межах царкоўна-манастырскай сістэмы, рэалізацыя яго дзейнасці і шмат у чым праў праз царквы, манастыры, архірэйскія дамы [207, с. 66]. На становішча духавенства аказвалі ўплыў кананічнае права і ўзаемаадносіны царквы з дзяржавай. Сваім указам ад 29 верасня 1865 г. Сінод дазволіў рабіць пастрыжэнне ў манахі епархіяльным архірэям, а да гэтага часу такое права меў толькі сам Сінод. Мужчыны, якія становіліся манахамі, павінны былі мець не менш 30 гадоў, а жанчыны — 40 гадоў. Пастрыжэнне забаранялася, як правіла, жанатым і замужнім. Жадаючыя стаць манахамі не павінны былі мець даўгі, не знаходзіцца пад следствам, а таксама павінны былі распаздзіцца сваёй маёмасцю. Прадстаўнікі падатковых саслоўяў прадстаўлялі адмацаванне ад грамады. Канчатковы дазвол на пераход у манаства даваў губернатар [207, с. 62—63]. Тыя, хто становіліся манахамі, назаўсёды адмаўляліся ад сваёй маёмасці, не маглі набываць нерухомую маёмасць, займацца гандлем і промысламі. Набытая манахамі маёмасць перадавалася ў спадчыну ў манастырскую казну.

Асобы падатковых станаў дапускаліся да паступлення ў белае духавенства толькі па сведчанні епархіяльнага кіраўніцтва аб недахопе асоб ду-

хоўнага звання, а таксама аб тым, што паводзіны і атрыманая адукацыя кандыдата адпавядаюць духоўнаму званню. Акрамя таго, патрэбна было мець пасведчанне аб звальненні ад грамады [570, с. 52]. Тыя са святароў, якія па ўласнай волі пазбаўляліся духоўнага сану, вярталіся ў ранейшы свой стан. Гэта ж датычылася фактычна і псаломшчыкаў [570, с. 53].

У выніку рэалізацыі ў 60—70-я гг. XIX ст. шэрагу рэформ, якія закралі праваслаўную царкву, была забаронена перадача царкоўных пасадаў у спадчыну. Адмяняліся перавагі пры заняцці вакантных пасадаў па духоўнаму ведамству сваякамі святароў. Тым самым значна падрывалася спадчынасць духоўнага стану. Епіскапы пры назначэнні святароў павінны былі ўлічваць выключна прафесійныя і маральныя якасці прэтэндэнтаў, а не іх сацыяльнае паходжанне. Ліквідавалася сацыяльная замкнёнасць духоўнага саслоўя. Дзеці святароў і дыяканаў атрымлівалі магчымасць набыць статус спадчыннага ганаровага грамадзянства, а дзеці псаломшчыкаў — асабістага ганаровага грамадзянства. Школы духоўных устаноў становіліся даступнымі для выхадцаў з іншых слаёў насельніцтва. Адмяняўся таксама звычай заключэння шлюбаў унутры духоўнага саслоўя, паміж яго прадстаўнікамі. У выніку рэформ значна паменшылася ўлада епіскапа над прыходскімі святарамі, а таксама кантроль за духоўнымі навучальнымі ўстановамі. Царкоўныя рэформы фактычна прадугледжвалі фарміраванне белага духавенства як сацыяльна-прафесійнай групы [328, с. 107]. Прадстаўнікі іншых саслоўяў дастаткова ахвотна набывалі адукацыю ў навучальных установах духоўнага ведамства, але не імкнуліся пасля завяршэння навучання на царкоўную службу.

Царкоўнымі рэформамі 60—70-х гг. XIX ст. быў больш дакладна вызначаны склад духавенства як саслоўя. У адпаведнасці з палажэннем ад 16 красавіка 1869 г. да асоб духоўнага звання былі аднесены свяшчэннаслужыцелі і царкоўнаслужыцелі [460, с. 322—323]. Частка царкоўнаслужыцеляў — званары, пеўчыя, царкоўныя вартаўнікі, былі выключаны са складу духоўнага стану, але захавалі за сабой свабоду ад падатковых і рэкруцкай павіннасцей. Станавіліся абавязковымі рух па службе ад больш нізкіх пасадаў да вышэйшых, а таксама наяўнасць багаслоўскай адукацыі. Пашыраліся таксама правы духавенства [207, с. 50]. Удовы духоўных асоб, якія не належалі да вышэйшага саслоўя, атрымлівалі магчымасць карыстацца правамі асабістага дваранства (удовы свяшчэннаслужыцеляў) і асабістага ганаровага грамадзянства (удовы царкоўнаслужыцеляў) [570, с. 50]. Указам 26 мая 1869 г. са складу духоўнага стану былі выключаны дзеці святароў. Аднак за імі захоўвалася права на навучанне ва ўстановах духоўнага ведамства, займанне пасадаў святароў [395, с. 521—522]. Дзеці святароў, калі

яны не мелі праў вышэйшага стану, атрымлівалі правы асабістага дваранства, а дзеці псаломшчыкаў — асабістага ганаровага грамадзянства [395, с. 521]. Для дзяцей святароў адмяняліся абмежаванні пры паступленні на дзяржаўную службу.

У другой палове XIX — пачатку XX ст. духавенства захоўвала за сабой шэраг прывілей. Хрысціянскае духавенства вызвалялася ад выканання вайсковай павіннасці [570, с. 49]. Акрамя таго, яно было вызвалена ад падушнай подаці, а пасля яе адмены мела пэўныя льготы па адбыванні збораў і павіннасцей. У той жа час яны не мелі права выбіраць прамысловыя пасведчанні [570, с. 50]. Аднак, напрыклад, становішча праваслаўнага святара ў сельскай грамадзе часам было ў пэўнай ступені двухсэнсоўным. З аднаго боку, ён знаходзіўся на версе сацыяльнай піраміды, з іншага — яго рэальны сацыяльны статус быў дастаткова блізкі да сялянскага [286, с. 50]. У беларускіх губернях сітуацыя ўскладнялася шматканфесійным складам насельніцтва і доўгі час недастатковай увагай з боку расійскай дзяржавы да становішча праваслаўнай царквы ў заходняй частцы краіны.

У неформальнай іерархіі замежных веравызнанняў у Расійскай імперыі каталіцкая царква займала адну з найбольш высокіх прыступак. Католіцкія святары валодалі больш высокім сацыяльным статусам, чым, напрыклад, равны ці мулы. Больш таго, каталіцтва з яго развітай сістэмай кананічнага права і царкоўнай адміністрацыяй уяўляла сабой у пэўнай ступені ўзор канфесійнай арганізацыі [208, с. 148]. У католікаў да ліку духавенства адносіліся свяшчэннаслужыцелі і манахі, а царкоўнаслужыцелі і псаломшчыкі не [205, с. 464]. Католіцкае духавенства падзялялася на белае і манаскае [570, с. 55]. Да ліку белага духавенства адносіліся магілёўскі архіепіскап-мітрапаліт, епіскапы епархіяльныя, епіскапы-каад'ютары і епіскапы-суфраганы, капітульныя вікарыі, афіцыялы, кафедральныя прэлаты, канонікі, парафіяльныя святары, а таксама іх памочнікі ці вікарыі, дыяканы, паддыяканы [570, с. 55]. Да манаскага духавенства адносіліся настаяцелі манастыроў, манаскія браты і сёстры. Да каталіцкага белага духавенства маглі далучыцца асобы ўсіх саслоўных станаў, але адпаведнага веравызнання [570, с. 56]. Вызначэнне сацыяльнага статусу каталіцкага духавенства было дастаткова супярэчлівым. З аднаго боку, ён фарміраваўся адпаведна з сацыяльна-прававым становішчам духоўнага саслоўя, з другога — пад уплывам нацыянальна-палітычных працэсаў у заходняй частцы Расійскай імперыі. У гады ўзмацнення барацьбы з польскімі ўплывамі ўводзіліся абмежаванні ў дачыненні да ксяндзоў. Яны ўспрымаліся афіцыйнымі коламі як нядобранадзейны элемент, менш вартасны, чым праваслаўныя святары. У асяродку каталіцкага насельніцтва

сацыяльны статус адзінаверных духоўных асоб быў высокім, яны фактычна і асабліва ў час уздыму нацыянальнага руху выступалі лідарамі сваёй паствы.

Мусульманскія мулы і яўрэйскія равіны асобнай саслоўнай групы сярод духавенства не складалі, а адносіліся да такога стану, да якога прыналежлі да пачатку выканання сваіх абавязкаў [205, с. 464]. Равіны і іх дзеці асабіста карысталіся ў межах рысы аседласці яўрэяў правамі купцоў першай гільдыі, але гандлёва-прамысловай дзейнасцю маглі займацца толькі на агульных умовах [571, с. 127]. Равіны выбіраліся кожныя тры гады з ліку яўрэяў, якія мелі пэўны адукацыйны цэнз па заканчэнні равінскіх вучылішч і інш. [571, с. 126].

Духавенства Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. было прадстаўлена пераважна праваслаўным, каталіцкім і іўдзейскім. Астатнія яго групы — евангелісцка-лютэранскае, евангелісцка-рэфармацкае, мусульманскае — былі нешматлікімі. У 1858 г. сярод духавенства беларускіх губерняў налічвалася 23 099 прадстаўнікоў праваслаўнага святарства, 3037 — каталіцкага, 82 — пратэстанцкага, 1994 — іўдзейскага, 105 — мусульманскага, усяго — 27 717 чалавек [604, с. 268—269]. У 1863 г. духавенства ўсіх канфесій у Мінскай губерні налічвалася 8607 чалавек, у тым ліку 7646 — праваслаўнага, 538 — іўдзейскага, 333 — каталіцкага, 43 — мусульманскага, 13 — евангелісцка-лютэранскага [479, с. 7]. Апублікаваныя матэрыялы перапісу насельніцтва 1897 г. не дазваляюць дэталізаваць саслоўна-групавы склад духавенства беларускіх губерняў. Аднак, напрыклад, у Віленскай губерні ў 1912 г. налічвалася 1609 прадстаўнікоў белага праваслаўнага духавенства, 198 праваслаўных манахаў, 484 каталіцкія святары, 35 — евангелісцка-лютэранскіх, 2 — евангелісцка-рэфармацкіх, 1876 — іўдзейскіх, 19 — мусульманскага, 10 — караімскага, 17 стараверніцкага [367, с. 36]. Рост колькасці праваслаўных вернікаў выклікаў павелічэнне штату праваслаўных святароў. Калі ў Магілёўскай епархіі ў 1877 г. налічвалася 567 свяшчэннаслужыцеляў, то ў 1892 г. — 590, у 1904 г. — 672 [223, с. 76]. Паводле даных на 1892 г., у Беларусі налічвалася белага духавенства: протаіерэяў — 104, свяшчэннікаў — 1924, протадыяканаў, дыяканаў, паддыяканаў — 234, псаломшчыкаў, пеўчых, званароў, старажоў — 1991 [223, с. 76]. Вырас таксама ўзровень прафесійнай падрыхтоўкі праваслаўных святароў. У справаздачы Мінскай епархіі за 1885 г. адзначалася, што святарамі ў прыходах былі людзі з завершанай сямінарскай адукацыяй, але павялічвалася колькасць асоб з акадэмічнай адукацыяй. Пасады псаломшчыкаў займалі пераважна людзі з незавершанай сямінарскай адукацыяй ці пасля заканчэння духоўнага вучылішча [463, л. 42].

У другой палове XIX ст. на тэрыторыі Беларусі скарацілася ўдзельная вага каталіцкага насельніцтва, былі зачынены, асабліва ў першыя гады пасля паўстання 1863 г., многія касцёлы, што прывяло да скарачэння штату святароў. Віленскі генерал-губернатар 17 жніўня 1868 г. накіраваў губернатарам цыркуляр, дзе выказаў заклапочанасць магчымай шкоднасцю для ўлад ксяндзоў, якія засталіся без пасадаў пасля закрыцця касцёлаў. Прапаноўвалася садзейнічаць іх выезду за мяжу, для чаго планавалася бясплатна выдаваць пашпарты і нават пры неабходнасці грашовую дапамогу на дарогу [336, л. 39].

Такім чынам, духавенства Беларусі не ўяўляла сабой кансалідаванага саслоўя, а распадалася на асобныя групы ў залежнасці ад канфесійнай прыналежнасці. Некаторыя з іх (іўдзейскае, мусульманскае) нават юрыдычна не адносіліся да духоўнага саслоўя. Хрысціянскае духавенства раздзялялася таксама на белае і чорнае, якія мелі паміж сабой заўважныя адрозненні. Становішча духавенства вызначалася не толькі дзяржаўнымі заканадаўчымі актамі, але і кананічным правам. У выніку рэалізацыі царкоўных рэформ 60—70-х гг. XIX ст. заўважнай стала тэндэнцыя пераўтварэння духавенства ў сацыяльна-прафесійную групу. Урадавая палітыка вызначала саслоўныя межы духавенства, але для Беларусі была актуальнай таксама рэгуліроўка яго складу праз нацыянальна-канфесійныя меры.

4.4. ГАРАДСКІЯ САСЛОЎЫ

Да гарадскіх абывацеляў адносіліся ганаровыя грамадзяне, купцы, мяшчане, рамеснікі, ці цэхавыя [570, с. 59]. У ліку прадстаўнікоў гарадскіх саслоўяў у беларускіх губернях у 1863 г. налічвалася 784 спадчынныя ганаровыя грамадзяніны, 780 — асабістых ганаровых грамадзян, 15 430 купцоў, 624 893 мешчаніны, 28 556 цэхавых [605, с. 46—47]. Прывілеяванае саслоўе ганаровых грамадзян было створана ў 1832 г. з мэтай абмежавання імкнення адукаваных людзей да атрымання дваранскай годнасці [391, с. 193—195]. Яго прадстаўнікі былі вызвалены ад цялеснага пакарання, рэкруцкай павіннасці, падушнага падатку, дысцыплінарнай улады саслоўных аб'яднанняў падатковага насельніцтва. Званне ганаровага грамадзяніна магло быць пажыццёвым (асабістым) або перадавацца ў спадчыну. Спадчынныя і асабістыя ганаровыя грамадзяне мелі аднолькавыя правы [272, с. 305]. Спадчыннае ганаровае грамадзянства, у адрозненне ад асабістага, маглі атрымаць толькі расійскія грамадзяне. Ад нараджэння да

спадчынных ганаровых грамадзян прылічаліся дзеці асабістых дваран, чыноўнікаў і афіцэраў, якія былі ўзнагароджаны ордэнамі Св. Ганны, Св. Станіслава, ці дасягнуўшых на грамадзянскай службе чыну IX класа, а таксама дзеці праваслаўных і армяна-грыгарыянскіх святароў, праваслаўных псаломшчыкаў, якія закончылі акадэмію ці семінарыю, пратэстанцкіх прапаведнікаў і г. д. [570, с. 60—61]. Асабістае ганаровае грамадзянства атрымлівалі асобы, якіх усынавілі дваране ці спадчынныя грамадзяне, удзельнікі праваслаўных псаломшчыкаў і інш. [570, с. 61]. Акрамя таго, гэта званне магло быць нададзена асобам, якія не валодалі правамі вышэйшага стану, за «карысную дзейнасць» у розных сферах на працягу не менш 10 гадоў. На званне спадчыннага ганаровага грамадзяніна маглі прэтэндаваць асобы пасля 10 гадоў знаходжання ў статусе асабістага ганаровага грамадзяніна ці без гэтага пасля 20 гадоў «карыснай дзейнасці», пацверджанай дзяржаўным ведамствам [99, с. 833]. За выдатныя поспехі ў навучы, мастацтве, гандлёва-прамысловай дзейнасці імператарскім указам маглі атрымаць ганаровае грамадзянства яўрэі рысы аседласці. Купцы таксама маглі імкнуцца стаць спадчыннымі ганаровымі грамадзянамі ў выпадку, калі мелі званне камерц- ці мануфактур-саветніка, былі ўзнагароджаны ордэнам ці знаходзіліся 10 гадоў у складзе першай гільдыі або 20 гадоў у другой гільдыі. Пазней хадайнічаць аб прылічэнні да спадчыннага ганаровага грамадзянства маглі прэтэндаваць толькі купцы першай гільдыі пасля 20 гадоў знаходжання ў названым разрадзе [570, с. 61—62]. Прыналежнасць да ганаровага грамадзянства перадавалася ад мужа жонцы, за выключэннем выпадку, калі яна належала да вышэйшага саслоўя. У другой палове XIX — пачатку XX ст. пашырэнне саслоўных меж ганаровых грамадзян адбывалася пад уплывам развіцця сістэмы адукацыі, павелічэння магчымасцей атрымання дзяржаўнай службы для асоб недваранскага паходжання. Фарміраванне саслоўя ганаровых грамадзян спалучала дзве тэндэнцыі. З аднаго боку, старую, фактычна феадальную сістэму набываў праў саслоўнай прыналежнасці праз перадачу ў спадчыну ці па нараджэнні. З другога — спроба ўключэння ў дадзеную сацыяльную групу асоб, якія мелі значныя асабістыя заслугі перад дзяржавай і грамадствам не толькі на дзяржаўнай службе, але і ў сферы прадпрымальніцтва, сельскай гаспадаркі, навуковай і культурна-асветніцкай дзейнасці. Ганаровыя грамадзяне, у адрозненне ад іншых саслоўяў, па прычыне дастаткова шырокай сацыяльнай базы фарміравання не вылучаліся ўнутраным адзінствам. У іх лік уваходзілі асобы, якія мелі вельмі розныя сацыяльнае паходжанне, сферу дзейнасці, узровень даходаў. У асяроддзі ганаровых грамадзян існавалі розныя сацыяльныя катэгорыі, якія захоўвалі свае ранейшыя саслоўныя

правы і прывілегіі: купцы — адпаведнае званне і адпаведныя адрозненні, сыны асабістых дваран — магчымасіць бесперапходна паступаць на дзяржаўную службу нароўні з прадстаўнікамі вышэйшага саслоўя. Ганаровы грамадзянін па законе адносіўся да ліку гарадскіх саслоўяў, аднак не меў ніякай сувязі з гарадскім таварыствам. Ім па праве нараджэння магла стаць асоба, якая ніколі не жыла ў горадзе. Напрыклад, дачка сельскага дзячка карысталася правамі асабістага ганаровага грамадзяніна. Тыя ж правы мог атрымаць селянін, які скончыў земляробчае вучылішча і меў трохгадовую практыку заняткаў сельскай гаспадаркай [272, с. 303]. У беларускіх губернях вышэйшага гарадскога саслоўя часам удастоіваліся асобы за ўмацаванне тут рускіх пачаткаў, як напрыклад, указам імператара ад 21 студзеня 1874 г. пецябургскаму купцу другой гільдыі А. Верамецка разам з сынам быў нададзены статус спадчыннага ганаровага грамадзяніна. Нагодой для такога рапшэння стала набыццё купцом у Мінскай губерні маёнтка Караліна памерам 2601 дзесяцін зямлі, які раней належаў памешчыку польскага паходжання Палонскаму [415, л. 6]. Ганаровыя грамадзяне не мелі ўласнай карпаратыўнай арганізацыі, былі вольныя ад прыпіскі да якога-небудзь горада [207, с. 78]. Адпаведна палажэнню ад 3 чэрвеня 1894 г., яны павінны былі атрымліваць у паліцэйскіх установах бестэрміновыя пашпартныя кніжкі. У ганаровых грамадзян як саслоўнай групы прысутнічалі рысы, якія набліжалі іх да дваранства: падзел на асабістую і спадчынную частку, разгляд спраў аб наданні ганаровага грамадзянства ў Дэпартаменце герольдыі Сената [207, с. 79—80]. Аднак гэтыя рысы насілі фармальны характар.

Па сваім нацыянальным складзе ганаровыя грамадзяне аналагічна, як і асабістыя дваране, адлюстроўвалі прыярытэты ўрадавай палітыкі на тэрыторыі Беларусі, накірунак рэгулюемых мясцовай адміністрацыяй змен у сацыяльнай і этнічнай структурах насельніцтва. Найбольшую колькасць сярод ганаровых грамадзян беларускіх губерняў складалі рускія, беларусы, яўрэі. Астатнія групы мелі нязначную ўдзельную вагу. Адпаведна даным перапісу насельніцтва 1897 г. беларусы складалі 31,9 % ганаровых грамадзян беларускіх губерняў, рускія — 49,3 %, яўрэі — 8,2, палякі — 3,0 % [497, с. 162; 500, с. 254; 501, с. 288; 504, с. 222; 505, с. 250]. Ва ўсходніх раёнах Беларусі сярод ганаровых грамадзян колькасна пераважалі беларусы, чым далей на захад — павялічвалася і больш значнай сярод іх была ўдзельная вага рускіх. У Магілёўскай губерні беларусы сярод ганаровых грамадзян складалі 50,7 %, рускія — 34,5 %, у Віцебскай губерні гэтыя лічбы склалі адпаведна — 30,7 і 44 %, Мінскай — 41,1 і 46,6 %, Гродзенскай — 15,9 і 64,2 %, Віленскай — 12,3 і 68,4 %.

Першапачаткова ў расійскім заканадаўстве купец асацыіраваўся амаль выключна з гандлёвым прадпрымальніцтвам. З разрастаннем і ўскладненнем форм і памераў гаспадарчай дзейнасці ў саслоўную групу купцоў былі ўключаны прадстаўнікі ўсіх відаў прадпрымальніцкай дзейнасці ў адносна буйных памерах. Такая сітуацыя захоўвалася да канца XIX ст., да часу прыняцця ў 1898 г. Палажэння аб дзяржаўным прамысловым падатку [50, с. 106]. Пасля яго выдання стала неабавязковым для набывшца прамысловага пасведчання з мэтай заняткаў прадпрымальніцтвам запісвацца ў купецкае званне. Саслоўныя перавагі набываюць шмат у чым дэкларатыўны характар. Але для купецтва Беларусі вельмі актуальнай заставалася адзіная яго рэальная карпаратыўная льгота, якая пазбаўляла ад неабходнасці прыпіскі, што было абавязковым, напрыклад, для сялян і мяшчан [216, с. 214]. Гэта вызваляла ад часам аб'ёмнай валакіты па адмацаванні ад сваёй грамады і асабліва істотнай была для мясцовай яўрэйскай буржуазіі, таму што давала права на жыхарства па-за межамі рысы аседласці. Купецкае саслоўе было дастаткова адкрытым для прыёму ў свой склад новых членаў. Працэдура прылічэння да яго была спрошчанай, згоды з боку адпаведнай карпаратыўнай арганізацыі не патрабавалася. Залічэнне ў купецтва маглі прадстаўнікі ўсіх саслоўных станаў, за выключэннем дваран і ганаровых грамадзян, якія нават пры ўмове набывшца прамысловых пасведчанняў павінны былі захоўваць сваю саслоўную прыналежнасць [207, с. 84]. Для выхадцаў з падатковых саслоўяў прылічэнне да купецтва суправаджалася неабходнасцю атрымання адмацавання ад іх грамады. Купецтва ў разглядаемы час было адзіным саслоўем, уступленне ў шэрагі якога цалкам залежала ад штогадовай уплаты пэўнага грашовага ўзносу [678, с. 47]. Купцамі адной з дзвюх гільдый становіліся тыя, хто выплачваў адпаведныя гільдзейскія пошліны. У 1863 г. была ліквідавана трэцяя гільдыя купецтва. Купцы, якія не набывалі на новы тэрмін свае гільдзейскія пасведчання, лічыліся выбыўшымі з купецкага саслоўя і прыпісваліся да мяшчанскай грамады, але з яе згоды. Набыццё гільдзейскіх дакументаў суправаджалася адначасовай купляй прамысловых пасведчанняў: для першай гільдыі — на гандлёвыя прадпрыемствы першага разраду, на прамысловыя — першых трох разрадаў. Для другой гільдыі — пасведчання на гандлёвыя прадпрыемствы другога разраду ці на прамысловыя чацвёртага і пятага разрадаў [570, с. 65; 49, с. 32]. Кошт гільдзейскіх дакументаў разам з прамысловымі пасведчаннямі і іншымі зборамі дасягаў дастаткова значнай сумы і быў даступны толькі заможным асобам. Колькасць такіх асоб была параўнальна невялікай, але сярод іх значна пераважалі тыя, хто выбіраў дакументы другой гільдыі. Так, у 1865 г. у Віленскай губерні было

выкуплена купецкіх пасведчанняў першай гільдыі 15, другой гільдыі — 265 [467, л. 334]. У Віцебскай губерні былі выбраны за гэты час 21 дакумент першай гільдыі, 605 — другой гільдыі [468, л. 333]. У Мінскай губерні адпаведна — 21 пасведчанне першай гільдыі, 441 — другой гільдыі. Члены купецкіх сямей выкупілі 37 гандлёвых пасведчанняў першай гільдыі, 717 — другой гільдыі і г. д. [468, л. 841]. У Гродзенскай губерні было выбрана 18 купецкіх пасведчанняў першай гільдыі і 274 — другой [466, л. 260]. У адпаведнасці з цыркулярам Міністэрства фінансаў ад 7 снежня 1891 г. купцы, якія набывалі пасведчанні для атрымання адных толькі гільдзейскіх праў, павінны былі ў любым выпадку набываць таксама адзін з магчымых білетаў на гандлёвую ці прамысловую ўстанову [530, л. 2]. Купецкі сын, які быў запісаны ў адзін патэнт з галавой сям’і, па дасягненні 17-гадовага ўзросту павінен быў атрымліваць гадавое пасведчанне аб прыналежнасці да купецкай сям’і з уплатай адпаведнага грашовага збору [530, л. 9]. Палажэннем 1898 г. змяняўся парадак прылічэння да іншых станаў асоб, якія пакідалі купецкае саслоўе. З гэтага часу тых, хто не выкупляў гільдзейскія пасведчанні, сталі лічыцца асобамі, якія выбіраюць род жыцця, пасля чаго маглі аднавіць сваю прыналежнасць да купецтва ці прылічыцца да мяшчанскай грамады, на што не патрабавалася згоды апошняй, ці да сялян, але па агульных правілах [207, с. 84]. Адначасова патрабаванні пры паступленні ў купецкі стан узраслі. У пачатку XX ст. купецкае саслоўе ў значнай ступені не звязана было з прадпрымальніцкай дзейнасцю [525, с. 51]. Купцы першай гільдыі маглі атрымаць ганаровыя званні камерцыі і мануфактур-саветнікаў пры ўмове знаходжання ў гільдзействе не менш 12 гадоў. Прысваенне гэтых званняў не надавала іх уладальнікам ніякіх асаблівых пераваг, аднак сацыяльны прэстыж іх быў дастаткова высокі. Акрамя таго, прысвойвалі гэтыя ганаровыя званні дастаткова рэдка [49, с. 76—77]. Паводле падлікаў Н. Палятаевай, у апошнія дзесяцігоддзі XIX ст. назіралася тэндэнцыя павелічэння ўдзельнай вагі сярод выбраных купецкіх пасведчанняў першай гільдыі. У Гродзенскай губерні ўдзельная вага пасведчанняў першай гільдыі вырасла з 2,6 % у 1886 г. да 6,1 % у 1898 г., у Мінскай губерні — з 5,1 % у 1875 г. да 6,8 % у 1898 г., у Віцебскай — з 3,3 % у 1881 г. да 8,1 % у 1898 г., у Магілёўскай — з 2,6 % у 1878 г. да 9,2 % у 1898 г. [525, с. 82]. Сярэднія паказчыкі па Еўрапейскай Расіі ўдзельнай вагі купцоў другой гільдыі складалі каля 94 % [525, с. 83].

Сярод купецтва Беларусі, паводле даных перапісу 1897 г., пераважную большасць складалі асобы, якія прызналі ў якасці роднай мовы яўрэйскую. Па губернях удзельная вага гэтых асоб размеркавалася наступным чынам: Віленская — 77,7 %; Віцебская — 84,85; Гродзенская — 81,4; Ма-

гілѣўская — 90,79; Мінская — 86,02% [497, с. 162; 500, с. 254; 501, с. 288; 504, с. 222; 505, с. 250]. Наступная па колькасці група купцоў, якая вызначыла роднай рускую мову. Па губернях лічбавыя паказчыкі ў адпаведным парадку размеркаваліся наступным чынам: 16,5 %; 10,6; 11,08; 5,81; 11,22 %. Трэцім па велічыні стаў купецкі асяродак з беларускай мовай у якасці роднай: 0,2 %; 1,98; 2,17; 1,22; 2,54 %. Польскую мову прызналі роднай адпаведна па губернях 3,15 %; 0,68; 0,13; 0,26; 0,85 % купцоў. Прыведзеныя даныя сведчаць, што найбольшая колькасць рускамоўных купцоў пражывала ў заходняй частцы Беларусі, а прызнаўшых у якасці роднай яўрэйскую — ва ўсходняй.

З усіх гарадскіх груп насельніцтва толькі мяшчане па-сапраўднаму ўтваралі саслоўе. Прыналежнасць да яго была пажыццёвай і перадавалася ў спадчыну, выключала магчымасць знаходзіцца адначасова ў іншым саслоўным стане [272, с. 307]. Атрыманне праў мяшчанства адбывалася праз прыпіску да мяшчанскай грамады з атрыманнем адпаведнага прыёмнага прыгавору. Асобы, якія належалі да гэтага да якіх-небудзь сельскіх ці мяшчанскіх таварыстваў, павінны былі паказаць звальніцельны прыгавор з ранейшай грамады. Да мяшчанскіх таварыстваў беларускіх гарадоў маглі прыпісвацца без іх згоды ўсе асобы, якія не належалі ні да якога саслоўя і павінны былі абраць лад жыцця. Мяшчане, якія жылі ў сельскай мясцовасці, ніякіх адрозненняў у параўнанні з сялянствам ў плане падсуднасці не мелі [272, с. 308]. У другой палове XIX — пачатку XX ст. заканадаўча было пашырана кола асоб, якія маглі быць прылічаны да мяшчанскага саслоўя. Сярод іх: сельскія абывацелі, шэраг катэгорый іншародцаў і інш.

Указам ад 1 студзеня 1863 г. адмянялася падушная подаць з мяшчан, якія пражывалі ў гарадах і мястэчках еўрапейскай часткі Расійскай імперыі. Замест яе ўводзіўся падатак з нерухомах маёмасцей. Мяшчане, якія пражывалі ў сельскай мясцовасці, прадаўжалі плаціць падушную подаць, пакуль указам Сената ад 18 мая 1882 г. яна не была адменена [207, с. 95]. У чэрвені 1889 г. мяшчане, якія пражывалі пастаянна ў вёсцы, былі падпарадкаваны ў дачыненні да судовай і паліцэйскай улады дзеянням тых жа правіл, што былі прыняты для сялян. Мяшчане кожнага горада ўтваралі мяшчанскую грамаду, на чале якой знаходзіўся стараста разам з памочнікамі. Апошнія выбіраліся на трохгадовы тэрмін і зацвярджаліся губернатарам. У гарадах Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губерняў дзейнічалі асобыя дэпутацкія мяшчанскія сходы. Важнейшым правам мяшчанскіх карпаратыўных арганізацый быў разгляд спраў аб выключэнні са складу грамады асоб, якія здзейснілі злачынствы ці іншыя ганебныя ўчынкі. А. Дэмбавецкі вылучаў сярод мяшчан-хрысціян Магілёўскай губерні ка-

рэнных жыхароў гарадоў і так званых прыпісных — тых, хто перайшоў «у мяшчане з іншых саслоўяў — былых дваравых, шляхты, адстаўных салдат, яўрэяў і інш. Гэтыя прыпісныя прышлыя людзі часам і не жывуць у гарадах, да якіх прыпісаліся» [454, с. 607].

Да канца XIX ст. папшырыўся пералік асоб, якія маглі стаць мяшчанамі без згоды грамады. Аднак на працягу 5 гадоў яны павінны былі атрымаць адпаведны дазвол з боку яе [207, с. 92]. Працэдура прылічэння да мяшчанскай грамады значна спрастцілася, асабліва для тых, хто не належаў ні да якой грамады. У прыватнасці, Г. Пілецкая, якая была народжана па-за шлюбам і не належала ні да якой грамады, рашэннем мінскай казёнай палаты 18 лютага 1914 г. прылічана да мінскіх мяшчан без прыёмнага прыгавору [443, л. 9]. У архівах захавалася шмат спраў аб прылічэннях да мяшчанскай грамады незаконнанароджаных. У адпаведнасці з прашэннем мінскага таварыства «Міласэрнасць» без прыёмнага прыгавору быў прылічаны да мінскіх мяшчан у лютым 1914 г. падкідыш Віктар 1896 г. нараджэння [443, л. 10].

Адыход ад традыцыйных норм паводзін, асэнсаванне новага ладу жыцця адбываліся дастаткова цяжка не толькі сярод сялянства, але і ў мяшчанскім асяродку. Нярэдка гучалі абвінавачванні ў ігнараванні ранейшых традыцый. Характарыстыка «малады халасцяк, які вядзе буржуазнае жыццё» прысутнічала як адно з абвінавачванняў, побач з падкупам галосных падчас выбараў на пасаду члена гарадской управы ў дачыненні да М. Клачкова. На апошняга скардзіліся магілёўскаму губернатару рагачоўскія мяшчане. М. Клачкоў быў дваранінам, сынам памешчыка, падкупіў рагачоўскіх галосных і быў абраны намеснікам гарадскога галавы [527, л. 16—17].

Паводле даных перапісу насельніцтва 1897 г., беларусы складалі 17,8 % ад агульнай колькасці мяшчан беларускіх губерняў, рускія — 6,4 %, палякі — 7,8 %, яўрэі — 65,3 %. Найбольш высокая ўдзельная вага беларусаў сярод мяшчан назіралася ў Мінскай і Магілёўскай губернях (23,8 %), мінімальная — у Гродзенскай (9,2 %). Акрамя таго, у Гродзенскай губерні была зарэгістравана максімальная ўдзельная вага яўрэяў (68,2 %) і палякаў (14,6 %) сярод мяшчан [497, с. 162; 500, с. 254; 501, с. 288; 504, с. 222; 505, с. 250]. Працэнтныя суадносіны рускіх і яўрэяў у складзе мяшчанства беларускіх губерняў змяняліся ў адваротнай залежнасці. У Гродзенскай губерні ўдзельная вага рускіх сярод мяшчан была мінімальнай (3,2 %), а ў Віцебскай — максімальнай (12,8 %), але яўрэяў — мінімальная (60,2 %).

Рамесніцкай вытворчасцю мог займацца кожны, хто запісаўся ў адзін з цэхаў. Уступленне ў іх склад дапускалася ў дзвюх формах: пастаянна і на час

(без змянення першапачатковага стану ўступіўшага). Вечнацэхавыя складалі меншасць членаў цэхаў, але яны імі кіравалі. Часова ў цэхі маглі запісвацца мяшчане, сяляне, замежныя грамадзяне, многія з якіх маглі знаходзіцца ў складзе іх толькі на тэрмін дзеяння пашпарта [682, с. 41]. 25 чэрвеня 1861 г. расійскі ўрад прыпыніў вылучэнне рамеснікаў у самастойнае саслоўе. Яны далучаліся да мяшчан. Да гэтага часу рамесніцкія цэхі як карпаратыўныя арганізацыі фактычна сталі фармальнымі, аднак яны часам выкарыстоўваліся як фактар пазаяканамічнага ўціску, а таксама нярэдка ў фіскальным мэтах, для кантролю за паступленнем падаткаў. У сувязі з гэтым ліквідацыя цэхаў зацягнулася. У 1885 г. былі зачынены цэхавыя і спрошчаныя рамесніцкія ўправы ва ўсіх гарадах Мінскай губерні, за выключэннем Мінска. У 1893 г. цэхавыя карпаратыўныя арганізацыі былі ліквідаваны ў Гродзенскай губерні, акрамя Гродна і Беластока, дзе была пакінута яе спрошчаная форма. Да гэтага часу тут існавалі 79 рамесніцкіх карпаратыўных арганізацый [678, с. 74]. Рамесніцкія ўправы ў тых беларускіх гарадах, у якіх яны яшчэ прадаўжалі дзейнічаць, былі скасаваны канчаткова ў 1902—1903 гг. Пад гэта рашэнне трапілі дробныя вытворцы Вільні, Беластока, Віцебска, Гомеля, Гродна, Лепеля, Мінска, Магілёва, Мсціслава, Оршы, Полацка, Рагачова, Чавусаў, Шклова [36, с. 45; 328, с. 503—504]. Рамесніцкія карпаратыўныя арганізацыі ў заходніх губернях адрозніваліся ад аналагічных структур у іншых частках імперыі, перш за ўсё тым, што значная частка іх знаходзілася ў невялікіх гарадах і мястэчках, другое — непарапарцыянальна высокая ўдзельная вага рамеснікаў у заходніх губернях, якія пражывалі па-за месцам пастаяннай прапіскі, трэцяе — рамесніцкія арганізацыі ў межах рысы аседласці не вялі, як правіла, заўважнай дзейнасці, не валодалі сродкамі і праводзілі грашовыя аперацыі найбольш на канцылярскія расходы [678, с. 76—77]. У Віцебскай губерні дзейнасць рамесніцкіх упраў зводзілася пераважна да выдачы пасведчанняў рамеснікам-яўрэям, якія накіроўваліся ва ўнутраныя губерні імперыі, і толькі часткова — да нагляду за выкананнем заказаў [678, с. 81—82].

Такім чынам, сацыяльная эвалюцыя гарадскіх саслоўяў Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. вызначалася разрозненасцю іх складу па нацыянальна-канфесійнай прыкмеце, пашырэннем абмежавальных урадавых мерапрыемстваў у дачыненні да значнай іх часткі і ў той жа час найбольш адчувальным, у параўнанні з іншымі групамі насельніцтва узроўнем мабільнасці. На іх магчымасці стаць асновай фарміравання класаў буржуазнага грамадства істотна паўплываў іх шматнацыянальны і пераважна небеларускі склад, а таксама ў значнай ступені традыцыі карпаратыўнай арганізацыі, якія сфарміраваліся на ранейшых этапах развіцця.

4.5. СЯЛЯНСТВА

Сялянства ў другой палове XIX — пачатку XX ст. па-ранейшаму ўтварала асноўную групу насельніцтва Беларусі. У 1863—1897 гг. колькасць сялянства ў Беларусі колькасна ўзрасло амаль у 2,1 раза, у той час як па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі — толькі на 69,3 % [106, с. 132—133]. Да 1914 г. у параўнанні з 1858 г. колькасць сельскага насельніцтва Беларусі, нягледзячы на выразны адмоўны міграцыйны баланс, павялічылася ў 2,9 раза [106, с. 519]. Напярэдадні адмены прыгоннага права сялянства Беларусі ў прававых адносінах падзялялася на шэраг саслоўных разрадаў. Паводле даных на 1858 г., яго колькасць складала 2 348 323 чалавекі, у тым ліку: памешчыцкія — 1 812 752 чалавекі (76,0 %), дзяржаўныя — 465 365 чалавек (19,5 %), паезуіцкія «першыя» — 29 573 чалавекі (1,24 %), ленныя — 17 975 (0,754 %), удзельныя — 16187 (0,68 %), вольныя людзі — 14 622 (0,61 %), паезуіцкія «другія» — 3403 (0,14 %), царкоўныя і манастырскія — 3429 (0,14 %), сяляне, якія належалі гарадам — 1041 (0,044 %), фундушавыя — 301 (0,012 %), сяляне-каланісты — 1644 (0,069 %), сяляне Камітэта Друскеніцкіх мінеральных вод — 53 (0,002 %), сяляне Гродзенскага губернскага прыказа грамадскага апекавання — 113 (0,005 %), яўрэі-земляробы — 17 915 чалавек (0,75 %) [492, с. 29]. Стракатая структура сельскага насельніцтва Беларусі напярэдадні адмены прыгоннага права была вынікам напластавання традыцыйных гаспадарчых адносін і здзяйснення эканамічных праектаў расійскага ўрада. Асобна вылучаліся стараверы, праваслаўныя арандатары, якія займаліся сельскай гаспадаркай, але прыпісваліся, як правіла, да мяшчанскага саслоўя. Акрамя таго, доўгі час нявызначаным быў статус чыншавікоў [492, с. 39]. Сярод сялянства беларускіх губерняў у 1863 г. 73,5 % складалі былыя прыгонныя, 26,1 % — дзяржаўныя сяляне, 0,4 % — удзельныя сяляне і інш. [605, с. 50—51]. Для параўнання ў сярэднім па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі гэтыя колькасныя суадносіны былі адпаведна — 46,8 %, 46,5 і 6,7 %. У беларускіх губернях вельмі адчувальнай была перавага былых прыгонных сялян за кошт дзяржаўных і ўдзельных. Сацыяльнае становішча апошніх было больш высокім у параўнанні з памешчыцкімі сялянамі.

Пасля адмены прыгоннага права ўсе катэгорыі сялян паступова кансалідаваліся ў межах аднаго саслоўя, якое адначасова стала страчваць свае саслоўныя рысы. У той жа час расійскае заканадаўства канца XIX — пачатку XX ст. развівалася ў кірунку захавання саслоўнай абасобленасці сялянства і, з другога боку, размывання яго адрозненняў у параўнанні з іншымі станами [207, с. 115]. У паслярэформенныя дзесяцігоддзі змястоў-

на тэрміны «сельскі абывацель» і «сялянін» зблізіліся паміж сабой. У Законах аб станах рэдакцыі 1899 г. пераважаў па ўпамінанні тэрмін «сельскія абывацелі», аднак у беларускіх губернях, дзе ў прававых адносінах была завершана ўніфікацыя розных сацыяльных груп сельскага стану, сялянства практычна цалкам колькасна і змястоўна супадала з сельскімі абывацелямі. Адным з зыходных момантаў урадавага ўладкавання, кансалідацыі розных груп сельскага насельніцтва ў агульным складзе сялянства стала забеспячэнне іх пэўным мінімумам надзельнай зямлі. Усе разрады сельскіх абывацеляў атрымалі ва ўласнасць зямлю, якая была ў іх карыстанні, пляхам выкупу з падтрымкай ад урада. Асновай для вызначэння кошту зямлі служыў капіталізаваны памер павіннасці, аброку, чынша, арэнднай платы. Землеўладкаванне розных катэгорый сельскіх жыхароў зафіксавала тое становішча, у якім яно знаходзілася на момант выдання заканадаўчых актаў [177, с. 55]. Аднак з умовамі мясцовага палажэння для Віленскай, Гродзенскай, Мінскай і Ковенскай губерняў падворныя надзелы зямлі не маглі перадавацца несялянам, іх колькасць магла толькі павялічвацца, але не памяншацца [593, с. 5]. У рэальнасці надзельныя землі не стварылі недатыкальны сялянскі фонд, які трапіў таксама пад шматлікія сямейныя раздзелы, нягледзячы на існаваўшыя заканадаўчыя іх абмежаванні [593, с. 19]. Акрамя таго, пасля адмены прыгоннага права і амаль да пачатку XX ст. практычна захаваўся падзел сялянства на шэраг катэгорый — былыя памешчыцкія, дзяржаўныя, удзельныя, дваравыя і інш., якія адрозніваліся па характары надзельнага землеўладання, умовах выкупу і памерах плацяжоў. Гэтаму садзейнічала ўрадавая палітыка, а таксама традыцыйнасць светаўспрымання самога сельскага насельніцтва.

Саслоўныя правы сялян перадаваліся праз шлюб, усынаўленне і ад нараджэння [570, с. 82]. Тыя ж правы маглі атрымліваць прадстаўнікі іншых падатковых саслоўяў, аднак абавязковай умовай прыналежнасці да сялянскага саслоўя з'яўлялася прыпіска да якой-небудзь сельскай ці валасной грамады. Прычым да 1893 г. законам прадугледжвалася прыпіска толькі да сельскай грамады і толькі асобам сялянскага і мяшчанскага стану. Правілы 29 сакавіка 1893 г. дазвалялі прыпіску да воласці мінуючы грамаду. Такі парадак устанаўліваўся спачатку для асоб, якія па законе павінны былі «абраць сабе род жыцця», пазней шырока прымяняўся, калі асоба прыпісвалася без атрымання права на надзел [207, с. 117]. Прыпіска да новай грамады была звязана з атрыманнем звальнення з ранейшай, што само па сабе было складанай і бюракратызаванай працэдурай. Той, хто выходзіў з грамады, павінен быў адмовіцца ад надзелу, ліквідаваць запазычанасці па зборах для сябе і сваёй сям'і, папрасіць дазволу у бацькоў, атрымаць

пасведчанне ад сходу аб забяспечанасці ў сям’і малалетніх і непрацаздольных, а таксама прыкласці прыёмны прыгавор грамады, куды селянін пераходзіў. Толькі пасля гэтага селянін мог разлічваць на згоду з боку сельскага сходу і валаснога старшыні і атрымаць звальніцельнае пасведчанне [207, с. 117]. У больш зручным становішчы знаходзіўся селянін-уласнік. Ён мог у любы час бесперашкодна выйсці з грамады, аднак да пагашэння выкупных плацяжоў павінен быў прадаць зямельны ўчастак другой асобе, якая пагаджалася выплаціць астаткі даўгоў. Прыпіска да грамады сялян-уласнікаў праводзілася валасным старшынёй без складання грамадой прыёмнага прыгавору [207, с. 118].

Эвалюцыя сялянства як саслоўнага інстытута на тэрыторыі Беларусі вызначалася як кансалідацый і ўніфікацый у кантэксце агульнаімперскай перспектывы, так і рэгіянальнымі асаблівасцямі. Апошнія былі напружаныя звязаны з традыцыйнай культурай беларускага сялянства, спецыфікай яго светаўспрымання, функцыянаваннем норм звычайнага права, сельскай грамады. Захоўваў сваю ролю сельскі сход, мясцовыя традыцыі якога стваралі дастаткова дэмакратычны інстытут, заснаваны на шматвяковай практыцы беларускага сялянства [115, с. 76]. Грамада, яе традыцыі аказаліся дастаткова ўстойлівымі да трансфармацыйных змен, у аснове чаго было ўзаемадзеянне дзвюх структур: фармальнай і нефармальнай [115, с. 75]. Нефармальная структура грамады абапіралася на народныя каштоўнасці, замацаваныя ў традыцыйных звычаях і абрадах. У пастанове Віленскай губернскай па сялянскіх справах прысутнасці ад 18 студзеня 1892 г. адзначалася, што ў розных мясцовасцях склалася розная практыка сялянскага самакіравання, нягледзячы на тое, што дзейнічала адно і тое ж палажэнне аб сялянах [152, л. 59]. Грамадзянскія адносіны сярод сялянства тых беларускіх губерняў, дзе панавала падворнае землеўладанне, шмат складаней, чым ў іншых частках Расійскай імперыі [152, л. 60]. Беларускія сяляне нярэдка здзіўлялі расійскіх чыноўнікаў, калі «цёмныя і забітыя» сельскія жыхары дзейнічалі свядома і арганізавана ў пытаннях свайго маёмаснага ўладкавання. Іх вызначала разважлівасць і дастатковы ўзровень развіцця [293, с. 44]. Слуцкі павятовы спраўнік у сваім рапарце мінскаму губернатару ад 11 мая 1882 г. паведамляў, што сяляне вёскі Слівы Цараўскай воласці не дапускалі арандатара Петрашкевіча і яго рабочых для апрацоўкі зямель поруч з населеным пунктам, перададзеных яму па кантракце князем Вітгенштэйнам. Прычым сяляне, па сведчанні паліцыі, імкнуліся кансалідавана захапіць землі князя, самавольна вырублі прасеку на лясной дачы, якая яму належала [548, л. 107—107, 110].

Вызначэнне сацыяльнага статусу селяніна ўнутры грамады было неадназначным, утрымліваліся рысы традыцыйнасці і новых змен пад уплывам працэсаў мадэрнізацыі. Галоўнай дэтэрмінантай выступала валоданне нерухомай маёмасцю, зямельным надзелам, што давала голас у вясковай грамадзе. Нават наяўнасць невялікай гаспадаркі пры вельмі невялікім дастатку і ўзроўні спажывання давала селяніну ў вачах аднавяскоўцаў больш павагі, чым беззямельны сельскі жыхар, які мог мець значна большы даход і дабрабыт ад працы па найме ці адыходных промыслаў. Больш таго, селянін, які працаваў парабкам ці займаўся адыходнымі промысламі, наймаўся на фабрыку ці эмігрыраваў у пошуках заробку за межы Расійскай імперыі, часта меў вышэйшы ўзровень пісьменнасці, шырэйшы далягляд, валодаў большымі магчымасцямі даць адукацыю сваім дзецям, што ў сваю чаргу адкрывала лепшыя перспектывы для сацыяльнага поспеху.

У значнай ступені працэсы паступовага размывання сялянства як са слоўня вызначыла яго сацыяльна-маёмаснае разлажэнне. Адным з выразных паказчыкаў гэтага працэсу стала павелічэнне колькасці беззямельных гаспадарак, якія М. Доўнар-Запольскі лічыў пралетарскімі [177, с. 79—80]. У 1893 г. беззямельныя складалі 13,1 % сялянскіх двароў Віцебскай губерні, 11,3 % — Мінскай, 9,3 — Магілёўскай, 12,8 — Гродзенскай, 10,7 % — Віленскай [693, с. 131]. А. Бурбіс ацэньваў удзельную вагу беззямельных сялянскіх двароў напярэдадні Першай сусветнай вайны 14,6 % [58, с. 73; 487, с. 9]. Адыходніцтва і павелічэнне колькасці двароў без коней і рабочай жывёлы можна разглядаць таксама як форму пралетарызацыі, пераходу насельніцтва ад сельскагаспадарчых заняткаў да прамысловасці і рамяства [16, с. 21]. Паводле даных конскага перапісу 1875 г., бясконныя сялянскія гаспадаркі ў Магілёўскай губерні склалі 1,2 % [612, с. 106]. У сярэднім па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі бясконныя гаспадаркі складалі ў 1881—1882 гг. 27,5 % [612, с. 115]. Ваенна-конскі перапіс 1888 г. зафіксаваў у параўнанні з данымі 1882 г. павелічэнне ўдзельнай вагі бясконных гаспадарак у Гродзенскай губерні і змяншэнне — у Мінскай, Магілёўскай, Віцебскай, Віленскай губернях [612, с. 120]. Сялянскі дабрабыт залежаў ад сумарнага ўздзеяння мноства фактараў, у тым ліку выпадковых. У сувязі з гэтым суадносіны маёмасных груп сялян змяняліся дастаткова дынамічна. На сацыяльную структуру вёскі аказваў уздзеянне і дэмаграфічны фактар, у прыватнасці змены ў полаўзроставай структуры насельніцтва, дынаміцы яго росту, ступень абцяжаранасці гаспадарак утрыманцамі, але найперш яна залежала ад сацыяльна-эканамічных змен. Сялянская гаспадарка не была ўстойлівай велічынёй, яе гаспадар на працягу

свайго жыцця мог змяняць свой статус, стаць і бедным, і сярэднім па заможнасці, і больш багатым. Прысутнічала пэўная варыяцыйнасць ва ўмовах вядзення гаспадаркі сельскіх жыхароў асобных губерняў ці нават паветаў [698, с. 177]. Кожная з іх знаходзілася ў розных па якасці глебы, узроўню аграрнага развіцця рэгіёнах. У тых раёнах, дзе вышэй быў узровень аграгэаграфічнага, лепшым было маёмаснае становішча сялянства. Прыродныя ўмовы ў розных раёнах Беларусі адрозніваліся, і аднолькавая колькасць зямлі не азначала, як правіла, роўнага ўзроўню заможнасці або беднасці яе ўладальнікаў [635, с. 25]. Наогул сацыяльны сусвет вёскі значна больш складаная сістэма, з наяўнасцю цэлага клубка гаспадарчых, уладных і нефармальных адносін, якія ўзаемна ўплывалі і вызначалі становішча асобы ў сацыяльнай стратыфікацыі вёскі.

Адмена прыгоннага права, наступнае землеўпарадкаванне розных катэгорый сельскіх жыхароў разняволілі сацыяльную актыўнасць сялянства. Аднак у 60—80-я гг. XIX ст. яго энергія была накіравана, перш за ўсё, на набыццё ва ўласнасць зямлі, пераважна праз яе куплю-продаж. У спісе землеўладальнікаў Мінскай губерні за 1876 г. упамінаюцца 35 сялян-уласнікаў параўнальна значных маёнткаў памерам звыш 150 дзесяцін, з іх 6 атрымалі права на ўладанне да адмены прыгонніцтва. Селянін Рэчыцкага павета Кузьма Ольшынскі купіў у 1873 г. маёнтак Ракітна памерам 2800 дзесяцін. З 35 упамянутых сялян 29 атрымалі свае зямельныя ўладанні праз куплю-продаж [119, с. 629].

У сярэдзіне XIX ст. П. Баброўскі падзяляў сялян Гродзенскай губерні на 5 маёмасных груп: зусім бедных, бедных, спраўных, заможных і багатых. Зусім бедны селянін не меў каня, хатняй жывёлы, хлебных запасаў, пабудовы і адзенне ў яго было кепскае. Ён няспраўна выплачваў павіннасці, зямельны надзел яго быў дрэнна апрацаваны. Бедныя сяляне мелі хатнюю жывёлу і каня, але ў іх адсутнічалі запасы хлеба і грошай. Падзеж жывёлы і неўраджаі нішчылі гаспадарку бедных сялян. У спраўнага селяніна меліся два кані ці пара валоў, некалькі кароў і г. д. Звычайна на 100 двароў прыходзілася 60 спраўных, з якіх 40 пры неспрыяльных умовах маглі апусціцца да ўзроўню бедных. Заможныя сяляне валодалі двума-трыма канямі, некалькімі парамі валоў, мелі дастатак у сям'і, запасы хлеба і часовыя нягоды не маглі перавесці іх у разрад няспраўных. Да багатых былі аднесены тыя заможныя сяляне, якія змаглі стварыць пэўны капітал [38, с. 812—813]. У час абследавання, праведзенага ў пачатку 70-х гг. XIX ст. Паўночна-заходнім аддзелам Рускага геаграфічнага таварыства, было арганізавана анкетаванне сялянскіх гаспадарак, дзе вылучалі асобна заможную, сярэдняю і бядняцкую іх частку. У прыватнасці, заможная сялян-

ская гаспадарка вёскі Вярхоўка Лебедзеўскай воласці Вілейскага павета Віленскай губерні выглядала наступным чынам: мела ў сваім складзе 10 чалавек, з іх 5 чалавек працаздольнага ўзросту. Жылы дом быў драўляны, але стаяў на каменным фундаменце, крыты быў саломай. Ён меў два пакоі, адзін з якіх называўся хатай і меў драўляную падлогу [695, л. 13]. У заможнага гаспадара прысядзібнай зямлі налічвалася некалькі больш за 1 дзесяціну, ворыўнай — 6 дзесяцін, сенакосу — амаль 4 дзесяціны, нязручнай зямлі — каля 3 дзесяцін. Дадаткова зямельных угоддзяў не арандаваў. Акрамя таго, гаспадар меў 2 кані, 12 галоў буйной рагатай жывёлы і г. д. [695, л. 14]. Выкарыстоўвалася таксама праца наёмных работнікаў. Члены сям’і промысламі не займаліся і ў той жа час працавалі нярэдка па найме ў суседніх памешчыкаў у час сезонных работ [695, л. 16]. У сярэдняяцкай гаспадарцы было 10 чалавек, у тым ліку 6 дарослых. Дом быў драўляны, новы, але з земляной падлогай, курны. У гаспадарцы быў 1 конь, 8 галоў буйной рагатай жывёлы, прысядзібнай зямлі некалькі больш за 1 дзесяціну, ворыўнай — 6 дзесяцін, сенакосу — каля 4 дзесяцін, няўдобицы — больш 1 дзесяціны. Арэнда зямлі не практыкавалася. Праца наёмных работнікаў у гаспадарцы не выкарыстоўвалася. Члены сям’і, наадварот, прыбывалі да працы па найме у суседніх памешчыкаў, але промысламі не займаліся [695, л. 16—19]. У беднай гаспадарцы вёскі Насілава Вілейскага павета налічвалася 9 чалавек, у тым ліку 5 малалетніх. Жылы дом быў стары, курны, з земляной падлогай. У гаспадарцы меліся 1 конь, 3 галавы буйной рагатай жывёлы. Зямлі налічвалася прысядзібнай — каля 1 дзесяціны, ворыўнай — звыш 6 дзесяцін, сенакосу — больш 4 дзесяцін. Арандаваных угоддзяў не было [695, л. 19—20]. Члены сям’і наймаліся на працу да суседніх памешчыкаў, на земляныя работы, але промыслаў не мелі [695, л. 21]. Адчувальна, што ў дадзеным апісанні гаспадарак ступень заможнасці іх не мела палярных адрозненняў, а характарызавалася найперш наяўнасцю працаздольных членаў сямей і рабочай жывёлы. Аднак паколькі апісанне рыхтаваў насілаўскі настаўнік, то хутчэй за ўсё тут адбілася таксама і ўяўленне саміх вясковых жыхароў аб заможнасці, спраўнасці іх гаспадарак.

У сацыяльнай структуры вёскі еўрапейскай часткі Расійскай імперыі ў 1896—1900 гг. вылучаліся 59,5 % бедных, 22,0 % сярэдняякоў, 18,5 % заможных [330, с. 115]. На мяжы XIX—XX стст. бяднейшы слой складаў звыш 60 % сялянства Беларусі, сярэдні па заможнасці — каля 30 %, багацейшы — каля 8 % [106, с. 522; 303, л. 73]. Да пачатку Першай сусветнай вайны ўдзельная вага заможных двароў у беларускай вёсцы павялічылася да 11 %, бяднейшых — да 70 % [106, с. 522]. У пачатку XX ст. сацыяльнае размежаванне беларускага сялянства выразна паглыбілася. Варта пад-

крэсліць, што яго ўзровень на захадзе і ў цэнтры Беларусі быў вышэй, чым на ўсходзе [487, с. 23]. Колькасць сялянскіх двароў за перыяд з 1877 па 1905 г. у Гродзенскай губерні павялічылася на 8,4 %, у Віленскай — на 14,4, у Віцебскай — на 48,1, Мінскай — больш 65, Магілёўскай — 87,1 % [177, с. 58]. Павелічэнне колькасці сялянскіх двароў прыводзіла да памяншэння сярэдняга надзелу зямлі на адзін сялянскі двор, росту аграрнай перанаселенасці. Паводле даных на 1905 г., 84,8 % сялян Гродзенскай губерні мелі надзелы звыш 10 дзесяцін, у Віленскай — 65,2 %, Віцебскай — 50,0, Мінскай — 25,8, Магілёўскай — 20,9 % [177, с. 59].

Рост вясковай буржуазіі К. Кернажыцкі характарызаваў праз павелічэнне колькасці набытай сялянамі зямлі ва ўласнасць. Адпаведна прыведзеным ім звесткам, памеры прыватнай зямельнай уласнасці сялян Мінскай, Віцебскай, Магілёўскай і Смаленскай губерняў з 1862 па 1909 г. павялічыліся амаль у 20 разоў [246, с. 15]. Зямля, на думку К. Кернажыцкага, пераходзіла галоўным чынам «у рукі капіталістычных вяршкоў вёскі» [246, с. 16]. Паводле статыстыкі землеўладання 1905 г., у беларускіх губернях налічвалася 1463 землеўласнікі сялянскага паходжання, якія валодалі зямельнымі ўгоддзямі памерам звыш 100 дзесяцін. Асноўную масу сярод багатых сялян-землеўласнікаў складалі тыя, хто валодаў угоддзямі памерам ад 100 да 200 дзесяцін — 898 уласнікаў з сумарным фондам звыш 128 тыс. дзесяцін зямлі. Тых, хто распараджаўся зямельнымі ўгоддзямі памерам ад 200 да 300 дзесяцін, налічвалася 262 уласнікі. Ім належала амаль 64 тыс. дзесяцін зямлі. Уладальнікамі маёнткаў памерамі ад 300 да 500 дзесяцін былі 162 сяляніны, якім належалі звыш 61 тыс. дзесяцін зямлі. Буйных сялянскіх зямельных уладанняў памерамі звыш 500 дзесяцін налічвалася 141, сумарны зямельны фонд якіх налічваў звыш 130 тыс. дзесяцін [119, с. 698]. Магілёўская і Мінская губерні былі ў ліку лідараў сярод губерняў еўрапейскай часткі Расійскай імперыі па колькасці набытай праз Сялянскі пазямельны банк зямлі. Па стане на 1 студзеня 1901 г. сялянамі Магілёўскай губерні было куплена праз банк 295,9 тыс. дзесяцін зямлі, Мінскай — 263,9 тыс. дзесяцін, Віцебскай — 90,3 тыс. дзесяцін, Гродзенскай — 70,3 тыс. дзесяцін, Віленскай — 42,4 тыс. дзесяцін [8, с. 61]. Акрамя таго, значная частка сельскіх жыхароў купляла зямлю без пазыкі банка. Асабліва гэта датычылася заможных гаспадароў. Так, большую частку маёнтка Рэчкі Аршанскага павета ў красавіку 1912 г. купіла таварыства, якое складалася з 14 сялянскіх гаспадарак. Сяляне купілі 73 дзесяціны зручнай зямлі, у тым ліку 13 дзесяцін пашні і 60 дзесяцін лесу [125, л. 14]. У ліпені 1912 г. частку маёнтка Нагаўкі Аршанскага павета, які належаў Г. Бржазоўскаму, набылі сяляне Д. Пратасевіч (20,2 дзесяціны), І. Сафро-

наў (30,23 дзесяціны) і П. Чарствелаў (30,31 дзесяціны) [125, л. 30]. Гэта толькі адзінкавыя прыклады набыцця сялянамі зямельных уладанняў за кароткі прамежак часу і толькі па адной воласці.

Узвышэнне матэрыяльнага дабрабыту заможнай часткі сялянства не суправаджалася фарміраваннем іх уласнай субкультуры, адпаведнай сацыяльнаму статусу. Тым не менш узоры адзення, моўныя звароты, манеры — усё гэта трапіла пад перагляд. Больш багатыя вясковыя жыхары імкнуліся арыентавацца на лад жыцця, нормы паводзін мясцовых землеўласнікаў, прадстаўнікоў адміністрацыі. Максімальнае ўключэнне ў іх асяродак было сацыяльнай мрояй многіх заможных гаспадароў і іх нашчадкаў.

Матэрыялы абследавання сельскага насельніцтва Віцебскай губерні 1907 г. дазваляюць прасачыць ступень забяспечанасці зямельнымі ўгоддзямі розных маёмасных груп сялян. Сярод беспасяўных сямейных гаспадарак 52,7 % мелі надзельную зямлю, 3,7 % валодалі купленай зямлёй, 10 % арандавалі зямлю, 39,4 % здавалі зямлю ў арэнду. У гэтай групе на 1 гаспадарку даводзілася 2,7 дзесяціны надзельнай зямлі і 0,6 дзесяціны купленай [650, с. 18—20]. У сярэдняй па заможнасці групе з пасавам ад 4 да 6 дзесяцін 96,4 % гаспадарак мелі надзельную зямлю, 16,2 % — купленыя сельскагаспадарчыя ўгоддзі, 18,4 % — арандавалі зямлю, каля 1,0 % — здавалі яе ў арэнду. Сярэдні памер надзельнай зямлі ў гэтай групе складаў 9,6 дзесяціны, купленай — 1,4 дзесяціны. У групе заможных гаспадарак з пасавам ад 15 да 20 дзесяцін 72,9 % мелі надзельную зямлю, 56,4 % — купленную зямлю, 27,1 % — арандавалі зямлю, 3,8 % — здавалі зямлю ў арэнду. У гэтай групе на 1 гаспадарку даводзілася 16,7 дзесяціны надзельнай зямлі і 24,5 дзесяціны купленай. Назіралася таксама прамая залежнасць паміж велічыняй пасава, дабрабытам гаспадаркі і колькасцю членаў сялянскіх сямей, якія накіроўваліся на мясцовыя і адыходныя промыслы. Сярод беспасяўных налічвалася 70,3 % гаспадарак, якія накіроўвалі работнікаў на промыслы. Удзельная вага занятых мясцовымі промысламі складала 8,3 % насельнікаў беспасяўных гаспадарак, занятых адыходнымі промысламі — 20,1 % (гл. дадатак Е). Сярод сярэдніх па ступені заможнасці гаспадарак з пасавам ад 4 да 6 дзесяцін налічвалася 36,7 % тых, якія накіроўвалі работнікаў на промыслы. У гэтай групе асобы, якія займаліся мясцовымі промысламі, складалі 1,9 % ад агульнай колькасці насельніцтва ў межах групы, занятых адыходнымі промысламі — 6,1 %. У групе заможных сялян з пасавам ад 15 да 20 дзесяцін налічвалася 25,5 % гаспадарак, якія прыбегалі да заняткаў промысламі. Сярод насельніцтва, якое адносілася да гэтай маёмаснай групы, каля 1,8 % асоб займаліся мясцовымі промысламі, 3,0 % — адыходнымі. У сярэднім на адну гаспадарку, якая мела

прамысловых работнікаў, даводзілася каля 1,8 працоўнага, які прыблягаў да такога роду заняткаў. Для сялянскіх гаспадарак істотным паказчыкам іх паспяховага функцыянавання была забяспечанасць рабочымі рукамі. На адну гаспадарку без пасеву ў сярэднім прыпадала па 1,1 мужчыну працаздольнага ўзросту (18—60 гадоў) і 1,2 жанчыне працаздольнага ўзросту (16—55 гадоў) (гл. дадатак Е). У групе сярэдніх па заможнасці гаспадарак з пасевам ад 4 да 6 дзесяцін у пераліку на адну гаспадарку налічвалася ў сярэднім амаль па 2 мужчыны працаздольнага ўзросту і 1,8 жанчыны працаздольнага ўзросту. На адну заможную гаспадарку з пасевам ад 15 да 20 дзесяцін прыходзілася 2,7 мужчын працаздольнага ўзросту і 2,3 жанчыны працаздольнага ўзросту. У кожнай з груп налічвалася адпаведна 21,9 %, 2,7 і 1,6 % сялянскіх гаспадарак без работнікаў-мужчын, 55,7 %, 42,5 і 22,0 % гаспадарак з 1 работнікам, а таксама 7,2 %, 23,7 і 49,5 % гаспадарак з 3 і больш работнікамі (гл. дадатак Е). На аснове прыведзеных даных выразна прасочваецца тэндэнцыя, што эканамічна больш паспяховымі і заможнымі былі гаспадаркі з большай колькасцю работнікаў. Безумоўна гэта тэндэнцыя дзейнічала больш карэктна пры ўмове адсутнасці прынцыповых адрозненняў ва ўзроўні развіцця агра-тэхнікі і механізацыі сельскагаспадарчых работ.

У беларускай гістарыяграфіі пашыраны крытэрыі групіроўкі сялянскіх гаспадарак па ступені заможнасці: бедныя — без пасеву і з пасевам да 4 дзесяцін уключна, сярэднія — з пасевам ад 4 да 8 дзесяцін уключна, заможныя — звыш 8 дзесяцін [487, с. 141]. Паводле даных за 1907 г., 67 % сялянскіх двароў Віцебскай губерні не мелі пасяўных зямель ці валодалі 4 дзесяцінамі пасеву на гаспадарку; 26,4 % двароў мелі пасеў у памерах ад 4 да 8 дзесяцін і 6,6 % гаспадарак — памеры пасеву звыш 8 дзесяцін. Удзельная вага жыхароў у вылучаных груп гаспадарак была адпаведна размеркавана наступным чынам: 61,4 %, 29,9 і 8,7 % [693, с. 128]. У Віцебскай губерні двары без пасеву ці з пасевам да 4 дзесяцін распараджаліся 47,8 % надзельнай зямлі і 26,7 % купленай зямлі. Сярэднія па памерах пасеву (ад 4 да 8 дзесяцін) гаспадаркі валодалі 38,3 % надзельных зямель і 29,5 купленых зямель. У распараджэнні больш заможных гаспадарак знаходзілася 13,9 % надзельных зямель і 43,8 % набытых зямель. Сярод першай групы двароў налічвалася 57,6 % гаспадарак, якія арандавалі землі. Яны трымалі 38,9 % агульнага фонду арандаваных зямель. У другой групы абазначаныя паказчыкі склалі адпаведна: 31,6 і 34,2 %; у трэцяй — 10,8 і 26,9 %. Дробныя гаспадаркі валодалі 48,8 % сялянскага пагалоўя коней, 46,4 % — буйной рагатай жывёлы; сярэднія — 36,4 % коней і 36,2 % буйной рагатай жывёлы; заможныя — 14,8 % коней і 17,4 % буйной рагатай жывёлы. Яшчэ

больш нераўнамерным было размеркаванне сельскагаспадарчай тэхнікі і інвентара. Дробныя гаспадары валодалі 47,9 % плугоў, 12,4 % малацілак. У сярэднепасаўных дварах налічвалася 36,6 % плугоў і 31,9 % малацілак, у шматпасаўных — 15,5 % плугоў і 55,7 % малацілак [693, с. 128].

Сярод каштоўнасцей традыцыйнай беларускай вёскі вялікае месца займала праца земляроба. Яна ўспрымалася як крыніца дабрабыту сялян. У сувязі з гэтым павагай карысталіся вясковыя жыхары, якія ўмела і разумна вялі сваю гаспадарку. У той жа час у традыцыйнай беларускай вёсцы аб’ём працы вызначаўся патрэбамі сялянскай сям’і; заможных гаспадароў часта аднавяскоўцы ўспрымалі з перасцярогай. У сведчаннях сучаснікаў і этнографіі часта сустракаюцца апісанні, наколькі часта складана ўспрымалася сялянамі новая агра-тэхніка, удасканалены сельскагаспадарчы інвентар. У сярэдзіне XIX ст. Ю. Крачкоўскі адзначаў веру сялян у жыццёвы поспех праз заняткі земляробствам, іх прыхільнасць да сельскай гаспадаркі і непрыманне «рознага роду промыслаў» [276, с. 85]. Сацыяльныя змены ў вёсцы знаходзілі апазіцыю ў традыцыйных нормах паводзін, светаўспрымання, этыцы вясковых жыхароў. Архаічныя элементы народнай культуры стваралі трывалы бар’ер пераменам, звязаным з пашырэннем рыначных адносін. У шэрагу беларускіх народных прымавак і прыказак падкрэслівалася як вялікая годнасць памяркоўнасць, безумоўная перавага беднасці перад поспехам. Стварэнне лішкаў у гаспадарцы не вельмі заахвочвалася, як правіла не віталіся пазыка, крэдытныя аперацыі («Лепей галоднаму пераспаць, чым з даўгом праснуцца» [541, с. 485]). Аптымальнай лініяй паводзін сцвярджалася маёмасная самадастатковасць («У добрага гаспадара ўсё ёсць» [541, с. 187]). Тыя, хто дасягаў пэўнай заможнасці, выклікалі часта неадабрэнне сярод аднавяскоўцаў («Багаты абышто хапае, бо свайго ліку не мае», «Такая карысць з мужыка багатага, як з сабакі касматага» [541, с. 423]). Ім прыпісваліся нярэдка хібы ў асабістых маральных якасцях, сумленні («Стань свінаватым, то будзееш багатым» [541, с. 424]). Успрыяцце ўдачы не было адназначным. З аднаго боку, кожны селянін павінен быў спадзявацца на волю Бога, а з другога — больш разлічваць на ўласныя сілы («Каму работа служыць, той ні аб чым не тужыць» [541, с. 168]). Кожнаму, лічылася, не абмінуць свайго няшчасця, але пакорлівасць лёсу, абставінам павінна была мець мяжу. Выказвалася ўпэўненасць, што сумленнае і стараннае выкананне сваіх абавязкаў немінуча прывядзе да дабрабыту («Работай ад зары да зары — не будзеш жыць за долю, а будзеш жыць за мазалі» [541, с. 164—165]). Сяляне з пэўным скептыцызмам, але ў той жа час з зайздрасцю, як носьбіты вышэйшага і нярэдка недасягальнага, успрымалі гарадскую культуру [366, с. 269—270].

У пачатку XX ст. ва ўрадавай палітыцы акрэслілася новая тэндэнцыя надання сялянству палітычных і грамадзянскіх праў. На тэрыторыі беларускіх губерняў дадзены працэс набыў спецыфічную афарбоўку ў адпаведнасці з мясцовай этнаканфесійнай сітуацыяй і неабходнасцю ўлічваць традыцыйныя ўстоі беларускага сялянства. Сялянства захоўвала свае адметныя саслоўныя рысы, нягледзячы на нівеліроўку ў заканадаўстве ўнутры- і міжсаслоўных меж. Аднак у канцы XIX — пачатку XX ст. выразна паглыбілася сацыяльнае размежаванне сялянства Беларусі, пашырылася яго міграцыйная і сацыяльная актыўнасць, што аб'ектыўна садзейнічала яго пераўтварэнню ў сацыяльна-прафесійную групу.

* * *

Саслоўны лад вызначаў сацыяльныя сувязі ў грамадстве, складаў аснову стабільнасці расійскай самаўладнай дзяржаўнасці. Вядучым працэсам у другой палове XIX — пачатку XX ст. стала нівеліроўка саслоўных адрозненняў. Адмена падушнага падатку, рэкруцкай павіннасці, цясных пакаранняў, паступовы адыход ад абмежаванняў у свабодзе перамяшчэнняў набліжалі прадстаўнікоў палатковых станаў да прывіляваных станаў, аднак гэты працэс да пачатку Першай сусветнай вайны не завяршыўся ні заканадаўча, ні на практыцы. Ад прадстаўнікоў падатковых саслоўяў патрабавалася прыпіска і яны знаходзіліся пад дысцыплінарнай уладай саслоўных грамадстваў, выконвалі земскія і мірскія павіннасці. Назіралася таксама пашырэнне пераліку дапусцімых заняткаў для кожнага з саслоўяў, зніжэнне парога саслоўных меж, павелічэнне ролі другасных (не прапісаных) адпаведна расійскаму заканадаўству паказчыкаў вызначэння саслоўнай прыналежнасці, такіх як, напрыклад, адукацыя і прафесійная дзейнасць, пашырэнне магчымасцей між- і ўнутрысаслоўнай мабільнасці. Кожнае з саслоўяў падзялялася на асобныя групы, якія істотна адрозніваліся па сваім прававым становішчы. Пераўтварэнне шэрагу саслоўяў з цягам часу фактычна ў ганаровыя званні, без істотных ільгот і пераваг вяло да паступовага разбурэння саслоўнага ладу. Накіраванасць і практычная рэалізацыя абазначаных тэндэнцый на тэрыторыі беларускіх губерняў была скарэктэравана асаблівацямі і задачамі ўрадавай палітыкі ў рэгіёне. Эвалюцыя саслоўнага заканадаўства Расійскай імперыі сведчыла аб паступовым фарміраванні грамадзянскай супольнасці і далейшым пераходзе да грамадзянскага равенства. Асновай станаўлення раўнапраўнай грамадзянскай супольнасці выступала гарадское саслоўе мяшчан. У прававым сэнсе прыналежнасць да яго не вызначалася пэўнымі ўмовамі. Кожны,

хто не належаў да якога-небудзь саслоўя, адпаведна расійскаму заканадаўству, абавязкова прылічаўся да мяшчанства. У той жа час прыпісання да сялянства можна было толькі са згоды сельскай грамады. Прыналежнасць да іншых саслоўяў вызначалася асаблівымі ўмовамі, якія не залежалі ад волі асобных людзей.

Завяршыць да канца і хутка рэканструкцыю сацыяльнай арганізацыі беларускага грамадства пад агульнарасійскі стандарт урадавым органам доўгі час не ўдавалася. Выведзеныя з раўнавагі астанкі ранейшай саслоўна-карпаратыўнай сістэмы сталі перашкодай на гэтым шляху. Яны не вельмі ўпісваліся ў новую канструкцыю, надавалі шматлікія спецыфічныя адценні мясцоваму вопыту сацыяльнай арганізацыі, патэнцыяльна былі носьбітамі іншых, альтэрнатыўных шляхоў трансфармацыі беларускага грамадства.

Раздзел | СТАНАЎЛЕННЕ КЛАСАЎ 5 | БУРЖУАЗНАГА ГРАМАДСТВА

5.1. СТРУКТУРА ЗАНЯТАСЦІ НАСЕЛЬНІЦТВА

Тэрмін «клас» звычайна выкарыстоўваецца ў сучаснай навуковай літаратуры для абазначэння вялікіх груп людзей у індустрыяльным грамадстве, якія адрозніваюцца паміж сабой па родзе заняткаў, велічыні даходу, уладзе і ступені ўплыву ў грамадстве [328, с. 76]. У адрозненне ад саслоўяў межы гэтых груп дастаткова адкрытыя, іх склад увесь час зменлівы. Асноўнымі фактарамі фарміравання класаў з'яўляюцца адукацыя, уласныя здольнасці і якасці, выпадак і інш.

Сацыяльна-прафесійная структура як зрэд сацыяльнай трансфармацыі грамадства з'яўляецца адной з найбольш істотных праз тую ролю, якую адыгрываюць сацыяльна-эканамічныя адрозненні людзей, іх узровень кваліфікацыі. Статыстыка занятасці насельніцтва дастаткова паказальная для характарыстыкі тых сацыяльных працэсаў, якія адбываліся ў грамадстве, фарміраванні рынку працы, змен у сацыяльнай структуры грамадства.

На 4-м Міжнародным статыстычным кангрэсе, які адбыўся ў 1860 г. у Лондане, а затым на 8-й Пецярбургскай сесіі кангрэса ў 1872 г. з улікам працэсаў пашырэння прафесіяналізацыі насельніцтва ў еўрапейскіх краінах было прызнана неабходным пры правядзенні перапісу насельніцтва ўлічваць заняткі ці прафесіі самадзейнай часткі жыхароў [207, с. 322]. У апытальных лістах перапісу 1897 г. быў уведзены пункт, які фіксаваў галоўны занятак насельніцтва, што прыносіў асноўны даход, сродкі для існавання, і пабочны занятак. У гэтай сувязі занятак як крыніца даходаў не

супадаў з паняццем «прафесія», паколькі ўлічваў таксама і тых, хто жыў за кошт капіталу, пенсій і г. д. [207, с. 323]. У матэрыялах перапісу прысутнічаюць даныя аб пабочных занятках сельскагаспадарчага насельніцтва, наяўнасць якіх можа быць ахарактарызавана як сведчанне пераходнага стану развіцця вёскі, недастатковасці сродкаў, якія атрымлівалі сельскія жыхары ад асноўнага занятку, і неабходнасці мець дадатковыя заробкі [207, с. 324].

У апублікаваных пагубернскіх выданнях матэрыялаў перапісу насельніцтва 1897 г. даныя аб занятках насельніцтва разнесены па 65 відах. Яны не дазваляюць вызначыць сацыяльнае становішча кожнага індывіда ў межах абазначаных відаў заняткаў (напрыклад, наёмны работнік, гаспадар), а толькі меркаваць аб занятку, які прыносіў асноўны даход. Асобна зафіксаваны тыя, хто меў самастойныя заняткі, і члены сямей. На аснове даных перапісу аб 65 відах заняткаў праведзена іх сістэматызацыя па 11 групам: чыноўнікі; ваеннаслужачыя; духавенства і царкоўнаслужыцелі; вольныя прафесіі; ранцё і пенсіянеры; гандаль; транспарт і сувязь; прыватная служба, прыслуга, падзёншчыкі; сельская гаспадарка і лясныя промыслы; прамысловасць; пазбаўленыя волі, прастытуткі, нявызначаныя заняткі¹. У групу «чыноўнікі» аднесены ўсе тыя, хто атрымліваў сродкі ад дзейнасці ў адміністрацыі, судзе, паліцыі, на грамадскай і саслоўнай службе. У групу духавенства і царкоўнаслужыцеляў уключаны тыя, хто меў духоўны сан, члены іх сямей і асобы, якія неслі службу пры цэрквах. Да прадстаўнікоў вольных прафесій прылічаны тыя, хто займаўся прыватнай юрыдычнай практыкай, вучэбнай, выхаваўчай працай, навукай, літаратурай, мастацтвам, урачэбнай і санітарнай дзейнасцю, службай пры дабрачынных установах. Асобна ўлічаны ранцё і пенсіянеры, якія атрымлівалі даходы з капіталаў, ад нерухомай маёмасці, сродкі ад казны, грамадскіх устаноў, прыватных асоб, жылі за кошт грашовай падтрымкі бацькоў і сваякоў. Да групы «транспарт і сувязь» прыналежылі тыя, хто атрымліваў даход ад працы на чыгунцы, водным транспарце, пошце, тэлеграфі, ад раміз-

¹ Да чыноўнікаў аднесены тыя, хто ў апублікаваных матэрыялах перапісу аб структуры заняткаў (табліцы 21, 22) абазначаны пад нумарамі 1 і 2, ваеннаслужачых — пад нумарам 4, духавенства і царкоўнаслужыцеляў — пад нумарамі з 5 па 8, да занятых вольнымі прафесіямі — пад нумарамі 3, 9—12, ранцё і пенсіянераў — пад нумарамі 14 і 15, да занятых у сферы гандлю — пад нумарамі з 46 па 62, у сферы транспарту і сувязі — пад нумарамі з 41 па 45, занятых прыватнай службай, прыслугі, падзёншчыкаў — пад нумарам 13, занятых сельскай гаспадаркай і ляснымі промысламі — пад нумарамі з 17 па 21, у сферы прамысловасці — пад нумарамі з 22 па 40, пазбаўленых волі, прастытутаў, нявызначаных заняткаў — пад нумарамі 16, 63—65.

ніцкага промыслу. Да групы «сельская гаспадарка і лясныя промыслы» аднесены тыя, хто, перш за ўсё, быў заняты земляробствам і жывёлагадоўляй, а таксама меў даход ад лясных промыслаў, рыбнай лоўлі, палявання. У групе «прамысловасць» улічаны ўсе тыя, хто быў звязаны з рознымі формамі вытворчасці — ад рамесніцка-саматужнай да буйной фабрычна-заводскай, прычым у матэрыялах перапісу ўлічаны віды заняткаў у залежнасці ад характару перапрацоўваемага матэрыялу, сыравіны. У групе «гандаль» улічаны розныя формы пасрэдніцкай дзейнасці, незалежна ад памераў абароту, але з улікам прадмета гандлю. Сюды таксама аднесены крэдытныя ўстановы, трыманне гасцініц, тракціраў і інш. Асобы, якія былі аднесены распрацоўшчыкамі перапісу да ліку пазбаўленых волі, прастытутаў, людзей з нявызначанымі заняткамі, фактычна ўтваралі маргінальныя групы, сацыяльнае дно.

У першую чаргу варта разгледзець размеркаванне насельніцтва 35 паветаў Беларусі па групах заняткаў, улічыўшы разам і асоб, якія мелі самастойныя заняткі, і членаў іх сямей. Так уяўляецца дастаткова лагічным для характарыстыкі структуры і сфер занятасці насельніцтва ўлічыць тое, што і непрацаздольныя члены сямей мелі сродкі для існавання з даходаў іншых членаў сямей ад тых заняткаў, якія былі абазначаны ў якасці асноўных. Тым больш, што пэўную тэрміналагічную нявызначанасць статыстыкі занятасці насельніцтва адзначалі дарэвалюцыйныя расійскія эканамісты, статыстыкі. М. Рубакін падкрэсліваў неадназначнасць тагачасных тлумачэнняў паняцця «занятак»: ці як пэўнага віду работы, ці як крыніцы пражыцця. У першым выпадку ўлічвалася толькі самадзейнае насельніцтва, у другім — таксама і тыя, хто існаваў за кошт сапраўдных работнікаў [557, с. 95]. У 35 паветах Беларусі налічвалася 37 330 чалавек (0,6 %) , якія існавалі з даходаў ад дзяржаўнай службы, 74 625 (1,2 %) — ад вайскавай службы, 33 890 (0,5 %) — ад царкоўнай службы, 59 821 (0,9 %) — ад заняткаў вольнымі прафесіямі, 103 965 (1,6 %) — з капіталаў і пенсій, 320 159 (4,9 %) — ад заняткаў гандлем, 110 910 (1,7 %) — на транспарце і ў сувязі, 230 631 (3,6 %) — прыватнай службай, прыслугай, падзёншчыкамі, 4 954 511 (76,3 %) — ад сельскай гаспадаркі і лясных промыслаў, 528 244 (8,1 %) — ад заняткаў у сферы прамысловай вытворчасці, 39 464 (0,6 %) — пазбаўлення волі, прастытуткі і без пэўных заняткаў (гл. дадатак, табл. А1, А2). Удзельная вага прадстаўнікоў вызначаных груп заняткаў мела пэўную варыятыўнасць колькасных значэнняў па губернях. Найменшыя працэнтныя суадносіны занятых у сферы прамысловасці (6,7 %) і найбольшыя у сельскай гаспадарцы і лясным промысле (81,0 %) былі характэрны для беларускіх паветаў Віленскай губерні (гл. дадатак, табл. А2). Беларус-

кія паветы Гродзенскай губерні вылучаліся найменшай удзельнай вагой занятых у сельскай гаспадарцы і ляснымі промысламі (72,1 %) і максімальнай для Беларусі прысутнасцю той часткі насельніцтва, якая была звязана з прамысловай вытворчасцю (9,2 %) (гл. дадатак, табл. А2). Беларускія паветы Віцебскай губерні вызначаліся найбольш высокай у Беларусі ўдзельнай вагой тых, хто быў звязаны з дзяржаўнай службай (0,82 %), а таксама з вольнымі прафесіямі (1,02 %), гандлем (5,43 %), ранцё і пенсіянераў (2,6 %) (гл. дадатак, табл. А2). Мінская губерня вызначалася найбольшай удзельнай вагой занятых на транспарце і ў сувязі (2,2 %).

Для больш поўнай характарыстыкі варта прааналізаваць і структуру заняткаў насельніцтва ў межах беларускіх губерняў цалкам, у тым ліку раздзельна ўлічыць асоб, якія мелі самастойныя заняткі, і членаў іх сямей. На тэрыторыі беларускіх губерняў налічвалася 52 726 чалавек (0,6 % ад агульнай колькасці насельніцтва), якія атрымлівалі сродкі для існавання праз дзяржаўную службу. У іх ліку было 17 344 чалавекі (32,9 %), што адносіліся да асоб, якія мелі самастойныя заняткі, і 35 382 члены сямей (гл. дадатак табл. А3). Тут налічвалася таксама 128 249 ваеннаслужачых (1,5 %), абсалютную большасць сярод якіх складала самастойнае насельніцтва (118 857 чалавек (92,7 %)). Сярод 43 459 (0,5 %) прадстаўнікоў групы духавенства і царкоўнаслужыцеляў налічвалася 12 681 (29,2 %) асоб з самастойнымі заняткамі і 30 778 членаў сямей. У беларускіх губернях перапісам насельніцтва было зафіксавана 79 609 (0,9 %) чалавек, якія мелі дачыненне да вольных прафесій. З іх 29 152 (36,6 %) чалавекі былі аднесены да самадзейных прадстаўнікоў групы, астатнія — да членаў сямей. Сярод 150 373 (1,8 %) ранцё і пенсіянераў 82 135 (54,6 %) чалавек былі аднесены да самастойных. Са сферай гандлю было звязана 432 466 (5,1 %) чалавек, у тым ліку 113 145 (26,2 %) асоб, якія мелі самастойныя заняткі. Група насельніцтва беларускіх губерняў, якая была звязана са сферай транспарту і сувязі, налічвала 158 556 (1,9 %) чалавек. У іх ліку зафіксавана перапісам 47 046 (29,7 %) асоб, якія мелі самастойныя заняткі. У беларускіх губернях было зафіксавана 332 934 (3,9 %) чалавекі, якія мелі сродкі для існавання праз заняткі прыватнай службай, у якасці прыслугі і паддёншчыкаў. Сярод іх налічвалася 187 113 (56,2 %) чалавек, якія аднесены да асоб з самастойнымі заняткамі. Натуральна, што найбольш шматлікай у той час была група заняткаў, звязаная з сельскай гаспадаркай і ляснымі промысламі. У беларускіх губернях яна аб'ядноўвала 6 315 167 (74,1 %) чалавек, з іх 1 154 353 (18,3 %) чалавекі адносіліся да самадзейнага насельніцтва. Са сферай прамысловасці было звязана 770 033 (9,0 %) чалавекі, у іх ліку 260 111 (33,8 %) асоб з самастойнымі заняткамі. Сярод 54 675 жы-

хараоў беларускіх губерняў (0,7 %), якія былі аднесены да маргінальных груп (пазбаўленыя волі, прастытуцыя, нявызначаныя заняткі), налічвалася 32 950 (60,3 %) чалавек, якія былі аднесены да асоб, якія мелі самастойныя заняткі. Усяго ў беларускіх губернях налічвалася 2 054 887 (24,1 %) асоб, якія мелі самастойныя заняткі. Структура іх заняткаў некалькі адрозніваецца ад працэнтных суадносін раздзялення ўсяго насельніцтва па групам заняткаў. Сярод самадзейных жыхароў чыноўнікі складалі 0,8 %, ваеннаслужачыя — 5,8, духавенства і царкоўнаслужыцелі — 0,6, вольныя прафесіі — 1,4, ранцё і пенсіянеры — 4,0, гандаль — 5,5, транспарт і сувязь — 2,3, прыватная служба, прыслуга і падзёншчыкі — 9,1, сельская гаспадарка і лясныя промыслы — 56,2, прамысловасць — 12,7, пазбаўленыя волі, прастытуцыя, нявызначаныя заняткі — 1,6 % (гл. дадатак, табл. А3). Структура заняткаў насельніцтва ў межах беларускіх губерняў і 35 павеатаў Беларусі вызначана дастаткова блізкамі па сваёй велічыні працэнтнымі суадносінамі, за выключэннем такіх груп, як сельская гаспадарка і лясныя промыслы, прамысловасць, дзе адрозненні па ўдзельнай вазе складалі 2,2 % (сельская гаспадарка і лясныя промыслы) і 0,9 % (прамысловасць) (гл. дадатак, табл. А2, А3).

Наогул 83,1 % насельніцтва беларускіх губерняў можна аднесці да яго прадукцыйнай часткі (сельская гаспадарка і лясныя промыслы, прамысловасць), 10,9 % — да напалову прадукцыйнай, сферы абслугоўвання (гандаль, транспарт і сувязь, прыватная служба, прыслуга і падзёншчыкі), 4,2 % — да непрадукцыйнай сферы занятасці (чыноўнікі, ваеннаслужачыя, духавенства і царкоўнаслужыцелі, вольныя прафесіі, ранцё і пенсіянеры, пазбаўленыя волі, прастытуцыя, нявызначаныя заняткі). Для параўнання па Расійскай імперыі гэтыя працэнтныя суадносіны маюць блізкія колькасныя значэнні і складаюць адпаведна 84,4 %, 10,1, 5,5 % [285, с. 501]. Сярод самадзейнага насельніцтва беларускіх губерняў удзельная вага прадукцыйнай яго часткі налічвала 68,9 %, напалову прадукцыйнай — 16,9 %, непрадукцыйнай — 14,2 %. Па Расійскай імперыі гэтыя паказчыкі склалі адпаведна 70,5 %, 17,2, 12,3 %. Паводле падлікаў П. Рындзюнскага, беларускія і літоўскія губерні ў канцы XIX ст. мелі самы нізкі па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі паказчык удзельнай вагі асоб, якія прызнавалі ў якасці свайго самастойнага асноўнага занятку сельскую гаспадарку, але ў той жа час мелі «пабочныя» заняткі — 11,66 %. Па Еўрапейскай Расіі гэты колькасны паказчык склаў 19,62 % [559, с. 104].

Цікава, для асэнсавання асаблівасцей фарміравання рынку працы на тэрыторыі беларускіх губерняў уяўляе размеркаванне па групам заняткаў прадстаўнікоў найбольш шматлікіх этнічных груп — беларусаў, рускіх,

палякаў, яўрэяў. У гэтым накірунку выкарыстаны даныя перапісу насельніцтва 1897 г. па ўсіх паветах беларускіх губерняў. У складзе іх насельніцтва налічвалася 5 408 420 беларусаў (63,5 % ад агульнай колькасці жыхароў), з іх 18 919 (0,4 %) было звязана з дзяржаўнай службай, 17 628 (0,3 %) — з вайскавай службай, 10 516 (0,2 %) — з царкоўнай службай, духавенства, 9868 (0,2 %) — з вольнымі прафесіямі, 43 606 (0,8 %) — ранцё і пенсіянеры, 16 738 (0,3 %) — з гандлем, 34 235 (0,6 %) — з транспартам і сувяззю, 145 632 (2,7 %) — з прыватнай службай, прыслуга і падзёншчыкі, 4 951 697 (91,6 %) — з сельскай гаспадаркай і ляснымі промысламі, 137 237 (2,5 %) — з прамысловай вытворчасцю, 22 344 (0,4 %) — пазбаўленыя волі, прастытуткі, асобы з нявызначанымі заняткамі (гл. дадатак, табл. А4, А5). Вельмі нізкай у беларусаў была ўдзельная вага тых, хто меў занятасць у сферах прамысловасці, гандлю, на транспарце і ў сувязі. Варта адзначыць, што ўдзельная вага прадстаўнікоў па кожнай з вызначаных груп заняткаў прадстаўлена ў разрэзе губерняў фактычна аднароднымі, мінімальна варыяцыйнымі лічбамі.

Структура заняткаў рускіх, палякаў, яўрэяў у беларускіх губернях істотна адрознівалася ад прадстаўнікоў тытульнай нацыянальнасці. У структуры заняткаў рускіх (492 921 чалавек (5,8 % ад колькасці насельніцтва беларускіх губерняў)) шматлікасцю вылучаліся занятыя сельскай гаспадаркай і ляснымі промысламі (43,6 %), ваеннаслужачыя (15,4 %), занятыя ў прамысловасці (10,2 %). Акрамя таго, 6,8 % рускіх было занята на транспарце і ў сувязі, столькі ж прыватнай службай, у якасці прыслугі і падзёншчыкаў, 4,3 % — на дзяржаўнай службе, 5,0 % — ранцё і пенсіянераў, 2,6 % — вольнымі прафесіямі, 2,1 % — духавенства і царкоўнаслужыцелі, столькі ж — у сферы гандлю, 1,1 % — пазбаўленыя волі, прастытуткі, асобы нявызначаных заняткаў (гл. дадатак, табл. А4, А5).

На тэрыторыі беларускіх губерняў пражывала 424 236 палякаў (5,0 % ад агульнай колькасці іх насельніцтва). Найбольшая колькасць іх была сканцэнтравана ў Гродзенскай (161 662 чалавекі) і Віленскай (130 054 чалавекі) губернях. Больш паловы палякаў (52,3 %) былі заняты сельскай гаспадаркай і ляснымі промысламі, 13,9 % — на прыватнай службе, у якасці прыслугі і падзёншчыкаў, 13,5 % — у сферы прамысловасці (гл. дадатак, табл. А4, А5). Па ўсіх абазначаных групх заняткаў назіралася адчувальная варыяцыйнасць паказчыкаў удзельнай вагі па асобных губернях. Напрыклад, найменшы працэнт палякаў, якія былі звязаны з сельскай гаспадаркай і ляснымі промысламі, прысутнічаў у Віленскай губерні (40,7 %), максімальны — у Гродзенскай (64,9 %). Найменшая сярод палякаў удзельная вага занятых у прамысловасці была ў Магілёўскай губерні (8,6 %), най-

большая — у Віленскай (16,4 %). Працэнт палякаў, асноўны занятак якіх быў звязаны з прыватнай службай, працай у якасці прыслугі, падзёншчыкаў, адзначаны як максімальны ў Віленскай губерні (18,5 %), як мінімальны — у Гродзенскай (10,0 %). Не менш варыятыўнымі былі паказчыкі і па іншых групх заняткаў, прычым разыходжанні паміж максімальнымі і мінімальнымі іх значэннямі былі часам трохкратнымі. З ліку палякаў 6,8 % адносіліся да ліку ранцье і пенсіянераў, 5,0 % былі звязаны з такімі галінамі эканомікі, як транспарт і сувязь, 2,5 % — гандаль, а таксама 1,6 % — з дзяржаўнай службай, 1,5 % — вайскавай службай, 1,3 % — вольнымі прафесіямі, 0,5 % — царкоўнай службай, 1,1 % — да маргінальных груп насельніцтва.

У беларускіх губернях пражывала 1 202 129 яўрэяў (14,1 % ад колькасці іх насельніцтва), з іх найбольш пражывала ў Мінскай (343 466 чалавек) і Гродзенскай (278 542) губернях, менш — у Віленскай (202 374), Віцебскай (174 240) і Магілёўскай (203 507 чалавек) губернях. Асноўная частка яўрэйскага насельніцтва была звязана з такімі групамі заняткаў, як прамысловасць (40,1 %) і гандаль (32,3 %) (гл. дадатак, табл. А4, А5). Канцэнтрацыя яго ў гэтых сферах дзейнасці часткова тлумачылася абмежавальнымі мерапрыемствамі расійскага ўрада. Удзельная вага іншых груп была заўважна больш нізкай: 5,5 % яўрэяў атрымлівалі сродкі для існавання ад прыватнай службы, працы ў якасці прыслугі і падзёншчыкаў, 5,3 % — ад сельскагаспадарчай вытворчасці і лясных промыслаў, 4,1 % — ад заняткаў вольнымі прафесіямі, 3,8 % — у якасці ранцье і пенсіянераў, 1,6 % — на царкоўнай службе, 0,6 % — знаходзіліся на вайскавай службе, 0,2 % — на дзяржаўнай службе. Акрамя таго, 1,5 % яўрэяў адносілася да ліку маргінальных груп, тых, хто быў пазбаўлены волі, меў нявызначаныя заняткі і г. д. Колькасныя значэнні ўдзельнай вагі кожнай з груп па асобных губернях у яўрэяў маюць невысокую ступень варыятыўнасці.

Беларусы сярод іншых этнічных груп еўрапейскай часткі Расійскай імперыі на мяжы XIX—XX стст. мелі найбольшую ўдзельную вагу тых, хто быў заняты ў сельскай гаспадарцы, і самую невысокую — у сферы прамысловасці [207, с. 334—335]. Удзельная вага занятых у сферы гандлю сярод беларусаў была некалькі вышэй, чым у літоўцаў, якія мелі самы нізкі паказчык. Разам з украінцамі і літоўцамі ў беларусаў быў найменшы працэнт тых, хто быў задзейнічаны ў дзяржаўным кіраванні, грамадска-саслоўнай службе [207, с. 334—335]. Беларусы мелі прадстаўнікоў прафесій, якіх можна аднесці да інтэлігенцыі, некалькі больш за ўкраінцаў і літоўцаў, аднак менш, чым у іншых этнічных групх еўрапейскай часткі Расійскай імперыі. У беларусаў таксама была самай невысокай удзельная вага тых, хто

быў заняты прыватнай службай, прыслугай, падзёншчыкам. У беларусаў была адна з самых нізкіх удзельная вага асоб, якія мелі самастойныя заняткі (20,9 %). Ва ўкраінцаў гэты паказчык складаў 22,8 %, у літоўцаў — 27,8, у рускіх — 28,1, яўрэяў — 30,2, палякаў — 31,7, латышоў — 37,9, эстонцаў — 38,0 % [207, с. 334].

Прыведзеныя даныя не даюць магчымасці характарызаваць сацыяльна-маёмаснае становішча насельніцтва, вызначыць у поўнай меры месца кожнага з жыхароў у падзеле працы, вылучыць, напрыклад, у групе «прамысловасць» асобна наёмных работнікаў, прадпрымальнікаў, інжынерна-тэхнічных работнікаў і інш. Аднак праведзеныя падлікі дастаткова выразна дазваляюць вызначыць сферу занятасці насельніцтва, стан і кірунак развіцця рынку працы на тэрыторыі беларускіх губерняў на мяжы XIX—XX стст.

5.2. БУРЖУАЗІЯ

Станаўленне індустрыяльнага грамадства заканамерна выклікала новыя праблемы размежавання сацыяльных слаёў і вызначэння статусу іх прадстаўнікоў. Па прычыне адсутнасці ў сучаснай даследчыцкай практыцы дакладна акрэсленых тэарэтычных крытэрыяў, а таксама прамых звестак у крыніцах складана ўстанавіць, што вызначае прыналежнасць да буржуазіі. Гэта яшчэ больш складана зрабіць з улікам з’яўлення ў Расійскай імперыі да пачатку XX ст. «трэцяга сектара» эканомікі, да якога належалі наёмныя работнікі дзяржаўных і прыватных кантор і ўстаноў; іх становішча мела выразна падначалены характар і працавалі яны за заробак, але іх праца не патрабавала цяжкіх фізічных высілкаў, хаця і заснавана на прымяненні пэўнага ўзроўню спецыяльнай адукацыі. Яны не прызнавалі сябе часткай рабочага класа і імкнуліся весці больш рэспектабельны лад жыцця. У прыватнасці, расійскі даследчык М. Шаціла не атаясамлівае з паняццем «буржуазія» прадпрымальнікаў, больш таго, заўважае, што ў многіх сучасных гісторыкаў існуе патрэбнасць у замене тэрміна «буржуазія» на іншыя, напрыклад «сярэдні клас» [678, с. 171]. Ён не бачыць істотнай розніцы паміж паняццямі «буржуазія» і «сярэдні клас», лічыць іх аўтэнтчнымі, якія абазначаюць сацыяльны слой людзей з адносна высокім маёмасным становішчам. Унутры гэтай катэгорыі насельніцтва ён побач з ранцё, зямельнымі ўласнікамі, работнікамі высокай кваліфікацыі і іншымі высокааплатнымі сляямі вылучае прадпрымальнікаў, пад якімі разумее асоб, занятых легальнай гаспадарчай дзейнасцю з мэтай атрыман-

ня прыбытку [678, с. 172]. У марксісцкай гістарыяграфіі пад буржуазіяй успрымаецца пануючы клас капіталістычнага грамадства, якія выступаў у якасці ўласніка сродкаў вытворчасці і эксплуатаваў наёмных работнікаў з мэтай атрымання прыбытку [678, с. 171]. Пры вывучэнні буржуазіі Расійскай імперыі сучасныя замежныя даследчыкі выкарыстоўваюць, як правіла, тэрміны «прадпрымальніцкія групы», «прамыслоўцы» і г. д., але пазбягаюць выкарыстання «буржуазія» і «клас» [533, с. 176].

Першапачатковыя ўмовы станаўлення буржуазіі ў Беларусі былі некалькі іншыя, чым у велікарускіх губернях. Гарады Беларусі, якія ў часы Рэчы Паспалітай валодалі магдэбургскім правам і адпаведна пэўнай аўтаноміяй, мелі карпарацыі купцоў і рамеснікаў і значныя традыцыі развіцця прадпрымальніцтва. Аднак і ў выпадку прававой уніфікацыі ў складзе Расійскай імперыі гарады Беларусі захавалі ранейшыя спецыфічныя традыцыі эканамічных адносін і прадпрымальніцтва, падмацаваныя нацыянальна-культурнымі і канфесійнымі адрозненнямі значнай часткі гарадскога насельніцтва. Напрыклад, у сярэдзіне XIX ст. Пінск быў шырока вядомы як цэнтр пасрэдніцкага гандлю. Мясцовыя купцы перапрадавалі тавары, якія правозіліся з Украіны ў царства Польшкае і Прыбалтыку [701, с. 1]. На чале мясцовага гандлю знаходзілася некалькі «дамоў», якія «блізка парадніліся паміж сабой і трымаюцца моцна адзін аднаго» [701, с. 2—3]. Кожны з пінскіх купцоў меў сваіх агентаў («камісіянераў»), якія павінны былі паведамляць усе эканамічныя навіны, віды на ўраджаі, цэны на ўсе магчымыя прадукты, сваё бачанне наконт выгады той ці іншай аперацыі. Пінскія купцы, акрамя камісіянераў, выкарыстоўвалі ў сваёй справе мноства часовых работнікаў — маклераў, у абавязкі якіх уваходзіла «ўсё ведаць, усё праведаць, звязці разам асоб, якія цікавяцца адна адной, сачыць за ўсімі дзеяннямі асоб, якія ўступілі ў якія-небудзь абавязацельствы да тых, каму маклер служыць, сперагчы даручаныя яму выгады і даносіць аб усім таму, хто больш плаціць» [701, с. 4]. Ніжэй маклера па сваім статусе і сферы дзейнасці знаходзіўся яўрэй-карчмар. Ён збіраў першапачатковую інфармацыю аб наяўнасці магчымай таварнай прадукцыі ў памешчыкаў і сялян, якую перадаваў потым маклерам і камісіянерам, а таксама скупляў, часцей за гарэлку, зерне ў сялян, якое потым перапрадаваў. Ю. Янсан, характарызуючы ў сярэдзіне XIX ст. вядзенне спраў пінскімі прадпрымальнікамі, адзначаў, што «ні адзін гандляр не мае пастаянных і неабходных спраў з года ў год у адным і тым жа месцы, адным і тым жа прадуктам, а зыходзіць з паказанняў разліку» [701, с. 111]. Беларускі даследчык А. Люты прышоў да высновы, што адметныя рысы фарміравання буржуазіі ў Беларусі ў першай палове XIX ст. вызначаліся больш нізкімі тэм-

памі сацыяльнай эвалюцыі грамадства ў параўнанні з іншымі рэгіёнамі Расійскай імперыі і суседнімі краінамі [295, с. 224]. Для развіцця прамысловасці Магілёўскай губерні адзначалася характэрная малалікасць прадпрымальнікаў, недахоп у іх капіталаў і духа прадпрымальнасці, гатоўнасці ўкласці свае капіталы [455, с. 146].

Гандлёва-прамысловая буржуазія Расійскай імперыі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. складалася галоўным чынам з прадстаўнікоў гільдзейскага купецтва. З развіццём рыначных адносін у эканоміцы больш шырокім стаў удзел у гандлёва-прамысловай дзейнасці прадстаўнікоў іншых саслоўяў. Аднак весці яе ў параўнальна вялікіх аб'ёмах можна было толькі пры ўмове набыцця гільдзейскіх пасведчанняў, захоўваючы свой ранейшы саслоўны стан. Аграрная буржуазія фарміравалася з ліку заможных сельскіх жыхароў і ўладальнікаў маёнткаў, якія арганізавалі свае гаспадаркі на прадпрымальніцкай аснове. Для яўрэяў-прадпрымальнікаў захоўваўся прынцып саслоўнасці, які прадугледжваў прыпіску да купецтва для заняткаў гандлем і прамысловасцю [534, с. 307].

Законамі 1 студзеня 1863 г. і 9 лютага 1865 г. устанаўліваліся прынцыпы бессаслоўнасці і роўнасці ўсіх правадзейных грамадзян у занятках гандлем і промысламі. Аднак прынцып бессаслоўнасці датычыўся найперш дробнага разнаснага гандлю і промыслаў, але оптавы і рознічны гандль, арганізацыя фабрык і заводаў пакідаліся пераважным правам купецтва [216, с. 20—21]. Новым палажэннем 1863 г. пасведчанні на права гандлю і іншых промыслаў падзяляліся на гільдзейскія ці купецкія, якія давалі іх уладальнікам, акрамя магчымасці займацца гандлем, перавагі прыналежнасці да купецкага саслоўя, і прамысловыя, якія не давалі асабістых пераваг, акрамя магчымасці займацца гандлем. Купецкія пасведчання ўстанаўліваліся двух разрадаў: першай гільдыі для оптавага гандлю і другой гільдыі для гандлю ў розніцу. Прамысловыя пасведчання выдаваліся для дробнага гандлю, развознага і разнаснага гандлю, мяшчанскіх промыслаў і купецкім прыказчыкам [528, с. 6]. Саслоўныя абмежаванні для заняткаў гандлем і промысламі канчаткова былі ліквідаваны ўвядзеннем новага Палажэння аб дзяржаўным прамысловым падатку 1898 г. Пад яго дзеянне траплялі гандлёвыя прадпрыемствы, у тым ліку тыя, што займаліся крэдытнай, страхавой, пасрэдніцкай дзейнасцю, а таксама прамысловыя прадпрыемствы, фабрычна-заводскія, рамесніцкія, асабістыя прамысловыя заняткі і інш. [207, с. 383]. Дзяржаўны прамысловы падатак складаўся з асноўнага і дадатковага. Асноўны прамысловы падатак выплачваўся праз набыццё прамысловых пасведчанняў, якія атрымліваліся на кожнае прадпрыемства і промысел. Новы прамысловы падатак дазваляў прадстаўнікам усіх са-

слоўных станаў распараджацца рознымі па велічыні і тыпе прадпрыемствамі, не уступаючы ў купецкія гільдыі.

Паводле падлікаў М. Болбаса, у першае паслярэформеннае дзесяцігоддзе сярод уладальнікаў мануфактур і фабрык Беларусі 83 % складалі дваране, 16 % — купцы, 1 % — дзяржава і акцыянерныя таварыствы. Па стане на 1900 г. 45 % уладальнікаў мануфактурна-фабрычных прадпрыемстваў былі дваране, 30 % — купцы, 15 — мяшчане, 10 % — дзяржава і акцыянерныя таварыствы [44, с. 118—119]. У 1900 г. 38,9 % усіх прамысловых прадпрыемстваў Беларусі належала дваранам, 18,1 % — мяшчанам, 17,6 — купцам, 0,7 — сялянам, 1,2 % — замежным грамадзянам [2, с. 91]. Да пачатку XX ст. у Беларусі налічвалася 71 тыс. прадстаўнікоў буйной і заможнай буржуазіі і 92 тыс. рамеснікаў і дробных гандляроў [44, с. 134]. Сярод уладальнікаў прамысловых прадпрыемстваў пасля адмены прыгоннага права сталі з’яўляцца сяляне. У паслярэформенныя дзесяцігоддзі сяляне валодалі 16 мануфактурамі і фабрыкамі, прыкладна такой жа колькасцю буйных прадпрыемстваў — мяшчане, якія былі выхадцамі з сялянскага саслоўя. Напрыклад, селянін С. Верабей у 80-я гг. XIX ст. быў уладальнікам вінакурнага завода ў маёнтку Міхаліна Дунілавіцкай воласці Вілейскага павета, Т. Канькоў — буйнога мукамольнага прадпрыемства ў фальварку Кавалі Віцебскага павета і г. д. [44, 120].

Разгледзець структуру розных маёмасных груп насельніцтва, прасачыць асобныя аспекты буржуазнага класаўтварэння дазваляе падатковая статыстыка. Яе інфармацыйныя магчымасці ў гэтым накірунку даследчыкамі, асабліва беларускімі, далёка не вычарпаныя. У сувязі з увядзеннем дзяржаўнага падаходнага падатку ў 1909 г. было праведзена падатковымі інспектарамі і казённымі палатамі абследаванне памераў даходаў мяркуемых яго плацельшчыкаў. Пад рэгістрацыю трапілі ўсе фізічныя і юрыдычныя асобы, якія атрымлівалі звыш 1,0 тыс. руб. чыстага даходу з усіх крыніц (даходы ад зямлі, гарадской нерухомасці, гандлёва-прамысловай дзейнасці, грашовых капіталаў, асабістай працы). Безумоўна, пры вызначэнні колькасці плацельшчыкаў падаткаў трэба ўлічваць, што сярод іх прысутнічалі таксама акцыянерныя таварыствы, прадпрыемствы, дзе было некалькі ўладальнікаў, а таксама тыя, хто меў крыніцы даходаў у некалькіх губернях. Паказальнымі з’яўляюцца працэнтныя суадносіны розных маёмасных груп сярод мяркуемых 28 081 плацельшчыкаў падаходнага падатку ў беларускіх губернях (гл. дадатак, табл. Ж1). Сумарна даход фізічных і юрыдычных асоб на тэрыторыі пяці беларускіх і Ковенскай губерняў, які трапляў пад падаходны падатак, ацэньваўся па стане на 1909 г. у межах 82,0 млн руб. (3,5 % ад іх агульнай сумы па Расійскай імперыі) (гл. дада-

так, табл. Ж2). Па крыніцах паступлення гэты даход размяркоўваўся наступным чынам: даход ад асабістай працы (дзяржаўная і асабістая служба, пенсіі, служба на гандлёва-прамысловых прадпрыемствах, якім належала мець публічную справаздачу, а таксама ад заняткаў вольнымі прафесіямі) — 27,0 млн руб. (32,9 %), прыбытак ад гандлёва-прамысловых прадпрыемстваў — 19,6 млн руб. (23,9 %), даходы ад зямлі — 18,9 млн руб. (23,0 %), гарадскіх нерухомых маёмасцей — 9,0 млн руб. (11,0 %), прыбыткі ад грашовых капіталаў — 7,5 млн руб. (9,2 %) (гл. дадатак, табл. Ж2). Даходы ранцье, паводле прызнання тагачасных фінансавых органаў, вызначаліся найбольш складана і менш дакладна [524, с. XII]. Паказальным з’яўляецца дастаткова высокая ўдзельная вага прыбыткаў, атрыманых праз невытворчыя крыніцы — асабістая праца, даходы ад грашовых капіталаў і ў значнай ступені ад гарадскіх нерухомых маёмасцей — разам 52,6 %. Па ўсёй Расійскай імперыі памеры крыніц даходаў, якія траплялі пад падаходны падатак, былі размеркаваны наступным чынам: прыбыткі ад гандлёва-прамысловых прадпрыемстваў 856,6 млн руб. (37,5 %), ад асабістай працы — 760,3 млн руб. (28,7 %), ад зямлі — 412,4 млн руб. (15,6 %), грашовых капіталаў — 339,8 млн руб. (12,9 %), гарадскіх нерухомых маёмасцей — 275,5 млн руб. (10,4 %) [524, с. VI]. У сярэднім па Расійскай імперыі ў структуры даходаў больш заўважнае месца, чым у беларускіх губернях, займалі прыбыткі ад гандлёва-прамысловай дзейнасці і адчувальна менш — ад зямлі і асабістай працы. Удзельная вага даходаў, атрыманых праз невытворчыя крыніцы, у сярэднім у Расійскай імперыі складала 52 %, што некалькі менш іх узроўню ў беларускіх губернях.

Сярод плацельшчыкаў падаходнага падатку самую шматлікую групу складалі тыя, хто меў гадавы прыбытак ад 1,0 да 2,0 тыс. руб. Іх удзельная вага сярод іншых плацельшчыкаў складала па беларускіх губернях у сярэднім 61 % (17 129 плацельшчыкаў падаткаў). Гэта прыкметна вышэй, чым у сярэднім па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі — 54 % (гл. дадатак, табл. Ж1). Варыятыўнасць абазначанага паказчыка была дастаткова значнай — ад 57,1 % (Віленская губерня) да 65,2 % (Віцебская губерня). Трэба адзначыць, што беларускія губерні па сумах даходаў займалі сярэднія і некалькі ніжэйшыя за сярэднія пазіцыі сярод іншых губерняў Расійскай імперыі. Сярэдні паказчык сярод беларускіх губерняў удзельнай вагі ўладальнікаў гадавых прыбыткаў у памерах ад 2,0 да 5,0 тыс. руб. склаў 30,4 % (8523 плацельшчыкі падаткаў), па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі — 32,4 %. Найбольшай сярод беларускіх губерняў удзельная вага плацельшчыкаў падаткаў з даходаў абазначанага памеру была ў Віленскай губерні — 33 %, самай нізкай — у Віцебскай губерні (27 %). Уладальнікі

гадавых прыбыткаў ад 5,0 да 10,0 тыс. руб. складалі сярод іншых плацельшчыкаў падаткаў у беларускіх губернях 5,7 % (1606 плацельшчыкаў), у еўрапейскай частцы дзяржавы — 8,3 %. У Віленскай губерні доля абазначанай групы дасягала 6,4 %, у Магілёўскай — 6,1, у Мінскай — 6,0, Віцебскай — 5,4, Гродзенскай — 4,7 %. У беларускіх губернях 509 плацельшчыкаў падаткаў (1,8 % ад іх агульнай колькасці) валодалі гадавым даходам у памерах ад 10,0 да 20,0 тыс. руб., 261 плацельшчык (0,9 %) — прыбыткам ад 20,0 да 50,0 тыс. руб., 53 асобы (0,2 %) — звыш 50,0 тыс. руб. Адпаведныя сярэднія паказчыкі па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі мелі параўнальна больш высокія паказчыкі: 10,0—20,0 тыс. руб. — 3,3 %, 20,0—50,0 тыс. руб. — 1,4, звыш 50,0 тыс. руб. — 0,6 %. У беларускіх губернях налічвалася ў тым ліку 16 асоб, якія павінны былі плаціць падаходны падатак з прыбытку звыш 100,0 тыс. руб. у год. Калі ўлічыць, што абсалютную большасць плацельшчыкаў падаходнага падатку складалі фізічныя асобы, то можна прыкладна вызначыць іх удзельную вагу сярод насельніцтва беларускіх губерняў. Яна з улікам верагодных членаў сямей магла быць каля 1,2 %. Вызначаных плацельшчыкаў падаходнага падатку з улікам сацыяльна-эканамічных рэалій Беларусі пачатку XX ст. можна аднесці да найбольш заможнай часткі насельніцтва.

Працэсы сацыяльна-маёмаснай дыферэнцыяцыі, развіцця таварна-грашовых адносін набылі дынамізм у пачатку XX ст., ахоплівалі ўсе без выключэння слаі насельніцтва. У 1895 г. на тэрыторыі Беларусі дзейнічалі 255 ашчадных кас, да 1913 г. іх колькасць павялічылася да 422. За два дзесяцігоддзі, з 1895 да 1915 г., агульная сума ўкладаў павялічылася ў 8 разоў, у тым ліку грашовых — у 7 разоў, у працэнтных паперах — у 12,6 раза [693, с. 300]. Тэмпы росту ўкладаў у ашчадныя касы на тэрыторыі Беларусі былі вышэй, чым наогул па Расійскай імперыі. Па родзе сваіх заняткаў найбольшую колькасць укладчыкаў грашовых сродкаў складалі тыя, хто займаўся земляробствам і сельскай прамысловасцю (у 1914 г. 43,1 % укладчыкаў і 49,4 % укладзеных сродкаў), службай грамадзянскай і прыватнай (адпаведна 17,3 і 17,0 %), гарадскімі промысламі (7,7 і 6,7 %), гандлем (7,5 і 7,4 %) [693, с. 303]. Удзельная вага сярод укладчыкаў працэнтных папер тых, хто займаўся земляробствам і сельскай прамысловасцю, была ў Беларусі вышэй, чым па Расійскай імперыі. Адначасова больш нізкі ўзровень назапленняў зафіксаваны ў тых, хто быў заняты гарадскімі промысламі, на фабрыках і заводах, гандлем [693, с. 304].

Прамысловыя прадпрыемствы, якія займаліся перапрацоўкай сельскагаспадарчай, лясной сыравіны і належалі мясцовым землеўласнікам, рэдка, паводле сведчання фабрычнага інспектара Г. Гародкова, абыходзі-

ліся без фінансавых паслуг яўрэйскіх прадпрымальнікаў і тэхнічнага кіраўніцтва вытворчасцю з боку нямецкіх спецыялістаў [84, с. 6]. Г. Гарадкоў адзначыў, што «кідаецца ў вочы параўнальна малая колькасць буйных прамысловых устаноў, а таксама і рабочых сіл, і наогул менш складаныя адносіны паміж фабрыкантамі і рабочымі» [84, с. 7]. Прымяняліся нярэдка варыянты субарэнды, ілжэпрадпрымальніцкія схемы ў абход тагачаснага заканадаўства і абмежавальных мерапрыемстваў. Напрыклад, Я. Марголіс быў высланы ў чэрвені 1913 г. з Мінскай губерні. Прычынай паслужыла супрацьзаконная перадача 70 сялянам у субарэнду невялікімі ўчасткамі фальварка Крывая Бяроза Барысаўскага павета, які ён у сваю чаргу арандаваў з умовай распрацоўкі лесу пад пашню [414, л. 1—2].

У эканамічнай мадэрнізацыі Беларусі ўдзельнічалі розныя этнаканфесійныя групы людзей, якія прытрымліваліся розных этычных норм у прадпрымальніцкай дзейнасці [7, с. 244]. На прамысловых прадпрыемствах, якія належалі яўрэям, рабочыя ў пераважнай большасці былі таксама яўрэі. У такім выпадку складваліся асобы адносіны паміж наёмнымі работнікамі і прадпрымальнікамі, якія належалі да адной рэлігійнай абшчыны [7, с. 248]. Разнароднасць сацыяльнага і нацыянальна-канфесійнага складу буржуазіі Беларусі, прыналежнасць значных частак яе да тых груп, супраць якіх былі накіраваны абмежавальныя мерапрыемствы расійскага ўрада, вызначылі незавершанасць і спецыфічны шлях яе станаўлення. Беларуская нацыянальная частка буржуазіі колькасна і па эканамічных пазіцыях уступала многім іншым (яўрэйская, польская і г. д.) групам мясцовай дзелавай эліты. Беларусы на мяжы XIX—XX стст. сярод гандлёва-прамысловых прадпрымальнікаў складалі прыкладна 17 %, рускія і палякі — па 10 %, яўрэі — каля 60 %, іншыя — да 3 %. Буйныя гаспадары сярод іх складалі, паводле падлікаў М. Біча, прыкладна 33 тыс. чалавек, сярэднія («заможныя дробныя») — 47 тыс., дробныя («бяднейшыя») — 103,5 тыс. чалавек [36, с. 32]. Паводле падлікаў З. Шыбекі на аснове даных перапісу насельніцтва 1897 г., беларусы складалі 2,7 % ад агульнай колькасці буйной буржуазіі беларускіх губерняў, 24,4 % — сярэдняй буржуазіі, 55,8 % — дробнай буржуазіі [690, с. 71].

У канцы XIX — пачатку XX ст. у эканоміцы Расійскай імперыі ў сувязі з ускладненнем структуры гандлёва-прамысловай дзейнасці назіралася эвалюцыя арганізацыйных форм прадпрымальніцтва ад прыватнага прадпрыемства да гандлёвага дома (поўнага таварыства ці таварыства на веры) і ад апошняга да акцыянернай кампаніі (у выглядзе таварыства на паях ці акцыянернага таварыства) [17, с. 98—99]. Для беларускіх губерняў была характэрна істотна больш высокая за сярэднюю па еўрапейскай частцы

Расійскай імперыі ўдзельная вага прадпрыемстваў з індывідуальнай формай уладання — 82 % [678, с. 116]. Колькасныя суадносіны індывідуальных і асацыіраваных уладальнікаў змяняліся на карысць апошніх па меры ўзрастання аб’ёму вытворчасці [678, с. 116—117]. Дастаткова распаўсюджанай для характарыстыкі норм паводзін і вядзення спраў для прадстаўнікоў дробнага прадпрымальніцкага асяродка Беларусі з’яўляецца сітуацыя, якая выкладзена ў скарзе турэцкага падданага Хабіба-Махмеда аглы да мінскага губернатара ад 2 студзеня 1904 г. Хабіб-Махмед аглы пражываў каля паўгода ў мястэчку Лунінец Пінскага павета і адкрыў булачную, што не спадабалася мясцовым уладальнікам пяхарняў, у прыватнасці чэху Новаку, яўрэю Кіперману і інш. Апошнія імкнуліся ўсяляк шкодзіць канкурэнту: адгаворвалі ад працы нанятых рабочых і за свой уласны кошт высылалі іх з Лунінца, падбухторвалі мясцовых жыхароў супраць турэцкага падданага, учынялі бойкі, спрабавалі атруціць керасінам яго калодзеж і г. д. [143, л. 17]. Па гэтай скарзе 10 лютага 1904 г. паліцэйскі прыстаў паведамляў, што пасля адкрыцця булачнай Хабіб-Махмед аглы нерэгулярна выплачваў зарплату сваім рабочым і наогул павінен пакінуць сваю булачную [143, л. 20—21].

Прадпрымальнікі заходніх раёнаў Расійскай імперыі, у тым ліку беларускіх губерняў, адрозніваліся вядучай ролю дваранства сярод уладальнікаў прамысловых прадпрыемстваў. У іншых рэгіёнах дваранства не займала такіх значных пазіцый у прамысловасці. Асабліва сцю дваранскага прамысловага прадпрымальніцтва з’яўлялася тое, што прадстаўнікі вышэйшага саслоўя як гаспадары прадпрыемстваў былі часта і ўласнікамі выкарыстоўваемай сыравіны. Гэта ставіла іх у больш зручнае становішча [198, с. 191]. Заходнія губерні вылучаліся слабым удзелам сялянства ў прамысловым прадпрымальніцтве [678, с. 126]. Удзел мяшчан заходніх губерняў у арганізацыі фабрычна-заводскай сферы вытворчасці ў пачатку XX ст. быў вышэй за сярэдні па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі. Прамысловы перапіс 1908 г., у параўнанні з абследаваннем 1900 г., выявіў рэзкае ўзрастанне ўдзельнай вагі мяшчан заходніх губерняў сярод мясцовых прамысловых прадпрымальнікаў, а таксама мяшчан-прадпрымальнікаў Расійскай імперыі. Мяшчанам належалі пераважна больш дробныя прадпрыемствы [678, с. 150—152]. У 80—90-я гг. XIX ст. абсалютная большасць гільдзейскіх купцоў беларускіх губерняў займалася гандлёвымі аперацыямі і толькі прыкладна дзясятая частка іх выбірала пасведчанні на прамысловую дзейнасць [525, с. 83]. Аднак на тэрыторыі Віцебскай, Гродзенскай і Мінскай губерняў назіралася ўстойлівая тэндэнцыя росту колькасці пасведчанняў на ўтрыманне прамысловых прадпрыемстваў.

Саслоўны склад уладальнікаў фабрык і заводаў Беларусі па стане на 1890 г. з улікам колькасці прадпрыемстваў, якія ім належалі, аб'ёму вытворчасці і колькасці рабочых на іх можна вызначыць паводле даных «Паказальніка фабрык і заводаў Еўрапейскай Расіі» [633]. У гэтай крыніцы на тэрыторыі Беларусі ўлічаны 343 уладальнікі, якім належалі 332 прадпрыемствы з агульным аб'ёмам вытворчасці звыш 6,5 млн. руб. На іх працавалі каля 9068 рабочых. Ва ўласнасці купцоў (113 (32,9 %) прадпрыемстваў) знаходзіліся 106 (32 % ад колькасці ўлічаных) фабрык і заводаў з аб'ёмам вытворчасці каля 3 млн руб. (46,2 %) і колькасцю занятых рабочых 4534 (50 %). Для параўнання 169 (49,5 %) дваранам належалі 172 (51,8 %) фабрычна-заводскія прадпрыемствы з агульнай сумай вытворчасці 1 млн 156 тыс. руб. (17,6 %) і 2675 (29,5 %) занятых наёмных работнікаў. Мяшчане (14 (4,0 %) прадпрыемстваў) утрымлівалі 13 (3,9 %) фабрык і заводаў з аб'ёмам вырабленай прадукцыі 241 тыс. руб. (31,7 %), на якіх працавалі 281 (3,1 %) рабочых.

У апублікаваных матэрыялах прамысловага перапісу 1900 г., якім былі ахоплены ўсе прадпрыемствы, што былі падпарадкаваны нагляду фабрычнай інспекцыі, зафіксаваны ў Беларусі 137 (30,4 %) прадпрыемстваў-купцоў, якія ўладарылі 119 (30,1 %) фабрыкамі і заводамі з аб'ёмам вытворчасці звыш 9,5 млн руб. (39,0 %) і колькасцю занятых рабочых 7558 чалавек (41,0 %) [падлічана па: 588]. Удзельная вага дваран сярод ўлічаных прамысловым перапісам фабрыкантаў склала 21,6 %, па колькасці прадпрыемстваў — 24,8 %, па аб'ёме вытворчасці на іх — 23 %, па ліку рабочых — 26,3 %. Значэнне мяшчан у прамысловым прадпрыемстве ўзрастае. Яны складалі 17,6 % прадпрыемстваў, ім належалі 17,5 % прадпрыемстваў, на якіх выраблялася 7,7 % прадукцыі і працавала 8,9 % рабочых.

У Беларусі гандлёвая буржуазія па велічыні зваротных капіталаў пераважала над прамысловай. У гандлі было сканцэнтравана 76,08 % зваротных капіталаў, у прамысловасці — 23,92 % [559, с. 143]. У сярэднім па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі гэтыя суадносіны былі прадстаўлены адпаведна — 62,97 % і 37,03 %. Да канца XIX ст. тым не менш некаторыя купецкія фаміліі ўладарылі цэлымі галінамі вытворчасці. Напрыклад, купцу Шэрапэўскаму належала тытунёвая вытворчасць у Гродне, Якабсону і Ліўшыцу — машынабудаванне ў Мінску і г. д. Купцы разам з мяшчанамі паступова выцяснялі з прамысловасці дваран, якія ў пачатку XX ст. саступаюць ім свае лідзіруючыя пазіцыі [55, л. 88]. Ва ўласнасці купцоў і мяшчан знаходзілася ўся тытунёвая вытворчасць Беларусі, 89 % льноперапрацоўчых прадпрыемстваў, 84 % друкарняў і слясарных майстэрняў, 73 % запалкавых прадпрыемстваў і г. д. [44, с. 117].

Прадпрымальнікі Беларусі сталі інцыятарамі стварэння агульнарасійскага запалкавага сіндыката, які сканцэнтравалі вытворчасць і рэалізацыю запалак у Расійскай імперыі і нават за мяжой. У чэрвені 1905 г. у Мінску пры аддзяленні Паўночнага камерцыйнага банка быў заснаваны «Камітэт запалкавых фабрыкантаў Заходняга краю», які выступіў адным з заснавальнікаў у 1907 г. «Рускага таварыства запалкавага гандлю». Прадпрымальнікі Беларусі ўваходзілі таксама ў склад саюза лесапрамыслоўцаў Паўночна-Заходняга краю, які быў створаны ў 1907 г. [693, с. 22]. У 1905 г. быў заснаваны сіндыкат кафельных фабрыкантаў у Копысі Магілёўскай губерні, у 1906 г. — сіндыкат піваварных заводчыкаў Паўночна-Заходняга краю ў Оршы, у 1911 г. — сіндыкат «Продакон», які кантраляваў вытворчасць канвертных фабрык Брэста, Вільні і Адэсы [693, с. 23]. Купецтва Беларусі прымала ўдзел у заснаванні і дзейнасці акцыянерных таварыстваў, выступала ў якасці прадстаўнікоў і агентаў замежных акцыянерных аб'яднанняў, а таксама з іншых рэгіёнаў Расійскай імперыі. Сярод немясцовага паходжання першагільдзейскіх капіталаў Масквы ў 1898 г. каля 80 % складалі капіталы ўраджэнцаў заходніх губерняў [100, с. 352]. Вялікую цікаvasць купцы Беларусі праяўлялі да банкаўскай сферы (і тут адным з першых вопытаў стала стварэнне Мінскага камерцыйнага банка), а таксама да прамысловых і страхавых кампаній [472, с. 58—60]. У другой палове XIX — пачатку XX ст. паступова зніжаецца ўплыў на развіццё беларускай эканомікі казённых падрадаў, якія былі адчувальнай крыніцай дабрабыту асобных рэгіёнаў Расійскай імперыі. Стабільным заставаўся ўдзел беларускіх прадпрымальнікаў толькі ў рэалізацыі дзяржаўных заказаў у сферах гарадскога будаўніцтва і пашырэнні сеткі шляхоў зносін. Дастаткова слаба мясцовыя прадпрымальнікі ўдзельнічалі ў будаўніцтве чыгунак. Яны на мяжы XIX—XX стст. абмяжоўваліся падрадамі на земляныя работы, пастаўкі будаўнічых матэрыялаў, будаўніцтва інфраструктуры каля чыгуначных шляхоў [256, с. 137—138].

У другой палове XIX — пачатку XX ст. у Беларусі адбываецца станаўленне такой сацыяльнай групы, як прадпрымальнікі, для якіх была характэрнай мэтанакіраваная эканамічная актыўнасць, скіраваная на атрыманне прыбытку, спецыфічная сістэма каштоўнасцей, своеасаблівая этыка і культура міжасабовых зносін. Яны ўяўлялі сабой ужо новы тып арганізатараў эканамічнай дзейнасці з прафесійным веданнем тэхналогій і вытворчасці. У асяродку гэтай групы саслоўныя і нацыянальна-канфесійныя перагародкі станавіліся другараднымі. У той жа час на станаўленне буржуазіі Беларусі аказаў значны ўплыў яе шматнацыянальны склад, дамінаванне ў асобных іх групях яўрэяў, якія ўяўлялі сабой доўгі час дастаткова

замкнёную нацыянальную карпарацыю. Дадзеная рыса наклалася на на-яўнасць саслоўных перагарадак і ўсталяванне абмежаванняў у дачыненні да палякаў і католікаў наогул. Усё разам стрымлівала кансалідацыю буржуазіі з адпаведнымі агульнымі класавымі свядомасцю і ўяўленнямі.

5.3. ЧЫНОЎНІЦТВА

Паняцце «дзяржаўная служба» заканадаўча ў Расійскай імперыі трактавалася дастаткова шырока і ахоплівала не толькі сістэму адміністрацыйнага апарату [49, с. 61]. У значнай ступені на дзяржаўнай службе знаходзіліся і тыя, хто займаўся літаратурай, мастацтвам, навукай, прамысловасцю, гандлем, грамадскім кіраваннем, дабрачыннасцю і інш. Далёка не кожная асоба, якая мела пэўнае званне па «Табелі аб рангах», займала адпаведную пасаду на дзяржаўнай службе і атрымлівала казённае жалаванне. Усіх носьбітаў класных званняў можна падзяліць на дзве групы. Да першай адносіліся тыя, хто на працягу пэўнага часу знаходзіўся на службе, атрымаў за гэта класны чын. Выходзячы ў адстаўку, ён пакідаў класную пасаду, але заставаўся прылічаным да пэўнага ведамства па-за штатам. Другая група прадстаўлена прадпрымальнікамі, дзесячамі навукі і культуры і інш., якія праз удзел у дзейнасці розных саслоўна-прадстаўнічых, дзяржаўных і дабрачынных арганізацый ці іншым пазаслужбовым шляхам атрымлівалі чыны адпаведна «Табелю аб рангах» [49, с. 52].

У Расійскай імперыі паступленне на дзяржаўную службу, рух па службовай лесвіцы вызначала створаная сістэма, якая ўлічвала адукацыйны і саслоўны цэнзы [569, с. 1]. На паступленне на дзяржаўную службу маглі прэтэндаваць дваране, дзеці асабістых дваран і чыноўнікаў, праваслаўных святароў, а таксама асобы іншых станаў у выпадку, калі яны мелі выпэйшую адукацыю ці скончылі сярэднюю навучальную ўстанову з адзнакай. З цягам часу з'явілася шмат выключэнняў для асобных родаў службы і нават мясцовасцей [272, с. 292]. Асобы, якія не дасягнулі 14 гадоў, не маглі быць прылічанымі да грамадзянскага ведамства. Адлік сапраўднай службы пачынаўся, калі чыноўнік дасягаў па ўзросце 16 гадоў [569, с. 3]. Дзяржаўная служба была фактычна адзінай формай удзелу расійскіх падданных у палітычным жыцці краіны. Паступаючыя на дзяржаўную службу павінны былі атрымаць адукацыю ва ўзросце ад 10 да 18 гадоў у межах Расійскай імперыі. Атрыманне больш высокага ўзроўню адукацыі давала права на скарачэнне тэрміну выслугі для атрымання першага класнага чыну і далейшае праходжанне службы [272, с. 293]. Тэрміны павышэння ў класных

чынах для асоб з вышэйшай адукацыяй былі значна меншымі ў параўнанні з тымі, хто меў сярэдняю ці нават ніжэйшую адукацыю [556, с. 9]. Сярод тых, хто не меў права на першы класны чын па адукацыйным цэнзе, дваране мелі перавагу ў скарачаных тэрмінах атрымання першага класнага чыну [270, с. 90]. Яўрэй, якія мелі вучоныя ступені ўніверсітэтаў ці дыплом доктара медыцыны, у адпаведнасці з указам ад 27 лістапада 1861 г. дапускаліся на дзяржаўную службу незалежна ад рысы аседласці [207, с. 20]. У другой палове XIX — пачатку XX ст. ужо не назіралася строгай адпаведнасці паміж чынамі і займаемай пасадай. Чыноўнік меў права прасіць аб звальненні, але самавольна ў парушэнне прынятай адміністрацыйнай працэдуры пакінуць пасаду не мог. У той жа час чыноўнік, які, паводле меркавання кіраўніцтва, выявіў няздольнасць выконваць ускладненыя абавязкі ці нядобранадзейнасць, учыніў шкоду, мог быць звольнены з пасады без тлумачэння прычын. У такім выпадку рашэнне не магло быць абскарджана [272, с. 294]. Асобы, якія атрымлівалі турэмнае зняволенне больш 8 месяцаў, пазбаўляліся права паступлення на дзяржаўную службу [272, с. 392].

У Статуце аб службе 1896 г. вызначалася, што кожны служачы, які атрымліваў класны чын, але не меў саслоўнай прыналежнасці да дваранства ці ганаровага грамадзянства, набываў прыналежнасць да аднаго са станаў вышэйшага саслоўя ці да асабістага ганаровага грамадзянства. Чыноўнікі карысталіся правамі, нададзенымі адпаведна саслоўнай прыналежнасці, а таксама мелі асобныя правы і прывілеі ў адпаведнасці з чынам [207, с. 540]. У Статуце аб службе 1896 г. прапісваліся асобныя перавагі чыноўнікаў рускага паходжання ў заходніх губернях, у прыватнасці надбаўкі да акладаў, выдзяленне грашовай дапамогі, прагонных сродкаў і інш. [569, с. 337]. Адпаведна зацверджаным 1 жніўня 1898 г. Правілам аб атрыманні ўзнагарод на дзяржаўную службу маглі прэтэндаваць асобы, якія не мелі права на яе па сваім паходжанні, у выпадку заканчэння навучальнай установы не ніжэй павятовага вучылішча [99, с. 833]. Указам імператара ад 5 кастрычніка 1906 г., выданнем якога дэкларавалася далейшае імкненне да паступовага ўраўнавання ў правах сялян з іншымі групамі насельніцтва, даваліся ўсім расійскім падданым, незалежна ад паходжання, але, акрамя іншародцаў, аднолькавыя ў дачыненні да дзяржаўнай службы правы, скасоўваліся ўсе асаблівыя саслоўныя перавагі па займанні пасады, вызначаных урадам. Сельскія абывацелі і прадстаўнікі іншых падатковых станаў вызваляліся ад неабходнасці пры паступленні на дзяржаўную службу і ў навучальныя ўстановы прадстаўляць звальніцельныя пасведчанні, а таксама выконваць асабістыя натуральныя павіннасці, несці грамадскую

службу на час вучобы і знаходжання на дзяржаўнай пасадзе [383, с. 891]. Змяненні сацыяльна-саслоўнага складу чыноўніцтва ў бок памяншэння ўдзельнай вагі прадстаўнікоў вышэйшага саслоўя былі выкліканы значным ростам яго колькасці ў сувязі з ускладненнем і пашырэннем апарату кіравання, а таксама павелічэннем цэнзавых патрабаванняў па чыне і ордэнскіх адзнаках, якія былі неабходны для атрымання дваранскага тытула, увядзеннем абавязковасці ўніверсітэцкай адукацыі пры пераводзе ў чыны 8 і 5 класаў, пашырэннем магчымасцей атрымання ніжэйшых пасадаў 9—14 класаў для асоб недваранскага паходжання [207, с. 22].

Вышэйшае, часта і сярэдняе звяно чыноўніцтва ў беларускія губерні прызначалася з выхадцаў з іншых рэгіёнаў Расійскай імперыі, найперш велікарускіх губерняў. Яшчэ ў сярэдзіне XIX ст. П. Баброўскі адзначаў, што многія пасады ў вышэйшай адміністрацыі Гродзенскай губерні займалі рускія чыноўнікі, якія «не зліваюцца з мясцовым чыноўніцтвам», для якога заставаліся сярэднія і ніжэйшыя пасады ў адміністрацыі [39, с. 626]. Ніводзін з мінскіх губернатараў другой паловы XIX — пачатку XX ст. не быў мясцовым ураджэнцам. Кожны з іх пакінуў розны след. Напрыклад, з іменем губернатара У. Токарава, які займаў пасаду ў 1869—1875 гг., звязаны ўсплеск сялянскіх хваляванняў у сувязі са спробамі перагляду іх зямельнага ўладкавання. У. Токараў трапіў пад суд за незаконнае, за бяспэнак набытай ім у бытнасць губернатарам зямлі сялян вёскі Лагішын Пінскага павета [51, с. 230]. Пераемнік яго на пасадзе мінскага губернатара В. Чарыкаў пакінуў непараўнальна больш станоўчы след. Ён актыўна клапаціўся аб развіцці медыцынскага абслугоўвання насельніцтва, пашырэнні сеткі навучальных устаноў [51, 238—241]. Пераважна выхадцамі з велікарускіх і прыбалтыйскіх губерняў былі і іншыя начальнікі беларускіх губерняў. У прыватнасці, віцебскія губернатары да часу прызначэння на пасаду не мелі вопыту працы ў Віцебскай губерні, праходзілі службу ў іншых рэгіёнах Расійскай імперыі [86, с. 506—513]. Дастаткова паказальная сітуацыя са зменаў гродзенскіх губернатараў на мяжы XIX—XX стст. У сакавіку 1899 г. гродзенскі губернатар Д. Бацюшкаў быў прызначаны ганаровым апекуном Савета ўстаноў імператрыцы Марыі. Замест яго губернатарам быў прызначаны М. Дабравольскі, які закончыў юрыдычны факультэт Пецябургскага ўніверсітэта. Пачынаў чыноўніцкую кар’еру памочнікам судовага следчага ў Пецябургу, потым атрымаў прызначэнне таварышам валынскага губернскага пракурора, служыў таксама таварышам пракурора кіеўскага акружнага суда, таварышам пракурора Пецябургскага акружнага суда, пракурорам Мітаўскага, а затым Рыжскага акружных судаў. У 1897 г. быў прызначаны гродзенскім віцэ-губернатарам

[421, л. 49—53]. М. Дабравольскі праслужыў гродзенскім губернатарам кароткі час. Ужо ў кастрычніку 1900 г. ён быў прызначаны на пасаду обер-пракурора 1-га Дэпартаментна Сената. Часова абавязкі губернатара выконваў віцэ-губернатар В. Лішын [425, л. 1, 21]. Указам імператара 29 студзеня 1901 г. гродзенскім губернатарам быў прызначаны князь М. Урусаў, які атрымаў адукацыю ў Аляксандраўскім ліцэі. Першапачаткова чыноўнік служыў у Дэпартаменце духоўных спраў замежных веравызнанняў Міністэрства ўнутраных спраў. Потым быў прызначаны старшынёй Томскага губернскага праўлення. У 1894 г. князь М. Урусаў быў пераведзены на пасаду ўладзімірскага віцэ-губернатара [423, л. 2—20].

Пасля падаўлення паўстання 1863 г. рускім чыноўнікам былі створаны ў заходніх губернях асаблівыя перавагі для праходжання службы. Указам імператара ад 5 сакавіка 1864 г. устанаўлівалася 50-працэнтная надбаўка да аклада рускім чыноўнікам у беларускіх і Ковенскай губернях за кошт кантрыбупыйных збораў з памешчыцкіх уладанняў. Акрамя таго, віленскаму генерал-губернатару было дадзена права выплачваць добранадзейным чыноўнікам дапамогі, прагонныя і пад'ёмныя грошы [384, с. 203—204]. Аднак узніклі складанасці з замяшчэннем пасадаў рускімі чыноўнікамі. Па-першае, хутка ўлады вымушаны былі прызнаць, што яны часта не маюць на месцы ні аўтарытэту, ні ўплыву; па-другое, рускіх памешчыкаў і чыноўнікаў не хапала, многія з іх не мелі жадання служыць на тэрыторыі заходніх губерняў. Шматлікія чыноўнікі каталіцкага веравызнання, якія былі пазбаўлены пасадаў пасля паўстання 1863 г., засталіся без сродкаў для існавання. Разам з тымі, хто быў пазбаўлены арэнды дзяржаўных уладанняў, яны склалі групу асоб без вызначаных заняткаў. Па ацэнках сучаснікаў, іх колькасць дасягала 100 тыс. чалавек [181, с. 68]. У верасні 1864 г. былі звольнены чыноўнікі канцылярыі мінскага губернатара В. Саульскі, М. Заленскі, С. Катовіч і А. Ястржэмскі. Усе яны былі мясцовага паходжання, не мелі маёнткаў. Калезскі сакратар М. Заленскі скончыў Мазырскае дваранскае вучылішча, служыў у Астраханскай губерні, затым у Табольскай, Ковенскай і Мінскай. Тытулярны саветнік В. Саульскі пасля заканчэння Віцебскай гімназіі служыў у Дэпартаменце шляхоў зносін у Кранштаце, потым на Варшаўскіх тэлеграфных лініях. Калезскі сакратар А. Ястржэмскі меў хатнюю адукацыю, служыў у Ігуменскім земскім судзе, потым у Барысаўскім павеце. Калезскі рэгістратар С. Катовіч пасля заканчэння Віцебскага дваранскага інстытута меў службу на Кранштацкіх тэлеграфных лініях, затым на Варшаўскіх [644, л. 2—40].

Атрыманне пасады па службе, хадайніцтвы аб прызначэнні часам былі выкліканы спробамі чыноўнікаў палепшыць свой матэрыяльны дабрабыт.

У маі 1903 г. памочнік прыстава Бабруйска З. Харужы звярнуўся да мінскага губернатара з просьбай даць яму пасаду паліцэйскага прыстава ці памочніка прыстава ў Мінску з мэтай паляпшэння дабрабыту [163, л. 3]. Аналагічныя абставіны змусілі звярнуцца да губернатара канцылярскага чыноўніка мінскай гарадской паліцыі І. Смольскага, які прасіў даць яму пасаду начальніка мінскай турмы [163, л. 12, 14]. Асабістымі меркаваннямі нярэдка былі выкліканы хадайніцтвы рускіх чыноўнікаў аб прызначэнні на такія значныя пасады, як прадвадзіцель дваранства. Дастаткова распаўсюджанымі былі выпадкі пратэкцыянізму пры адборы прэтэндэнтаў на дзяржаўную службу [155, л. 1—2; 165, л. 5; 172, л. 1—3; 645, л. 4—12]. Часам такія прызначэнні абарочваліся звальненнем за злоўжыванні [386, л. 1—8; 200, с. 213]. Для вызвалення пасады звальняліся мясцовыя чыноўнікі, нават тыя, што сваёй службай выявілі лаяльнасць да расійскага самаўладства. У прыватнасці, у ліпені 1873 г. быў звольнены з пасады слуцкага прадвадзіцеля дваранства стацкі саветнік І. Вайніловіч. Ён скончыў Маскоўскі ўніверсітэт, быў буйным землеўласнікам, валодаў маёнткамі ў Слуцкім і Бабруйскім паветах. Пачынаў службу чыноўнікам канцылярыі мінскага губернатара, затым канцылярыі віленскага генерал-губернатара. Пасля І. Вайніловіч служыў ганаровым сматрыцелем вучылішч Слонімскага павета, папачыцелем Слуцкай гімназіі. У верасні 1863 г. ён быў зацверджаны віленскім генерал-губернатарам М. Мураўёвым на пасадзе слуцкага павятовага прадвадзіцеля дваранства. Быў нават узнагароджаны медалём за падаўленне паўстання 1863 г. [646, л. 4—12].

Дастаткова паказальнымі для характарыстыкі падбору кандыдатаў на пасады і перамяшчэнняў чыноўніцкага апарату з'яўляюцца прызначэнні мінскага губернатара П. Курлова канцылярскім чыноўнікам курскага губернатара С. Васільева пазаштатным чыноўнікам асобых даручэнняў пры губернатах, памочніка кіраўніка канцылярыі арлоўскага губернатара В. Окала-Кулака малодшым штатным чыноўнікам асобых даручэнняў, пінскага паліцмайсра Літвінава рэчыцкім павятовым спраўнікам і г. д. [422, л. 1]. У значнай ступені характэрным для чыноўнікаў Беларусі быў паслужны спіс стацкага саветніка М. Мудрова, які з 1875 г. да канца свайго жыцця ў 1886 г. працаваў начальнікам мінскай жаночай гімназіі. М. Мудроў пасля заканчэння матэматычнага факультэта Пецябургскага ўніверсітэта працаваў спачатку пазаштатным настаўнікам матэматыкі беластоцкай гімназіі, затым старшым настаўнікам і інспектарам мазырскай гімназіі, інспектарам маладзечанскай прагімназіі. З 1867 г. да прызначэння ў мінскую жаночую гімназію служыў дырэктарам мінскага турэмнага замка [643, л. 9—14].

Ніжэйшыя пасады ў чыноўніцкай іерархіі беларускіх губерняў займаліся пераважна мясцовымі жыхарамі, аднак прызначэнні ўлічвалі канфесійную прыналежнасць прэтэндэнта на пасаду. Толькі ў тых выпадках, калі нельга было знайсці праваслаўнага служачага, месца ў дзяржаўных органах атрымліваў католік [420, л. 1—2]. У канцы XIX — пачатку XX ст. склад прызначаных чыноўнікаў у сувязі з разрастаннем апарату дзяржаўных служачых паступова становіўся больш дэмакратычным па сваім саслоўным складзе. У прыватнасці, у 1867 г. на службу ў Мінскай казённой палаце было задзейнічана 12 маладых дваран, якія паходзілі з Мінскай губерні [585, л. 8—9]. У студзені 1898 г. галоўны кантралёр Лібава-Роменскай чыгункі звярнуўся да мінскага губернатара для ўзгаднення прызначэння на службу ва ўзначальваемую ім кантрольную службу дваран Гебіха, Гембіцкага, Раматоўскага, Хасеневіча, псаломшчыка Раіну, сына чыноўніка Багдановіча, сына обер-афіцэра Крушэўскага, мепчаніна Агейчыка, селяніна Волкава [649, л. 17]. Начальнік Мінскай паштова-тэлеграфнай акругі 6 сакавіка 1898 г. узгадніў магчымасць прызначэння на службу ў сваё ведамства селяніна Навагрудскага павета Л. Локціка [649, л. 170]. Варта згадаць, што буйныя землеўласнікі нават набіралі штат сваіх служачых у сваё ўладанні з улікам пэўных прафесійных патрабаванняў, а на кіруючыя пасады ў маёнтках прызначалі нярэдка іншаземцаў [291, с. 14].

Па нацыянальным складзе, у адпаведнасці з данымі перапісу насельніцтва 1897 г., сярод тых, хто ў якасці асноўнага занятку абазначыў працу ў адміністрацыі, судзе, паліцыі, 32,3 % складалі беларусы, 48,3 % — рускія, 12,1 — палякі, 1,2 % — яўрэі і інш. [497, с. 106, 110, 111, 113; 500, с. 164, 172, 174; 501, с. 194, 202, 203, 205; 504, с. 152, 158, 161; 505, с. 172, 178, 179, 182]. Тут улічана толькі самадзейнае насельніцтва, без членаў сямей. Для параўнання ўдзельная вага ўкраінцаў на радзіме ў складзе абазначанай прафесійнай групы дасягала 40,8 %, а ў літоўцаў была прыкметна менш — 18,7 % [614, с. 121]. У ліку чыноўнікаў, якія знаходзіліся на грамадскай і саслоўнай службе, удзельная вага беларусаў была значна вышэй — 48,0 %, рускіх налічвалася 25,9 %, палякаў — 9,9, яўрэяў — 9,1 % і інш. [497, с. 106, 110, 111, 113; 500, с. 164, 172, 174; 501, с. 194, 202, 203, 205; 504, с. 152, 158, 161; 505, с. 172, 178, 179, 182]. Розніца нацыянальнага складу сярод асобных груп чыноўнікаў абумоўлена, перш за ўсё, магчымасцямі паступлення на службу мясцовага па паходжанні насельніцтва, нягледзячы на тое, што многія з іх бачылі перспектывы свайго кар’ернага росту з прылучэннем да рускага ці польскага этнакультурных асяродкаў. Неадназначны ўплыў на фарміраванне чыноўніцкага корпуса на тэрыторыі Беларусі аказалі ўрадавыя мерапрыемствы ў нацыянальна-канфесійнай сферы.

5.4. ІНТЭЛІГЕНЦЫЯ

Для краін Усходняй Еўропы адной з найбольш непазнаных з’яў лічыцца ўзнікненне і функцыянаванне ўласнай інтэлігенцыі. Яе акрэсленне як сацыяльнай групы і прадмета даследавання адносіцца да ліку тых, што з цяжкасцю паддаюцца вызначэнню. Ад самага пачатку выкарыстання тэрміна «інтэлігенцыя» ў дачыненні да пэўнай групы людзей узніклі спрэчкі аб яе межах і выконваемых функцыях. Часцей за ўсё пад інтэлігенцый разумелі сацыяльна-прафесійную групу насельніцтва, якая вылучалася пэўным узроўнем адукацыі і прыналежнасцю да асоб, пераважна разумовай працы. Часам межы і задачы інтэлігенцыі акрэсліваліся больш вузка: яна ўспрымалася як супольнасць носьбітаў адукаванасці, культуры, грамадзянскай свядомасці ў народ, выканаўцаў культурна-гістарычнай і маральнай місіі. У першым выпадку сфармулявана ўяўленне аб інтэлігенцыі большасці грамадства, у другім — пераважна самаўяўленне аб сабе і сваіх задачах прадстаўнікоў самой інтэлігенцыі. У апошнім варыянце вызначэнне інтэлігенцыі прадугледжвае мноства значэнняў, што істотна ўскладняе выяўленне меж прадмета даследавання.

У беларускай літаратуры пытанне аб межах і задачах інтэлігенцыі першапачатковы разгляд атрымала ў работах публіцыстаў-народнікаў. У «Лістах аб Беларусі», аўтар якіх выступіў пад псеўданімам Даніла Баравік, ставіўся знак роўнасці паміж інтэлігенцый і мясцовымі «лепшымі» людзьмі, прычым за імі замацоўваліся функцыі правадніка дэмакратычных ідэй і прынцыпаў на карысць народа [542, с. 29—31]. Д. Баравік лічыў, што інтэлігенцыя павінна быць рухавіком народа на шляху яго прагрэсіўнага развіцця пры дапамозе сродкаў, якія адпавядалі ўмовам жыцця людзей і дапамагалі хуткаму фарміраванню самасвядомасці і грамадзянскай волі. З гэтага сцвярджэння ён выводзіў асноўную задачу інтэлігенцыі Беларусі — культурна-асветніцкую: перш за ўсё, вывучэнне быта, звычаяў, традыцый, культуры, гісторыі беларускага народа. У адказ на «Лісты аб Беларусі» ў хуткім часе з’явілася «Пасланне да землякоў-беларусаў», падпісанае псеўданімам Шчыры Беларус. У «Пасланні» падкрэслена карыснасць, але недастатковасць «адных мясцовых вывучэнняў» [542, с. 37—39]. На думку аўтара гэтага публіцыстычнага твора, неабходна пазбавіцца ад ўсіх перашкод, якія стварае расійскае самадзяржаўе на шляху новых ідэй, нацыянальнага і сацыяльнага вызвалення Беларусі. Аўтарамі-выдаўцамі «Гомана», нелегальнага часопіса аднайменнай беларускай народніцкай групы, у якасці цэнтральнай яднаючай ідэі інтэлігенцыі была прызнана задача абуджэння этнічнай самасвядомасці, нацыянальнага і са-

цыяльнага вызвалення народа. Больш выразна межы інтэлігенцыі спрабаваў акрэсліць М. Багдановіч. У сваім артыкуле «Новая інтэлігенцыя» ён адзначаў, што кожны прадстаўнік гэтай сацыяльнай групы павінен адпавядаць двум патрабаванням: па-першае, імкнуцца да ведаў, па-другое, несіць свае веды на карысць народа [42, с. 15].

Асвечаную, авангардную частку грамадства прылічаў да інтэлігенцыі І. Дварчанін. Ён адзначаў, што інтэлігенцыя не складае асобнага сацыяльнага класа, а як больш асвечаная частка грамадства аддае веды іншым класам. Паходжанне, выхаванне, асабістая ўдача ў жыцці, абставіны знешняга характару і г. д., на думку І. Дварчаніна, рабілі асобных інтэлігентаў прыхільнікамі таго ці іншага класа, выразнікамі яго ідэалогіі. Пры ўсім адзначаным не адмаўлялася наяўнасць агульных рыс інтэлігенцыі як асобнай сацыяльнай супольнасці: зацікаўленасць у развіцці роднай мовы, нацыянальнай дзяржаўнасці, ўменне разумець і ацэньваць мастацтва, здабыткі культуры, паглыбленасць у свой унутраны свет, вечныя разважанні, пошукі рашэння сусветных праблем і г. д. [274, с. 7]. Заўважна прыніжаў ролю інтэлігенцыі ў грамадска-палітычным жыцці З. Жылуновіч, аднак першым прапанаваў ідэю паэтапазнага развіцця беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі, ахарактарызаваў кожны з этапаў, прааналізаваў адносіны інтэлігенцыі да сацыяльнага і нацыянальна-канфесійнага пытанняў. Ён вылучыў наступныя тыпы-этапы беларускай інтэлігенцыі: шляхецкая «дробнабуржуазная», якая выйшла з польскамоўнага культурнага асяродка і была «няблізка» да патрэб беларускага селяніна; народніцкая, паводле вызначэння З. Жылуновіча, «Ф. Багушэвіч і сучасная яму беларуская інтэлігенцыя», якая ўяўляла сабой «папраўленае з боку дэмакратызму выданне той жа дробнашляхецкай інтэлігенцыі»; інтэлігенцыя 90-х гг. XIX ст. — «дзесяцідзсятнікі», якіх З. Жылуновіч размежаваў на дзве групы — шляхецкабуржуазная галіна (Ядвігін Ш., В. Ластоўскі і інш.) і сацыялістычная плынь (К. Каганец, А. Пашкевіч і інш.) [274, с. 7].

Грамадска-палітычныя падзеі XIX — пачатку XX ст., змены ва ўрадавай палітыцы, спробы трансфармаваць сацыяльную сістэму грамадства Беларусі да стандарта рэгіёна Расійскай імперыі вызначылі этапы і асаблівасці фарміравання мясцовай інтэлігенцыі. Адна з галоўных спецыфічных рыс, што паставіла пад сумненне непарыўнае развіццё інтэлігенцыі Беларусі — страта фізічнай і часам духоўнай пераемнасці паміж рознымі пакаленнямі гэтай групы. Прычынамі такой з'явы сталі паўстанні, актывізацыя нацыянальна-вызваленчага руху і рэпрэсіі ў дачыненні да іх удзельнікаў. Апошнімі вельмі часта становіліся прадстаўнікі творчай эліты, студэнцкая і вучнёўская моладзь. Хто пазбягаў арышту, вымушаны былі эмі-

грыраваць у краіны Заходняй Еўропы. Неспрыяльныя ўмовы развіцця нацыянальнай культуры абумовілі яшчэ адну асаблівасць станаўлення інтэлігенцыі Беларусі. Яна стала донарам развіцця культур суседніх народаў, прычым гэта функцыя прывяла фактычна да страты пераважнай часткі ўласнай культурнай эліты, збыднення інтэлектуальнага жыцця. Донарская функцыя інтэлігенцыі — гэта шмат у чым нерэалізаваная магчымасць растучай сацыяльнай мабільнасці на радзіме, шанс павысіць свой сацыяльны статус на чужбіне.

Пасля падаўлення паўстання 1831 г. выявілася наступная тэндэнцыя: цэнтры фарміравання інтэлігенцыі, нацыянальна-культурнага жыцця паступова перамяшчаюцца па-за межы Беларусі. Імі сталі, перш за ўсё, вышэйшыя навучальныя ўстановы і грамадска-культурныя аб'яднанні Санкт-Пецярбурга і Масквы, а таксама краін Заходняй Еўропы. Выразнай гэта акалічнасць стала пасля паўстання 1863 г. і толькі актывізацыя нацыянальна-культурнага жыцця ў пачатку XX ст. (выданне «Нашай нівы» і інш.) істотна зменшыла яе дамінуючую ролю. Творчасць і погляды інтэлігенцыі гэтага часу не заўжды мелі акрэслены нацыянальны змест; найперш заўвага датычыцца тых гурткоў, якія склалі аснову беларускага нацыянальна-культурнага руху — інтэлектуальныя асяродкі А. Кіркора ў Вільні, В. Дуніна-Марцінкевіча ў Мінску, А. Вярты-Дарэўскага ў Віцебску. Беларуская інтэлігенцыя, якая гуртавалася вакол іх, па грамадска-палітычных поглядах знаходзілася пераважна на ліберальных пазіцыях.

Сярод дэмакратычнай інтэлігенцыі пачатку 60-х гг. XIX ст. сфарміравалася адносна невялікая група, для якой абсалютна зразумелым было ўяўленне, што Беларусь мела ўсе ўмовы для самастойнага развіцця. Лідарам гэтай групы быў К. Каліноўскі. Першыя спробы нацыянальнай агітацыі былі вельмі эфімернымі і кароткачасовымі. Час ад паўстання 1863 г. да рэвалюцыйных падзей 1905—1907 гг. склаў новы этап у фарміраванні інтэлігенцыі Беларусі. Гэты супярэчлівы перыяд адкрыў магчымасці разняволення чалавечай асобы, да якога б саслоўя чалавек не адносіўся. Інтэлектуальнае жыццё ў Беларусі пасля 1863 г. знаходзілася пад пераважным уплывам рускай культуры. Акрамя ўрадавых мерапрыемстваў, гэтаму садзейнічалі змены ў польскім грамадстве, у асяроддзі якога пашырыліся пазітывісцкія ідэалы працы над эканамічным ростам і цывілізацыйным развіццём Польшчы, гарантыяй якой павінна была стаць легальная дзейнасць. Барацьба за нацыянальнае вызваленне адкладвалася на аддаленую перспектыву. Значная частка творчай эліты, інтэлігенцыі Беларусі трапіла пад уздзеянне ідэй «заходнерусізму», які на самым пачатку свайго фарміравання як ідэалагічнай плыні меў пэўную ліберальна-дэмакратычную

афарбоўку, што было звязана са спробай з боку рускамоўнага культурнага асяродка даказаць непольскасць беларусаў і тым самым аб'ектыўна садзейнічаць актывізацыі вырашэння пытання аб іх этнічным самавызначэнні. Плыбокія якасныя змены ў фарміраванні інтэлігенцыі адбыліся ў час і пасля рэвалюцыі 1905—1907 гг. З пашырэннем легальнага друку, у тым ліку з'яўленнем беларускамоўнага («Наша доля», «Наша Ніва», пазней «Беларус», «Лучынка» і інш.), распаўсюджваннем прафесійных, грамадска-культурных аб'яднанняў і гурткоў, заснаваннем выдавецкіх суполак, нацыянальных тэатральных калектываў узраслі новыя формы і кірункі інтэлектуальнага жыцця. На гэтым этапе выразна акрэсленымі становяцца розныя этнічныя групы інтэлігенцыі, заўважнай плынню вылучаецца беларуская нацыянальная інтэлектуальная эліта. Апошняя, аднак, не ўдалося атрымаць дастатковы ўзровень сацыяльнай сталасці, нягледзячы на самаахвярнасць і стварэнне ўласнай палітычнай партыі — Беларускай сацыялістычнай грамады, для рэалізацыі ў поўнай меры сваіх нацыянальна-палітычных ідэалаў. Разглядаемы перыяд станаўлення беларускай інтэлігенцыі стаў «нашаніўскім», паводле выключнай ролі рэдакцыі газеты ў гуртаванні сіл вакол сябе і ў тэарэтычным асэнсаванні месца інтэлігенцыі ў вырашэнні сацыяльнага і нацыянальнага пытанняў.

Урадавая палітыка шмат у чым вызначыла фарміраванне і склад інтэлігенцыі, перш за ўсё, у яе сацыяльна-прафесійным разуменні, у тым ліку праз наданне класных чыноў, узнагароджанне ордэнамі, вызначэнне патрабаванняў да магчымасці займаць пасады, устанаўленне грашовага ўтрымання і г. д. Выключнае месца ў гэтым накірунку належала найбольш шматлікай групе інтэлігенцыі — педагагічным работнікам. Захавалася мноства цыркуляраў і іншых нарматыўных дакументаў, якія вылучалі асаблівыя патрабаванні ў гэтай сферы. У прыватнасці, Канцылярыя па ўстановах ведамства імператрыцы Марыі ў паведамленні ад 12 студзеня 1886 г. акцэнтавала ўвагу на тое, што пасады начальнікаў, класных дам, класных наглядальнікаў, а таксама настаўнікаў і настаўніц у жаночых навучальных установах павінны былі займаць «асобы рускага паходжання праваслаўнага веравызнання». Выключэнне маглі складаць настаўнікі замежных моў і законавучыцелі замежных веравызнанняў [587, л. 2]. У Віленскай навучальнай акрузе пры падрыхтоўцы настаўнікаў для сельскіх пачатковых школ прыярытэт аддаваўся выхадцам з праваслаўнага беларускага сялянства. Ужо ў першай палове 70-х гг. XIX ст. кіраўніцтва акругі заахвочвала лепшых выпускнікоў вясковых пачатковых школ да паступлення ў настаўніцкія семінары [117, с. 124]. Для выкладчыцкай дзейнасці прыцягваліся таксама настаўнікі, запрошаныя з велікарускіх губерняў. Толькі ў 1865 г.

для асветніцкай дзейнасці ва ўрадавым накірунку ў пачатковыя школы Мінскай губерні было прынята 30 такіх настаўнікаў [314, л. 945—946]. Неаднаразова падкрэслівалася важнасць у пашырэнні адукацыі, трансляцыі ўрадавых мерапрыемстваў асобы самога настаўніка, які павінен «быць паважаным і любімым народам і дзецямі», ведаць сваю справу, набываць новыя веды, разумець дзяцей і той асяродак, у якім яны нарадзіліся і выраслі. Сенненскі павятовы камітэт аб патрэбах сельскагаспадарчай прамысловасці ў 1902 г. вымушаны быў канстатаваць, што тып такога настаўніка сустракаецца рэдка, звычайна — гэта малады чалавек, які «ўхіляецца ад адбыцця вайскавой павіннасці, ці той, хто часова займаецца настаўніцтвам і чакае іншага, лепшага прызначэння, ці па сваіх ведах і здольнасцях не мае магчымасці займацца іншымі справамі, і толькі ў рэдкіх выпадках народным настаўнікам бывае чалавек, адароны і любячы сваю справу» [626, с. 134—135].

У паслярэформенныя дзесяцігоддзі часта сустракаўся тып настаўніка, які яшчэ ў сярэдзіне XIX ст. апісаў П. Шпілеўскі. Гэта быў «губернёр», які частку дня вучыў дзяцей, а астатні час дапамагаў іх бацькам па гаспадарцы. «Падобны губернёр часам праводзіць у засценку ўсё сваё жыццё, а часам пераходзіць з аднаго засценка ў іншы <...> Губернёр, які жыве доўга ў адным засценку, становіцца ганаровай асобай: да яго як да вучонага чалавека звяртаюцца за парадамі; яму даручаюць казаць слова ў час імянін, на пахаваннях і г. д.; яго прымаюць у грамадзе старых і нярэдка жэняць на дачцэ якога-небудзь беднага шляхціца <...> Але і жаніўшыся, губернёр застаецца губернёрам да самой смерці» [683, с. 212]. Сярод настаўнікаў 124 школ Магілёўскай губерні ў 1864 г. больш 50 % былі выпадковымі людзьмі, якія не мелі адпаведнай адукацыі [106, с. 489]. Мінскае епархіяльнае кіраўніцтва ў 1885 г. вымушана было канстатаваць, што толькі 1/3 частка выкладчыкаў мясцовых царкоўнапрыходскіх школ і школ граматы магла праводзіць заняткі на здавальняючым узроўні [463, л. 18]. У школах, якія знаходзіліся пад наглядам Магілёўскай епархіі, настаўнікамі былі пераважна сяляне і адстаўныя ніжнія чыны [464, л. 10].

У Віленскай навучальнай акрузе ў 1880 г. працавала 1550 выкладчыкаў пачатковых школ, з іх — 1226 (79 %) мужчын і 324 (21 %) жанчыны [411, с. 15]. Да 1911 г. колькасць настаўнікаў павялічылася да 9278 чалавек, у тым ліку 6045 (65,2 %) мужчын і 3233 (34,8 %) жанчыны. Змяніўся таксама саслоўны, узроставы склад педагогаў, ступень атрыманай імі адукацыі. У 1880 г. сярод настаўнікаў пачатковых школ было 129 (8,3 %) дваран, 571 (36,8 %) прадстаўнік духоўнага звання, 635 (41 %) сялян, 137 (8,8 %) выходцаў з гарадскіх саслоўяў і інш., прычым сацыяльны склад выкладчы-

каў мужчын і жанчын істотна адрозніваўся. Пераважную большасць апошніх (92 %) складалі дваранкі і асабліва прадстаўніцы духоўнага звання. Да 1911 г. удзельная вага дваран сярод настаўнікаў пачатковых школ зменшылася да 7 % (645 чалавек), прадстаўнікоў духоўнага звання — да 13,2 % (1223 чалавекі), а сялян і выхадцаў з гарадскіх салоўяў, наадварот, павялічылася да 61,1 % (5665 чалавек) і 12 % (1109 чалавек) адпаведна. Па-ранейшаму сацыяльны склад выкладчыкаў мужчын і жанчын істотна адрозніваўся, але і сярод апошніх удзельная вага выхадцаў з дваранскага і духоўнага саслоўяў скарацілася да 46,7 %. Большасць настаўнікаў-мужчын (каля 69 %), паводле даных па стане на 1911 г., мелі пачатковую і хатнюю адукацыю, прычым самая высокая ўдзельная вага іх налічвалася ў Магілёўскай губерні (77 %), дзе адзначаны найбольшы дынамізм у адкрыцці новых школ. Звыш 28 % выкладчыкаў-мужчын беларускіх губерняў атрымалі сярэдняю педагогічную адукацыю, 2,2 % — сярэдняю духоўную і 0,6 % закончылі сярэдняю навучальную ўстанову гімназічнага тыпу. Атрыманая адукацыя выкладчыц пачатковых школ беларускіх губерняў вызначалася істотна больш высокім узроўнем: каля 28 % іх мела сярэдняю свецкую адукацыю, 31,8 % — сярэдняю духоўную, 1,6 — сярэдняю педагогічную і 38,6 % — пачатковую і хатнюю [411, с. 15].

На працягу з 1880 па 1911 г. назіралася тэндэнцыя памаладзення настаўніцкіх кадраў. Удзельная вага настаўнікаў ва ўзросце да 25 гадоў павялічылася за ўказаны перыяд з 52,9 да 61,2 %; настаўніц — з 71 да 74,1 % [411, с. 13]. У той жа час становяцца больш значнымі працэнтныя суадносіны выкладчыкаў больш сталай узроставай групы. Напрыклад, у 1880 г. удзельная вага настаўнікаў старэй 41 года складала 5,7 %, а настаўніц — 2,2 %; у 1911г. адпаведна — 7,7 і 6,8 %. Узроставаму складу выкладчыкаў прыкладна адпавядала сярэдняя працягласць іх педагогічнай працы. Каля 54 % настаўнікаў-мужчын і 66 % жанчын у сельскіх пачатковых школах мелі стаж прафесійнай дзейнасці менш 5 гадоў; для тых, хто працаваў на педагогічнай ніве больш 20 гадоў, адпаведныя лічбы склалі некалькі вышэй 6 % і 4 % [411, с. 16]. Узроставы склад выкладчыкаў гарадскіх пачатковых школ быў больш раўнамерны.

Шматлікія статыстычныя матэрыялы дэманструюць стракаты сацыяльны склад настаўнікаў пачатковых школ, але і ўсё больш заўважнае месца сярод іх выпускнікоў настаўніцкіх семінарыяў [310, л. 18—19; 539, л. 54—55]. Іх навучэнцы адыгралі значную ролю ў этнакультурных працэсах, асабліва ў вёсцы. У іх ліку з самага пачатку вялікую колькасць складалі выхадцы з сялянскага асяродка. Напрыклад, у Свіслацкай настаўніцкай семінарыі ў 1879 г. налічвалася 135 вучняў, з іх па сваёй саслоўнай прыналеж-

насці 2 былі дваранамі, 12 — выхадцамі з асяродка духавенства, 15 мяшчан, 96 сялян, 10 салдацкіх дзяцей. Усе навучэнцы адносіліся да праваслаўнага веравызнання [77, л. 56].

У сярэдніх навучальных установах беларускіх губерняў, паводле абследавання 1880 г., працавала 332 выкладчыкі-мужчыны і 75 жанчын. Сярод мужчын-настаўнікаў па саслоўным паходжанні 12 былі спадчыннымі дваранамі, 55 — асабістымі дваранамі і чыноўнікамі, 162 — прадстаўнікамі духавенства, 17 — ганаровымі грамадзянамі і купцамі, 37 — мяшчанамі, 22 — сялянамі, 3 — ніжэйшымі вайсковымі чынамі і г. д. Сярод жанчын-выкладчыкаў: 19 выхадцаў са спадчынных дваран, 40 — з асабістых дваран і чыноўнікаў, 12 — з духавенства, 2 — з мяшчан і г. д. [595, с. 436—437]. Сярод выкладчыкаў-мужчын 151 атрымалі адукацыю ва ўніверсітэтах ці педагогічных інстытутах, 6 — у іншых вышэйшых навучальных установах, 4 — сярэдніх навучальных установах, 100 — духоўных навучальных установах, 13 — за мяжой і г. д. [595, с. 448]. Жанчыны-выкладчыкі атрымалі адукацыю ў інстытутах (20 чалавек), гімназіях і прагімназіях (24 чалавекі), духоўных навучальных установах (6 чалавек), хатнюю адукацыю (9 чалавек) і г. д. [595, с. 450].

Паводле даных перапісу 1897 г., сярод тых, хто займаўся вучэбнай і выхаваўчай дзейнасцю ў беларускіх губернях, 55,6 % складалі яўрэі, 18,4 — беларусы, 16,4 — рускія, 5,1 % — палякі і інш. [497, с. 106, 110, 111, 113; 500, с. 164, 172, 174; 501, с. 194, 202, 203, 205; 504, с. 152, 158, 161; 505, с. 172, 178, 179, 182]. Тут улічаны толькі асобы, якія мелі самастойныя заняткі. Удзельная вага беларусаў, якія займаліся вучэбнай і выхаваўчай дзейнасцю, была некалькі вышэй, чым, напрыклад, літоўцаў сярод адпаведнай групы ў Літве (15,5 %), і ніжэй, чым ва ўкраінцаў (22,5 %) [614, с. 120]. Беларусы складалі 7,2 % сярод занятых навукай, літаратурай і мастацтвам у беларускіх губернях [497, с. 106, 110, 111, 113; 500, с. 164, 172, 174; 501, с. 194, 202, 203, 205; 504, с. 152, 158, 161; 505, с. 172, 178, 179, 182]. У латышоў (30,0 %), украінцаў (11,5 %) гэтыя паказчыкі былі прыкметна вышэй [614, с. 118]. Акрамя таго, 25,7 % занятых навукай, літаратурай і мастацтвам у беларускіх губернях складалі рускія, 18,0 % — палякі, 40,7 % — яўрэі. Сярод асоб, занятых урачэбнай і санітарнай дзейнасцю, 20,2 % было беларусаў, 25,7 — рускіх, 17,6 — палякаў, 29,8 % — яўрэяў [497, с. 106, 110, 111, 113; 500, с. 164, 172, 174; 501, с. 194, 202, 203, 205; 504, с. 152, 158, 161; 505, с. 172, 178, 179, 182]. Медыцынскія работнікі ў беларускіх губернях канца XIX ст. склалі другую па колькасці прафесійную групу (6909 чалавек з самастойнымі заняткамі) сярод асоб, якія займаліся пераважна інтэлектуальнай працай, пасля занятых вучэбнай і выхаваўчай дзейнасцю

(19 530 чалавек). Іншыя групы (прыватная юрыдычная дзейнасць, навука, літаратура, мастацтва і інш.) былі больш дробнымі. Колькасць медыцынскіх работнікаў дынамічна павялічвалася. У 1880 г. у Мінскай губерні іх налічвалася 179 чалавек, а ў 1895 г. — 705 чалавек [193, л. 588; 309, л. 109]. У 1880 г. у Магілёўскай губерні налічвалася 202 медыцынскія работнікі, у тым ліку 26 урачоў, якія знаходзіліся на службе, 9 вольнапрактыкуючых урачоў, 8 ветэрынараў, 29 гарадскіх фельчараў, 98 сельскіх фельчараў, 22 лекарскія вучні, 45 павівальных бабак [194, л. 52]. Наогул у беларускіх губернях у 1880 г. працавалі 327 урачоў [191, л. 583, 667; 192, л. 182; 193, л. 588; 194, л. 52].

Інтэлігенцыя Беларусі вызначалася шматнацыянальным і шматмоўным складам, прычым беларуская нацыянальная яе частка складала меншасць, для якой на радзіме былі абмежаваны магчымасці сацыяльнага росту і самарэалізацыі. Развіццё сацыяльнай сферы, найперш рост сістэмы адукацыі, медыцынскага абслугоўвання насельніцтва, узнікненне запатрабаванасці да прыватных юрыдычных паслуг, сацыяльнай апекі і інш., выклікала павелічэнне колькасці адпаведных прафесійных груп, якія ў пэўнай ступені можна аднесці да інтэлігенцыі. Яе фарміраванне стала вынікам сацыяльных зрухаў у грамадстве, але яе склад нярэдка непасрэдна залежаў ад рэалізацыі ўрадавых праектаў і мерапрыемстваў. Інтэлігенцыя стала ўвасабленнем і носьбітам мадэрнізацыйных зрухаў у сферы культуры. Яна садзейнічала станаўленню новай культуралагічнай парадыгмы, якая акцэнтавала ўвагу на прагрэс, удасканаленне, сацыяльны дабрабыт, развіццё індывідуалізму як асаблівай каштоўнасці, веру ў навуку і тэхналогіі.

5.5. РАБОЧЫ КЛАС

Пры капіталізме наёмная праца ўзнікае перш за ўсё як функцыя капіталу. Гэта было часткай гістарычнага развіцця прыватнай уласнасці. Класы буржуазнага грамадства не маглі скласціся перш чым была праведзена дэфеадалізацыя працы [204, с. 133]. Фабрыкі і фабрычная сістэма паступова разбуралі ўстойлівыя даіндустрыяльныя формы вытворчасці і вобраз жыцця. Мануфактурна-фабрычная сістэма Англіі ўзнікла ў вельмі маленькіх гарадках, дзе не было гільдый. Сходным шляхам развівалася прамысловасць Германіі [204, с. 139]. У Беларусі таксама з'яўленне першых мануфактур, а пазней і фабрык адбывалася ў сельскай мясцовасці, у невялікіх мястэчках, дзе не было канкурэнцыі з боку рамесніцкіх карпара-

тыўных арганізацый. Асяродак рабочых быў заснаваны на асаблівым жыццёвым вопыце і вызначаўся ўласным ладам жыцця і нормай паводзін, схільнасцю да пэўных форм грамадскай дзейнасці і нават да новага спецыфічнага стылю аддзення. Рабочыя характарызаваліся як самая палітызаваная і ў сацыяльных адносінах незадаволеная частка насельніцтва, уплыў якіх на грамадства значна перавышаў іх удзельную вагу сярод насельніцтва.

На фарміраванне рабочага класа ў першыя паслярэформенныя дзесяцігоддзі паўплывала яго папаўненне прадстаўнікамі розных саслоўяў, якія карысталіся рознымі правамі, мелі неаднолькавае матэрыяльнае становішча. У гэты час каля паловы ўсіх рабочых Беларусі складалі сяляне. У шэрагу галін (вінакурэнне, мукамольная, дрэваапрацоўчая і інш.) іх удзельная вага была нават большая. Прадпрыемствы гэтых галін былі пераважна дробнымі, размяшчаліся ў сельскай мясцовасці, працавалі сезонна. Рабочыя на іх, як правіла, не парывалі з сельскагаспадарчымі заняткамі [44, с. 124].

Паводле падлікаў М. Болбаса, у 1860 г. налічвалася ў сучасных межах Беларусі 41 499 наёмных работнікаў (без занятых промысламі і ўладальнікаў рамесніцкіх майстэрняў, але з улікам чорнарабочых і падзёншчыкаў), у тым ліку 7799 рабочых фабрык і мануфактур, у 1881 г. адпаведна — 70 674 і 12 947 чалавек, у 1890 г. — 96 104 і 21 949 наёмных работнікаў, у 1900 г. — 178 788 і 62 393 рабочых [44, с. 126—127]. Агульная колькасць наёмных работнікаў за 60—90-я гг. XIX ст. вырасла ў 4,3 раза, у тым ліку рабочых мануфактур і фабрык — у 8 разоў. Тэмпы росту колькасці мануфактурна-фабрычных рабочых, такім чынам, значна апераджалі павелічэнне ліку наёмных работнікаў [44, с. 125].

Перапісам насельніцтва 1897 г. было ўлічана ў Віленскай губерні 22 980 рабочых, у тым ліку 3965 жанчын (17,3 %) і 1517 малалетніх да 15 гадоў (6,6 %). У Віцебскай губерні агульная колькасць наёмных работнікаў складала 22 439 чалавек, у тым ліку 3342 жанчын (14,9 %) і 1530 малалетніх (6,8 %). Для Гродзенскай губерні пры наяўнасці 35 267 рабочых судносіны названых груп складалі адпаведна 21,9 % (7729 жанчын) і 5,1 % (1789 малалетніх). У Мінскай губерні было зарэгістравана 29 076 рабочых, у тым ліку 4167 жанчын (14,3 %) і 1809 малалетніх (6,2 %). У Магілёўскай губерні ўдзельная вага жанчын сярод рабочых (18714 чалавек) складала 9,9 % (1860 чалавек), малалетніх — 4,7 % (877 рабочых). Па 50 губернях еўрапейскай часткі Расійскай імперыі ўдзельная вага жанчын сярод рабочых складала 14,6 %, малалетніх — 5,4 % [673, с. 2].

Агульная колькасць пастаянных наёмных работнікаў у Беларусі напярэдадні Першай сусветнай вайны складала 519 тыс., у тым ліку 55 тыс. рабочых, занятых у фабрычна-заводскай прамысловасці, 94 тыс. — у дробнакапіталістычнай і саматужна-рамесніцкай вытворчасці, 40 тыс. — на чыгуначным транспарце, 200 тыс. батракоў, каля 86 тыс. будаўнікоў, чорнарабочых, рабочых лесанарыхтовак, 44 тыс. наёмных работнікаў у сферах гандлю, сувязі, камунальнага і бытавога абслугоўвання [217, с. 157]. Рабочыя складалі ў 1913 г. каля 5,6 % насельніцтва Беларусі, па Расійскай імперыі — 8,8 %. Удзельная вага наёмных работнікаў Беларусі ў складзе расійскага пралетарыяту была дастаткова невысокай — 2,7 % [693, с. 374]. Нават сельскагаспадарчы пралетарыят Беларусі меў невысокі паказчык удзельнай вагі сярод аналагічнай групы расійскіх рабочых — 3,2 %. Структура рабочага класа Беларусі мела заўважныя адрозненні ад яго структуры па Расійскай імперыі, перш за ўсё, заўважна меншай удзельнай вагою фабрычна-заводскіх рабочых сярод наёмных работнікаў і ў агульнай масе насельніцтва. Апошні колькасны паказчык па Беларусі складаў каля 0,6 %, па Расійскай імперыі — 2,0 %.

Крызісныя з’явы ўносілі карэкцыроўку ў дынаміку колькасці рабочых. У перыяд крызісу 1901—1903 гг. беспрацоўе сярод рабочых Беларусі дасягнула 18,8 % [693, с. 374]. За 1904 г. у параўнанні з папярэднім годам колькасць наёмных работнікаў зменшылася на 4 %. У 1905 г. — яшчэ на 2,2 % [693, с. 33]. Пэўнае ажыўленне прамысловай вытворчасці ў 1906 г. выклікала рост колькасці рабочых на 2,5 %. На працягу 1907 г. зноў колькасць рабочых паменшылася ў параўнанні з 1906 г. на 3,7 %. У 1908 г. назіралася ў многіх галінах вытворчасці заўважнае ажыўленне [693, с. 35—36]. А. Пагожаў прывёў звесткі Міністэрства фінансаў за 1900 г. аб зменах колькаснага складу рабочых на прамысловых прадпрыемствах з колькасцю наёмных работнікаў ад 50 і больш. Здавалася б, што на параўнальна вялікіх прамысловых прадпрыемствах павінна быць дастакова стабільная колькасць рабочых, аднак гэта не назіралася. Лічба працуючых на фабрыках і заводах змянялася на працягу года, нават і кожны месяц, у залежнасці ад сезоннага характару вытворчасці, часовых прастоў, «замінак» у гандлёва-прамысловай сферы, імкнення рабочых да адыходу на палявыя работы, вялікія святы ў родную вёску і г. д. [523, с. 103]. Па большасці беларускіх губерняў, за выключэннем Віцебскай, адзначаўся рост лічбы рабочых у летнія месяцы. Наогул змены колькасці рабочых на працягу года ў найбольшай ступені прысутнічалі ў Мінскай губерні (17 %), найменш — у Гродзенскай (2 %), у астатніх губернях: Віленская — 12 %, Віцебская — 5, Магілёўская — 15 % (гл. дадатак, табл. К1). На прамысловых

прадпрыемствах, якія знаходзіліся пад наглядам фабрычнай інспекцыі Віленскай акругі, у пачатку 90-х гг. XIX ст. працавалі 34 тыс. рабочых, з іх 87,6 % былі пастаяннымі, працавалі цэлы год. Гэта быў другі па велічыні паказчык у еўрапейскай частцы Расійскай імперыі, пасля Пецябургскай акругі (89,2 %) [523, с. 101]. У 1910 г. сярод 47,6 тыс. жыхароў Пецябурга, якія паходзілі з сялян Віцебскай губерні, 8,8 % адыходзілі на летнія сельскагаспадарчыя работы [553, с. 570]. Дакладныя, прамыя статыстычныя звесткі аб колькасці прамысловых рабочых Беларусі, якія пастаянна, без адлучкі на сезонных сельскагаспадарчыя работы працавалі на прадпрыемствах, адсутнічаюць.

Фабрычна-заводскія рабочыя сялянскага паходжання ў пачатку XX ст. захоўвалі сувязь з сельскагаспадарчымі заняткамі. Гэта, перш за ўсё, датычылася наёмных работнікаў, якія працавалі на вінакурных, лесапільных, кардонна-папяровых прадпрыемствах, заводах па вырабе цэгля і кафлі. Дастаткова часта рабочыя мелі ў сваім уладанні кавалкі зямлі ў вёсцы. У час сезонных палявых работ такія рабочыя пакідалі працу на прадпрыемствах і займаліся сельскагаспадарчымі работамі [1, с. 91]. Зварот да земляробства фабрычна-заводскіх рабочых часам быў выкліканы зменамі эканамічнай кан'юнктуры, ростам цэн ці прамысловым застоём і скарачэннем попыту на наёмную працу [628, с. 433]. Рабочыя ў рамесніцкіх майстэрнях у другой палове XIX ст. яшчэ спадзяваліся, што праца па найме для іх справа часовая, падчас якой мелі надзею зарабіць грошы для адкрыцця ўласнай майстэрні. Акрамя таго, умовы быту, работа ў дробнай майстэрні сумесна з гаспадаром і членамі яго сям'і не дазвалялі ў поўнай меры адчуць сацыяльную дыстанцыю [36, с. 26]. Сяляне, накіроўваючыся на заробкі, нават на фабрыкі і заводы ў гарадах, якія працягваліся гадамі, звычайна не мянялі сваёй саслоўнай прыналежнасці. Многія кадравыя рабочыя буйных гарадскіх прадпрыемстваў заставаліся па сваім сацыяльным стане сялянамі. Часовы адыход у горад не патрабаваў выключэння з сельскай грамады, абавязковай ліквідацыі высковай гаспадаркі. Адыход на промыслы, пошук дадатковых заробкаў прывучаў паступова сельскіх жыхароў да неабходнасці ўлічваць кан'юнктуру рынку працоўнай сілы, шукаць інфармацыю аб месцах найбольшага попыту на наёмных работнікаў, разлічваць аптымальныя маршруты адыходу з мэтай больш эфектыўнага найму [486, с. 131].

Вядомы расійскі эканаміст пачатку XX ст. М. Туган-Бараноўскі прывёў схему, якім чынам сялянін парываў з зямлёй і пераўтвараўся ў сапраўднага фабрычнага пралетарыя. На першым этапе кантынгент рабочых фабрык, асабліва дробных і ў сельскай мясцовасці, фарміраваўся пераважна

з ліку сялян бліжэйшых вёсак, якія мелі цесную сувязь з сельскай гаспадаркай, былі ў поўным сэнсе мужыкамі-земляробамі. З’яўленне сялян ў якасці наёмных работнікаў на прадпрыемствах у нязвыклых абставінах выклікана гаротным іх становішчам, якое яны гатовы змяніць і пры першай жа магчымасці вярнуцца да сельскагаспадарчых заняткаў. На другой стадыі сувязь селяніна з зямлёй больш слабая. Рабочыя жывуць у фабрычных казармах, але нярэдка адыходзяць да палявых работ. Сем’і іх знаходзяцца ў вёсцы і толькі на трэцяй стадыі яны жывуць разам з роднымі пры прадпрыемстве і арганізуюць сумесны сямейны быт. На гэтым этапе захоўваецца сувязь рабочых з сельскай гаспадаркай, яны нярэдка бываюць у роднай вёсцы, часам маюць уласную гаспадарку. На чацвёртай стадыі былы селянін становіцца сапраўдным пралетарыям, які пастаянна разам з сям’ёй пражывае пры фабрыцы. Усе стадыі нярэдка суіснуюць адначасова ў розных прадпрыемствах і галінах прамысловасці [628, с. 447]. Адарваўшыся ад звыклых умоў жыцця і прынятых стандартаў паводзін у вёсцы, рабочыя цяжка адаптаваліся да фабрычнага асяродка, адчувалі сябе на ўскрайку жыцця [324, с. 544, 552]. С. Вітэ выразна расставіў асноўныя акцэнтныя рабочага пытання ў Расійскай імперыі пачатку ХХ ст.: «Пашырылася сфера прымянення працы, праца ўсё становіцца вышэй па якасці, але ступень жыццёвай забяспечанасці прадстаўнікоў працы — рабочых — у большасці выпадкаў усё ж застаецца вельмі нізкай. Магчыма паніжаны памер заробтнай платы і магчыма большае павелічэнне працягласці рабочага дня ставяцца часам памылкова зразумелай асновай павелічэння даходнасці прадпрыемства; нізкай аплаце працы часам надаецца перавага перад ведамі і спрытнасцю рабочага; яго развіццю, у маральных адносінах і ў справе тэхнічнай падрыхтоўкі, увагі не надаецца» [87, с. 163].

Канцэнтрацыя рабочых на прамысловых прадпрыемствах у Беларусі была заўважна ніжэй, чым сярэднія паказчыкі па Расійскай імперыі, што было абумоўлена асаблівасцямі галіновай структуры гаспадаркі Беларусі. Паводле даных на 1861 г., у Ашмянскім павеце налічвалася 86 фабрык і заводаў з колькасцю работнікаў 1265 чалавек, у Вілейскім павеце — 40 фабрык і заводаў з колькасцю работнікаў 399 чалавек, у Дзісне — 13 фабрык і заводаў і 42 работнікі [603, л. 291—294]. Агульная колькасць работнікаў буйных прадпрыемстваў складала меншасць сярод прамысловых рабочых. Нават у Германіі сярэдняя колькасць работнікаў аднаго прадпрыемства складала ў 1913 г. 23—24 чалавекі (улічваючы толькі прадпрыемствы, на якіх працавала больш 10 рабочых) [648, с. 170]. Рабочыя фабрык і заводаў адрозніваліся ад агульнай масы наёмных работнікаў, занятых у майстэр-

нях, сферы абслугоўвання, сельскай гаспадарцы і г. д. Адрозненні былі заўважнымі паміж рознымі пластамі кваліфікаваных работнікаў, прадстаўнікамі розных прафесій. Раз'ядноўвалі рабочых і адрозненні па нацыянальнасці, мове, канфесійнай прыналежнасці. У той жа час у другой палове XIX ст. у прамысловых цэнтрах узнікаюць рабочыя кварталы, прадмесці.

Вельмі адрывачныя прысутнічаюць звесткі аб узроўні кваліфікацыі і вытворчым стажы наёмных работнікаў Беларусі. Прасачыць можна толькі на прыкладзе асобных прадпрыемстваў [36, с. 27]. Сярод рабочых беларускіх губерняў, улічаных перапісам насельніцтва 1897 г., пісьменныя складалі 53,7 %. Па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі ў гэты ж час пісьменнымі былі 50,3 % фабрычна-заводскіх рабочых [36, с. 28]. Узровень пісьменнасці меў дастаткова істотную варыяцыйнасць у залежнасці ад прафесійнай групы рабочых і атрыманай кваліфікацыі. Больш высокім узроўнем пісьменнасці вызначаліся рабочыя-металісты (66,6 %) і чыгуначнікі (59,7 %) [217, с. 70]. Варта адзначыць, што нават у непаўналетніх рабочых Беларусі нярэдка назіраўся больш высокі ўзровень пісьменнасці, чым сярод усяго насельніцтва наогул. У прыватнасці, на 33 прамысловых прадпрыемствах Віленскай фабрычнай акругі, звязаных з апрацоўкай валакністых рэчываў, у 1885 г. працавала 277 малалетніх хлопчыкаў і 209 дзяўчынак, з іх пісьменнымі былі 105 (37,9 %) хлопчыкаў і 51 (24,4 %) дзяўчат і, акрамя таго, «напалову пісьменнымі» адпаведна 70 (25,3 %) хлопчыкаў і 64 (30,6 %) дзяўчыны [84, с. 37—38].

Нацыянальны склад наёмных работнікаў Беларусі вызначаўся стракатасцю. У канцы XIX ст. сярод рабочых беларускіх губерняў, занятых у прамысловасці, гандлі, на транспарце і ў сувязі, а таксама ў якасці хатняй прыслугі і гарадскіх падзённыхыкаў, беларусы складалі 17,1 %, рускія — 10,1 %, палякі — 10,2, яўрэі — 60, літоўцы — 0,8, латышы — 1,3, украінцы — 0,6 %. Фактычна гэта даныя аб нацыянальным складзе гарадскіх (несельскагаспадарчых) наёмных работнікаў [36, с. 29]. У папярэдняй шэрагу гарадскога пралетарыяту Беларусі большую ролю ў параўнанні з цэнтральнымі губернямі Расійскай імперыі адыгралі выхадцы з саміх жа гарадоў і мястэчак [36, с. 5]. На прамысловых прадпрыемствах, якія размяшчаліся ў сельскай мясцовасці, асабліва вінакурных, шкларобчых, лесапільных, колькасна пераважалі рабочыя-беларусы. Беларусы і рускія складалі большасць сярод рабочых-чыгуначнікаў. Рабочыя-яўрэі працавалі ў большай ступені на запалкавых і тытунёвых фабрыках, у гарбарных майстэрнях, друкарнях, былі заняты ў рамесніцкай вытворчасці [2, с. 112]. Прадпрыемальнікі-яўрэі нярэдка набіралі на свае прадпрыемствы рабочых толькі з ліку яўрэяў [209, с. 25].

Пры перанаселенасці Беларусі, адносна невялікім попыце мясцовай прамысловасці на працоўную сілу канкурэнцыя паміж наёмнымі работнікамі, барацьба за кавалак хлеба стваралася дастаткова напружаная. Акрамя таго, у Беларусі пераважалі старыя формы прамысловай вытворчасці, дзе прысутнічаў паніжаны ўзровень аплаты працы [177, с. 183]. Паводле меркавання П. Рындзюнскага, памеры паўперызацыі насельніцтва большасці заходніх губерняў не былі збалансаваны з запатрабаванасцю мясцовай прамысловасці ў рабочай сіле [559, с. 51]. Становішча рабочых было розным, у залежнасці ад галіны і характару вытворчасці, велічыні прадпрыемства. Сярод асабліва шкодных вытворчасцей для стану здароўя рабочых, якія патрабавалі распрацоўкі дадатковых мер, фабрычнай інспекцыяй па Мінскай губерні былі вызначаны тытунёвая і ганчарна-кафельная, па Магілёўскай — работы са свінцовым палівам у ганчарна-кафельнай вытворчасці [666, л. 220—221]. На больш буйных і тэхнічна абсталяваных прадпрыемствах, як правіла, лепшымі былі ўмовы працы, некалькі вышэй зароботная плата. Напрыклад, на Добрушскай папяровай фабрыцы ў 1894 г. адной з першых у Расійскай імперыі быў уведзены 8-гадзінны рабочы дзень. На прадпрыемстве працавала бальніца, дзе аказвалася за кошт адміністрацыі медыцынская дапамога, дзейнічала фабрычная ашчадная каса, бясплатнае вучылішча. Паводле звестак А. Дэмбавецкага, рабочыя піваварнага завода Лекерта ў Магілёве мелі 8-гадзінны рабочы дзень, працавалі 260 дзён у год [455, с. 236]. У лепшы бок адрозніваліся ўмовы працы на чыгунцы. Але гэтыя прыклады былі хутчэй выключэннем. На пераважнай частцы прадпрыемстваў Беларусі, найперш дробных, у рамесных майстэрнях для эканамічнага выжывання ў канкурэнтнай барацьбе выкарыстоўваліся больш жорсткія метады эксплуатацыі наёмных работнікаў, прымяняліся жаночая і дзіцячая праца, больш працяглы рабочы дзень, які часта дасягаў 13—14 гадзін, і меншая зароботная плата. Матэрыяльнае становішча вельмі многіх рабочых вызначалі жабрацкія жыллёвыя ўмовы, адсутнасць пенсійнага забеспячэння і сацыяльнага страхавання, наяўнасць высокіх і адвольных штрафаў.

У 60—70-я гг. XIX ст. становішча рабочых было фактычна бяспраўным. Часцей за ўсё на фабрычна-заводскіх прадпрыемствах дзейнічалі правілы ўнутранага распарадку, складзеныя іх уладальнікам [216, с. 349]. Нарасцанне магчымасці сацыяльнага канфлікту паміж рабочымі і ўладальнікамі прадпрыемстваў патрабавала крокаў па рэгламентацыі іх адносін. У адпаведнасці з Часовымі правіламі ад 31 сакавіка 1861 г. прадугледжваўся наём рабочых арцелямі (групавы) і індыўідуальны. Умовы найму арцелямі агаворваліся ў кантрактах, а індыўідуальнага — у разліковых кніжках. Рабо-

чыя, якія самавольна пакідалі працу раней вызначанага кантрактам ці разліковай кніжкай тэрміну, караліся ў судовым парадку [93, с. 530]. Уведзеныя правілы датычыліся найму работнікаў для выканання казённых і грамадскіх работ і не закраналі прыватныя прадпрыемствы. Фактычна пачатак рэгулявання становішча рабочых у фабрычна-заводскай вытворчасці быў пакладзены выданнем закона ад 1 чэрвеня 1882 г., паводле якога забаранялася праца на фабрыках і заводах дзяцей ва ўзросце да 12 гадоў, а таксама начная работа непаўналетніх (12—15 гадоў) [470, с. 265]. Працоўны дзень дзяцей ва ўзросце 12—15 гадоў абмяжоўваўся 8 гадзінамі. Для нагляду за тым, як прытрымліваюцца прадпрымальнікі фабрычнага заканадаўства, была створана інспекцыя. Яе кампетэнцыя на практыцы абмяжоўвалася звычайна цэнзавымі прадпрыемствамі — тымі, дзе працавала не менш 30 рабочых пры адсутнасці паравога рухавіка, ці не менш 16 — пры наяўнасці паравога рухавіка. Фактычна са сферы дзейнасці інспекцыі і часта прымянення фабрычна-заводскага заканадаўства выпадала асноўная частка, дробных па сваіх памерах, прамысловых прадпрыемстваў Беларусі. У 1884 г. беларускія губерні былі аднесены да Віленскай фабрычнай акругі.

Закон ад 3 чэрвеня 1886 г. устаўляў парадак прыёму на працу і звальнення рабочых [536, с. 262—270]. Кожнаму з іх пры найме выдавалася разліковая кніжка. Забаранялася разлічвацца з рабочымі ўмоўнымі знакамі, хлебам, таварамі і іншымі прадметамі, а таксама браць з рабочых працэнты за грошы, пазычаныя ў доўг. Не дазвалялася таксама браць з наёмных работнікаў плату за медыцынскую дапамогу, асвятленне майстэрняў і выкарыстанне абсталявання. Накладваць штрафы можна было толькі за няякасную працу, прагулы і парушэнне парадку. Агульная сума штрафаў не павінна была перавышаць трэцяй часткі заробку, а іх адлічэнні накіроўваліся на выплату дапамогі рабочым. Пашыраліся функцыі фабрычнай інспекцыі; на яе былі ўскладзены задачы кантролю за выкананнем норм заканадаўства, разгляд скаргаў рабочых, урэгуляванне працоўных канфліктаў. У 1893 г. дзеянне закона 1886 г. было распаўсюджана на Гродзенскую губерню, а ў 1897 г. на ўсе астатнія беларускія губерні [216, с. 372—373, 430]. Колькасць фабрычных інспектараў была нязначнай, на кожнага з іх прыходзілася на мяжы XIX—XX стст. у сярэднім 80 прадпрыемстваў і каля 5500 рабочых. У такіх умовах іх кантроль не мог быць дастаткова дзейсным і сістэматычным.

Законам ад 2 чэрвеня 1897 г. для дарослых рабочых устаўляўся максімальны працоўны дзень не болей 11,5 гадзіны, замацоўваліся нядзельныя і святочныя адпачынкі на працягу года [453, с. 355—356]. Наогул, фаб-

рычна-заводскае заканадаўства Расійскай імперыі ўтрымлівала шмат недастаткова выразных фармуліровак, што дазваляла прадпрымальнікам нярэдка абыходзіць яго, вырашаць працоўныя канфлікты на сваю карысць. У адпаведнасці з указам імператара ад 10 чэрвеня 1903 г. упраўленні прадпрыемстваў з дазволу прысутнасцей па фабрычных і горназаводскіх справах атрымлівалі права вылучаць кандыдатуры і зацвярджаць прамысловых стараст. Апошнія выступалі ўпаўнаважанымі прадстаўляць хадаўніцтвы рабочых [667, л. 7].

У 1903 г. была ўведзена рэгламентацыя адказнасці прадпрымальнікаў на выпадак няшчасных выпадкаў з рабочымі падчас працы. Пацярпелым ці членам іх сямей павінна была выплачвацца грашовая дапамога ў залежнасці ад ступені страты прапаздольнасці [535, с. 596—603]. Наступным крокам у сферы страхавання, сацыяльнага забеспячэння рабочых стала прыняцце 23 чэрвеня 1912 г. пакета законаў аб забеспячэнні рабочых у сувязі з няшчаснымі выпадкамі і па хваробе [378, с. 855—868; 396, с. 847—850; 397, с. 850—855; 461, с. 868—882]. Грашовыя дапамогі і пенсіі па прычыне няшчасных выпадкаў выплачваліся па новым законе страхавымі таварыствамі, у склад якіх абавязкова ўваходзілі ўладальнікі прадпрыемстваў. Выплаты па хваробе здзяйсняліся бальнічнымі касамі, членамі якіх былі рабочыя і служачыя. Прадпрымальнікі павінны былі забяспечыць першую ўрачэбную дапамогу, аплаціць лячэнне. Уздым рабочага руху ў перыяд рэвалюцыйных падзей 1905—1907 гг. прымусіў урадавыя органы больш дзейсна клапаціцца і аб бытавых умовах працы і жыцця наёмных работнікаў. У прыватнасці, у цыркуляры Міністэрства фінансаў ад 22 лютага 1905 г. прапаноўвалася «вызначыць тыя мясцовыя меры, якія прамыслоўцы маглі б і згодны былі б прыняць супольна, тэрмінова для заспакаення разважлівай часткі рабочых у сэнсе магчымага паляпшэння іх быту» [667, л. 39].

Паводле даных на 1900 г., 31,3 % прамысловых рабочых Беларусі працавалі ў тэкстыльнай вытворчасці, 29,8 — у дрэваапрацоўчай і папярова-друкарскай галінах, 14,7 — у харчасмакавай, 8,7 — у металаапрацоўчай, 8,6 — у сілікатна-будаўнічай, 5,3 % — у гарбарна-абутковай галіне. Сярод агульнай колькасці рабочых найбольш высокая ўдзельная вага фабрычна-заводскай іх часткі налічвалася ў металаапрацоўчай (37,9 %), харчасмакавай (37,7 %), дрэваапрацоўчай і папярова-друкарскай (22,8 %), сілікатна-будаўнічай (16,1 %) вытворчасцях [36, с. 20].

Па стане на 1902 г. на прамысловых прадпрыемствах беларускіх губерняў з колькасцю рабочых ад 6 і больш працавала 45 660 рабочых, з іх 17 093 былі «прышлыя» (37,4 %). Удзельная вага немясцовых наёмных работні-

каў сярод рабочых беларускіх губерняў была значна ніжэй за сярэдні паказчык па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі (52,4 %). Вышэй за сярэдняю па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі назіралася ўдзельная вага немясцовых рабочых у Гродзенскай губерні ў групах прамысловых прадпрыемстваў з колькасцю рабочых ад 6 да 49 і ад 50 да 499, а таксама ў Віцебскай губерні ў групах прадпрыемстваў з колькасцю рабочых ад 500 і больш (гл. дадатак, табл. К2). Паводле даных перапісу насельніцтва 1897 г., сярод рабочых Віленскай губерні налічвалася 4765 уладжэнцаў іншых губерняў і 148 выхадцаў з іншых дзяржаў, у Віцебскай адпаведна — 5114 і 72 чалавекі, у Гродзенскай — 4992 і 362 чалавекі, Мінскай — 5423 і 148 чалавек, Магілёўскай — 3634 і 39 чалавек [673, с. XV]. Сярод больш чым паўтары тысяч рабочых Пінскіх рамонтных майстэрняў Палескіх чыгунак працавалі дзясяткі выхадцаў з Масквы, Растова-на-Доне, Варонежа, Уладзіміра, Бранска, Калугі і інш. Каля 30 % рабочых Галоўных майстэрняў Лібава-Роменскай чыгункі ў Гомелі з’яўляліся ўладжэнцамі Цэнтральнай Расіі, Украіны, Літвы, Латвіі і Польшчы [642, с. 21]. Многія машыністы цягнікоў і іх памочнікі атрымлівалі падрыхтоўку ў Тамбове і Пензе. На Віцебскай ільнопрадзільнай фабрыцы «Дзвіна» ўсе кваліфікаваныя рабочыя былі выхадцамі з Яраслаўля, Ніжняга Ноўгарада, Уладзіміра, Мітавы [642, с. 21]. У канцы XIX ст. у Расійскай імперыі налічвалася амаль 565 тыс. рабочых і прыслугі, якія з’яўляліся ўладжэнцамі беларускіх губерняў. Яны складалі 6,2 % ад агульнай колькасці рабочых і прыслугі па краіне. Асноўная маса рабочых і прыслугі з Беларусі была сканцэнтравана ў еўрапейскай частцы імперыі (без прывісленскіх губерняў) — 547 тыс. чалавек (96,8 %), з іх амаль 452 тыс. (80 %) — на тэрыторыі беларускіх губерняў. Акрамя таго, каля 8,5 тыс. (1,5 %) іх было зафіксавана ў Прывісленскім краі, 5,9 тыс. (1,04 %) — у Сібіры і Далёкім Усходзе і г. д. Уладжэнцы беларускіх губерняў складалі 91,7 % мясцовых рабочых і прыслугі, 5,7 % — наёмных работнікаў Санкт-Пецярбурга, 1,3 — Масквы, 3,5 — Новарасійскага раёна, 1,8 — паўднёва-заходняга рэгіёна імперыі, 1,7 — прыбалтыйскіх губерняў, 1,3 % — Ковенскай губерні і г. д. [486, с. 69]. На рудніках у наваколлі Крывога Рога рабочыя з Магілёўскай губерні складалі 10,3 % ад іх агульнай колькасці. Акрамя таго, тут працавалі выхадцы з Віцебскай і Гродзенскай губерняў. Беларусы складалі каля 5 % усіх шахцёраў Данбаса [642, с. 24]. Уладжэнцы беларускіх губерняў працавалі на многіх заводах, чыгуначных станцыях, дэпо Екацярынаслава, Юзаўкі, Горлаўкі і інш. На нафтавых промыслах і прадпрыемствах Бакінскай губерні працавала 1016 выхадцаў з Беларусі [642, с. 26]. Сярод рабочых, якія ў 1911 г. у Расійскай імперыі накіроўваліся на заробкі на будаўнічыя і дарожныя рабо-

ты, 2,2 % складалі выхадцы з Віцебскай губерні (53,9 тыс. чалавек), 1,6 % — Магілёўскай (40,6 тыс. чалавек) [553, с. 458]. Больш значным было прадстаўніцтва беларускіх губерняў сярод землякопаў. Тут у 1911 г 9,1 % рабочых было з Віцебскай губерні, 2,6 % — Віленскай, 2,4 % — Гродзенскай, 2,0 % — Магілёўскай, 1,7 % — Мінскай [553, с. 461].

Адмена прыгоннага права прывяла да фарміравання рынку вольнанай працы, што ў сваю чаргу стала асновай гаспадарчага развіцця. Фарміраванне рабочага класа ў Беларусі стрымлівалася канфесійнымі, нацыянальнымі і саслоўнымі, а адпаведна і прававымі, адрозненнямі паміж рознымі яго прафесійнымі групамі, а таксама раскіданасцю па адносна невялікіх прадпрыемствах.

* * *

На мяжы XIX—XX стст. беларусы вызначаліся ў еўрапейскай частцы Расійскай імперыі найбольшай удзельнай вагой тых, хто быў заняты ў сельскай гаспадарцы, і мінімальнай — у прамысловасці. Структура заняткаў насельніцтва Беларусі сведчыла аб станаўленні сацыяльна-прафесійных груп, характэрных для буржуазнага грамадства. Аднак працэс класаўтварэння ў Беларусі да Першай сусветнай вайны не завяршыўся. На тэрыторыі беларускіх губерняў дадзены працэс значна ўскладняўся этнаканфесійнымі і саслоўнымі адрозненнямі розных груп насельніцтва, абмежавальнымі мерапрыемствамі ўрада. Рабочы клас складаўся ў значнай ступені з учарашніх сялян, якія не парывалі свае сувязі з вёскай. Спадчыных рабочых было вельмі мала. У другой палове XIX — пачатку XX ст. у Беларусі паступова складваецца новая сацыяльная група прадпрыемальнікаў. Іх аб'ядноўвала перш за ўсё не агульнасць саслоўнага паходжання ці маёмаснага становішча, але найперш здольнасць весці справу ва ўмовах рыначнай эканомікі. Гэта быў новы тып арганізатараў вытворчасці, якія валодалі глыбокімі ведамі тэхналогіі вытворчасці, былі адказныя за ўласныя рашэнні. Носбітам сацыяльна-культурнай складаючай працэсаў мадэрнізацыі выступіла інтэлігенцыя. Адна з галоўных спецыфічных рыс яе фарміравання стала страта фізічнай і часам духоўнай пераемнасці паміж рознымі пакаленнямі гэтай групы. Неспрыяльныя ўмовы развіцця нацыянальнай культуры абумовілі яшчэ адну асаблівасць развіцця інтэлігенцыі Беларусі. Яна стала «донарам» развіцця культур суседніх народаў, прычым гэта функцыя прывяла фактычна да страты пераважнай часткі ўласнай культурнай эліты.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

На працягу другой паловы XIX — пачатку XX ст. у Беларусі адбываліся істотныя трансфармацыйныя змены, якія склалі важны этап пераходу ад традыцыйнага да індустрыяльнага грамадства. Для абазначэння і вывучэння гэтага шырокага працэсу ў апошнія гады на постсавецкай прасторы стала папулярным і дастаткова эфектыўным выкарыстанне мадэрнізацыйнай парадыгмы. Безумоўна, не бывае ідэальнага тыпу мадэрнізацыйных працэсаў, для кожнай краіны і рэгіёна характэрны свой шлях. Для Беларусі мадэрнізацыя — гэта магістральны шлях развіцця грамадства, але які суправаджаўся напластаваннем традыцыйных і новаўтвораных (пад уплывам развіцця капіталістычных адносін і ўніфікацыйных тэндэнцый у расійскай урадавай палітыцы) структур, што ўскладняла асэнсаванне гэтага шляху.

Мадэрнізацыйныя працэсы ў Беларусі адбываліся нераўнамерна, з неаднолькавай ступенню пранікнення ў розныя сферы жыцця. Палітычныя рэаліі Расійскай імперыі, запозненасць заканадаўчага афармлення падзей у развіцці грамадства прывялі да таго, што сацыяльныя змены адбываліся пасля і ў некаторай адлегласці па часе ад эканамічнай і тэхналагічнай складаючых мадэрнізацыйных працэсаў. Для Беларусі другой паловы XIX — пачатку XX ст. характэрна фрагментарная мадэрнізацыя. Нераўнамернасць выявілася ў рэгіянальных асаблівасцях: заходняя частка Беларусі па многіх паказчыках вылучалася як больш уцягнутая ў працэсы станаўлення індустрыяльнага грамадства. Працэсы тэрытарыяльнай мабільнасці апераджалі сацыяльную, найбольш кансерватыўнай заставалася сацыяльна-псіхалагічная сфера. Расійская ўрадавая палітыка была скіравана не на інтэграцыю, а на сегregaцыю і дыскрымінацыю асобных груп насельніцтва Беларусі (яўрэяў, палякаў, католікаў і інш.). Усталяванне рэжыму выключных законаў у дачыненні да яўрэяў, католікаў, замежных грамадзян змяніла традыцыйную, устойлівую, збалансаваную сістэ-

му эканамічных сувязей і адносін у Беларусі. Атрыманне адукацыі ва ўмовах другой паловы XIX — пачатку XX ст. стала надзейнай асновай для прадстаўнікоў розных сацыяльных слаёў насельніцтва павялічыць свой сацыяльны статус, фактарам міжаслоўнай мабільнасці. Узровень пісьменнасці заўсёды быў адным з найбольш выразных паказчыкаў ацэнкі ступені мадэрнізацыі грамадства, а таксама адным з найбольш важных фактараў фарміравання грамадзянскай і этнічнай свядомасці сацыяльных груп насельніцтва.

Асноўнымі асаблівасцямі мадэрнізацыйных працэсаў у Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. сталі наступныя: па-першае, у краінах Еўропы ў авангардзе мадэрнізацыі былі гарады, дзе канцэнтравалася прамысловасць, а ў Беларусі значная частка прадпрыемстваў знаходзілася ў сельскай мясцовасці. Па-другое, рухавіком мадэрнізацыі ў краінах Еўропы была буржуазія, купцы, а ў Беларусі — у значнай ступені дваранства, якому належала вялікая частка прамысловых прадпрыемстваў, права сацыяльна-эканамічнай ініцыятывы. Гандлёвая і прамысловая буржуазія недваранскага паходжання была пераважна іншаэтнічнага і іншаканфесійнага паходжання ў параўнанні з большасцю насельніцтва. Акрамя таго, адмоўна адбіліся на разгортванні мадэрнізацыйных працэсаў у Беларусі, асабліва на ранніх этапах, адсутнасць уласнай дзяржаўнасці і звязанай з гэтым пратэкцыянісцкай палітыкі. Напрыклад, чыгуначнае будаўніцтва не ўлічвала прыярытэтаў развіцця Беларусі, змяніла структуру гарадскіх паселішч Беларусі. Адным з працэсаў, які спадарожнічаў мадэрнізацыі, было развіццё нацыі і з’яўленне нацыяналізму. У Беларусі нацыянальная ідэалогія і рух былі аслабленымі.

Для беларускіх, як і фактычна іншых заходніх, губерняў эвалюцыя сацыяльнай сістэмы ўрадам Расійскай імперыі накіроўвалася па аналогіі з велікарускім цэнтрам, аднак дадзены працэс, паскораны пасля паўстання 1863 г., не быў завершаны да канца. Гэта было звязана часткова з апазіцыяй на ўзроўні грамадскай свядомасці, менталітэту мясцовых эліт, а нярэдка і асобных катэгорый гарадскога і нават сельскага насельніцтва. Беларускія губерні аказаліся параўнальна лепш падрыхтаваны да ўспрыняцця станаўлення буржуазных адносін і правядзення рэформ. Змяшэнне мясцовых традыцыйных пачаткаў з уніфікацыйнымі мерапрыемствамі расійскага ўрада вызначыла спецыфічныя рысы, якімі характарызавалася эвалюцыя мадэрнізацыйных працэсаў на тэрыторыі Беларусі. У некаторым сэнсе можна сцвярджаць, што сацыяльнае развіццё Беларусі ў XIX ст. вызначалася больш асаблівасцямі, чым агульнымі рысамі з цэнтральнымі губернямі імперыі. У пачатку XX ст. пад уплывам нівеліруючага ўздзеян-

ня мадэрнізацыйных працэсаў гэта тэндэнцыя стала менш актуальнай. У Беларусі мадэрнізацыя здзяйснялася найперш на ўнутранай аснове.

У другой палове XIX — пачатку XX ст. беларускія губерні займалі ўжо адну з першых пазіцый сярод губерняў еўрапейскай часткі Расійскай імперыі па тэмпах росту насельніцтва, пераходу да сучаснага тыпу яго ўзнаўлення. Эканамічная складаючая мадэрнізацыі прадугледжвала інтэнсіфікацыю працэсаў эканамічнага развіцця, рост дыферэнцыяцыі працы. Мадэрнізацыя звязана таксама з фарміраваннем дынамічнай сацыяльнай сістэмы, складаючымі якой былі ў тым ліку стварэнне грамадства з адкрытай стратыфікацыйнай сістэмай і высокім узроўнем сацыяльнай мабільнасці. Магчымасць міжаслоўнай мабільнасці, паступовая фармалізацыя саслоўных меж, што ўсё больш стала заўважнай ў другой палове XIX — пачатку XX ст., стваралі пэўны заслон устойлівасці саслоўна-карпаратыўнай арганізацыі. У канцы XIX і асабліва пачатку XX ст. рэзка павялічваецца ўдзельная вага асоб, якія імкнуліся змяніць сваё становішча, узвысіць сацыяльны прэстыж. Яны выяўлялі значную ступень сацыяльнай і прасторавай мабільнасці. Дадзены працэс ахапіў усе без выключэння групы насельніцтва. Апошнімі да яго далучыліся вясковыя жыхары. Для сялянства тыповымі сцэнарыямі растучай сацыяльнай мабільнасці былі два: па-першае, праз пашырэнне, удасканаленне гаспадаркі пераход у больш заможную групу вясковых жыхароў, другое — атрыманне адукацыі і паступленне на дзяржаўную службу, у органы сельскага самакіравання, на выкладчыцкія пасады. Для мабільнасці дваранства актуальнай была службовая кар’ера, а таксама падтрымка пэўнага ўзроўню матэрыяльнага дабрабыту і сацыяльнага статусу.

Зрухі ў геаграфічным размяшчэнні насельніцтва, разгортванне працэсаў тэрытарыяльнай мабільнасці аказвалі ўплыў на эканамічную, палітычную, этнакультурную сферы развіцця беларускага грамадства. Міграцыі насельніцтва мелі неаднолькавую сацыяльную значнасць. Перасяленні ў гарады, асабліва ў значныя прамысловыя цэнтры мелі большы ўплыў на працэсы сацыяльнай трансфармацыі, мабільнасці грамадства, чым перасяленні з сельскай мясцовасці ў сельскую мясцовасць той жа ці суседняй губерні. Пачатак аграрнага крызісу, абмежаванне магчымасцей і памераў вольнай куплі-продажу зямлі, абвастрэнне аграрнай перанаселенасці на тэрыторыі беларускіх губерняў і ў той жа час значная актывізацыя ў апошнія два дзесяцігоддзі XIX ст. прамысловага росту, імклівае развіццё рынку працы, якія дазволі сялянству Беларусі зразумець і паступова пазбавіцца пераканання, што зямля — гэта адзіная мера каштоўнасці і жыццёвага поспеху, прывялі да шырокага разгортвання міграцый сельскіх жыхароў з

мэтай працаўладкавання ў прамысловых цэнтрах Расійскай імперыі, атрымання зямель на ўскраінных і слабазаселеных раёнах імперыі, а таксама па-за межамі дзяржавы. Беручы за аснову працэсы тэрытарыяльнай мабільнасці, беларускія губерні не ўяўлялі сабой ізаляванага рэгіёна, а мелі дастаткова выразныя эканамічныя сувязі з суседнімі рэгіёнамі імперыі і нават замежнымі краінамі. Беларускія губерні ў пачатку XX ст. вызначаліся выразна адмоўным міграцыйным балансам. Міграцыйныя патокі з тэрыторыі Беларусі мелі і свае рэгіянальныя асаблівасці.

Спадчыны саслоўны статус паступова выцясяняўся індывідуальным дасягненнем, паглыбілася і ўскладнілася сацыяльная іерархія грамадства. Аднак азначаныя працэсы не завяршыліся ў Беларусі нават падчас імклівых змен у пачатку XX ст. Прафесіяналізацыя грамадства, кансалідацыя сацыяльна-прафесійных груп насельніцтва садзейнічалі разлажэнню саслоўна-карпаратыўнай арганізацыі і фарміраванню класаў буржуазнага грамадства. Афіцыйна ўстаноўленыя межы сацыяльна-саслоўных груп не маглі стрымліваць і тым больш адлюстроўваць імклівае грамадскае развіццё. У большай ступені не прававыя абмежаванні стрымлівалі сацыяльныя змены, а хутчэй арганізацыйная слабасць, нявызначанасць і сацыяльная фрагментацыя ўрадавай палітыкі. Для эвалюцыі саслоўяў у другой палове XIX — пачатку XX ст. была характэрна паступовая нівеліроўка саслоўных адрозненняў і праў, аднак у асяродку асобных з іх (дваранства і сялянства) адбываліся працэсы далейшай кансалідацыі і ўмацавання меж. Трансфармацыя саслоўных інстытутаў у Расійскай імперыі вызначалася вялікім уплывам дзяржавы. Расійскія ўлады былі зацікаўлены ў дэградацыі ранейшай саслоўна-карпаратыўнай арганізацыі насельніцтва на тэрыторыі Беларусі, іх палітыка вызначалася настойлівымі спробамі прыстасаваць яе да агульнарасійскага кантэксту. Прычым назіралася адчувальнае імкненне рэліктавых груп насельніцтва Беларусі захаваць свае традыцыйныя нормы, але без адмаўлення пэўных пераваг, якія звязваліся з расійскай рэчаіснасцю.

Беларускае грамадства ў другой палове XIX ст. па сваёй структуры было шматслойным, дзе напластоўваліся і ў значнай ступені захоўваліся розныя па часе паходжання сацыяльныя групы. Пачатак XX ст. вызначыўся значным дынамізмам у трансфармацыйных працэсах. З канца XIX ст. занятакі рознымі відамі прадпрыемальніцкай дзейнасці страчвалі саслоўную афарбоўку. Для станаўлення беларускай прадпрыемальніцкай эліты стрымліваючым фактарам выступаў у першую чаргу нацыянальна-канфесійны. Той жа фактар адмоўна адбіўся на фарміраванні інтэлектуальнай эліты і рабочага класа Беларусі. Чыноўніцкі корпус вызначаўся сваёй стракатас-

цю, яго склад напрамую залежаў ад рэалізацыі задач урадавай палітыкі, аднак адукацыйны цэнз і прафесіяналізацыя дзейнасці паступова аказвалі ўсё большы ўплыў на яго фарміраванне. Інтэлігенцыя Беларусі вызначалася поліэтнічным складам, прычым беларуская нацыянальная яе частка складала па сваёй колькасці меншасць. Тым не менш малалікасць, абмежаваныя магчымасці сацыяльнага поспеху на радзіме не перашкодзілі беларускай інтэлігенцыі аказаць значны ўплыў на разгортванне этнакультурных працэсаў у пачатку XX ст.

Класы буржуазнага грамадства ў Беларусі не маглі сфарміравацца, пакуль не было адменена прыгоннае права, не адбылася дэфеадалізацыя працы, найперш сялянства, пакуль не стварыліся перадумовы пераходу да індустрыяльнай працы. Адным з вынікаў гэтага працэсу стала пралетарызацыя значных слаёў насельніцтва, чый сацыяльны статус на працягу папярэдніх дзесяцігоддзяў часта быў выпэў, чым гарадскіх паддэўшчыкаў, рабочых і ўсіх тых, хто цалкам залежаў ад зароботнай платы. Былія рамеснікі ўспрымалі сваю пралетарызацыю як сацыяльнае падзенне, а сельскія жыхары, трапляючы на гарадскія прадпрыемствы, бачылі сваю жыццёвую перспектыву больш станоўча. Нягледзячы на адносна невысокую ўдзельную вагу ў складзе насельніцтва, незавершанасць працэсаў сацыяльна-этнічнай кансалідацыі, рабочы клас аказаў адчувальны ўплыў на трансфармацыйныя працэсы ў беларускім грамадстве, асабліва ў канцы XIX — пачатку XX ст. У гэты час рабочае пытанне выразна акрэсліваецца як адно з найбольш актуальных ва ўрадавай палітыцы.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. *Абезгауз З. Е.* Рабочий класс Белоруссии в начале XX века (1900—1913 гг.). — Минск : Наука и техника, 1977. — 168 с.
2. *Абезгауз З. Е.* Развитие промышленности и формирование пролетариата Белоруссии во второй половине XIX века. — Минск : Наука и техника, 1971. — 180 с.
3. *Агурский С.* Очерки по истории революционного движения в Белоруссии (1863—1917). — Минск : Белорус. гос. изд-во, 1928. — 346 с.
4. *Алексеев В. В.* Промышленная политика как фактор российских модернизаций (XVIII—XX вв.) // Промышленная политика в стратегии российских модернизаций XVIII—XXI вв. : материалы Междунар. науч. конф., посвящ. 350-летию Н. Д. Антуфьева-Демидова. — Екатеринбург : Ин-т истории и археологии УрО РАН, 2006. — С. 6—14.
5. *А. Н.* Граматнасць і заробаткі // Наша ніва. — 1912. — 30 (12) жн. (Факс. выд. Вып. 5. — Мінск : Тэхналогія, 2009).
6. *Аникиевич К. Т.* Сенненский уезд Могилевской губернии. Опыт описания в географическом, историческом, этнографическом, бытовом, промышленном и статистическом отношениях, с картою уезда, схемою двух озер и рисунками в тексте. — Могилев : Губерн. тип., 1907. — 149 с.
7. *Ананых Б. В.* Предпринимательство в России (Религиозно-национальный аспект) // Экономическая история России XIX—XX вв. : современный взгляд : сб. науч. тр. / отв. ред. акад. РАН В. А. Виноградов. — М. : РОССПЭН, 2000. — С. 243—253.
8. *Анфимов А. М.* Крестьянское хозяйство европейской России, 1881—1904; отв. ред. К. И. Шабуня. — М. : Наука, 1980. — 238 с.
9. *Анфимов А. М.* Крупное помещичье хозяйство европейской России (конец XIX — начало XX в.); АН СССР. Ин-т истории СССР. — М. : Наука, 1969. — 394 с.
10. *Анфимов А. М.* Экономическое положение и классовая борьба крестьян европейской России, 1881—1904 гг.; отв. ред. К. И. Шабуня. — М. : Наука, 1984. — 232 с.
11. Асвета і педагогічная думка ў Беларусі: са старажытных часоў да 1917 г. / М. А. Ткачюў [і інш.]; пад рэд. М. А. Лазарука [і інш.]. — Мінск : Нар. асвета, 1985. — 464 с.
12. *Астрога В. М.* Вясковае настаўніцтва Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. : дыс. ... канд. гіст. навук: 07. 00. 02. — Мінск, 2005. — 134 л.
13. *Астрога В.* Настаўніцы Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. // Беларус. гіст. часоп. — 2011. — № 1. — С. 23—29.
14. *А. У.* Аб выездзе у Амерыку // Наша ніва. — 1913. — 17 кастр. (Факс. выд. Вып. 5. — Мінск : Тэхналогія, 2009).
15. *Бараноўскі Л. С.* Дэмаграфічная характарыстыка рабочых Гомельскіх майстэрняў Лібава-Роменскай чыгункі (канец XIX — пачатак XX ст.) // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. — 1973. — № 4. — С. 108—115.
16. *Байраў Д.* Янус в лаптях: крестьяне в русской революции, 1905—1917 гг. // Вопросы истории. — 1992. — № 1. — С. 19—31.

17. *Барышиников М. Н.* Акционерные компании в России в начале XX века: баланс интересов и институциональные ограничения (теоретические аспекты проблемы) // *Тетра есопомісис*. — 2010. — Т. 8. — № 2. — С. 95—101.

18. *Барышиников М. Н.* Деловой мир дореволюционной России: индивиды, организации, институты : монография. — СПб. : ООО «Книжный дом», СПбИГО, 2006. — 412 с.

19. *Башкаў А. А.* Мануфактурная вытворчасць і яе роля ў сацыяльна-эканамічным развіцці Беларусі: 1861—1914 гг. : дыс. ... канд. гіст. навук: 07.00.02. — Мінск, 2009. — 214 л.

20. *Бейлькин Х. Ю.* Аграрный кризис конца XIX в. и структурная реконструкция сельского хозяйства Беларуси. — Минск : Белорус. наука, 2001. — 190 с.

21. *Бейлькин Х. Ю.* Да пытання аб фермерах і кулаках на Беларусі (другая палова XIX — пачатак XX ст.) // *Беларус. гіст. часоп.* — 1994. — № 4. — С. 70—76.

22. *Бейлькин Х. Ю.* Источниковедческий аспект изучения аграрного капитализма в Белоруссии // *Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы) : Усебеларус. канф. гісторыкаў, Мінск, 3—5 лют. 1993 г. : у 2 ч.* — Мінск : Універсітэцкае, 1994. — Ч. 1 : Гісторыя Беларусі. — С. 124—131.

23. *Бейлькин Х. Ю.* Капиталистическая трансформация сельского хозяйства Беларуси в начале XX века (1901—1914 гг.). — Гомель : ЦИИР, 2006. — 296 с.

24. *Бейлькин Х. Ю.* Кулакі і фермеры на Беларусі // *Беларус. гіст. часоп.* — 2000. — № 2. — С. 34—37.

25. *Бейлькин Х. Ю.* Проблема кулачества при рассмотрении вопроса о дифференциации крестьянства Беларуси в эпоху капитализма // *Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь: стан і перспектывы развіцця : матэрыялы II Усебеларус. канф. гісторыкаў, Мінск, 10—11 крас. 1997 г. / Беларус. асац. гісторыкаў ; рэдкал. : М. П. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.].* — Мінск, 1999. — С. 116—118.

26. *Бейлькин Х. Ю.* Сельскохозяйственный рынок Беларуси 1861—1914 гг.; науч. ред. М. О. Бич. — Минск : Наука и техника, 1989. — 288 с.

27. *Беккер С.* Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России / пер. с англ. Б. Пинскера. — М. : Новое литературное обозрение, 2004. — 344 с.

28. *Беларусы / В. К. Бандарчык [і інш.].* — Мінск : Беларус. навука, 2001. — Т. 4 : Вытокі і этнічнае развіццё. — 433 с.

29. *Беларусы / В. К. Бандарчык [і інш.]; рэдкал. : В. К. Бандарчык [і інш.];* Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору НАН Беларусі. — Мінск : Беларус. навука, 2001. — Т. 5 : Сям'я. — 375 с. : іл.

30. *Беларусы / В. Ф. Бацяеў [і інш.].* — Мінск : Беларус. навука, 2002. — Т. 6 : Грамадскія традыцыі. — 606 с.

31. *Белоруссия в эпоху капитализма / Гл. арх. упр. при Совете Министров БССР, Ин-т истории АН БССР ; сост. : В. И. Мелешко [и др.].* — Минск : Наука и техника, 1983. — Т. 1. — 272 с.

32. *Белоруссия в эпоху капитализма / Гл. арх. упр. при Совете Министров БССР, Ин-т истории АН БССР ; сост. : З. Е. Абезгауз, Н. Л. Рябцевич.* — Минск : Навука і тэхніка, 1990. — Т. 2. — 336 с.

33. *Белорусская Советская Социалистическая Республика.* — Минск : Изд. СНК БССР, 1927. — VII, 528 с.

34. *Берлин П. А.* Русская буржуазия в старое и новое время. — М. : Книга, 1922. — 308 с.

35. *Біч М. В.* Нацыянальны склад прамысловага пралетарыяту Беларусі ў канцы XIX — пачатку XX ст. // *Весці АН БССР. Сер. грамад. навук.* — 1972. — № 4. — С. 32—40.

36. *Бич М. О.* Рабочее движение в Белоруссии 1861—1904 гг. — Минск : Наука и техника, 1983. — 280 с.

37. Бич М. О. Развитие социал-демократического движения в Белоруссии. 1883—1903. — Минск : Наука и техника, 1973. — 232 с.
38. Бобровский П. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Гродненская губерния. — СПб. : тип. Департамента Ген. Штаба, 1863. — Ч. 1. — XXII, 866 с.
39. Бобровский П. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Гродненская губерния. — СПб. : Тип. И. Огрызко, 1863. — Ч. 2. — 1074 с.
40. Бовыкин В. И. Финансовый капитал в России накануне Первой мировой войны. — М. : РОССПЭН, 2001. — 320 с.
41. Богданович А. Е. Пережитки древнего миросозерцания у белорусов. — Гродно : Губерн. тип., 1895. — 186 с.
42. Богданович М. Новая інтэлігенцыя // Поўны збор твораў : у 3 т. — Мінск : Навука і тэхніка, 1995. — Т. 3 : Публіцыстыка, лісты, летапіс жыцця і творчасці. — С. 15—23.
43. Болбас М. Ф. Прамысловасць дарэвалюцыйнай Беларусі. — Мінск : БелСЭ, 1988. — 320 с.
44. Болбас М. Ф. Промышленность Белоруссии. 1860—1900 гг. — Минск : Изд-во БГУ, 1978. — 312 с.
45. Болбас М. Ф. Развитие промышленности в Белоруссии (1795—1861 гг.). — Минск : Наука и техника, 1966. — 268 с.
46. Бородин Л. И., Ковальченко И. Д. Промышленная типология губерний Европейской России на рубеже XIX—XX вв. (Опыт многомерного количественного анализа по данным промышленной переписи 1900 г.) // Математические методы в социально-экономических и археологических исследованиях. — М. : Наука, 1981. — С. 102—128.
47. Бородин Л. И. Многомерный статистический анализ в исторических исследованиях. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1986. — 188 с.
48. Бородин Л. И., Максимов С. В. Крестьянские миграции в России/СССР в первой четверти XX века. (Макроанализ структуры миграционных потоков) // Отечественная история. — 1993. — № 5. — С. 124—143.
49. Боханов А. Н. Крупная буржуазия России (конец XIX — 1914 г.). — М. : Наука, 1992. — 264 с.
50. Боханов А. Н. Российское купечество в конце XIX — начале XX века // История СССР. — 1985. — № 4. — С. 106—118.
51. Бригадин П. И., Лукашевич А. М. Минские губернаторы: история власти. — Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. — 351 с. : ил.
52. Бригадин П. И., Кохановский А. Г. Социальная структура белорусского общества на рубеже XIX—XX вв. // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 3, Гісторыя. Філасофія. Псіхалогія. Паліталогія. Эканоміка. Права. — 1996. — № 3. — С. 34—37.
53. Бродель Ф. Динамика капитализма. — Смоленск : Полиграмма, 1993. — 124 с.
54. Бульба А. Якой цэной купляюцца «Амэрыканскія грошы» на Беларусі // Наша ніва. — 1911. — 9 лют. (Факс. выд. Вып. 4. — Мінск : Тэхналогія, 2003. — 685 с.)
55. Бурачонок А. В. Развіццё прадпрымальніцтва ў фабрычна-заводскай вытворчасці Беларусі (1861—1914 гг.) : дыс. ... канд. гіст. навук: 07. 00. 02. — Мінск, 2012. — 183 л.
56. Бурачонок А. В. Прадпрымальніцкая дзейнасць купецтва і мяшчанства Беларусі ў сферы прамысловасці ў другой палове XIX — пачатку XX ст. // Працы гіст. фак. БДУ : навук. зб. / рэдкал. : У. К. Коршук (адк. рэд.) [і інш.]. — Мінск : БДУ, 2010. — Вып. 5. — С. 3—9.
57. Бурачонок А. В. Сацыяльны склад прамысловых прадпрымальнікаў Беларусі (канец XIX — пачатак XX ст.) // Працы гіст. фак. БДУ : навук. зб. / рэдкал. : У. К. Коршук (адк. рэд.) [і інш.]. — Мінск : БДУ, 2011. — Вып. 6. — С. 20—26.

58. Бурбис А. Л. Краткий очерк экономической географии Белоруссии // Народное хозяйство Белоруссии. — 1922. — № 4. — С. 2—73.

59. Буховец О. Г. Социальные конфликты и крестьянская ментальность в Российской империи начала XX в. : новые материалы, методы, результаты. — М. : Мосгорархив, 1996. — 398 с.

60. Бяспалая М. А. Еўрапейская мадэрнізацыя і беларускае грамадства на мяжы XIX — XX ст. // Актуальныя праблемы сацыяльнай гісторыі Беларусі (канец XVIII — пачатак XX ст.): да 90-годдзя Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. : матэрыялы Рэсп. навук.-тэарэтыч. канф., г. Мінск, 23 лютага 2007 г. — Мінск : БДПУ, 2007. — С. 78—81.

61. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // Избранные произведения. — М. : Прогресс, 1990. — С. 61—272.

62. Ведомости Минского губернского казначейства, городской управы о лицах, записавшихся в купеческое сословие по г. Минску и Минскому уезду за 1884 г. // Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далее — НГАБ). — Ф. 333. — Воп. 4. — Спр. 5416.

63. Ведомости Минского губернского казначейства, городской управы о лицах, записавшихся в купеческое сословие по г. Борисову и Борисовскому уезду за 1884 г. // НГАБ. — Ф. 333. — Воп. 4. — Спр. 5418.

64. Ведомости Минского губернского казначейства, городской управы о лицах, записавшихся в купеческое сословие по Речицкому уезду за 1884 г. // НГАБ. — Ф. 333. — Воп. 4. — Спр. 5419.

65. Ведомости мировых посредников о количестве крестьян Гродненской губернии, переселившихся в Сибирь // НГАБ у г. Гродна. — Ф. 10. — Воп. 13. — Спр. 1011.

66. Ведомости о выданных от могилевского губернатора за 1893 год заграничных паспортов // НГАБ. — Ф. 2001. — Воп. 1. — Спр. 1365.

67. Ведомости о количестве учебных заведений в Гродненской губернии за 1914 год // НГАБ у г. Гродна. — Ф. 14. — Воп. 1. — Спр. 460.

68. Ведомости о купцах 1-й и 2-й гильдий Борисовского уезда за 1880 г. // НГАБ. — Ф. 333. — Воп. 4. — Спр. 4820.

69. Ведомости о купцах 1-й и 2-й гильдий по г. Пинску и Пинскому уезду за 1890 г. // НГАБ. — Ф. 333. — Воп. 4. — Спр. 6275.

70. Ведомости о купцах 1-й и 2-й гильдий по Речицкому уезду за 1890 г. // НГАБ. — Ф. 333. — Воп. 4. — Спр. 6276.

71. Ведомости о купцах 1-й и 2-й гильдий Речицкого уезда за 1880 г. // НГАБ. — Ф. 333. — Воп. 4. — Спр. 4821.

72. Ведомости о купцах, их семейном положении и промысловых свидетельствах по Минской губернии за 1907 г. // НГАБ. — Ф. 333. — Воп. 4. — Спр. 13643.

73. Ведомости о купцах, пользующихся правами ссыльных купцов по Минской губернии за 1900 г. // НГАБ. — Ф. 333. — Воп. 4. — Спр. 9747.

74. Ведомости о семейном и имущественном положении крестьян, ходатайствующих о переселении в Сибирь по Минской губ. // НГАБ. — Ф. 242. — Воп. 1. — Спр. 2729.

75. Ведомости о состоянии губернии за 1870 г. // НГАБ у Гродна. — Ф. 1. — Воп. 14. — Спр. 964.

76. Ведомости о состоянии губернии за 1878 г. // НГАБ у Гродна. — Ф. 1. — Воп. 16. — Спр. 184.

77. Ведомости о состоянии губернии за 1879 г. // НГАБ у Гродна. — Ф. 1. — Воп. 16. — Спр. 591.

78. Ведомости о состоянии губернии за 1886 г. // НГАБ у Гродна. — Ф. 1. — Воп. 17. — Спр. 1100.

79. Ведомости о числе переселившихся крестьян по Минской губернии за 1897 г. // НГАБ. — Ф. 242. — Воп. 1. — Спр. 2727.
80. Ведомости, рапорты, сведения о состоянии различных дел (1913 г.) // НГАБ у г. Гродна. — Ф. 398. — Воп. 1. — Спр. 19.
81. Ведомость о лицах, записавшихся в купеческое сословие по Бобруйскому уезду за 1894 г. // НГАБ. — Ф. 333. — Воп. 4. — Спр. 6873.
82. *Верещагин П. Д.* Крестьянские переселения из Белоруссии (вторая половина XIX в.). — Минск : Изд-во Белорус. гос. ун-та, 1978. — 144 с.
83. *Верещагин П. Д.* Аграрные миграции крестьянства Белоруссии на окраины России в конце XIX — начале XX в. : автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07. 00. 02 ; Акад. наук СССР, Ин-т истории. — М., 1981. — 56 с.
84. Виленский фабричный округ: Отчет за 1885 год фабричного инспектора Виленского округа д-ра Г. И. Городкова. — СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1886. — 90, 94 с.
85. *Виртшафтер Э. К.* Социальные структуры: разночинцы в Российской империи / пер. с англ. Т. П. Вечериной ; под ред. А. Б. Каменского. — М. : Логос, 2002. — 272 с.
86. Витебская губерния: государственные, религиозные и общественные учреждения (1802—1917) / Т. Е. Леонтьева [и др.] ; сост. Т. Е. Леонтьева, Д. Л. Яцкевич ; редкол. : А. К. Голубович (гл. ред.) [и др.]. — Минск : БелНИИДАД, 2009. — 524 с., [16] с. : ил.
87. *Витте С. Ю.* Конспект лекций о народном и государственном хозяйстве, читанных Его Императорскому Высочеству Великому Князю Михаилу Александровичу в 1900—1902 гг. — СПб. : Тип. АО «Брокгауз-Ефрон», 1912. — XV, 568 с.
88. *Власов А. Н.* Белоруссия и Литва (Экономический очерк). — Минск : изд-е. Исполнительного ком. Центральной войсковой белорусской рады, 1918. — 16 с.
89. *Водарский Я. Е.* Население России за 400 лет (XVI — начало XX в.). — М. : Просвещение, 1973. — 159 с.
90. Военно-конская перепись 1888 г. / под ред. А. Сырнева. — СПб. : изд-е Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1891. — 207 с.
91. Военно-конская перепись 1899—1901 гг. / под ред. А. Сырнева. — СПб. : изд-е Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1902. — 223 с.
92. *Воронкова С. В.* Российская промышленность начала XX века: источники и методы изучения. — М. : Мосгорархив, 1996. — 243 с.
93. Временные правила о найме рабочих, 31 марта 1861 г., № 36793 // Полное собрание законов Российской империи (далее — ПСЗРИ). Собр. 2-е : в 55 т. — СПб., 1863. — Т. 36. — Отд. 1. — С. 524—531.
94. Высочайше утвержденное Положение о видах на жительство, 3 июня 1894 г., № 10709 // ПСЗРИ. Собр. 3-е : в 33 т. — СПб., 1898. — Т. 14. — С. 347—356.
95. Высочайше утвержденное Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов, 1 января 1863 г., № 39118 // ПСЗРИ. Собр. 2-е : в 55 т. — СПб., 1866. — Т. 38. — Отд. 1. — С. 3—15.
96. Высочайше утвержденное 5-го июня 1895 года Положение о первой всеобщей переписи населения Российской империи. — СПб. : Центр. стат. ком-т. М-ва внутр. дел, 1895. — [2], 3, 18 с.
97. Высочайше утвержденные Временные правила о переселениях, 10 июля 1881 г. // ПСЗРИ. — Собр. 3-е : в 33 т. — СПб., 1885. — Т. 1. — С. 653—654.
98. Высочайше утвержденные Временные Правила о добровольном переселении сельских обывателей и мешан-земледельцев, 6 июня 1904 г., № 24701 // ПСЗРИ. Собр. 3-е : в 33 т. — СПб., 1907. — Т. 24. — Отд. 1. — С. 603—607.
99. Высочайше утвержденные Правила об изпрошении высочайших наград, 1 августа 1898 г., № 15871 // ПСЗРИ. Собр. 3-е : в 33 т. — СПб., 1901. — Т. 18. — Отд. 1. — С. 832—837.

100. *Гавлин М. Л.* Роль центра и окраин Российской империи в формировании крупной московской буржуазии в пореформенный период // Исторические записки. — М., 1973. — Т. 92. — С. 336—355.
101. *Ганчар А. И.* Римско-католический костел в Беларуси (1864—1905 гг.). — Гродно : ГПАУ, 2008. — 276 с.
102. *Гардзіенка Н. С.* Беларусы ў Вялікабрытаніі / пад рэд. А. Гардзіенкі. — Мінск : Медысонт, 2010. — 620 с.
103. Гісторыя Беларусі : у 6 т. / рэдкал. : М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. — Мінск : Экаперспектыва, 2000—2006. — Т. 4 : Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII — пачатак XX ст.) / М. Біч [і інш.]. — 2005. — 519 с.
104. Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII — пачатку XX ст. : у 2 кн. / А. А. Каваленя [і інш.]; рэдкал. : А. А. Каваленя [і інш.]; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. — Мінск : Беларус. навука, 2011. — Кн. 1. — 584 с.
105. Гісторыя Беларускай ССР : у 5 т. / рэдкал. : І. М. Ігнаценка (старшыня) [і інш.]. — Мінск : Навука і тэхніка, 1972—1975. — Т. 2. : Беларусь у перыяд капіталізму (1861—1917 гг.) / рэдкал. : К. І. Шабуня (гал. рэд.) [і інш.]. — 1972. — 688 с.
106. Гісторыя сялянства Беларусі : у 3 т. / рэдкал. : М. С. Сташкевіч [і інш.]. — Мінск : Беларус. навука, 1997—2002. — Т. 2 : Ад рэформы 1861 г. да сакавіка 1917 г. / З. Е. Абезгауз [і інш.]; пад рэд. В. П. Панюціча. — 2002. — 552 с.
107. Гістарыяграфія гісторыі Беларусі канца XVIII — пачатку XX ст. : праблемы, здабыткі, перспектывы / Н. В. Анофранка [і інш.]; навук. рэд. В. В. Яноўская. — Мінск : Беларус. навука, 2006. — 447 с.
108. *Гмырак Л.* Якой нам трэба школы // Наша ніва. — 1913. — 19 верас. (Факс. выд. Вып. 5. — Мінск : Тэхналогія, 2009).
109. Годовой отчет о поступлении земских, мирских и страховых сборов за 1911 г. // НГАБ у г. Гродна. — Ф. 307. — Воп. 1. — Спр. 6.
110. Годовой отчет податного инспектора об экономическом положении Слонимского уезда за 1913 г. // НГАБ у г. Гродна. — Ф. 307. — Воп. 1. — Спр. 14.
111. *Горбачевский И. Д.* Лепельский уезд Витебской губернии. — Витебск : губерн. тип., 1895. — 38 с.
112. *Горбацкий А. А.* Старообрядчество на белорусских землях : монография. — Брест : Изд-во УО «БрГУ им. А. С. Пушкина», 2004. — 237 с.
113. *Горизонтов Л. Е.* Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше. — М. : Индрик, 1999. — 270 с.
114. Города России в 1904 году / Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел. — Спб. : Типо-литография Н. Л. Ныркина, 1906. — 899 с., разд. паг.
115. Грамадскі быт і культура сельскага насельніцтва Беларусі / В. К. Бандарчык [і інш.]. — Мінск : Навука і тэхніка, 1993. — 256 с. : іл.
116. *Грегори П.* Экономический рост Российской империи (конец XIX — начало XX в.): Новые подсчеты и оценки / пер. с англ. — М. : РОССПЭН, 2003. — 215 с.
117. *Гулюк М. А.* Роль учительских семинарий Виленского учебного округа в правительственной политике по подготовке педагогических кадров (70-е гг. XIX в.) // Российские и славянские исследования : сб. науч. ст. / редкол. : О. А. Яновский (отв. ред.) [и др.]. — Минск : БГУ, 2004. — Вып. 1. — С. 122—127.
118. *Гушчыński І. Г.* Роля судовых устаноў у палітычным жыцці і сацыяльна-эканамічным развіцці Беларусі (1864—1914 гг.) : дыс. ... канд. гіст. навук : 07.00.02. — Мінск, 2011. — 170 л.
119. Документы і матэрыялы па гісторыі Беларусі : у 4 т. / Акад. навук БССР, Ін-т гісторыі; пад рэд. Н. М. Нікольскага [і інш.]. — Мінск : Выд-ва Акад. навук БССР, 1940. — Т. 2 : (1772—1903). — 938 с.

120. Дело об исключении из податных сословий лиц, окончивших высшие учебные заведения и поступивших на государственную службу // НГАБ. — Ф. 2640. — Воп. 1. — Спр. 482.
121. Дело об утверждении в дворянском сословии разных лиц Виленской губернии // Дзяржаўны гістарычны архіў Літвы (далее — ДГАЛ). — Ф. 381. — Воп. 17. — Спр. 5850.
122. Дело об утверждении в уездных раскладочных присутствиях суммы раскладочного сбора по Минской губернии на 1913 г. // НГАБ. — Ф. 333. — Воп. 4. — Спр. 15898.
123. Дело об эмиграции в Америку крестьян Гродненской губернии и переходе их к хуторскому землевладению // НГАБ у Гродна. — Ф. 18. — Воп. 2. — Спр. 6.
124. Дело об эмиграционном движении крестьян в Америку // ДГАЛ. — Ф. 378. — Воп. 1890. — Спр. 103.
125. Дело о передаче земельных и других имуществ одного владельца другому по Кохановской волости // НГАБ. — Ф. 2089. — Воп. 1. — Спр. 164.
126. Дело о представлении в Минский губернский статистический комитет сведений о лицах разных сословий, перечисленных из Минской губернии в другие и наоборот в 1883 г. // НГАБ. — Ф. 333. — Воп. 4. — Спр. 5341.
127. Дело о представлении в Минский губернский статистический комитет сведений о числе душ, перечисленных из одного общества в другое, из одной губернии в другую // НГАБ. — Ф. 333. — Воп. 4. — Спр. 6268.
128. Дело о представлении сведений о количестве душ, перечисленных из одного общества в другое и переселившихся из Минской губернии в другие губернии за 1882 г. // НГАБ. — Ф. 333. — Воп. 4. — Спр. 5243.
129. Дело о приписке к обществу лишенного всех прав и преимуществ Викентия Бачинского // ДГАЛ. — Ф. 381. — Воп. 19. — Спр. 2690.
130. Дело о причислении бывших ссыльных к мещанским и сельским обществам // НГАБ. — Ф. 2640. — Воп. 1. — Спр. 514.
131. Дело о причислении к виленскому купечеству отставного рядового Николая Маврикина // ДГАЛ. — Ф. 381. — Воп. 19. — Спр. 3274.
132. Дело о причислении к крестьянам Граужинского общества Опмянского уезда крестьянина Матвеева И. М. // ДГАЛ. — Ф. 381. — Воп. 19. — Спр. 3280.
133. Дело о причислении лиц, не доказавших дворянское происхождение, к податным сословиям // НГАБ. — Ф. 2640. — Воп. 1. — Спр. 513.
134. Дело о причислении лиц разных сословий Витебской и других губерний к городокскому мещанскому обществу // НГАБ. — Ф. 2640. — Воп. 1. — Спр. 495.
135. Дело о причислении лиц разных сословий к мещанам лепельского христианского и еврейского обществ // НГАБ. — Ф. 2640. — Воп. 1. — Спр. 290.
136. Дело о причислении лиц разных сословий к Лепельскому мещанскому обществу // НГАБ. — Ф. 2640. — Воп. 1. — Спр. 499.
137. Дело о причислении мещан-христиан г. Минска // НГАБ. — Ф. 330. — Воп. 1. — Спр. 33.
138. Дело о причислении разных лиц к купеческому сословию г. Витебска. Ведомость о купцах 1 и 2 гильдий г. Витебска на 1908 г. // НГАБ. — Ф. 2640. — Воп. 1. — Спр. 534.
139. Дело о причислении разных лиц к купеческому сословию г. Дриссы. Ведомость о купцах г. Дриссы на 1908 г. // НГАБ. — Ф. 2640. — Воп. 1. — Спр. 529.
140. Дело о причислении разных лиц к купеческому сословию г. Лепеля. Ведомость о купцах 1 и 2 гильдий г. Лепеля на 1908 г. // НГАБ. — Ф. 2640. — Воп. 1. — Спр. 525.
141. Дело о причислении разных лиц к купеческому сословию г. Полоцка. Ведомость о купцах 1 и 2 гильдий г. Полоцка на 1908 г. // НГАБ. — Ф. 2640. — Воп. 1. — Спр. 592.
142. Дело по анонимному доносу на логишинского мещанина, сборщика податей Глюцбермана Н. о подговоре им лиц к эмиграции за границу // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 7702.

143. Дело по обвинению должностных лиц в незаконных действиях по службе // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 7395.
144. Дело по обвинению крестьян Гарбуза А. и Ярмолинского М. в подстрекательстве крестьян к выезду за границу // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 8454.
145. Дело по обвинению Сновских в подстрекательстве крестьян к выезду за границу // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 8455а.
146. Дело по отношению Архангельской казенной палаты о присылке сведений о земельном положении временнообязанного крестьянина дер. Селица Ивановщиженской волости Борисовского уезда Апанасенко для приписки его в кольские мещане Архангельской губернии // НГАБ. — Ф. 242. — Воп. 1. — Спр. 493.
147. Дело по отношению Виленской казенной палаты о перечислении мещан Минской губернии по месту их жительства в мещанские общества Виленской губернии // НГАБ. — Ф. 333. — Воп. 4. — Спр. 6622.
148. Дело по отношению Виленской казенной палаты о перечислении мещан разных обществ Минской губернии по месту их постоянного жительства в Виленскую губернию // НГАБ. — Ф. 333. — Воп. 4. — Спр. 6880.
149. Дело по отношению Минского губернского статистического комитета о представлении сведений о лицах разных сословий, причисленных и исключенных по Минской губернии за 1892 г. // НГАБ. — Ф. 333. — Воп. 4. — Спр. 6621.
150. Дело по переселению крестьян в Сибирь по Гродненской губернии в связи с тяжелым материальным положением // НГАБ у г. Гродна. — Ф. 10. — Воп. 15. — Спр. 1094.
151. Дело по предложению начальника губернии о правилах для отлучки с мест жительства разного звания и сословия лиц // ДГАЛ. — Ф. 385. — Воп. 1. — Спр. 9.
152. Дело по представлению гродненского губернатора об упрощении крестьянского самоуправления (земские начальники) // ДГАЛ. — Ф. 378. — Воп. 1891. — Спр. 392.
153. Дело по представлению гродненского губернатора о причислении землемера-таксатора Моисея Любича в почетное гражданство // ДГАЛ. — Ф. 378. — Воп. 1892. — Спр. 64.
154. Дело по прошению бывшего дворового человека имения Цна Борисовского уезда Якубовича о выдаче ему увольнительного свидетельства для приписки в мещане г. Чернигова // НГАБ. — Ф. 242. — Воп. 1. — Спр. 1267.
155. Дело по прошению гр. Татищева В. С. о предоставлении ему должности минского уездного предводителя дворянства // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 5456.
156. Дело по прошению койдановского мещанина Лебедевича о причислении его в Станьковское сельское общество крестьян Минского уезда // НГАБ. — Ф. 333. — Воп. 4. — Спр. 7356.
157. Дело по прошению крестьян Гродненской губернии о переселении их семей на свободные земли Кавказа и Сибири в связи с тяжелым материальным положением // НГАБ у г. Гродна. — Ф. 10. — Воп. 6. — Спр. 2275.
158. Дело по прошению крестьян Гродненской губернии о переселении их семей на свободные земли Кавказа и Сибири в связи с тяжелым материальным положением // НГАБ у г. Гродна. — Ф. 10. — Воп. 6. — Спр. 2276.
159. Дело по прошению крестьян о выдаче свидетельств на льготный проезд по железной дороге на Дальний Восток // НГАБ у г. Гродна. — Ф. 398. — Воп. 1. — Спр. 108.
160. Дело по прошению крестьян сельских обществ Могилевской, Лифляндской, Калужской, Курляндской губерний, мещан Велижского, Городокского, Дриссенского, Лепельского, Невельского, Режицкого уездов Витебской губернии о причислении к витебскому мещанскому обществу // НГАБ. — Ф. 2640. — Воп. 1. — Спр. 466.
161. Дело по прошению крестьянки Юрьевского сельского общества Шклянской волости Борисовского уезда Пашковской о выдаче ей увольнительного свидетельства для приема в мещане г. Петербурга // НГАБ. — Ф. 242. — Воп. 1. — Спр. 645.

162. Дело по прошению неутвержденного Герольдией дворянина Янковского о причислении его к слущким мещанам // НГАБ. — Ф. 333. — Воп. 4. — Спр. 6688.

163. Дело по прошению разных лиц о предоставлении им должности // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 7398.

164. Дело по прошению старообрядца, рижского мещанина Герасима Сергеева Павлова о причислении его к крестьянам Иодской волости Дисненского уезда // ДГАЛ. — Ф. 381. — Воп. 19. — Спр. 3607.

165. Дело по прошением дворян Минской губернии о выдаче им свидетельств о несостоятельности // НГАБ. — Ф. 320. — Воп. 1. — Спр. 464.

166. Дело по прошением дворян Минской губернии о предоставлении их детям в учебных заведениях дворянской стипендии, выдаче свидетельств о дворянском происхождении, несудимости, несостоятельности за 1885 г. // НГАБ. — Ф. 320. — Воп. 1. — Спр. 508.

167. Дело по прошением лиц разных сословий Витебской губернии о причислении к другим сословиям и обществам // НГАБ. — Ф. 2640. — Воп. 1. — Спр. 456.

168. Дело по прошением мещан городокского мещанского христианского общества, крестьян сельских обществ Лифляндской губернии, Витебского и Городокского уездов Витебской губернии о причислении к сельским обществам Городокского уезда // НГАБ. — Ф. 2640. — Воп. 1. — Спр. 467.

169. Дело по рапортам городской управы и мещанских управлений о представлении сведений о купцах 1-й и 2-й гильдий по г. Мозырю и Мозырьскому уезду // НГАБ. — Ф. 333. — Воп. 4. — Спр. 6273.

170. Дело по рапортам городской управы и мещанских управлений о предоставлении сведений о купцах 1-й и 2-й гильдий по Новогрудскому уезду // НГАБ. — Ф. 333. — Воп. 4. — Спр. 6274.

171. Дело по рапорту слущкого уездного казначейства о представлении сведений о купцах г. Слущка за 1880 г. // НГАБ. — Ф. 333. — Воп. 4. — Спр. 4946.

172. Дело по ходатайству бессарабского губернатора Константиновича о предоставлении его сыну должности уездного предводителя дворянства в Минской губернии // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 4913.

173. Дело по ходатайству бывшего ссыльного из крестьян, ныне мещанина г. Дисны Николая Козеда о дозволении ему с семейством перечислиться в крестьяне Полоцкого уезда // ДГАЛ. — Ф. 381. — Воп. 19. — Спр. 3284.

174. Дело со статистическими сведениями о Витебской губернии за 1910 год // НГАБ. — Ф. 1430. — Воп. 1. — Спр. 47881.

175. Дик Е. Н. Из истории российской эмиграции в Аргентину (конец XIX — начало XX в.) // Латинская Америка. — 1991. — № 6. — С. 79—86.

176. Добренков В. И., Кравченко А. И. Социология : в 3 т. — М. : ИНФРА-М, 2000. — Т. 2 : Социальная структура и стратификация. — 536 с.

177. Довнар-Запольский М. В. Народное хозяйство Белоруссии. 1861—1914 гг. — Минск : Изд-во Госплана БССР, 1926. — 240 с.

178. Довнар-Запольский М. Очерки семейственного права крестьян Минской губернии. — М. : Типо-литография, 1897. — 78 с.

179. Документы и материалы по истории Белоруссии : в 4 т. / Акад. наук БССР, Ин-т истории ; под ред. В. Н. Перцева [и др.]. — Минск : Изд-во Акад. наук БССР, 1953. — Т. 3 : (1900—1917 гг.). — 1019 с.

180. Долбилов М. Д. Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II. — М. : Новое литературное обозрение, 2010. — 1000 с. : ил.

181. Долбилов М., Сталюнас Д. Обратная уния: из истории отношений между католицизмом и православием в Российской империи. 1840—1873. — Вильнюс : Институт истории Литвы, 2010. — 274 с.
182. Дружинин Н. М. Русская деревня на переломе 1861—1880. — М. : Наука, 1971. — 288 с.
183. Дудкоў Д. А. Аб развіцці капіталізму ў Беларусі ў 2-й палове XIX і пачатку XX стагоддзя. — Мінск : Дзярж. выд-ва Беларусі, 1932. — 203 с.
184. Ежегодник России 1905 г. — Спб. : Типо-литография Н. Л. Ныркина, 1906. — СХVI, 749 с.
185. Ежегодник России 1907 г. — Спб. : тип. «Т-ва Андерсона и Лойцянского», 1908. — СХV, 422 с.
186. Ежегодник России 1908 г. — Спб. : тип. «Т-ва Андерсона и Лойцянского», 1909. — СХСIII, 463 с.
187. Ежегодник России 1909 г. — Спб. : Типо-литография Н. Л. Ныркина, 1910. — СLXXXII, 476 с.
188. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Высш. шк., 1983. — 352 с.
189. Еришова О. И. Разработка принципов организации начального народного образования в Виленском учебном округе в начале 60-х гг. XIX в. // Российские и славянские исследования : сб. науч. ст. / редкол. : О. А. Яновский (отв. ред.) [и др.]. — Минск : БГУ, 2004. — Вып. 1. — С. 118—121.
190. Журнал присутствия по циркулярному письму управляющего земским отделом МВД о взыскании путевых ссуд с переселенцев, возвратившихся на родину (1910) // НГАБ. — Ф. 1595. — Воп. 1. — Спр. 2300.
191. Журналы Комитета министров № 266—374. Приложения : ч. 2 // Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў (далее — РДГА). — Ф. 1263. — Воп. 1. — Спр. 4171.
192. Журналы Комитета министров № 375—456. Приложения : ч. 1 // РДГА. — Ф. 1263. — Воп. 1. — Спр. 4174.
193. Журналы Комитета министров № 375—456. Приложения : ч. 2 // РДГА. — Ф. 1263. — Воп. 1. — Спр. 4175.
194. Журналы Комитета министров № 457—516. Приложения : ч. 2 // РДГА. — Ф. 1263. — Воп. 1. — Спр. 4179.
195. Жытко А. П., Фамін В. М. Адукацыйны ўзровень дваранства Беларусі ў 1861—1914 гг. // Вес. Беларус. дзярж. пед. ун-та. — 1995. — № 4. — С. 73—77.
196. Жытко А. П. Да пытання аб «разборы» шляхты на Беларусі ў XIX ст. // Вес. Беларус. дзярж. пед. ун-та. — 1998. — № 1. — С. 70—77.
197. Жытко А. Палітыка царызму ў адносінах да дваран-католікаў Беларусі. 1861—1914 гг. // XX стагоддзе ў гісторыі палякаў і беларусаў : матэрыялы беларуска-польскай канф., 20—21 лістапада 2000 г., г. Мінск / адк. рэд. : У. Міхнюк, П. Ганцарэк. — Мінск : БДУ, 2001. — С. 37—52.
198. Жытко А. П. Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861—1914 гг. — Мінск : БДПУ, 2003. — 233 с.
199. Жытко А. П. Размеркаванне дваранства Беларусі па нацыянальнасці і месцы нараджэння // Весн. Беларус. дзярж. пед. ун-та. — 2002. — № 1. — С. 141—147.
200. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. — М. : Мысль, 1978. — 288 с.
201. Зайончковский П. А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. — М. : Изд-во социально-экономической литературы, 1958. — 470 с.

202. *Зайцев В. М.* Социально-сословный состав участников восстания 1863 г. (опыт статистического анализа). — М. : Наука, 1973. — 196 с.
203. Западные окраины Российской империи. — М. : Новое литературное обозрение, 2006. — 608 с., ил.
204. *Звар Х.* Образование классов и рабочее движение как предмет диалектической социальной истории // Конец рабочей истории? — М. : Улисс, 1996. — С. 130—156.
205. *Зеленский И.* Материалы для географии и статистики Российской империи, собранные офицерами генерального штаба. — Спб. : воен. тип., 1864. — Ч. 1 : Минская губерния. — V, 672 с.
206. *Зеленский И.* Материалы для географии и статистики Российской империи, собранные офицерами генерального штаба. — Спб. : воен. тип., 1864. — Ч. 2 : Минская губерния. — 701 с.
207. *Иванова Н. А., Желтова В. П.* Сословно-классовая структура России в конце XIX — начале XX века. — М. : Наука, 2004. — 574 с.
208. *Иванова Н. А., Желтова В. П.* Сословное общество Российской империи (XVIII — начало XX века. — М. : Новый хронограф, 2009. — 741 с.
209. *Иванов В. М.* Очерк быта промышленных рабочих дореволюционной Белоруссии. — Минск : Наука и техника, 1971. — 160 с.
210. *Иванов Л. М.* О сословно-классовой структуре городов капиталистической России // Проблемы социально-экономической истории России. — М., 1971. — С. 312—340.
211. *Игнатовский В.* Белоруссия. Территория, население, экономика и важнейшие моменты истории. — 2-е изд. — Минск : Белгосиздат, 1925. — 51, [1] с.
212. *Ігнатоўскі У.* Гісторыя Беларусі XIX і ў пачатку XX стагоддзя. — Мінск : Беларус. дзярж. выд-ва, 1928. — 252 с.
213. *Ігнатоўскі У. М.* Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. — 5-е выд. — Мінск : Беларусь, 1992. — 190 с.
214. Из бумаг графа М. Н. Муравьева. — Спб. : тип. М. Стасюлевича, 1898. — 49 с.
215. Иностранные подданные в Беларуси (конец XVIII — начало XX в.) / сост. И. Л. Вернер ; редкол. : В. И. Адамушко [и др.]. — Минск : Тип. Макарова и К, 2012. — 528 с.
216. История предпринимательства в России : в 2 кн. — М. : РОССПЭН, 1999. — Кн. 2 : Вторая половина XIX — начало XX века. — 575 с.
217. История рабочего класса Белорусской ССР : в 4 т. / редкол. : К. И. Шабуня [и др.]. — Минск : Наука и техника, 1984. — Т. 1 : Рабочий класс Белоруссии в период капитализма. — 400 с.
218. *Кабузан В. М.* Дальневосточный край в XVII — начале XX в. (1640—1917) : историко-демографический очерк. — М. : Наука, 1985. — 260 с.
219. *Кабузан В. М.* О достоверности учета населения России (1858—1917 гг.) // Источниковедение отечественной истории, 1981 / АН СССР, Ин-т истории СССР. — М. : Наука, 1982. — С. 100—117.
220. *Кабузан В. М.* Русские в мире. Динамика численности и расселения (1719—1989). Формирование этнических и политических границ русского народа. — СПб. : Русско-Балтийский информационный центр «Блиц», 1996. — 352 с.
221. *Кабузан В. М.* Украинцы в мире : динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века — 1989 год : формирование этнических и политических границ украинского этноса; Ин-т рос. истории РАН. — М. : Наука, 2006. — 658 с.
222. *Кабузан В. М.* Эмиграция и реэмиграция в России в XVIII — начале XX века ; Ин-т рос. истории РАН. — М. : Наука, 1998. — 269 с.

223. Канфесіі на Беларусі (канец XVIII—XX ст.) / В. В. Грыгор'ева, У. М. Завальнюк, У. І. Навіцкі, А. М. Філатава ; навук. рэд. У. І. Навіцкі. — Мінск : ВП «Экаперспектыва», 1998. — 340 с.

224. *Канчар А.* Клясавае, нацыянальнае і рэлігійнае змаганьне на Беларусі. — Вільня : каап. друкарня «Друк», 1921. — 31 с.

225. *Каппелер А.* Россия — многонациональная империя. — М. : Традиция : Прогресс-Традиция, 2000. — 344 с.

226. *Карповіч Н. В.* Колькасць і склад хрысціянскага духавенства Беларусі паводле перапісу насельніцтва 1897 г. // Працы гістарычнага факультэта БДУ : навук. зб. / рэдкал. : У. К. Коршук (адк. рэд.) [і інш.]. — Мінск : БДУ, 2007. — Вып. 2. — С. 130—132.

227. *Карповіч Н. В.* Саслоўна-прававое становішча праваслаўнага духавенства Беларусі ў другой палове XIX ст. // Актуальныя праблемы сацыяльнай гісторыі Беларусі (канец XVIII — пачатак XX ст.): да 90-годдзя Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. : матэрыялы Рэсп. навук.-тэарэтыч. канф., г. Мінск, 23 лютага 2007 г. — Мінск : БДПУ, 2007. — С. 139—143.

228. *Каспэ С. И.* Империя и модернизация: Общая модель и российская специфика. — М. : РОССПЭН, 2001. — 256 с.

229. *Кауфман А. А.* Аграрный вопрос в России. — [М.] : Моск. науч. изд-во, 1918. — 258 с.

230. *Кауфман А. А.* Вопросы экономики и статистики крестьянского хозяйства. — М. : Г. А. Леман и С. И. Сахаров, 1917—1918. — XXIV, 332 с.

231. *Кауфман А. А.* Сибирское переселение на исходе XIX века. — СПб. : тип. В. Киршбаума, 1901. — 100 с.

232. *Кауфман А. А.* Переселение и колонизация. — СПб. : тип. т-ва «Общественная польза», 1905. — 349, 81 с.

233. *Кафенгауз Л. Б.* Эволюция промышленного производства России (последняя треть XIX в. — 30-е годы XX в.). — М. : Эпифания, 1994. — 846 с.

234. *Кахановіскі А. Г.* Асаблівасці эвалюцыі саслоўных інстытутаў у Беларусі ў XIX — пачатку XX ст. // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 3, Гісторыя. Філасофія. Псіхалогія. Паліталогія. Эканоміка. Права. — 2009. — № 1. — С. 10—16.

235. *Кахановіскі А. Г.* Дваранства Беларусі ў другой палове XIX ст.: склад і сацыяльныя абліччы // Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы) : Усебеларус. канф. гісторыкаў, Мінск, 3—5 лют. 1993 г. : у 2 ч. Ч. 1 : Гісторыя Беларусі. Мінск : Універсітэцкае, 1994. — С. 103—109.

236. *Кахановіскі А. Г.* Міграцыйная актыўнасць насельніцтва на тэрыторыі Беларусі на мяжы XIX—XX стст. // Працы гістарычнага факультэта БДУ : навук. зб. / рэдкал. : У. К. Коршук (адк. рэд.) [і інш.]. — Мінск : БДУ, 2012. — Вып. 7. — С. 68—77.

237. *Кахановіскі А. Г.* Міжсаслоўная сацыяльная мабільнасць насельніцтва Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. // Российские и славянские исследования : науч. сб. / редкол. : А. П. Сальков, О. А. Яновский (отв. ред.) [и др.]. — Минск : БГУ, 2012. — Вып. 7. — С. 80—91.

238. *Кахановіскі А. Г.* Перапіс насельніцтва 1897 года : з гісторыі арганізацыі распрацоўкі матэрыялаў па беларускіх губернях // Архівы і справаводства. — 2004. — № 5. — С. 95—100.

239. *Кахановіскі А. Г.* Разгортванне мадэрнізацыйных працэсаў у Беларусі ў XIX — пачатку XX ст. // Працы гістарычнага факультэта БДУ : навук. зб. / рэдкал. : У. К. Коршук (адк. рэд.) [і інш.]. — Мінск : БДУ, 2009. — Вып. 4. — С. 218—229.

240. *Кахановіскі А. Г.* Саслоўная і сацыяльна-прафесійная стратыфікацыя беларускага грамадства ў 60—90-я гг. XIX ст. // Выбраныя навуковыя працы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта : у 7 т. — Мінск, 2002. — Т. 3 : Гісторыя, філалогія, журналістыка. — С. 92—100.

241. *Каханойскі А. Г.* Сацыяльнае аблічча купецтва Беларусі на мяжы XIX—XX ст. // *Вesn. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 3, Гісторыя. Філасофія. Псіхалогія. Паліталогія. Эканоміка. Права.* — 2004. — № 2. — С. 9—12.

242. *Каханойскі А. Г.* Сацыяльная трансфармацыя беларускага грамадства ў другой палове XIX — пачатку XX ст.: метадалогія і метадыка аналізу // *Российские и славянские исследования.* — Мінск: БГУ, 2009. — Вып. 4. — С. 44—51.

243. *Каханойскі А. Г.* Шляхі сацыяльнай мабільнасці насельніцтва Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. // *Працы гістарычнага факультэта БДУ : навук. зб. / рэдкал. : У. К. Коршук (адк. рэд.) [і інш.].* — Мінск: БДУ, 2010. — Вып. 5. — С. 48—56.

244. *Каханойскі А. Г.* Узровень пісьменнасці жыхароў Беларусі на мяжы XIX—XX ст. // *Вesn. Беларус. дзярж. ун-та.* — Сер. 3. — 2006. — № 1. — С. 7—11.

245. *Каханойскі А. Г.* Урадавыя мерапрыемствы папярэджання нелегальнай працоўнай эміграцыі сялянства Беларусі (канец XIX — пачатак XX ст.) // *Працы гістарычнага факультэта БДУ : навук. зб. / рэдкал. : У. К. Коршук (адк. рэд.) [і інш.].* — Мінск: БДУ, 2011. — Вып. 6. — С. 3—11.

246. *Кернажыцкі К. І.* Да гісторыі аграрнага руху на Беларусі перад імперыялістычнай вайной. — Мінск: Беларус. акад. навук, Ін-т гісторыі, 1932. — 102 с.

247. *Кесслер Х.* Крестьянская миграция в Российской империи и Советском Союзе. Отходничество и выход из села // *Социальная история. Ежегодник, 1998/99.* — М.: РОССПЭН, 1999. — С. 309—317.

248. *Кіпель В.* Беларусы ў ЗША. — Менск: Беларусь, 1993. — 352 с., [16] л. укл.

249. *Киркор А. К.* Литовское Полесье // *Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении : в 12 т. / под ред. П. П. Семенова.* — СПб.; М.: Тип. т-ва М. О. Вольфа, 1881—1895. — 1882. — Т. 3. — С. 3—232.

250. *Кирьянов Ю. И.* Рабочие в России на рубеже XIX—XX веков // *Отечественная история.* — 1997. — № 4. — С. 40—53.

251. *Кітурка І.* Да пытання пра ўжыванне тэрміну «мадэрнізацыя» адносна эканамічнай гісторыі Беларусі другой паловы 18 ст. // *Гістарычны альманах.* — 2003. — Т. 9. — С. 26—35.

252. *Киштымаў А. Л.* Уздел замежных прадпрымальнікаў і фінансістаў у развіцці прамысловасці і транспарту Беларусі (канец XVII — пачатак XX ст.) // *Штогоднік Інстытута гісторыі НАН Беларусі.* — Мінск, 1999. — С. 57—63.

253. *Киштымов А. Л.* Дискуссии о роли российской и польского капиталов в развитии экономики Беларуси XIX — начала XX века // *Промышленная политика в стратегии российских модернизаций XVIII—XXI вв. : материалы Междунар. науч. конф., посвящ. 350-летию Н. Д. Антупьева-Демидова.* — Екатеринбург: Ин-т истории и археологии УрОРАН, 2006. — С. 30—34.

254. *Киштымов А. Л.* Немецкие капиталы и предприниматели в Беларуси // *Социально-экономические приоритеты рыночных преобразований в Республике Беларусь : материалы междунар. науч.-практ. конф., Гомель, 16—18 нояб. 2000 г. : в 2 ч. / под общ. ред. Т. В. Карпей.* — Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2000. — Ч. 1. — С. 100—104.

255. *Киштымов А. Л.* Роль евреев в банковском деле Беларуси : вторая половина XIX — начало XX вв. // *История еврейского народа : материалы Шестой ежегодной Междунар. конф. по иудаике : в 2 ч. — М., 1999. — Ч. 2. — С. 111—126.*

256. *Киштымов А. Л.* Экономика Белоруссии XIX — начала XX в. : государственная политика и частная инициатива // *Экономическая история России XIX—XX в. : современный взгляд ; сб. науч. тр. / отв. ред. акад. РАН В. А. Виноградов.* — М.: РОССПЭН, 2000. — С. 132—145.

257. *Киштымов А. Л.* Этапы железнодорожного строительства в Беларуси // *Гістарычны альманах.* — 2002. — Т. 7. — С. 116—144.

258. *Ключевский В. О.* История сословий в России // Сочинения : в 9 т. — М. : Мысль, 1987—1990. — Т. 6 : Специальные курсы. — 1989. — С. 225—391.

259. *Кныш О. В.* Маргинальные группы в белорусском обществе во второй половине XIX в. // Актуальныя праблемы сацыяльнай гісторыі Беларусі (канец XVIII — пачатак XX ст.): да 90-годдзя Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. : матэрыялы Рэсп. навуц.-тэар. канф., г. Мінск, 23 лютага 2007 г. — Мінск : БДПУ, 2007. — С. 116—120.

260. *Ковальченко И. Д., Бородин Л. И.* Аграрная типология губерний Европейской России на рубеже XIX—XX вв. (опыт многомерного количественного анализа) // История СССР. — 1979. — № 1. — С. 56—96.

261. *Ковальченко И. Д.* Аграрный строй России конца XIX — начала XX в. — М. : РОССПЭН, 2004. — 503 с.

262. *Ковальченко И. Д.* Методы исторического исследования. — М. : Наука, 1987. — 439 с.

263. *Ковальченко И. Д., Моисеенко Т. Л., Селунская Н. Б.* Социально-экономический строй крестьянского хозяйства европейской России в эпоху капитализма: источники и методы исследования. — М. : МГУ, 1988. — 224 с.

264. *Ковалюк.* Распространители грамотности в среде крестьянок в Гродненской губернии // Литовские епархиальные ведомости. — 1889. — 29 окт.

265. *Кожушков А. И.* Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии во второй половине XIX в. — Минск : Изд-во М-ва высш., средн. спец. и проф. образования БССР, 1963. — 86 с.

266. Колонизация Сибири в связи с общим переселенческим вопросом. — СПб. : Гос. тип., 1900. — 374 с.

267. *Комзолова А. А.* Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ. — М. : Наука, 2005. — 383 с.

268. Конская перепись по Европейской России. Могилевская губерния по сведениям 1875 г. / под ред. В. Зверинского. — СПб. : Тип. М-ва внутр. дел, 1876. — 96 с.

269. *Корева А.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба: Виленская губерния. — СПб. : Тип. И. Огризко, 1861. — 804 с.

270. *Корелин А. П.* Дворянство в пореформенной России (1861—1904): состав, численность, корпоративные организации. — М. : Наука, 1979. — 304 с.

271. *Корелин А. П.* Политическая программа П. А. Столыпина: либерально-консервативный синтез // Либеральный консерватизм: история и современность : материалы Всерос. науч.-практ. конф. — М. : РОССПЭН, 2001. — С. 43—54.

272. *Коркунов Н. М.* Русское государственное право. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1909. — Т. 1 : Введение и общая часть. — 623 с.

273. *Котельников А.* История производства и разработки всеобщей переписи населения 28-го января 1897 г. — СПб. : Наша жизнь, 1909. — 124 с.

274. *Кохановский А. Г.* Белорусская интеллигенция: самоопределение и этапы становления в XIX — начале XX в. // Працы гістарычнага факультэта БДУ : навуц. зб. / рэдкал. : У. К. Коршук (адк. рэд.) [і інш.]. — Мінск : БДУ, 2007. — Вып. 2. — С. 3—20.

275. *Краніўка М.* Як нам учыцца // Наша ніва. — 1906. — 10 (23) ліст. (Факс. выд. — Мінск : Тэхналогія, 1992. Вып. 1).

276. *Крачковский Ю. Ф.* Быт западно-русского селянина. — М. : Университет. тип., 1874. — 212 с.

277. *Крых Г. А., Токць С. М.* Гісторыя пасялення Мінск-Дваранскае: засяляцкая шляхта з Беларусі ў сібірскім Прыпытышы // Беларус. гіст. часоп. — 2012. — № 3. — С. 4—10.

278. *Крюк В. П.* Об идеологических воззрениях белорусских крестьян во второй половине XIX в. // Сельское хозяйство и крестьянство Беларуси : материалы науч. конф., Гомель,

27—29 окт. 1989 г. / Ком. по истории сельск. хоз. и крестьянства Беларуси при Отд. обществ. наук Акад. наук Беларуси, Гос. ком. Беларуси по сельск. хоз. и продовольствию, Беларус. респ. правление Всесоюз. агропром. НТО ; редкол. : М. О. Бич [и др.]. — Минск, 1991. — С. 136—142.

279. *Крук У. П.* Сялянскі рух на Беларусі, 1864—1900 гг. ; пад рэд. М. В. Біча. — Мінск : Навука і тэхніка, 1993. — 175 с.

280. *Кулагін А. М.* Эклেকтыка. Архітэктура Беларусі другой паловы XIX — пачатку XX ст. — Мінск : Ураджай, 2000. — 304 с.

281. *Курлов П. Г.* Гибель Императорской России. — М. : Современник, 1992. — 255 с.

282. Курс белорусоведения. Лекции, читанные в Белорусском народном университете в Москве летом 1918 года. — М. : [б. и.], 1918—1920. — [2], 303, [2] с.

283. *Лейкина-Свицкая В. Р.* Интеллигенция в России во второй половине XIX века. — М. : Мысль, 1971. — 368 с.

284. *Лейкина-Свицкая В. Р.* Русская интеллигенция в 1900—1917 годах. — М. : Мысль, 1981. — 285 с.

285. *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений : в 55 т. / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. — М. : Госполитиздат, 1958—1965. — Т. 3 : Развитие капитализма в России. — 1958. — 792 с.

286. *Леонтьева Т. Г.* Жизнь и переживания сельского священника (1861—1904 гг.) // Социальная история. Ежегодник, 2000. — М. : РОССПЭН, 2000. — С. 34—56.

287. *Ливен Д.* Аристократия в Европе 1815—1914 / пер. с англ. ; под ред. М. А. Шерешевской. — СПб. : Академический проект, 2000. — 364 с.

288. *Линдэр Р.* Гісторыкі і ўлада: нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX—XX ст. / пер. з ням. Л. Баршчэўскага; нав. рэд. Г. Сагановіч. — СПб. : Неўскі прасцяг, 2003. — 540 с.

289. *Липинский Л., Лукьянов Е.* Крестьянское и солдатское движение в Белоруссии (1900—1907 гг.). — Минск : Наука и техника, 1968. — 196 с.

290. *Липинский Л. П.* Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии (II половина XIX в.). — Минск : Наука и техника, 1971. — 256 с.

291. Литовские епархиальные ведомости. — 1889. — 8 янв.

292. Литовские епархиальные ведомости. — 1889. — 12 марта.

293. *Луговцова С. Л.* Крестьянская реформа в Беларуси в воспоминаниях мировых посредников // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны : навук. зб. / рэд. кал. : С. М. Ходзін (адк. рэд.) [і інш.]. — Мінск : БДУ, 2012. — Вып. 7. — С. 37—48.

294. *Луговцова С. Л.* Политика российского самодержавия по отношению к дворянству Белоруссии в конце XVIII — первой половине XIX вв. — Минск : Беларус. гос. пед. ун-т, 1997. — 78 с.

295. *Люты А. М.* Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі ў другой палове XVIII — першай палове XIX ст. — Мінск : БДПУ, 2004. — 320 с.

296. *Лященко П. И.* История народного хозяйства СССР : в 2 т. — М. : Гос. изд-во полит. лит., 1956. — Т. 2. : Капитализм. — 728 с.

297. *Макарэвіч В. С.* Дробная шляхта Беларусі ў 30—60-я гг. XIX ст. : склад і эвалюцыя сацыяльна-прававога становішча : дыс. ... канд. гіст. навук : 07.00.02. — Мінск, 2008. — 158 л.

298. *Макарэвіч В. С.* З гісторыі структуры беларускага грамадства: катэгорыі дробнай шляхты ў XIX ст. // Труд. Профсоюзы. Общество. — 2007. — № 2. — С. 83—89.

299. *Макарэвіч В. С.* «Панскі разбор шляхты»: абезьямьляванне чыншавой у другой палове XIX ст. і чыншавая рэформа 1886 г. у Беларусі // Беларус. гіст. часоп. — 2011. — № 4. — С. 3—14.

300. *Марзалюк І. А.* Людзі даўняй Беларусі: Этнакультурныя і сацыякультурныя стрэа-тыпы (X—XVII стст.): манаграфія. — Магілёў: МДУ імя А. А. Куляшова, 2002. — 324 с.

301. *Марченко О. В.* Индексы рождаемости по 50 губерниям Европейской России в конце XIX в. // Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР. — М.: Статистика, 1977. — С. 135—137.

302. *Маскевіч Г. І.* Сацыяльная арганізацыя сельскай грамады Беларусі ў 60—90-я гг. XIX ст. // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 3, Гісторыя. Філасофія. Псіхалогія. Паліталогія. Эканоміка. Права. — 2007. — № 3. — С. 13—18.

303. *Маскевіч Г. І.* Сацыяльная стратыфікацыя сялянства Беларусі ў 60—90-я гг. XIX ст.: дыс. ... канд. гіст. навук: 07. 00.02. — Мінск, 2010. — 164 л.

304. *Маскевіч Г. І.* Сялянства Беларусі ў мадэрнізацыйных працэсах у другой палове XIX — пачатку XX ст. // Працы гістарычнага факультэта БДУ: навук. зб. / Беларус. дзярж. ун-т; рэдкал.: У. К. Коршук (адк. рэд.) [і інш.]. — Мінск, 2009. — Вып. 4. — С. 295—301.

305. *Маскевіч Г. І.* Фактары сацыяльнай мабільнасці сялянства Беларусі (60—90-я гг. XIX ст.) // Научные труды Республиканского института высшей школы. Исторические и психолого-педагогические науки: сб. науч. ст.: в 2 ч. / Респ. ин-т высш. школы (Минск); под ред. В. Ф. Беркова. — Минск, 2009. — Вып. 8 (13), ч. 1. — С. 113—120.

306. *Матвейчык Д. Ч.* Выгнанцы з роднага краю: Паслялістападаўская эміграцыя з Беларусі і Літвы (1830—1870-я гады). — Мінск: Лімарыус, 2011. — 200 с.

307. *Матвейчык Д. Ч.* Эміграцыя з беларуска-літоўскіх зямель у Заходнюю Еўропу (1831—1863 гг.) // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гум. навук. — 2007. — № 3. — С. 53—61.

308. Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г. по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний, сравнительно с другими местностями Европейской России. — СПб.: Тип. П. П. Сойкина, 1903. — Ч. II. — 14, 152, 4 с.

309. Материалы для составления приложения к отчету губернатора за 1895 г. (ведомости, таблицы, рапорта) // НГАБ. — Ф. 21. — Воп. 1. — Спр. 75.

310. Материалы к отчету губернатора за 1869 г. (ведомости, таблицы, рапорта и др.) // НГАБ. — Ф. 21. — Воп. 1. — Спр. 17.

311. Материалы к отчету о состоянии Минской губернии за 1908 г. (ведомости, таблицы, рапорта и др.) // НГАБ. — Ф. 21. — Воп. 1. — Спр. 118.

312. Материалы к оценке недвижимостей в Минской губернии. Купли-продажи, залоги и аренды земель в Минской губернии. — Минск: паровая типо-литография Л. Г. Дворжец, 1907. — 68, 182 с.

313. Материалы о переселении крестьян Минской губернии в Сибирь // НГАБ. — Ф. 242. — Воп. 1. — Спр. 2523.

314. Материалы по отчету губернатора за 1865 г. (ведомости, таблицы, списки, рапорта и др.) // НГАБ. — Ф. 21. — Воп. 1. — Спр. 14.

315. Материалы по составлению обзора Витебской губернии за 1910 г. (отчеты, ведомости и др.) // НГАБ. — Ф. 2502. — Воп. 1. — Спр. 688.

316. *Медушевский А. Н.* Как выйти из революции: стратегия преодоления социального кризиса в обществах переходного типа // Российская история. — 2012. — № 2. — С. 3—18.

317. *Менделеев Д. И.* К познанию России. — СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1912. — 158 с.

318. *Миллер А.* Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. — М.: Новое литературное обозрение, 2006. — 248 с.

319. *Милова О. Л.* Промышленная перепись 1900 г. как источник для изучения положения рабочего класса (Опыт количественного анализа) // Математические методы в социально-экономических и археологических исследованиях. — М.: Наука, 1981. — С. 156—180.

320. Минская губерния: государственные, религиозные и общественные учреждения (1793—1917) / сост. Т. Е. Леонтьева. — Минск : БелНИИДАД, 2006. — 392 с., [22] с.
321. Минский листок. — 1887. — 30 июня.
322. Минский листок. — 1887. — 11 авг.
323. Минский листок. — 1890. — 30 окт.
324. *Миронов Б. Н.* Благосостояние населения и революции в имперской России: XVIII — начало XX века. — 2-е изд, испр., доп. — М. : Весь Мир, 2012. — 848 с.
325. *Миронов Б. Н.* Историк и социология. — Л. : Наука, 1984. — 174 с.
326. *Миронов Б. Н.* Преступность в России в XIX — начале XX века // Отечественная история. — 1998. — № 1. — С. 24—42.
327. *Миронов Б. Н.* Русский город в 1740—1860-е гг.: демографическое, социальное и экономическое развитие. — Л. : Наука, 1990. — 271 с.
328. *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства : в 2 т. — СПб. : Дмитрий Буланин, 1999. — Т. 1. — 549 с.
329. *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства : в 2 т. — СПб. : Дмитрий Буланин, 1999. — Т. 2. — 567 с.
330. *Миронов Б. Н.* Социальное расслоение русского крестьянства под углом зрения социальной мобильности // Проблемы аграрной истории : в 2 ч. Ч. 2 : (XIX — 30-е годы XX в.) / под ред. В. Л. Янина. — Минск : Наука и техника, 1978. — С. 106—116.
331. *Михнюк В. Н.* Крестьянство Белоруссии на пути к социализму : историографический очерк. — Минск : Изд-во БГУ, 1979. — 183 с.
332. *Моисеенко Т. Л.* О методах изучения «демографического перехода» («революции») (обзор литературы) // Социально-демографические процессы в российской деревне (XVI — начало XX в.) : материалы XX сессии Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. — Таллин, 1986. — Вып. I. — С. 154—161.
333. *Моравский А.* Экономическое положение Литвы и Белоруссии. — М. : склад издания при Редакционно-издательском отделе ВСНХ, [1918]. — 30 с.
334. *Мыльников А. С., Якубовский В. А.* Процесс разложения дворянства и его социальные последствия // Социальная структура общества в XIX в. : страны Центр. и Юго-Вост. Европы / редкол. : В. А. Дьяков (отв. ред.) [и др.]. — М., 1982. — С. 311—325.
335. Наряд по составлению годового отчета податного инспектора Слуцкого уезда за 1899 г. // НГАБ. — Ф. 359. — Воп. 1. — Спр. 59.
336. Наряд циркулярам о порядке увольнения лиц, состоящих под надзором полиции, в губернии, не входящие в состав Северо-Западного края, и по другим вопросам // НГАБ. — Ф. 1430. — Воп. 1. — Спр. 34099.
337. На шляху станаўлення беларускай нацыі: гістарыяграфічныя здабыткі і праблемы / В. В. Яноўская [і інш.]; навук. рэд. В. В. Яноўская; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. — Мінск : Беларус. навука, 2011. — 311 с.
338. Наша ніва. — 1907. — 7 (14) мая. (Факс. выд. Вып. 1. — Мінск : Тэхналогія, 1992).
339. Наша ніва. — 1907. — 26 (8) кастр. (Факс. выд. Вып. 1. — Мінск : Тэхналогія, 1992).
340. Наша ніва. — 1908. — 11 (24) сак. (Факс. выд. Вып. 1. — Мінск : Тэхналогія, 1992).
341. Наша ніва. — 1908. — 18 (31) ліп. (Факс. выд. Вып. 1. — Мінск : Тэхналогія, 1992).
342. Наша ніва. — 1909. — 11 (24) чэрв. (Факс. выд. Вып. 2. — Мінск : Тэхналогія, 1996. — 768 с.).
343. Наша ніва. — 1909. — 25 (8) чэрв. (Факс. выд. Вып. 2. — Мінск : Тэхналогія, 1996. — 768 с.).

344. Наша ніва. — 1909. — 6 (19) жн. (Факс. выд. Вып. 2. — Мінск : Тэхналогія, 1996. — 768 с.).
345. Наша ніва. — 1909. — 17 (30) верас. (Факс. выд. Вып. 2. — Мінск : Тэхналогія, 1996. — 768 с.).
346. Наша ніва. — 1909. — 15 (28) кастр. (Факс. выд. Вып. 2. — Мінск : Тэхналогія, 1996. — 768 с.).
347. Наша ніва. — 1909. — 12 (25) ліст. (Факс. выд. Вып. 2. — Мінск : Тэхналогія, 1996. — 768 с.).
348. Наша ніва. — 1910. — 1 (14) крас. (Факс. выд. Вып. 3. — Мінск : Тэхналогія, 1998. — 801 с.).
349. Наша ніва. — 1910. — 9 снеж. (Факс. выд. Вып. 3. — Мінск : Тэхналогія, 1998. — 801 с.).
350. Наша ніва. — 1911. — 1 (14) верас. (Факс. выд. Вып. 4. — Мінск : Тэхналогія, 2003. — 685 с.).
351. Наша ніва. — 1911. — 27 (9) кастр. (Факс. выд. Вып. 4. — Мінск : Тэхналогія, 2003. — 685 с.).
352. Наша ніва. — 1912. — 13 (26) студз. (Факс. выд. Вып. 5. — Мінск : Тэхналогія, 2009).
353. Наша ніва. — 1912. — 19 (1) студз. (Факс. выд. Вып. 5. — Мінск : Тэхналогія, 2009).
354. Наша ніва. — 1912. — 16 (29) лют. (Факс. выд. Вып. 5. — Мінск : Тэхналогія, 2009).
355. Наша ніва. — 1912. — 23 (7) лют. (Факс. выд. Вып. 5. — Мінск : Тэхналогія, 2009).
356. Наша ніва. — 1912. — 8 (21) сак. (Факс. выд. Вып. 5. — Мінск : Тэхналогія, 2009).
357. Наша ніва. — 1912. — 19 (2) крас. (Факс. выд. Вып. 5. — Мінск : Тэхналогія, 2009).
358. Наша ніва. — 1912. — 26 (9) крас. (Факс. выд. Вып. 5. — Мінск : Тэхналогія, 2009).
359. Наша ніва. — 1912. — 14 чэрв. (Факс. выд. Вып. 5. — Мінск : Тэхналогія, 2009).
360. Наша ніва. — 1912. — 21 чэрв. (Факс. выд. Вып. 5. — Мінск : Тэхналогія, 2009).
361. Наша ніва. — 1913. — 1 лют. (Факс. выд. Вып. 5. — Мінск : Тэхналогія, 2009).
362. Наша ніва. — 1913. — 15 сак. (Факс. выд. Вып. 5. — Мінск : Тэхналогія, 2009).
363. Наша ніва. — 1913. — 7 чэрв. (Факс. выд. Вып. 5. — Мінск : Тэхналогія, 2009).
364. Наша ніва. — 1914. — 16 мая. (Факс. выд. Вып. 5. — Мінск : Тэхналогія, 2009).
365. *Нитобург Э. Л.* Русские трудовые иммигранты в США (конец XIX в. — 1917 г.): адаптация и судьбы // Отечественная история. — 2002. — № 5. — С. 63—75.
366. *Посевич В. Л.* Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе. — Минск : Тэхналогія, 2004. — 350 с.
367. Обзор Виленской губернии за 1912 год. — Вильна : Губ. тип., 1913. — 100 с.; 2 л. табл.
368. Обзор Гродненской губернии за 1912 год. — Гродно : Губ. тип., 1913. — 132 с.; 27 л. табл.
369. Обзор Минской губернии за 1881 год. Приложение ко всеподданнейшему отчету минского губернатора. — Минск : Губ. тип., 1882. — [2], 41, [96] с.
370. Обзор Минской губернии за 1885 год. Приложение ко всеподданнейшему отчету минского губернатора. — Минск : Губ. тип., 1886. — [2], 30, [94] с.
371. Обзор Минской губернии за 1890 год. Приложение ко всеподданнейшему отчету минского губернатора. — Минск : Губ. тип., 1891. — [2], 49, [52] с.
372. Обзор Минской губернии за 1895 год. Приложение ко всеподданнейшему отчету минского губернатора. — Минск : Губ. тип., 1896. — [2], 54, [52] с.
373. Обзор Минской губернии за 1900 год. — Минск : Губ. тип., 1901. — [2], 54, [52] с.
374. Об изменении Правил об испрошении высочайших наград, 2 августа 1900 г., № 19131 // ПСЗРИ. Собр. 3-е : в 33 т. — СПб., 1902. — Т. 20. — Отд. 1. — С. 990—991.
375. Об исключении и причислении жителей г. Гродно в число купцов // НГАБ у г. Гродна. — Ф. 26. — Воп. 1. — Спр. 550.

376. Об исключении лиц из числа минских мещан за окончанием высших учебных заведений // НГАБ. — Ф. 330. — Воп. 1. — Спр. 1265.

377. Об исполнении постановлений губернского земского собрания // НГАБ. — Ф. 325. — Воп. 1. — Спр. 615.

378. Об обеспечении рабочих на случай болезни, 23 июня 1912 г., № 37446 // ПСЗРИ. Собр. 3-е : в 33 т. — Петроград, 1915. — Т. 32. — Отд. 1. — С. 855—868.

379. Об обращении местечка Сморгонь, Ошмянского уезда, Виленской губернии в город с упрощенным городским общественным управлением, 6 июня 1904 г., № 24720 // ПСЗРИ. Собр. 3-е : в 33 т. — Спб., 1907. — Т. 24. — Отд. 1. — С. 639.

380. Об ограничении принадлежащего крестьянам католического исповедания права приобретения земельной собственности в 9-ти западных губерниях, 27 янв. 1901 г., № 19618 // ПСЗРИ. Собр. 3-е : в 33 т. — Спб., 1903. — Т. 21. — Отд. 1. — С. 45.

381. Об открытии в Минске отделения Дворянского поземельного банка // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 4131.

382. Об отмене некоторых ограничительных постановлений, действующих в девяти западных губерниях, и о порядке выполнения пункта седьмого Именного указа 12 декабря 1904 года в отношении сих губерний, 1 мая 1905 г., № 26162 // ПСЗРИ. Собр. 3-е : в 33 т. — Спб., 1908. — Т. 25. — Отд. 1. — С. 285.

383. Об отмене некоторых ограничений в правах сельских обывателей и лиц других бывших податных состояний, 5 октября 1906 г., № 28392 // ПСЗРИ. Собр. 3-е : в 33 т. — Спб., 1909. — Т. 26. — Отд. 1. — С. 891—893.

384. Об увеличении содержания и выдаче пособий, подъемных и прогонных денег русским чиновникам ведомства Министерства внутренних дел в Северо-Западном крае, 5 марта 1864 г., № 40655 // ПСЗРИ. Собр. 2-е : в 55 т. — Спб., 1867. — Т. 39. — Отд. 1. — С. 203—204.

385. Об увольнении лиц податного сословия для перечисления в другое общество куда пожелают // НГАБ. — Ф. 24. — Воп. 1. — Спр. 3517.

386. Об увольнении со службы слупского уездного предводителя дворянства и председателя съезда мировых посредников Севастьянова // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 2603.

387. Об ускорении прекращения обязательных отношений между помещиками и поселенными на их землях временнообязанными крестьянами, произведением выкупа сими последними земельного надела во всех тех сельских обществах временнообязанных крестьян губернии Могилевской и уездов: Витебского, Велижского, Городецкого, Лепельского, Невельского, Полоцкого, Себежского, Суражского Витебской губернии, которые еще не воспользовались выкупом угодий, 2 ноября 1863 г., № 40172 // ПСЗРИ. — Собр. 2-е : в 55 т. — Спб., 1866. — Т. 38. — Отд. 2. — С. 140—141.

388. Об условиях допущения лиц бывшей польской шляхты и мещан-католиков к арендованию казенных оброчных статей в западных губерниях, 20 ноября 1887 г., № 4814 // ПСЗРИ. Собр. 3-е : в 33 т. — Спб., 1889. — Т. 7. — С. 460—461.

389. Об условиях приобретения прав потомственного дворянства и о порядке внесения дворянских родов в родословные книги, 28 мая 1900 г., № 18681 // ПСЗРИ. Собр. 3-е : в 33 т. — Спб., 1902. — Т. 20. — Отд. 1. — С. 551—552.

390. Об установлении величины нормального крестьянского хозяйства в зависимости от рабочих сил крестьянских семей // ДГАЛ. — Ф. 378. — Воп. 1899. — Спр. 363.

391. Об установлении в состоянии городских обывателей нового сословия почетных граждан и о правах и преимуществах сего сословия, 10 апреля 1832 г., № 5284 // ПСЗРИ. Собр. 2-е : в 55 т. — Спб., 1833. — Т. 7. — Отд. 2. — С. 193—195.

392. Об установлении особых правил относительно приобретения иностранцами в собственность или в срочное владение и пользование недвижимых имуществ в некоторых гу-

берниях западной полосы России, 14 марта 1887 г., № 4286 // ПСЗРИ. Собр. 3-е : в 33 т. — Спб., 1889. — Т. 7. — С. 101—102.

393. Об установлении правил относительно приобретения в собственность, залога и арендования в девяти западных губерниях земельных имуществ, вне городов и местечек расположенных, 27 декабря 1884 г., № 2633 // ПСЗРИ. Собр. 3-е : в 33 т. — Спб., 1887. — Т. 4. — С. 602—604.

394. Об установлении процентных норм для приема в учебные заведения лиц иудейского исповедания, 16 сентября 1908 г., № 31008 // ПСЗРИ. Собр. 3-е : в 33 т. — Спб., 1903. — Т. 28. — Отд. 1. — С. 720.

395. Об устройстве детей лиц православного духовенства, 26 мая 1869 г., № 47138 // ПСЗРИ. Собр. 2-е : в 55 т. — Спб., 1873. — Т. 44. — Отд. 1. — С. 521—522.

396. Об учреждении присутствий по делам страхования рабочих, 23 июня 1912 г., № 37444 // ПСЗРИ. Собр. 3-е : в 33 т. — Пг., 1915. — Т. 32. — Отд. 1. — С. 847—850.

397. Об учреждении совета по делам страхования рабочих, 23 июня 1912 г., № 37445 // ПСЗРИ. Собр. 3-е : в 33 т. — Пг., 1915. — Т. 32. — Отд. 1. — С. 850—855.

398. Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — СПб. : Изд. Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1905. — Т. 1. — [2], XXI, 268, 89 с.

399. Об экономическом состоянии сельского хозяйства за 1911 г. // НГАБ у г. Гродна. — Ф. 308. — Воп. 1. — Спр. 7.

400. Об экономическом состоянии сельского хозяйства за 1913 г. // НГАБ у г. Гродна. — Ф. 308. — Воп. 1. — Спр. 26.

401. Об эмиграционном движении в уездах Гродненской губернии // НГАБ у г. Гродна. — Ф. 103. — Воп. 1. — Спр. 4.

402. О воспреещении евреям приобретать от помещиков и крестьян земли в губерниях, подведомых Виленскому и Киевскому Генерал-Губернаторам, 10 июля 1864 г., № 41039 // ПСЗРИ. Собр. 2-е : в 55 т. — Спб., 1867. — Т. 39. — Отд. 1. — С. 573—574.

403. О воспреещении лицам польского происхождения вновь приобретать помещичьи имения в девяти западных губерниях; о предоставлении высланным из Западного края владельцам секвестрованных имений права продать или променять, в двухгодичный срок, свои имения в этом крае лицам русского происхождения, и вообще о порядке совершения актов на переход имений в Западном крае к русским владельцам, 10 декабря 1865 г., № 42759 // ПСЗРИ. Собр. 2-е : в 55 т. — Спб., 1867. — Т. 40. — Отд. 2. — С. 326—327.

404. О выдаче дворянам свидетельств о их политической благонадежности // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 1656.

405. О выдаче заграничных паспортов // НГАБ. — Ф. 1430. — Воп. 1. — Спр. 36387.

406. О выдаче приемных и увольнительных приговоров и приговоров или свидетельств на сопричисление в дворяне или для поступления в учебные заведения и на государственную службу // НГАБ. — Ф. 330. — Воп. 1. — Спр. 1108.

407. О выдаче приговоров о принятии в минские мещане лиц из других обществ // НГАБ. — Ф. 330. — Воп. 1. — Спр. 1293.

408. О выдаче свидетельств крестьянам, мещанам и др. на покупку земли в Мстиславльском уезде // НГАБ. — Ф. 2001. — Воп. 1. — Спр. 1403.

409. О выдаче удостоверений минских мещан об уплате ими ремесленных повинностей на получение паспортов из минской управы и минского губернатора заграничных за 1897 г. // НГАБ. — Ф. 10. — Воп. 1. — Спр. 780.

410. О выселении из пограничных губерний мещан Зайца, Чапницкого и других за тайный перевод через границу эмигрантов // НГАБ у Гродна. — Ф. 1. — Воп. 9. — Спр. 689.

411. Однодневная перепись начальных школ в Империи, проведенная 18 января 1911 года: [в 16 вып.] / ред. : В. И. Покровского. — СПб. : Тип. Тов-ва «Екатерингофское Печатное дело», 1913—1916. — Вып. 8 : Виленский Учебный Округ. Губернии: Виленская, Витебская, Гродненская, Ковенская, Минская, Могилевская. — 1914. — 26, 132 с., разд. паг.
412. О добровольном переселении сельских обывателей и мещан на казенные земли и о порядке перечисления лиц означенных сословий, переселившихся в прежнее время, 13 июля 1889 г., № 6198 // ПСЗРИ. Собр. 3-е : в 33 т. — СПб., 1891. — Т. 9. — С. 535—538.
413. О дозволении евреям механикам, винокурам, пивоварам и вообще мастерам и ремесленникам проживать повсеместно в империи, 28 июня 1865 г., № 42264 // ПСЗРИ. Собр. 2-е : в 55 т. — СПб., 1867. — Т. 40. — Отд. 1. — С. 692—703.
414. О запрещении еврею Марголину Я. жить в девяти губерниях Северо-Западного и Юго-Западного края сроком на 5 лет // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 8418.
415. О зачислении петербургского 2-ой гильдии купца Веремецко А. с сыном Павлом в потомственные почетные граждане // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 2459.
416. *Ольшамовский Б. Г.* Права по землевладению в Западном крае. — СПб. : типо-литография Ю. А. Мансфельдт, 1899. — 139 с.
417. О малолетних, работающих на заводах, фабриках и мануфактурах, 1 июня 1882 г., № 931 // ПСЗРИ. Собр. 3-е : в 33 т. — СПб., 1886. — Т. 2. — С. 265—267.
418. О мерах к облегчению и ускорению прекращения обязательных отношений между помещиками и поселенными на их землях временнообязанными крестьянами, посредством выкупа сими последними земель их надела с содействием Правительства по губерниям : Виленской, Гродненской, Ковенской и Минской, а также в Динабургском, Дрисенском, Люцинском и Режицком уездах Витебской губернии, 1 марта 1863 г., № 39337 // ПСЗРИ. Собр. 2-е : в 55 т. — СПб., 1866. — Т. 38. — Отд. 1. — С. 196—198.
419. О мерах к успешнейшему окончанию дел о правах лиц, доказывающих дворянское достоинство по происхождению от бывшей польской шляхты, 23 сентября 1864 г., № E41299 // ПСЗРИ. Собр. 2-е : в 55 т. — СПб., 1867. — Т. 39. — Отд. 1. — С. 907—909.
420. О назначении дворянина Ф. Эйсымонта в штат канцелярии // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 2604.
421. О назначении действительного статского советника Н. Добровольского губернатором // НГАБ у Гродна. — Ф. 1. — Воп. 9. — Спр. 970.
422. О назначении разных лиц в учреждения Минской губернии // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 7627.
423. О назначении статского советника Н. Урусова гродненским губернатором // НГАБ у Гродна. — Ф. 1. — Воп. 9. — Спр. 1354.
424. О недопущении лиц польского происхождения к содержанию казенных оброчных статей Западного края, 27 августа 1885 г., № 3173 // ПСЗРИ. Собр. 3-е : в 33 т. — СПб., 1887. — Т. 5. — С. 404.
425. О передаче губернии (Гродненской) губернатором действительным статским советником Н. А. Добровольским гродненскому вице-губернатору статскому советнику В. Д. Лишину // НГАБ у Гродна. — Ф. 1. — Воп. 9. — Спр. 1149.
426. О перечислении мещан к обществам для получения льгот // НГАБ у Гродна. — Ф. 26. — Воп. 1. — Спр. 463.
427. О перечислении разных лиц из одного сословия в другое // НГАБ. — Ф. 24. — Воп. 1. — Спр. 1783.
428. О порядке приписки лиц бывшей польской шляхты в податные сословия, 31 декабря 1865 г., № 42858 // ПСЗРИ. Собр. 2-е : в 55 т. — СПб., 1867. — Т. 40. — Отд. 2. — С. 413—414.

429. О поступлении государственных доходов, об отчетах волостных правлений по части эмиграции и о выдаче паспортов // НГАБ у г. Гродна. — Ф. 24. — Воп. 4. — Спр. 865.
430. О пояснении и дополнении постановления касательно обязательной продажи или промена польских имений в Западном крае, 10 декабря 1865 г., № 42760 // ПСЗРИ. Собр. 2-е : в 55 т. — Спб., 1867. — Т. 40. — Отд. 2. — С. 327—328.
431. О предоставлении некоторых льгот, преимуществ и денежных ссуд приобретателям имений в западных губерниях, 23 марта 1864 г., № 40692 // ПСЗРИ. Собр. 2-е : в 55 т. — Спб., 1867. — Т. 39. — Отд. 1. — С. 251—252.
432. О предначертаниях к усовершенствованию государственного порядка, 12 декабря 1912 г., № 25495 // ПСЗРИ. Собр. 3-е : в 33 т. — Спб., 1907. — Т. 24. — Отд. 1. — С. 1196—1198.
433. О предоставлении сведений в Департамент полиции о населении городов, их пространстве, положении торговли и промышленности, финансах городов, о количестве и роде проступков и преступлений за 1905—1907 гг. // НГАБ. — Ф. 299. — Воп. 2. — Спр. 13148.
434. О приведении в действие Временных правил о евреях, 3 мая 1882 г., № 834 // ПСЗРИ. Собр. 3-е : в 33 т. — Спб., 1886. — Т. 2. — С. 181.
435. О принятии мер для отвращения беспорядков и насилия против евреев // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 3708.
436. О приобретении потомственного дворянства производством по гражданской службе в Действительные Статские Советники или соответствующий сему чину 4-й класс, а по военной в Полковники или же в соответствующий оному чин Флота Капитана 1-го ранга, 9 декабря 1856 г., № 31236 // ПСЗРИ. Собр. 2-е : в 55 т. — Спб., 1857. — Т. 31. — Отд. 1. — С. 1052—1053.
437. О приписке к Виленскому мещанскому обществу лишенного прав Адольфа Францкевича // ДГАЛ. — Ф. 381. — Воп. 19. — Спр. 3283.
438. О приписке к мещанским и крестьянским семействам посторонних лиц, 5 января 1882 г., № 591 // ПСЗРИ. Собр. 3-е : в 33 т. — Спб., 1886. — Т. 2. — С. 2—3.
439. О приписке Юделя-Лейзера Лейбовича Лейбмана в число мещан Гольшпанского общества Ошмянского уезда // ДГАЛ. — Ф. 381. — Воп. 19. — Спр. 3285.
440. О причислении в минские мещане // НГАБ. — Ф. 330. — Воп. 1. — Спр. 185.
441. О причислении жителей г. Гродно в число купцов // НГАБ у Гродна. — Ф. 26. — Воп. 1. — Спр. 470.
442. О причислении к минским мещанам лиц из других сословий // НГАБ. — Ф. 330. — Воп. 1. — Спр. 1727.
443. О причислении к минским мещанам из других сословий // НГАБ. — Ф. 330. — Воп. 1. — Спр. 1778.
444. О причислении и исключении мещан-христиан // НГАБ. — Фонд 654. — Воп. 1. — Спр. 18.
445. О причислении к виленским мещанам происходящего из бывшей польской шляхты Владислава Казимировича Мипкевича // ДГАЛ. — Ф. 381. — Воп. 19. — Спр. 3281.
446. О причислении к Лидскому мещанскому обществу Рафаила Ивановича Ройшо // ДГАЛ. — Ф. 381. — Воп. 19. — Спр. 3286.
447. О причислении лиц в минские мещане и исключении из таковых // НГАБ. — Ф. 330. — Воп. 1. — Спр. 25.
448. О причислении лиц в минские мещане // НГАБ. — Ф. 330. — Воп. 1. — Спр. 184.
449. О причислении мещан к обществам для получения льгот // НГАБ у Гродна. — Ф. 26. — Воп. 1. — Спр. 462.
450. О причислении разных лиц в число мещан г. Минска // НГАБ. — Фонд 24. — Воп. 1. — Спр. 1625.

451. О проведении однодневной переписи населения в городах Виленской губернии // РДГА. — Ф. 1290. — Воп. 2. — Спр. 96.

452. О проверке политической благонадежности разных лиц для причисления их к дворянскому сословию // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 7851.

453. О продолжительности и распределении рабочего времени в заведениях фабрично-заводской промышленности, 2 июня 1897 г., № 14231 // ПСЗРИ. Собр. 3-е : в 33 т. — СПб., 1900. — Т. 17. — С. 355—356.

454. Опыт описания Могилевской губернии в историческом, физико-географическом, этнографическом, промышленном, сельскохозяйственном, лесном, учебном, медицинском и статистическом отношениях : в 3 кн. / А. С. Дембовецкий ; сост. по прогр. и под ред. А. С. Дембовецкого. — Могилев : тип. губерн. правл., 1882—1884. — Кн. 1. — 1882. — 782 с.

455. Опыт описания Могилевской губернии в историческом, физико-географическом, этнографическом, промышленном, сельскохозяйственном, лесном, учебном, медицинском и статистическом отношениях : в 3 кн. / А. С. Дембовецкий ; сост. по прогр. и под ред. А. С. Дембовецкого. — Могилев-на-Днепре : тип. губерн. правл., 1882—1884. — Кн. 2. — 1884. — 1000 с.

456. Опыт описания Могилевской губернии в историческом, физико-географическом, этнографическом, промышленном, сельскохозяйственном, лесном, учебном, медицинском и статистическом отношениях : в 3 кн. / А. С. Дембовецкий ; сост. по прогр. и под ред. А. С. Дембовецкого. — Могилев-на-Днепре : тип. губерн. правл., 1882—1884. — Кн. 3. — 1884. — 382 с.

457. Опыт российских модернизаций. XVIII—XX века. — М. : Наука, 2000. — 246 с.

458. О разрешении крестьянам и мещанам приобретать земли // НГАБ. — Ф. 2001. — Воп. 1. — Спр. 1399.

459. О рассмотрении прошений крестьян Бобруйского, Игуменского и Речицкого уездов о переселении в Сибирь и на Кавказ // НГАБ. — Ф. 242. — Воп. 1. — Спр. 2101.

460. О составе приходов и церковных причтов, 16 апреля 1869 г., № 46974 // ПСЗРИ. Собр. 2-е : в 55 т. — СПб., 1873. — Т. 44. — Отд. 1. — С. 321—325.

461. О страховании рабочих от несчастных случаев, 23 июня 1912 г., № 37447 // ПСЗРИ. Собр. 3-е : в 33 т. — Пг., 1915. — Т. 32. — Отд. 1. — С. 868—882.

462. Отчет виленского губернатора за 1861 год // ДГАЛ. — Ф. 388. — Воп. 1. — Спр. 298.

463. Отчет о состоянии Минской епархии за 1885 г. // РДГА. — Ф. 796. — Воп. 442. — Спр. 1084.

464. Отчет о состоянии Могилевской епархии за 1885 г. // РДГА. — Ф. 796. — Воп. 442. — Спр. 1085.

465. Отчет податного инспектора за 1899, 1900 и 1901 г. / НГАБ. — Ф. 360. — Воп. 1. — Спр. 101.

466. Отчеты губернаторов за 1866 г. [Ч. 5] Владимирского, Гродненского, Ковенского, Виленского, Ярославского, Самарского и военного губернатора Амурской области // РДГА. — Ф. 1263. — Воп. 1. — Спр. 3256.

467. Отчеты губернаторов за 1866 г. [Ч. 6] Нижегородского, Уфимского, Виленского, Черниговского, Таврического, Московского и Одесского градоначальника // РДГА. — Ф. 1263. — Воп. 1. — Спр. 3257.

468. Отчеты губернаторов за 1866 г. [Ч. 9] Якутского, Орловского, Иркутского, Приморской области, Витебского, Тобольского, Пермского, Минского и генерал-губернатора Восточной Сибири // РДГА. — Ф. 1263. — Воп. 1. — Спр. 3260.

469. Отчеты и ведомости о состоянии учебных заведений, подведомственных Минской дирекции народных училищ и церковно-приходских училищ Минской губернии за 1883 г. // НГАБ. — Ф. 458. — Воп. 1. — Спр. 103.

470. Отчеты о деятельности и журналы заседаний переписных комиссий Витебской губернии, ч. I // РДГА. — Ф. 1290. — Воп. 10. — Спр. 166.
471. *Пайнс Р.* Россия при старом режиме. — М. : Независимая газета, 1993. — 421 с.
472. *Палатаева Н. І.* Купецтва і акцыянерныя таварыствы ў Беларусі (60-я гады XIX — пачатак XX стагоддзя // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гум. навук. — 2003. — № 2. — С. 57—61.
473. Памятная книжка Виленской губернии на 1903 год. — Вильна : губерн. тип., 1902. — XVI, 341, 122, 95 с.
474. Памятная книжка Виленской губернии на 1910 год. — Вильна : губерн. тип., 1910. — 175, 124, 102 с.
475. Памятная книжка Витебской губернии на 1885 г. — Витебск : губерн. тип., 1885. — 375, 124, XX с.
476. Памятная книжка Гродненской губернии на 1866 год. — Гродно : тип. губерн. правл., 1866. — 65, 50, 84 с.
477. Памятная книжка Гродненской губернии на 1880 год. — Гродно : тип. губерн. правл., 1879. — 189, 173, XLIV с.
478. Памятная книжка Гродненской губернии на 1903 год. — Гродно : губерн. тип., 1903. — 371, 122, 73 с.
479. Памятная книжка Минской губернии на 1865 год. — Минск : губерн. тип., 1864.
480. Памятная книжка Могилевской губернии на 1890 год. — Могилев : тип. губерн. правл., 1890. — 462 с.
481. Памятная книжка Могилевской губернии на 1911 год. — Могилев : губерн. тип., 1911. — 294, 59 с.
482. Памятная книжка Могилевской губернии на 1914 год. — Могилев : губерн. тип., 1914. — XVII, 292, 256 с.
483. Памятная книжка Могилевской губернии на 1916 год. — Могилев : губерн. тип., 1916. — 256, 72 с.
484. *Панюціч В. П.* Да ацэнкі некаторых праблем аграрнай гісторыі Беларусі перыяду капіталізму // Беларус. гіст. часоп. — 1997. — № 3. — С. 51—57.
485. *Панюціч В. П.* Змяненне сацыяльнага складу сельскага насельніцтва Беларусі ў другой палове XIX ст. // Весці АН БССР. — Сер. грамад. навук. — 1992. — № 1. — С. 65—73.
486. *Панютич В. П.* Из истории формирования пролетариата Белоруссии (1861—1914 гг.). — Минск : Наука и техника, 1969. — 192 с.
487. *Панютич В. П.* Историография аграрной истории Беларуси 1861—1917 гг. : монография. — Минск : ГНУ «Институт истории НАН Беларуси», 2005. — 262 с.
488. *Панютич В. П.* К вопросу о поземельной политике царизма в Белоруссии во второй половине XIX в. // Из истории крестьянства Белоруссии : сб. ст. по материалам I сессии Респ. симпозиума по истории сел. хоз. и крестьянства Белоруссии / Ин-т истории АН БССР, Комис. по истории сел. хоз. и крестьянства Белоруссии; редкол. : К. И. Шабуня (отв. ред.) [и др.]. — Минск, 1978. — С. 44—59.
489. *Панютич В. П.* Наемный труд в сельском хозяйстве Беларуси 1861—1914 гг. — Минск : Навука і тэхніка, 1996. — 142 с.
490. *Панюціч В. П.* Пазямельныя адносіны на Беларусі ў 2-й палове XIX — пачатку XX ст. (дваране, мяшчане, купецтва, каланісты) // Беларус. гіст. часоп. — 1993. — № 4. — С. 40—44.
491. *Панюціч В. П.* Правое становішча сялянства парэформеннай эпох // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гум. навук. — 1998. — № 1. — С. 58—65.
492. *Панютич В. П.* Социально-экономическое развитие белорусской деревни в 1861—1900 гг. / науч. ред. П. Г. Козловский. — Минск : Навука і тэхніка, 1990. — 375 с.

493. Парсонс Т. Аналитический подход к теории социальной стратификации // О структуре социального действия. — М. : Академический Проект, 2000. — С. 354—380.

494. Патканов С. Иммиграция из России в Соединенные Штаты за десятилетие 1900—1909 гг. // Ежегодник России 1910 г. — Спб. : типо-литография Н. Л. Ныркина, 1911. — С. XXIX—CXIII.

495. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.; под ред. Н. А. Тройницкого. — Вып. IV. — Виленская губерния. — Тетр. 1. — Спб. : Изд. Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1900. — 59 с.

496. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.; под ред. Н. А. Тройницкого. — Вып. IV. — Виленская губерния. — Тетр. 2. — Спб. : Изд. Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1901. — 104 с.

497. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.; под ред. Н. А. Тройницкого. — Вып. IV. — Виленская губерния. — Тетр. 3. — Спб. : Изд. Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1903. — XI, 179 с.

498. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.; под ред. Н. А. Тройницкого. — Вып. V. — Витебская губерния. — Тетр. 1. — Спб. : Изд. Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1899. — II, 51 с.

499. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.; под ред. Н. А. Тройницкого. — Вып. V. — Витебская губерния. — Тетр. 2. — Спб. : Изд. Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1901. — 110 с.

500. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.; под ред. Н. А. Тройницкого. — Вып. V. — Витебская губерния. — Тетр. 3. — Спб. : Изд. Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1903. — XIV, 281 с.

501. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.; под ред. Н. А. Тройницкого. — Вып. XI. — Гродненская губерния. — Спб. : Изд. Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1903. — XV, 319 с.

502. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.; под ред. Н. А. Тройницкого. — Вып. XVI. — Киевская губерния. — Спб. : Изд. Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1904. — XII, 287 с.

503. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.; под ред. Н. А. Тройницкого. — Вып. XXI. — Лифляндская губерния. — Спб. : Изд. Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1905. — XVI, 229 с.

504. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.; под ред. Н. А. Тройницкого. — Вып. XXII. — Минская губерния. — Спб. : Изд. Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1904. — XVI, 243 с.

505. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.; под ред. Н. А. Тройницкого. — Вып. XXIII. — Могилевская губерния. — Спб. : Изд. Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1903. — XV, 275 с.

506. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.; под ред. Н. А. Тройницкого. — Вып. XXIV. — Московская губерния. — Спб. : Изд. Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1905. — XXXVII, 349 с.

507. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.; под ред. Н. А. Тройницкого. — Вып. XXVII. — г. С. -Петербург. — Тетр. 2. — Спб. : Изд. Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1903. — XXXII, 265 с.

508. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.; под ред. Н. А. Тройницкого. — Вып. XLVII. — г. Одесса. — Спб. : Изд. Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1904. — XIX, 167 с.

509. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.; под ред. Н. А. Тройницкого. — Вып. LI. — г. Варшава. — Спб.: Изд. Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1904. — XVI, 191 с.

510. Переписка с виленским губернатором о пропуске эмигрантов в Либаву за взятки приставом Черняевым // ДГАЛ. — Ф. 381. — Воп. 19. — Спр. 917.

511. Переписка с гродненским губернатором, новогрудским уездным исправником и др. о Таненбауме, высланном в Минскую губернию за эмиграционную деятельность // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 8086 А.

512. Переписка с губернатором, губернским присутствием и др. о подписке на газету «Сельский вестник», льготах при уплате окладных сборов, о постановке ревизионного дела в губернии // НГАБ у г. Гродна. — Ф. 152. — Воп. 1. — Спр. 9.

513. Переписка с Департаментом полиции, начальником Минского жандармского управления об эмиграции крестьян за границу на заработки // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 7703.

514. Переписка с Департаментом полиции, уездными исправниками и др. об эмиграционной деятельности Башука Е. А. // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 8085.

515. Переписка с минским губернским правлением, Виленской судебной палатой, уездными предводителями дворянства о выдаче дворянам свидетельств о несудимости и несостоятельности, прошения дворян о предоставлении их детям в учебных заведениях стипендий от дворянства // НГАБ. — Ф. 320. — Воп. 1. — Спр. 507.

516. Переписка с попечителем Виленского учебного округа, народными училищами о привлечении учителей к участию во всеобщей переписи населения в качестве счетчиков // НГАБ. — Ф. 458. — Воп. 1. — Спр. 177.

517. Переписка с попечителем Виленского учебного округа и учебными заведениями о введении в Минске бесплатного обязательного обучения, об открытии школ, об ассигновании средств на содержание учебных заведений и найме помещений для них // НГАБ. — Ф. 458. — Воп. 1. — Спр. 220.

518. *Пичета В. И.* История белорусского народа. — Минск: Изд. центр БГУ, 2003. — 184 с.

519. *Пичета В. И.* Крестьянское и рабочее движение в эпоху 1905 года // Труды БГУ. — 1926. — № 11. — С. 105—127.

520. *Побережников И. В.* Индустриализация в контексте модернизационного подхода // Промышленная политика в стратегии российских модернизаций XVIII—XXI вв.: материалы Междунар. науч. конф., посвящ. 350-летию Н. Д. Антуфьева-Демидова. — Екатеринбург: Ин-т истории и археологии УрО РАН, 2006. — С. 37—45.

521. *Побережников И. В.* Модернизация: теоретико-методологические подходы // Экономическая история. Обзорение / под ред. Л. И. Бородкина. — М., 2002. — Вып. 8. — С. 146—168.

522. *Побережников И. В.* Переход от традиционного к индустриальному обществу: теоретико-методологические проблемы модернизации. — М.: РОССПЭН, 2006. — 240 с.

523. *Погожева А. В.* Учет численности и состава рабочих в России. Материалы по статистике труда. — Спб.: тип. Импер. Акад. наук, 1906. — XXVI, 114, 224 с.

524. Подоходный налог. Ожидаемое число плательщиков, их доход и сумма налога, по исследованию, произведенному податными инспекторами и казенными палатами в 1909—1910 году. — Спб.: Электро-тип. Н. Я. Стойковой, 1910. — XXII, 84 с.

525. *Полетаева Н. И.* Купечество Беларуси: 60-е гг. XIX — начало XX в.: монография. — Минск: БГЭУ, 2004. — 247 с.

526. *Полетаева Н.* Термины «купец — купечество — предприниматели» в курсе «Экономическая история Беларуси» (19 — начало 20 в.) // Гістарычны альманах. — 2003. — Т. 9. — С. 43—48.

527. По жалобам на разные учреждения и должностных лиц губернии // НГАБ. — Ф. 2001. — Воп. 1. — Спр. 1754.

528. Положение о поплинах за право торговли и других промыслов, 1 января 1863 г., № 39118 // ПСЗРИ. Собр. 2-е : в 55 т. — СПб., 1866. — Т. 38. — Отд. 1. — С. 3—15.

529. По предписанию виленского генерал-губернатора о разъяснении крестьянам порядка переселения их на свободные казенные земли // НГАБ. — Ф. 242. — Воп. 1. — Спр. 1139.

530. По предписаниям Министерства финансов о порядке прикрепления к городским и сельским обществам лиц привилегированного и непривилегированного звания, об усыновлении лиц крестьянского и мещанского сословий // НГАБ. — Ф. 333. — Воп. 4. — Спр. 6492.

531. По представлению могилевского губернатора министру внутренних дел о необходимости производства народной переписи в губернии // РДГА. — Ф. 1290. — Воп. 2. — Спр. 262.

532. По прошению неутвержденных Герольдией дворян Мозырского уезда Вашкевичей о причислении к Копаткевичскому мещанскому обществу // НГАБ. — Ф. 333. — Воп. 4. — Спр. 6650.

533. *Поткина И. В.* Индустриальное развитие дореволюционной России. Концепции, проблемы, дискуссии в американской и английской историографии. М. : Институт российской истории РАН, 1994. — 232 с.

534. *Поткина И. В.* Торгово-промышленное законодательство Российской империи // Экономическая история России XIX — XX в. : современный взгляд: сб. науч. тр. / отв. ред. акад. РАН В. А. Виноградов. — М. : РОССПЭН, 2000. — С. 303—322.

535. Правила о вознаграждении потерпевших вследствие несчастных случаев рабочих и служащих, а равно членов их семейств, в предприятиях фабрично-заводской, горной и горнозаводской промышленности, 2 июня 1903 г., № 23060 // ПСЗРИ. Собр. 3-е : в 33 т. — СПб., 1905. — Т. 23. — Отд. 1. — С. 595—606.

536. Правила о надзоре за заведениями фабричной промышленности и о взаимных отношениях фабрикантов и рабочих и об увеличении числа чинов фабричной инспекции, 3 июня 1886 г., № 3769 // ПСЗРИ. Собр. 3-е : в 33 т. — СПб., 1888. — Т. 6. — С. 262—270.

537. *Пракапович Л. Э.* Становление и развитие фабрично-заводской промышленности в Беларуси в XIX в. : монография. — Минск : БГПУ, 2010. — 156 с.

538. *Пракапович Л. Э.* Особенности формирования наемной рабочей силы во второй половине XIX в. в Беларуси // Актуальные проблемы сацыяльнай гісторыі Беларусі (канец XVIII — пачатак XX ст.) : да 90-годдзя Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. : матэрыялы Рэсп. навуц.-тэар. канф., г. Мінск, 23 лютага 2007 г. — Мінск : БДПУ, 2007. — С. 147—150.

539. Приказ по корпусу жандармов. Распоряжение Минского губернского особого о земских повинностях присутствия о исполнении подводной повинности. Отчет по управлению Минской дирекцией народных училищ за 1867 г. и переписка с Минским губернским правлением по личному составу // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 1857.

540. Прошения, посемейные списки, ревизские сказки дворян, причисленных к податным сословиям Витебского уезда // НГАБ. — Ф. 2640. — Воп. 1. — Спр. 245.

541. Прыказкі і прымаўкі : у 2 кн. / рэд. А. С. Фядосік. — Мінск : Навука і тэхніка, 1976. — Кн. 1. — 560 с.

542. Публицистика белорусских народников / сост., подгот. текстов С. Х. Александровича, И. С. Александрович. — Минск : Изд-во БГУ, 1983. — 134 с.

543. *Радаев В. В., Шкаратан О. И.* Социальная стратификация : учеб. пособие. — М. : Аспект Пресс, 1996. — 318 с.

544. *Раков А.* Белоруссия в демографическом измерении. — Минск, 1974. — 128 с.
545. *Раков А. А.* Население БССР. — Минск : Наука и техника, 1969. — 224 с.
546. Рапорты минского и борисовского уездных исправников о переходе имений от лиц польского происхождения к лицам польского происхождения // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 2825.
547. Рапорты уездного исправника и сведения о семейном и имущественном положении крестьян, ходатайствующих о переселении их в Сибирь // НГАБ. — Ф. 242. — Воп. 1. — Спр. 2778.
548. Рапорты уездных исправников о происшествиях в уездах // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 3726.
549. *Раскин Д. И.* Система институтов российской императорской государственности кон. XVIII — нач. XX вв. : дис. в виде науч. докл. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. — СПб., 2006. — 54 л.
550. Распределение рабочих и прислуги по группам занятий и по месту рождения на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 28 января 1897 года. — СПб. : паровая типо-литография Н. Л. Ныркина, 1905. — X, 49 с.
551. *Рассадин С. Е.* Князья, графы и бароны в Беларуси (конец XVIII — начало XX в.). История титулов в биографическо-личностном аспекте. — Минск : Изд-во Белорусского Экзархата, 2010. — 432 с. : ил, 16 л. вкл.
552. *Рашин А. Г.* Население России за 100 лет (1811—1913 гг.) / под ред. акад. С. Г. Струмилина. — М. : Госстатиздат, 1956. — 352 с.
553. *Рашин А. Г.* Формирование рабочего класса России: историко-экономические очерки. — 2-е изд. — М. : Соцэкгиз, 1958. — 622 с.
554. Россия. Полное географическое описание нашего отечества / под ред. В. П. Семенова. — СПб. : изд-е А. Ф. Девриена, 1905. — Т. 9. — Верхнее Поднепровье и Белоруссия. — IV, 620 с.
555. Россия, 1913 г. / Рос. АН, Ин-т рос. истории. — СПб. : Рус.-Балт. информ. центр «Блиц», 1995. — 416 с.
556. *Роцька Н. А.* Змены ў становішчы чыноўніцтва Беларусі (60—90-я гг. XIX ст.) // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 3, Гісторыя. Філасофія. Псіхалогія. Паліталогія. Эканоміка. Права. — 2002. — № 2. — С. 7—11.
557. *Рубакин Н. А.* Россия в цифрах: Страна. Народ. Сословия. Классы. — СПб. : изд-во «Вестника знания», 1912. — 216 с.
558. *Румянцева М. Ф.* Теория истории. — М. : Аспект Пресс, 2002. — 319 с.
559. *Рындзюнский П. Г.* Крестьяне и город в капиталистической России во второй половине XIX века (Взаимоотношение города и деревни в социально-экономическом строе России). — М. : Наука, 1983. — 270 с.
560. *Рындзюнский П. Г.* Крестьянская промышленность в пореформенной России (60—80-е гг. XIX в.). — М. : Наука, 1966. — 259 с.
561. *Рындзюнский П. Г.* Утверждение капитализма в России (1850—1880 гг.) ; отв. ред. И. Д. Ковальченко. — М. : Наука, 1978. — 295 с.
562. *Савицкий Э. М.* Рабочее движение в Беларуси (июнь 1907 — февраль 1917 гг.). — Минск : БелНИИЦААД, 1995. — 296 с.
563. *Саладков И. И.* Социально-экономическое положение Белоруссии до Великой Октябрьской социалистической революции (конец XIX — начало XX в.). — Минск : Изд-во БГУ, 1957. — 164 с.
564. *Самбук С. М.* Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX в. — Минск : Наука и техника, 1980. — 224 с.

565. Сборник распоряжений графа Михаила Николаевича Муравьева по усмирению польского мятежа в Северо-Западных губерниях, 1863—1864. / сост. Н. Цылов. — Вильно : тип. А. К. Киркора, 1866. — IV, 383 с.

566. Сборник статистических сведений о состоянии среднего и низшего профессионального образования в России: [в 2 ч.] / М-во торговли и пром-ти, Учебн. отд. — СПб. : Тип. А. В. Орлова, 1910. — Ч. 2. — 1910. — 676 с., разд. паг.

567. Сведения к годовому отчету за 1866 год о состоянии губернии // НГАБ. — Ф. 1430. — Воп. 1. — Спр. 32669.

568. *Свиб А. Ф.* Государственно-правовой статус Беларуси в составе России в пореформенный период (1861—1900) : монография. — Минск : Беларус. ин-т правоведения, 2004. — 120 с.

569. Свод законов Российской империи : в 16 т. / сост. Н. П. Балкапов, С. С. Войт, В. Э. Герценбург. — СПб. : Русское Книжное товарищество «Деятель», 1912. — Т. 3 : Свод уставов о службе гражданской. — 343 с.

570. Свод законов Российской империи : в 16 т. / сост. Н. П. Балкапов, С. С. Войт, В. Э. Герценбург. — СПб. : Русское Книжное товарищество «Деятель», 1912. — Т. 9 : Свод законов о состояниях. — 208, VI с.

571. Свод законов Российской империи : в 16 т. / сост. Н. П. Балкапов, С. С. Войт, В. Э. Герценбург. — СПб. : Русское Книжное товарищество «Деятель», 1912. — Т. 11. Ч. 1 : Свод учреждений и уставов управления духовных дел иностранных исповеданий христианских и иноверных. — 178, VI с.

572. *Селицкий А.* Польская шляхта в социально-правовой системе Российской империи // Поляки в России: XVII—XX вв. : материалы Междунар. науч. конф., г. Краснодар, 10—11 июля 2002 г. — Краснодар : Изд-во «Кубанькино», 2003. — С. 105—128.

573. Сельскохозяйственные и статистические сведения по материалам, полученным от хозяев / Департамент земледелия и сельской промышленности. — Вып. 5 : Вольнонаемный труд в хозяйствах владельческих и передвижение рабочих в связи со статистико-экономическим обзором Европейской России в сельскохозяйственном и промышленном отношениях / сост. С. А. Короленко. — СПб. : тип. В. Киршбаума, 1892. — [866] с. разд. паг., [17] л. карт.

574. *Семейных З. М.* Аграрные миграции белорусского крестьянства в Сибирь в период империализма (1900—1914) : автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07. 00. 02. Акад. наук БССР. — Минск, 1986. — 23 с.

575. *Семейных З. М.* Организация переселения крестьян из Белоруссии в годы аграрной реформы (1906—1914 гг.) // Роль крестьянства в социально-экономическом развитии общества : сб. ст. Межресп. науч. конф. молодых ученых Белоруссии, Украины, Литвы, Киргизии / Ин-т истории АН БССР, Беларус. гос. ун-т им. В. И. Ленина ; редкол. : К. И. Шабуня (отв. ред.) [и др.]. — Минск, 1984. — С. 104—112.

576. *Сербов И. А.* Белорусы-сакуны. Краткий этнографический очерк // Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. — Пг. : тип. Имп. Акад. наук, 1915. — Т. 94. — XVII, 180 с.

577. *Скляр Л. Ф.* Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы. — Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1962. — 588 с.

578. *Снапоўская С. В.* Адукацыйная палітыка і школа на Беларусі ў канцы XIX — пачатку XX стст. — Мінск : НІА, 1998. — 191 с.

579. *Смальянчук А. Ф.* Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 — люты 1917 г. — СПб. : Неўскі прасцяг, 2004. — 406 с.

580. *Смолін А.* Геаграфія Беларусі. — 4-е выд. — Менск : Беларусь, 1993. — 382 с. : іл.

581. Соколов А. С. Российская трудовая иммиграция в Америку в последней четверти XIX в. // Советская этнография. — 1986. — № 2. — С. 95—104.
582. Соркіна І. Мясцэчкі Беларусі ў канцы XVIII — першай палове XIX ст. — Вільня : ЕГУ, 2010. — 488 с.
583. Сорокин П. А. Социальная и культурная мобильность // Человек. Цивилизация. Общество / общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов ; пер. с англ. — М. : Политиздат, 1992. — С. 297—424.
584. Социально-экономический строй крестьянского хозяйства европейской России в эпоху капитализма / И. Д. Ковальченко [и др.]. — М. : Изд-во МГУ, 1988. — 222 с.
585. Списки дворян, стоящих на службе по ведомству Минской казенной палаты // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 1859.
586. Списки лиц, эмигрировавших в Бразилию // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 8453.
587. Списки лиц, которым запрещена педагогическая деятельность, объяснительная записка к представленным программам учебных предметов и таблицы еженедельных уроков в женских гимназиях, ведомость о поведении и успехах учениц Минской женской гимназии, окончивших ее в 1885/1886 г. // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 4151.
588. Список фабрик и заводов Европейской России / под ред. В. Е. Варзара. — СПб., 1903. — [4], 838, [1] с.
589. Статистика землевладения 1905 г. — СПб. : типо-литогр. М. Я. Минкова, 1906. — Вып. XI : Гродненская губерния. — 47 с.
590. Статистика землевладения 1905 г. — СПб. : типо-литогр. М. Я. Минкова, 1906. — Вып. XIII : Могилевская губерния. — 51 с.
591. Статистика землевладения 1905 г. — СПб. : типо-литогр. М. Я. Минкова, 1906. — Вып. XIX : Минская губерния. — 47 с.
592. Статистика землевладения 1905 г. — СПб. : типо-литогр. М. Я. Минкова, 1906. — Вып. XXVII : Витебская губерния. — 57 с.
593. Статистика крестьянских дворов Виленской губернии. — Вильна : тип. А. Г. Сыркина, 1895. — 19 с.
594. Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России по данным обследования, произведенного статистическими учреждениями, Министерства внутренних дел по поручению Статистического совета. — СПб. : изд. Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1882. — Вып. V : Губернии литовской и белорусской групп. — 208 с.
595. Статистика Российской империи: [в 94 т.] / Центр. стат. ком-т М-ва внутр. дел. — СПб., 1887—1917. — Т. 3 : Университеты и средние учебные заведения в 50-ти губерниях Европейской России и 10-ти губерниях Привисленских, по переписи 20-го марта 1880 года / под ред. А. Дубровского. — СПб. : тип. Стефанова и Эттингера, 1888. — XIX, 451 с.
596. Статистика Российской империи: [в 94 т.] / Центр. стат. ком-т Мин-ва внутр. дел. — СПб., 1887—1917. — Т. 8 : Специальные учебные заведения мужские и женские в 50-ти губерниях Европейской России и 10-ти губерниях Привисленских, по переписи 20-го марта 1880 года / под ред. А. Дубровского. — СПб. : б/и, 1890. — LVIII, 214, 25 с., разд. паг.
597. Статистические сведения о народонаселении, учебных заведениях, промышленном и хозяйственном состоянии по Гродненской губернии // НГАБ у г. Гродна. — Ф. 14. — Воп. 3. — Спр. 58.
598. Статистические сведения о состоянии губернии // НГАБ у г. Гродна. — Ф. 1. — Воп. 9. — Спр. 1367.
599. Статистические сведения о состоянии Минской губернии // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 2024.
600. Статистические сведения о фабриках и заводах, о переселенческом движении крестьян и др. в Витебской губернии // НГАБ. — Ф. 2502. — Воп. 1. — Спр. 657.

601. Статистические сведения по губернии: о количестве населения, о количестве казенных доходов, о количестве решенных и нерешенных следственных дел и др. // НГАБ у г. Гродна. — Ф. 1. — Воп. 9. — Спр. 1180.

602. Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи: в 7 вып. / Мин-во нар. просвещения. — Спб. : тип. «Слово», 1898—1908. — Вып. 3 : Опыт сравнительного обозрения успехов начального народного образования в разных местностях Российской империи (с 10 графическими таблицами, в особом приложении) / ред. В. И. Фармаковский. — 1902. — XXXVII, 200, III с., разд. паг.

603. Статистические таблицы по Виленской губернии за 1861 год // ДГАЛ. — Ф. 388. — Воп. 1. — Спр. 297.

604. Статистические таблицы Российской империи. — Спб. : тип. К. Вульфа, 1863. — Вып. 2 : Наличное население за 1858 год. — X, 330 с.

605. Статистический временник Российской империи. — Вып. 1. — Спб. : Изд. Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1866. — XXXVI, XV, 158, 243, 119 с.

606. Статистический ежегодник России. 1914 г. — Петроград : изд. Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1915. — XVIII, 679 с.

607. *Сямейных З. М.* Міграцыя беларускага сялянства ў гады сталыпінскай аграрнай рэформы (1906—1914 гг.) // Вестці Акадэміі навук Беларускай ССР. Сер. грамад. навук. — 1982. — № 4. — С. 53—59.

608. *Сямейных З. М.* Перасяленчая палітыка царызму ў Беларусі ў 1900—1914 гг. // Вестці Акадэміі навук Беларускай ССР. Сер. грамад. навук. — 1984. — № 1. — С. 68—76.

609. Сям'я і сямейны быт беларусаў / В. К. Бандарчык, Г. М. Курьеловіч, Л. В. Ракава [і інш.]. — Мінск : Навука і тэхніка, 1990. — 256 с.

610. *Талмачова С. А.* Сялянскае самакіраванне ў Беларусі (1861—1901 гг.) : дыс. ... канд. гіст. навук : 07. 00. 02. — Мінск, 2002. — 130 л.

611. *Тальвирская З. Я.* К вопросу о социальном облике мелкого дворянства в 1860-х годах (по материалам трех уездов Минской губ.) // Историко-социологические исследования (на материалах славянских стран) / редкол. : В. А. Дьяков, М. Н. Кузьмин, И. С. Миллер. — М. : Наука, 1970. — С. 198—221.

612. *Тарасюк Д. А.* Военно-конские переписи конца XIX — начала XX в. // Источниковедение отечественной истории, 1989 г. — М. : Наука, 1989. — С. 98—132.

613. *Терешкович П. В.* Источники по истории модернизации народов Восточной Европы на рубеже XIX—XX вв. // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны : навук. зб. / редкол. : У. Н. Сідарцоў, С. М. Ходзін (адк. рэд.) [і інш.]. — Мінск : БДУ, 2007. — Вып. 3. — С. 195—202.

614. *Терешкович П. В.* Этническая история Беларуси XIX — начала XX в.: в контексте Центрально-Восточной Европы. — Минск : БГУ, 2004. — 223 с.

615. *Тизенко П. Д.* Эмиграционный вопрос в России. 1820—1910. — Либава : типо-лит. «Либавск. вестник», 1909. — 53 с.

616. *Титок В. А.* Формирование и революционная борьба железнодорожного пролетариата Белоруссии во второй половине XIX — начале XX в. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07. 00. 02. — Минск, 1966. — 24 с.

617. *Тихонов Б. В.* Переселения в России во второй половине XIX в. — М. : Наука, 1978. — 214 с.

618. *Токць С. М.* Асабовы склад дзяржаўнага апарату Расійскай імперыі ў Беларусі (30—60-я гг. XIX ст.) // Вес. Акад. навук Беларусі. Сер. гуманітар. навук. — 1996. — № 2. — С. 70—76.

619. *Токць С. М.* Беларуская вёска на мяжы эпох: змены этнічнай сядомасці сялянства ва ўмовах распаду традыцыйнага аграрнага грамадства (па матэрыялах Парадзеншчыны 19 — першай трэці 20 ст.). — Гродна : ГрДУ, 2003. — 190 с.

620. *Токць С.* Беларуская вёска ў эпоху зьменаў: Другая палова XIX — першая траціна XX ст. — Менск : Тэхналогія, 2007. — 308 с. : 8 арк. іл.
621. *Токць С. М.* Сялянскае насельніцтва Гарадзенскай пушчы: дэмаграфічнае, гаспадарчае і сацыяльнае развіццё ў пачатку — 60-я гг. 19 ст. // Гіст. альманах. — Гародня, 1999. — Т. 2. — С. 58—86.
622. *Толмачева С. А.* Социальный статус белорусской крестьянки во второй половине XIX века // Женщины в истории: возможность быть увиденными : сб. науч. ст. / под ред. И. Р. Чикаловой. — Минск : БГПУ им. Максима Танка, 2001. — С. 278—290.
623. *Тройницкий А.* Крепостное население в России по 10-й народной переписи. — СПб. : тип. К. Вульфа, 1861. — 92 с.
624. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. — СПб. : тип. И. Гольдберга, 1903. — Т. XI : Гродненская губерния. — V, 544 с.
625. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. — СПб. : тип. И. Гольдберга, 1903. — Т. XXI : Минская губерния. — VIII, 435 с.
626. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. — СПб. : гос. тип., 1903. — Т. XXII : Могилевская губерния. — V, 167 с.
627. *Тугай У. В.* Латышскі этнас у сацыяльна-эканамічным і культурным жыцці Беларусі / навук. рэд. В. М. Фамін. — Мінск : Вучэб.-выд. цэнтр БДПУ, 2002. — 318 с.
628. *Туган-Барановский М. И.* Русская фабрика в прошлом и настоящем. — 2-е изд. — СПб. : изд-во О. Н. Поповой, 1900. — Т. 1 : Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. — 562 с.
629. *Тудоряну Н. Л.* Очерки российской трудовой эмиграции периода империализма : автореф. дис. ... д-ра. ист. наук : 07. 00. 02 ; ЛГУ им. А. А. Жданова. — Ленинград, 1988. — 38 с.
630. *Тудоряну Н. Л.* Социально-экономическое положение российских эмигрантов в США в конце XIX — начале XX века // История СССР. — 1986. — № 3. — С. 146—155.
631. *Тюкавкин В. Г.* Великолукское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. — М. : Памятники исторической мысли, 2001. — 304 с., 8 с. ил.
632. *Тюкавкин В. Г.* Продолжение споров по аграрной истории начала XX века // Проблемы источниковедения и историографии : материалы II научных чтений памяти академика И. Д. Ковальченко. — М. : РОССПЭН, 2000. — С. 108—124.
633. Указатель фабрик и заводов Европейской России: материалы для фабрично-заводской статистики / под ред. П. А. Орлова, С. Г. Будагова. — СПб. : Тип. В. Кирпбаума, 1894. — XVI, 827 с.
634. *Уласаў А.* Эміграцыя ў Амэрыку // Наша ніва. — 1911. — 20 студз. (Факс. выд. Вып. 4. — Мінск : Тэхналогія, 2003. — 685 с.).
635. *Улашчык М.* Была такая вёска: Гіст.-этнаграф. нарыс. Мінск : Маст. літ., 1989. — 174 с.
636. *Улашчык Н. Н.* Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии. — М. : Наука, 1965. — 479 с.
637. *Улашчык Н. Н.* Грамотность в дореволюционной Белоруссии // История СССР. — 1968. — № 1. — С. 106—116.
638. *Ульянова Г. Н.* Законодательство о евреях в Российской империи, XIX — начало XX века // Частное предпринимательство в дореволюционной России: этноконфессиональная структура и региональное развитие, XIX — начало XX в. / [Б. В. Ананьич и др.]. — М. : РОССПЭН, 2010. — С. 314—332.
639. *Унучак А. У.* «Наша ніва» і беларускі нацыянальны рух (1906—1915 гг.). — Мінск : Беларус. навука, 2008. — 186 с., [5 арк.] іл.

640. Устав о паспортах со всеми изменениями, дополнениями и разъяснениями по решениям Правительствующего Сената и циркулярам Министерств / сост. К. Абрамович. — Спб. : тип. М-ва внутр. дел, 1905. — 199 с.

641. *Филатова Е.* Эволюция понятий «сословие» и «класс» в России 19 в. // Гістарычны альманах. — 2003. — Т. 9. — С. 64—68.

642. *Филяков В. Г.* Революционные связи рабочих Белоруссии и России в конце XIX — начале XX в. — Минск : Наука и техника, 1987. — 142 с.

643. Формулярный список о службе начальника минской женской гимназии Мудрова М. И. // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 4200.

644. Формулярные списки о службе чиновников В. Саульского, Н. Заленского, С. Котовича, А. Ястржемского // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 1655.

645. Формулярные списки о службе чиновников канцелярии губернатора Ежова Э. И., Любимова А. А., Вельяминова А. Н. [и др.] // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 4268.

646. Формулярный список о службе слутцкого уездного предводителя дворянства И. Войниловича // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 2457.

647. *Фридман М. Б.* Отмена крепостного права в Белоруссии. — Минск : Изд-во Белорус. ун-та, 1958. — 202 с.

648. *Хобсбаум Э.* Век Империи. 1875—1914. — Ростов н/Д : Феникс, 1999. — 512 с.

649. Ходатайства разных лиц о определении их на службу в учреждения Минской губернии // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 6508.

650. Хозяйственное положение и промыслы сельского населения Витебской губернии: опыт исследования. — Витебск : губерн. тип., 1910. — XII, 225, 123 с.

651. *Хромава Э. Ф.* Аб сацыяльнай дыферэнцыяцыі сялянства Беларусі ў пачатку XX ст. (па матэрыялах Віцебскай губерні) // Весці АН БССР. — Сер. грамад. навук. — 1956. — № 4. — С. 65—74.

652. *Цвікевіч А.* «Западно-руссизм»: Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. — 2-е выд. — Менск : Навука і тэхніка, 1993. — 352 с.

653. Циркулярное предписание губернатора уездным исправникам о сборе сведений о получении свидетельств на право приобретения имений подставными покупателями. Рапорты уездных исправников по этому вопросу // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 2823.

654. Циркуляры Главного управления земледелия и землеустройства о разрешении посылки ходов для осмотра казенных свободных земель для переселения // НГАБ. — Ф. 2014. — Воп. 1. — Спр. 3036.

655. Циркуляры гродненского губернатора о правилах торговли пушниной, выдаче заграничных паспортов лицам, отъезжающим на заработки в Германию, о положении русских эмигрантов в Бразилии и др. // НГАБ у г. Гродна. — Ф. 152. — Воп. 1. — Спр. 11.

656. Циркуляры Департамента полиции о представлении сведений о настроении населения, борьбе с революционным движением, проверке политической благонадежности лиц, пользовании оружием, правила расходования полицией средств на сыскание надобности // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 8086 Б.

657. Циркуляры Департамента полиции о порядке выдачи разрешений на ношение оружия, об ограничении покупки земли лицами польской национальности, о предоставлении в Департамент полиции списков лиц, находящихся под надзором полиции // НГАБ. — Ф. 1430. — Воп. 1. — Спр. 47705.

658. Циркуляры МВД и губернатора о правилах приобретения и хранения оружия; о принятии мер к прекращению слухов среди крестьян о переделе земли и по другим вопросам // НГАБ. — Ф. 1430. — Воп. 1. — Спр. 47924.

659. Циркуляры МВД и гражданского губернатора о принятии мер к усилению гласного надзора; о допуске частных лиц к полетам на аэропланах, о запрещении продажи граммпластинок с записью проповедей сектантов и другое // НГАБ. — Ф. 1430. — Воп. 1. — Спр. 48505.

660. Циркуляры МВД и распоряжения Могилевского губернского по крестьянским делам присутствия о временном приостановлении переселения и порядке возвращения крестьян на прежние места жительства // НГАБ. — Ф. 2014. — Воп. 1. — Спр. 1069.

661. Циркуляры МВД, Министерства финансов, гродненского губернатора, протоколы заседаний Гродненского губернского присутствия и др. о порядке проведения ревизий волостных правлений, переселения крестьян на свободные земли и др. // НГАБ у г. Гродна. — Ф. 152. — Воп. 1. — Спр. 1.

662. Циркуляры МВД о порядке выдачи временных видов на жительство // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 7604.

663. Циркуляры МВД по переселенческому делу за 1899—1907 гг. // НГАБ. — Ф. 1595. — Воп. 1. — Спр. 67.

664. Циркуляры минского губернатора за 1910 г. Список банкирских контор, действующих в Минске // НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 7942а.

665. Циркуляры минского губернатора уездным земским начальникам и исправникам об усилении надзора и доставлении сведений о переселенцах и их семьях для разрешения ходатайств о переселении и о неповиновении крестьян помещикам // НГАБ. — Ф. 1595. — Воп. 1. — Спр. 166.

666. Циркуляры отдела промышленности Министерства финансов о работе промышленных предприятий, журнал 3-го совещания старших фабричных инспекторов 15—21 мая 1902 г. губерний Киевского округа и сведений о числе рабочих, размерах и технической обстановке производства на промышленных предприятиях, заведующие которых обвинялись в нарушении Устава о промышленности // НГАБ. — Ф. 310. — Воп. 1. — Спр. 4.

667. Циркуляры отдела промышленности Министерства финансов и Министерства торговли и промышленности и Главного по фабричным и горнозаводским делам присутствия // НГАБ. — Ф. 310. — Воп. 1. — Спр. 7.

668. Циркуляры Переселенческого управления Главного управления землеустройства и земледелия о порядке выдачи проходных свидетельств и тарифных удостоверений переселенцам в Сибирь; Земского отдела МВД об устройстве испытаний на местах лицам, назначаемым на должности земских начальников // НГАБ. — Ф. 1595. — Воп. 1. — Спр. 1561.

669. Циркуляры по вопросу о порядке усыновления крестьянами мещан и ремесленников // ДГАЛ. — Ф. 703. — Воп. 1. — Спр. 154.

670. *Ціхаміраў А. В.* Масавая эміграцыя і пачатак фарміравання беларускай дыяспары ў ЗША (80-я гады XIX ст. — 1914 г.) // Вес. Акад. навук Беларусі. Сер. гуманітар. навук. — 1993. — № 4. — С. 46—52.

671. *Ціхаміраў А. В.* Пытанні масавай эміграцыі з Беларусі ў ЗША (80-я гады XIX ст. — 1914 г.) // Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы): Усебеларус. канф. гісторыкаў. Мінск, 3—5 лют. 1993 г. : у 2 ч. Ч. 1. : Гісторыя Беларусі. — Мінск : Універсітэцкае, 1994. — С. 119—123.

672. *Чарнушэвіч П. І.* Аграрныя адносіны ў Беларусі ў 60—70-я гг. XIX ст. // Вес. Акад. навук БССР. Сер. грамад. навук. — 1957. — № 4. — С. 51—60.

673. Численность и состав рабочих в России на основании данных Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. ; под ред. Н. А. Тройницкого. — Т. 1. — СПб. : Изд. Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1906. — XX, 298 с.

674. Численность и состав рабочих в России на основании данных Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. ; под ред. Н. А. Тройницкого. — Т. 2. — СПб. : Изд. Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1906. — 605 с. разд. и паг.

675. *Шабуня К. И.* Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в революции 1905—1907 гг. — Минск : Изд-во М-ва высш., средн. спец. и проф. образования БССР, 1962. — 435 с.
676. *Шабуня К. И.* О некоторых чертах развития аграрных отношений в Белоруссии во второй половине XIX — начале XX в. // Ежегодник аграрной истории Восточной Европы: 1960 г. / АН СССР, АН УССР; редкол.: В. К. Яцунский (отв. ред.) [и др.]. — Киев, 1962. — С. 62—77.
677. *Шабуня К. И.* О развитии капитализма в помещичьем хозяйстве Белоруссии в конце XIX и начале XX в. // Ежегодник аграрной истории Восточной Европы: 1961 г. / АН СССР, АН ЛатССР; редкол.: В. К. Яцунский (отв. ред.) [и др.]. — Рига, 1963. — С. 25—33.
678. *Шацццло М. К.* Социальный состав буржуазии в России в конце XIX века. — М. : ИРИ РАН, 2004. — 265 с.
679. *Шаццкий Е.* Утопия и традиция : пер. с польск. ; общ. ред. и послесл. В. А. Чаликовой. — М. : Прогресс, 1990. — 456 с.
680. *Шелохаев В. В.* Столыпинский тип модернизации России // Российская история. — 2012. — № 2. — С. 18—36.
681. *Шенелев Л. Е.* Царизм и буржуазия в 1904—1914 гг. : Проблемы торгово-промышленной политики. — Ленинград : Наука, 1987. — 272 с.
682. *Шенелев Л. Е.* Царизм и буржуазия во второй половине XIX века: Проблемы торгово-промышленной политики. — Ленинград : Наука, 1981. — 276 с.
683. *Шпилевский П. М.* Путешествие по Полесью и Белорусскому краю. — Минск : Польша, 1992. — 251 с. : ил.
684. *Шчарбакоў В. К.* Нарыс гісторыі Беларусі. — Менск : Выд-ва БелАН, 1934. — 238 с.
685. *Шыбека З. В.* Гарады Беларусі (60-я гады XIX — пачатак XX стагоддзя). — Мінск : Эўрофорум, 1997. — 292 с.
686. *Шыбека З.* Гарады ў сістэме паселішч парэформеннай Беларусі // Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь: стан і перспектывы развіцця : матэрыялы II Усебеларус. канф. гісторыкаў, Мінск, 10—11 крас. 1997 г. / Бел. асац. гісторыкаў ; рэдкал. : М. П. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. — Мінск, 1999. — С. 104—105.
687. *Шыбека З. В.* Минск в конце XIX — начале XX в. : очерк соц.-экон. развития ; науч. ред. К. И. Шабуня, М. О. Бич. — Минск : Наука и техника, 1985. — 151 с.
688. *Шыбека З. В., Шыбека С. Ф.* Мінск : старонкі жыцця дарэвалюцыйнага горада. — Мінск : Польша, 1994. — 341 с.
689. *Шыбека З.* Нацыянальная мадэрнізацыя 19—20 стагоддзяў і яе асноўныя этапы // Гістарычны альманах. — 2002. — Т. 7. — С. 48—53.
690. *Шыбека З. В.* Сацыяльнае размежаванне беларусаў у канцы XIX ст. // Весці АН БССР. — Сер. грамад. навук. — 1991. — № 6. — С. 65—72.
691. *Эберхардт П.* Дэмаграфічная сітуацыя на Беларусі: 1897—1989. — Менск : Беларускі Фонд Сораса, 1997. — 282 с.
692. *Эйдинтас А.* Литовская эмиграция в страны Северной и Южной Америки в 1868—1949 гг. — Вильнюс : Мокслас, 1989. — 216, [3] с.
693. Экономика Белоруссии в эпоху империализма (1900—1917) / под ред. Г. Т. Ковалевского [и др.]. — Минск : Изд-во Акад. наук БССР, 1963. — 423 с.
694. Этнаграфія беларусаў: гістарыяграфія, этнагенез, этнічная гісторыя / рэдкал. : В. К. Бандарчык [і інш.]. — Мінск : Навука і тэхніка, 1985. — 213, [2] с.
695. Этнографические сведения о Лебедевской волости Вилейского уезда Виленской губернии // Рукапісны аддзел бібліятэкі Вільнюскага ўніверсітэта. — Ф. 34. — Воп. 493. — Спр. 11234.

696. Юбилейный сборник Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. 1863—1913. — СПб., 1913. — 112, 95, 102, 19 с.
697. Юхнева Н. В. Этнический состав и этносоциальная структура населения Петербурга, вторая половина XIX — начало XX в. / под ред. К. В. Чистова. — Л. : Наука, 1984. — 223 с.
698. Якименко Н. А. О социальном составе крестьян-переселенцев в России 80-х годов XIX — начала XX века // Отечественная история. — 1993. — № 1. — С. 174—182.
699. Яноўская В. В. Хрысціянская царква ў Беларусі 1863—1914 гг. — Мінск : БДУ, 2002. — 199 с.
700. Янсон Ю. Э. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. — СПб. : тип. М. Стасюлевича, 1881. — XIV, 166, 102 с.
701. Янсон Ю. Э. Пяинск и его район // Труды экспедиции, снаряженной Императорским Вольным Экономическим и Русским Географическим обществами, для исследования хлебной торговли и производительности в России. — СПб. : тип. В. Безобразова и Комп., 1869. — Вып. III. — 233 с.
702. Янсон Ю. Э. Сравнительная статистика России и западно-европейских государств. — СПб. : тип. М. Стасюлевича, 1878. — Т. 1 : Территория и население. — XV, 662 с.
703. Янсон Ю. Э. Сравнительная статистика России и западноевропейских государств. — СПб. : тип. М. Стасюлевича, 1880. — Т. 2 : Промышленность и торговля. — Отд. 1 : Статистика сельского хозяйства. — XII, 662 с.
704. Ястремский Ф. Краткий очерк Минской губернии в физико-географическом и статистико-экономическом отношении. — Минск : паровая типо-литография Х. Я. Дворжеца, 1897. — Ч. 1 : Физико-географический очерк Минской губернии. — 88 с.
705. Ястремский Ф. Поземельное устройство крестьян Минской губернии. — Минск : паровая типо-литогр. Х. Я. Дворжеца, 1901. — 134 с.
706. Ястремский Ф. Статистико-экономический очерк Минской губернии. — Минск : паровая типо-литография Х. Я. Дворжеца и Б. И. Соломонова, 1896. — 89 с.
707. Aleksandravicius E., Kulakauskas A. Pod władzą caro w Litwa w XIX wieku. — Kraków : TAIWPN Universitas, 2003. — 417 s.
708. Chwalba A. Historia Polski 1795—1918. — Kraków : Wyd-wo Literackie, 2000. — 671 s.
709. Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897 / H. Bauer, A. Kappeler, B. Roth [hrsg.]. — Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1991. — Band A : Quellenkritische Dokumentation und Datenhandbuch. — 580 s.
710. Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897/ H. Bauer, A. Kappeler, B. Roth [hrsg.]. — Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1991. — Band B : Ausgewählte Daten zur sozio-ethnischen Struktur des Russischen Reiches — erste Auswertungen der Kölner NFR-Datenbank. — 532 s.
711. Eberhardt P. Geografia ludności Rosji. — Warszawa : Wyd-wo nauk. PWN, 2002. — 305 s.
712. Eberhardt P. Polska ludnosć kresowa : rodowość, liczebność, rozmieszczenie. — Warszawa : Pol. Wydaw. Nauk., 1998. — 241 s.
713. Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Białorusi. — Warszawa : Editions Spotkania, 1994. — 181 s.
714. Fajnhauz D. 1863 : Litwa i Białoruś. — Warszawa : Neriton, 1999. — 357 s.
715. Gazeta Handlowo-Geograficzna. — 1897. — № 13.
716. Jankowski Cz. Powiat oszmiański : materiały do dziejów ziemi i ludzi : w 4 cz. — Petersburg : Nakł. wydaw. : K. Grendyszyński ; Kraków : G. Gebethner, 1896—1900. — Cz. 1. — 1896. — 391 s.; Cz. 2. — 1897. — 286 s.; Cz. 3. — 1898. — 219 s.; Cz. 4. — 1900. — 90 s.

717. *Jurkowski R.* Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich 1864—1904 : działalność społeczno-gospodarcza. — Warszawa : Przegląd Wschodni, 2001. — 603 s.

718. *Kachanowski A.* Die Bauernschaft im Wandel: Von der Aufhebung der Leibeigenschaft bis zur Kollektivierung (1861—1929). // *Handbuch der Geschichte Weißrusslands.* — Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2001. — S. 249—257.

719. *Kaelble H.* Soziale Mobilität und Chancengleichheit im 19. Und 20. Jahrhundert. — Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 1983. — 322 s.

720. *Kieniewicz S.* Historia Polski. 1795—1918. — Warszawa : Wyd-wo nauk. PWN, 2002. — 597 s.

721. *Kosman M.* Historia Białorusi. — Wrocław : Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 1979. — 24 s.

722. *Laniec S.* Białorus w drugiej połowie XIX stulecia. — Olsztyn : Wyzsza Szkoła Ped., 1997. — 206 s.

723. *Lindner R.* Historiker und Herrschaft : Nationsbildung und Geschichtspolitik in Weißrussland im 19. Und 20. Jahrhundert. — München : Oldenbourg Verlag, 1999. — 536 s.

724. *Mironowicz E., Tokć S., Radzik R.* Zmiana struktury narodowościowej na pograniczu polsko-białoruskim w XX wieku. — Białostok : Wyd-wo Uniw. w Białostoku, 2005. — 171 s.

725. *Przewodnik Handlowo-Geograficzny.* — 1896. — № 13.

726. *Puttkammer von J.* Fabrikgesetzgebung in Russland vor 1905: Regierung und Unternehmerschaft beim Ausgleich ihrer Interessen in einer vorkonstitutionellen Ordnung. — Köln, Weimar, Wien : Böhlau Verlag, 1996. — 506 s.

727. *Radzik R.* Między zbiorowości etnicznej a wspólnota narodów. — Lublin : Wyd-wo Uniw. Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. — 301 s.

728. *Sikorska-Kulesza J.* Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku. — Pruszków : Ajaks, 1995. — 113 s.

729. *Sikorska-Kulesza J.* Weryfikacje szlachectwa jako instrument stanowej degradacji drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w latach 1831—1868 // *Przegląd Wschodni.* — 1992/93. — Z. 3 (7). — S. 557—572.

730. *Spółeczeństwo Polskie od X do XX wieku / I. Ihnatowicz [i in.].* — 5-e wyd. — Warszawa : Książka i Wiedza, 2005. — 750 s.

731. *Staliunas D.* Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863. — Amsterdam—New York : Editions Rodopi B. V., 2007. — 465 p.

732. *Stępniewska-Holzer B.* Wieloetniczność miast i miasteczek wschodniej Białorusi na przełomie XIX i XX w. // XX стагоддзе ў гісторыі палякаў і беларусаў : матэрыялы беларус.-пол. навук. канф., Мінск, 20—21 ліст. 2000 г. / рэдкал. : У. М. Міхнюк, П. Ганцарэк (адк. рэд.) [i інш.]. — Warszawa ; Мінск, 2001. — С. 53—64.

733. *Ustrzycki M.* Ziemiańscy Polscy na Kresach. 1864—1914: świat wartości i postaw. — Kraków : Wyd-wo ARCANA, 2006. — 406 s.

734. *Zajączkowski A.* Szlachta polska : kultura i struktura. — Warszawa : Semper, 1993. — 116 s.

735. *Zasztowi L.* Europa Środkowo-Wschodnia a Rosja XIX—XX wieku. W kręgu edukacji i polityki. — Warszawa : Wyd-wo Retro-Art, 2007. — 561 s.

736. *Zasztowi L.* Koniec przywilejów. Degradacja drobnej szlachty polskiej na Litwie historycznej i prawobrzeżnej Ukrainie w latach 1831—1868 // *Przegląd Wschodni.* — 1991. — Z. 3. S. 615—640.

737. *Zasztowi L.* Zsyłka i przesiedlenia ludności polskiej z zachodnich guberni w głąb Cesarstwa Rosyjskiego po powstaniu styczniowym // *Przegląd Wschodni.* — 1998. — Z. 2. — S. 237—262.

738. *Zdrada E.* Historia Polski. 1795—1914. — Warszawa : Wyd-wo nauk. PWN, 2007. — 860 s.

ДАДАТАК

Дадатак А

Структура занятасці насельніцтва Беларусі на мяжы XIX—XX стст.

Табліца А1. Структура занятасці насельніцтва 35 паведаў Беларусі, 1897 г.

Губерня	Чыноўнікі	Васнаслужачыя	Духавенства і царкоўнаслужачыя	Вольныя прафесіі	Раньне і пенсіянеры	Гаנדаль	Транспарт і сувязь	Прыватная служба, прыслуга, падзёмныя	Сельская гаспадарка і лясныя промыслы	Прамысловасць	Пазабудзеныя волі, прастытуткі, нявызначаныя заняткі	Усяго
Віленская (4 паветы)	3022	2441	3422	5464	11484	31052	8174	34380	690754	56764	5305	852262
Віцебская (5 паведаў)	5590	6109	3425	6974	17915	37191	14605	27441	509569	52300	3976	685095
Гродзенская (6 паведаў)	8575	37786	6428	11244	19052	54560	20018	45799	808842	103474	6030	1121808
Мінская	11544	19458	11036	21699	32409	109112	46176	81708	1606534	193225	14720	2147621
Магілёўская	8599	8831	9579	14440	23105	88244	21937	41303	1338812	122481	9433	1686764
Усяго па 35 паведах	37330	74625	33890	59821	103965	320159	110910	230631	4954511	528244	39464	6493550

Крыніцы: [497, с. 107—109; 500, с. 165—170; 501, с. 195—199; 504, с. 152; 505, с. 172].

Таблиця А2. Структура занятості населеніцтва 35 паветаў Беларусі, 1897 г. (%)

Губернія	Чыноўнікі	Ваеннаслужачыя	Духавенства і царкоўнаслужцелі	Вольныя прафесіі	Ранцье і пенсінеры	Гандаль	Транспарт і сувязь	Прыватная служба, праслуга, паддэшчыкі	Сельская гаспадарка і лясныя промыслы	Прамысловасць	Пазбаўленыя волі, прастытуткі, вызначаныя заняткі	Усяго
Віленская (4 паветы)	0,4	0,3	0,4	0,65	1,35	3,6	1,0	4,0	81,0	6,7	0,6	100,0
Віцебская (5 паветаў)	0,82	0,9	0,5	1,02	2,6	5,43	2,1	4,0	74,4	7,63	0,6	100,0
Гродзенская (6 паветаў)	0,8	3,4	0,5	1,0	1,7	4,9	1,8	4,1	72,1	9,2	0,5	100,0
Мінская	0,5	0,9	0,5	1,0	1,5	5,1	2,2	3,8	74,8	9,0	0,7	100,0
Магілёўская	0,5	0,5	0,6	0,8	1,4	5,2	1,3	2,4	79,4	7,3	0,6	100,0
Усяго па 35 паветах	0,6	1,2	0,5	0,9	1,6	4,9	1,7	3,6	76,3	8,1	0,6	100,0

Крыніцы: [497, с. 107—109; 500, с. 165—170; 501, с. 195—199; 504, с. 152; 505, с. 172].

Табліца А3. Структура занятасці насельніцтва беларускіх губерняў, 1897 г.

Губерня	Чыноўнікі	Ваеннаслужачыя	Духавенства і царкоўнаслужыцелі	Вольныя прафесіі	Раньне і пенсіянеры	Гандаль	Транспарт і сувязь	Прыватная служба, прыватная прамысловасць	Сельская гаспадарка і лясныя промыслы	Прамысловасць	Пасажыравыя лініі, прастытуты, інвентычныя зямлі	Усяго
Віленская	10748	21858	7454	14399	31798	72250	29819	83775	1167622	140469	11015	1591207
Самастойнае насельніцтва	3482	19901	2399	5510	17298	21212	8834	45503	230024	50946	7154	412263
Члены сямей	7266	1957	5055	8889	14500	51038	20985	38272	937598	89523	3861	1178944
Віцебская	10523	20880	6278	12769	34237	79723	31420	56963	1097358	129903	9192	1489246
Самастойнае насельніцтва	3476	19046	1904	4646	21561	20777	8844	33558	203090	44122	5871	366895
Члены сямей	7047	1834	4374	8123	12676	58946	22576	23405	894268	85781	3321	1122351
Гродзен- ская	11312	57222	9112	16302	28824	83137	29204	69185	1104841	183955	10315	1603409
Самастойнае насельніцтва	3566	53741	2599	5878	13522	22583	8691	37515	205482	63319	5819	422715
Члены сямей	7746	3481	6513	10424	15302	60554	20513	31670	899359	120636	4496	1180694

Мінская	11544	19458	11036	21699	32409	109112	46176	81708	1606534	193225	14720	2147621
Самастойнае насельніцтва	3904	18078	3011	7980	16711	27467	14127	45090	275817	62656	8382	483223
Члены сямей	7640	1380	8025	13719	15698	81645	32049	36618	1330717	130569	6338	1664398
Магілёў- ская	8599	8831	9579	14440	23105	88244	21937	41303	1338812	122481	9433	1686764
Самастойнае насельніцтва	2916	8091	2768	5138	13043	21106	6550	25447	239940	39068	5724	369791
Члены сямей	5683	740	6811	9302	10062	67138	15387	15856	1098872	83413	3709	1316973
Усяго	52726	128249	43459	79609	150373	432466	158556	332934	6315167	770033	54675	8518247
Самастойнае насельніцтва	17344	118857	12681	29152	82135	113145	47046	187113	1154353	260111	32950	2054887
Члены сямей	35382	9392	30778	50457	68238	319321	111510	145821	5160814	509922	21725	6463360
Усяго (%)	0,6	1,5	0,5	0,9	1,8	5,1	1,9	3,9	74,1	9,0	0,7	100,0
Самастойнае насельніцтва (%)	0,8	5,8	0,6	1,4	4,0	5,5	2,3	9,1	56,2	12,7	1,6	100,0
Члены сямей (%)	0,5	0,2	0,5	0,8	1,1	4,9	1,7	2,3	79,8	7,9	0,3	100,0

Крыніцы: [497, с. 106; 500, с. 164; 501, с. 194; 504, с. 152; 505, с. 172].

Таблица А4. Размеркованне па групах заняткаў прадстаўнікоў буйнейшых этнічных груп беларускіх губерняў, 1897 г.

Губерня	Чыноўнікі	Ваеннаслужачыя	Духавенства і паркоўнаслужыцелі	Вольныя прафесіі	Раньне і пенсіянеры	Гандаль	Транспарт і сувязь	Прыватная служба, прыслуга, падзёмныя	Сельская гаспадарка і лясныя промыслы	Прамысловасць	Пазбаўленыя волі, прастытуцыі, невызначаныя з'яўленні	Усяго
Беларусы												
Віленская	2282	1841	900	1389	6073	1960	3692	33691	811789	23699	4587	891903
Віцебская	3897	2209	2140	1619	13484	3408	5088	19877	709149	23830	3898	788599
Гродзенская	3002	10133	888	1425	3947	1369	5255	22893	635501	17918	2714	705045
Мінская	4619	1931	2738	2902	8900	4349	12507	42224	1511026	35988	5907	1633091
Магілёўская	5119	1514	3850	2533	11202	5652	7693	26947	1284232	35802	5238	1389782
Усяго	18919	17628	10516	9868	43606	16738	34235	145632	4951697	137237	22344	5408420
Рускія												
Віленская	4827	14409	1506	2953	4870	1901	5567	5548	28972	7056	1014	78623
Віцебская	4262	13759	2133	2374	7486	3333	7936	11139	125710	18259	1610	198001

Гродзенская	5022	30862	2538	2729	3644	1768	6289	4959	10027	5478	827	74143
Мінская	4748	12258	2520	2931	4784	2117	9345	8549	26262	9220	1265	83999
Магілёўская	2529	4586	1845	1744	3583	1411	4489	3331	23973	10060	604	58155
Усяго	21388	75874	10542	12731	24367	10530	33626	33526	214944	50073	5320	492921
Палікі												
Віленская	2587	1470	924	2119	10516	5356	7430	24089	52860	21273	1430	130054
Віцебская	1101	1193	293	630	3738	1509	5646	7502	21576	6597	592	50377
Гродзенская	1742	2098	631	1330	6593	2306	3661	16228	104873	20766	1434	161662
Мінская	1096	874	198	1094	5732	1146	3390	9327	33768	7101	891	64617
Магілёўская	308	649	84	402	2218	288	1108	2109	8695	1507	158	17526
Усяго	6834	6284	2130	5575	28797	10605	21235	59255	221772	57244	4505	424236
Дзурэі												
Віленская	351	1320	3596	7358	8430	61811	11025	12149	13572	80314	2448	202374
Віцебская	344	1173	1413	7436	5758	68491	9183	10247	6751	61718	1726	174240
Гродзенская	626	3376	4724	10107	12922	76603	12117	15446	9615	128937	4069	278542
Мінская	664	1173	5478	14392	12429	100748	20199	19919	23893	138294	6277	343466
Магілёўская	534	621	3710	9592	5710	80227	8277	7901	10031	73628	3276	203507
Усяго	2519	7663	18921	48885	45249	387880	60801	65662	63862	482891	17796	1202129

Крыніцы: [497, с. 110—113; 500, с. 172—178; 501, с. 202—205; 504, с. 158—161; 505, с. 178—182].

Табліца А5. Размеркаванне па групх заняткаў прадстаўнікоў буйнейшых этнічных груп
беларускіх губерняў, 1897 г. (%)

Губерня	Чыноўнікі	Ваеннаслужачыя	Духавенства і царкоўнаслужцелі	Вольныя прафесіі	Раньшэ і пенсінеры	Гандаль	Транспарт і сувязь	Прыватная служба, прамысла, падзёмныя	Сельская гаспадарка і лясныя промыслы	Прамысловасць	Пабудовы, вольны, прамысловы, нявызначаныя заняткі	Усяго
Беларусы												
Віленская	0,25	0,2	0,1	0,15	0,7	0,2	0,4	3,8	91,0	2,7	0,5	100,0
Віцебская	0,5	0,3	0,3	0,2	1,7	0,4	0,7	2,5	89,9	3,0	0,5	100,0
Гродзенская	0,4	1,5	0,1	0,2	0,6	0,2	0,8	3,2	90,1	2,5	0,4	100,0
Мінская	0,3	0,1	0,2	0,2	0,5	0,3	0,8	2,6	92,5	2,2	0,3	100,0
Магілёўская	0,4	0,1	0,3	0,2	0,8	0,4	0,5	1,9	92,4	2,6	0,4	100,0
Усяго	0,4	0,3	0,2	0,2	0,8	0,3	0,6	2,7	91,6	2,5	0,4	100,0
Рускія												
Віленская	6,1	18,3	1,9	3,8	6,2	2,4	7,1	7,1	36,8	9,0	1,3	100,0
Віцебская	2,2	6,9	1,1	1,2	3,8	1,7	4,0	5,6	63,5	9,2	0,8	100,0
Гродзенская	6,8	41,6	3,4	3,7	4,9	2,4	8,5	6,7	13,5	7,4	1,1	100,0
Мінская	5,6	14,6	3,0	3,5	5,7	2,5	11,1	10,2	31,3	11,0	1,5	100,0
Магілёўская	4,4	7,9	3,2	3,0	6,2	2,4	7,7	5,7	41,2	17,3	1,0	100,0
Усяго	4,3	15,4	2,1	2,6	5,0	2,1	6,8	6,8	43,6	10,2	1,1	100,0

Палякі												
Віленская	2,0	1,1	0,7	1,6	8,1	4,1	5,7	18,5	40,7	16,4	1,1	100,0
Віцебская	2,2	2,4	0,6	1,2	7,4	3,0	11,2	14,9	42,8	13,1	1,2	100,0
Гродзенская	1,1	1,3	0,4	0,8	4,1	1,4	2,3	10,0	64,9	12,8	0,9	100,0
Мінская	1,7	1,3	0,3	1,7	8,9	1,8	5,2	14,4	52,3	11,0	1,4	100,0
Магілёўская	1,8	3,7	0,5	2,3	12,7	1,6	6,3	12,0	49,6	8,6	0,9	100,0
Усяго	1,6	1,5	0,5	1,3	6,8	2,5	5,0	13,9	52,3	13,5	1,1	100,0
Яўрэі												
Віленская	0,2	0,7	1,8	3,6	4,2	30,5	5,4	6,0	6,7	39,7	1,2	100,0
Віцебская	0,2	0,7	0,8	4,3	3,3	39,3	5,2	5,9	3,9	35,4	1,0	100,0
Гродзенская	0,2	1,2	1,7	3,6	4,6	27,5	4,4	5,6	3,4	46,3	1,5	100,0
Мінская	0,2	0,3	1,6	4,2	3,6	29,3	5,9	5,8	7,0	40,3	1,8	100,0
Магілёўская	0,3	0,3	1,8	4,7	2,8	39,4	4,1	3,9	4,9	36,2	1,6	100,0
Усяго	0,2	0,6	1,6	4,1	3,8	32,3	5,0	5,5	5,3	40,1	1,5	100,0

Крыніцы: [497, с. 110—113; 500, с. 172—178; 501, с. 202—205; 504, с. 158—161; 505, с. 178—182].

**Колькасць і склад насельніцтва Беларусі
ў другой палове XIX — пачатку XX ст.**

Табліца Б1. Колькасць насельніцтва беларускіх губерняў, 1863 г.

Губерня	Усяго насельніцтва	У тым ліку гарадскога насельніцтва	% гарадскога насельніцтва
Віленская	899993	93808	10,4
у тым ліку беларускія паветы	465354	16661	3,6
Віцебская	776739	101172	13,0
у тым ліку беларускія паветы	345653	49376	14,3
Гродзенская	894194	124739	13,9
у тым ліку беларускія паветы	619799	77904	12,6
Мінская	1001335	102328	10,2
Магілёўская	924080	101599	11,0
Усяго	4496341	523646	11,6
у тым ліку беларускія паветы	3356221	347868	10,4

Крыніцы: [605, с. 8, 9, 12, 13, 16—19].

Табліца Б2. Колькасць насельніцтва Беларусі на 1 студзеня 1914 г.

Губерня	Усяго насельніцтва (тыс. чалавек)	У тым ліку гарадскога насельніцтва (тыс. чалавек)	% гарадскога насельніцтва
Віленская	2075,9	289,2	13,9
у тым ліку беларускія паветы	1114,3	60,8	5,5
Віцебская	1953,1	326,2	16,7
у тым ліку беларускія паветы	904,9	160,6	17,7
Гродзенская	2048,2	371,6	18,1
у тым ліку беларускія паветы	1441,2	191,1	13,3
Мінская	3035,8	297,2	9,8
Магілёўская	2456,6	264,9	10,8
Усяго	11569,6	1549,1	13,4
у тым ліку беларускія паветы	8952,8	974,6	10,9
Еўрапейская частка Расійскай імперыі	128864,3	18596,8	14,4

Крыніцы: [606, с. 33—36, 39, 47].

Табліца Б3. Нацыянальны склад насельніцтва беларускіх губерняў, 1897 г.

Губерня	Беларусы		Рускія		Палякі		Яўрэі		Іншыя		Усяго	
	Колькасць	%	Колькасць	%	Колькасць	%	Колькасць	%	Колькасць	%	Колькасць	%
Віленская	891903	56,1	78623	4,9	130054	8,2	202374	12,7	288253	18,1	1591207	100,0
у гарадах	15057	7,6	36178	18,3	52780	26,6	85250	43,1	8742	4,4	198007	100,0
у паветах	876846	62,9	42445	3,0	77274	5,6	117124	8,4	279511	20,1	1393200	100,0
Віцебская	788599	53,0	198001	13,3	50377	3,4	174240	11,7	278029	18,6	1489246	100,0
у гарадах	28738	13,3	47787	22,1	17633	8,2	112480	52,1	9281	4,3	215919	100,0
у паветах	759861	59,7	150214	11,8	32744	2,6	61760	4,8	268748	21,1	1273327	100,0
Гродзенская	705045	44,0	74143	4,6	161662	10,1	278542	17,4	384017	23,9	1603409	100,0
у гарадах	22996	9,0	38125	15,0	32162	12,6	146907	57,7	14401	5,7	254591	100,0
у паветах	682049	50,6	36018	2,7	129500	9,6	131635	9,7	369616	27,4	1348818	100,0
Мінская	1633091	76,0	83999	3,9	64617	3,0	343466	16,0	22448	1,1	2147621	100,0
у гарадах	26665	11,9	43770	19,4	16124	7,2	132278	58,8	6108	2,7	224945	100,0
у паветах	1606426	83,6	40229	2,1	48493	2,5	211188	11,0	16340	0,8	1922676	100,0
Магілёўская	1389782	82,4	58155	3,4	17526	1,0	203507	12,1	17794	1,1	1686764	100,0
у гарадах	44152	30,0	19167	13,0	4086	2,8	77082	52,4	2700	1,8	147187	100,0
у паветах	1345630	87,4	38988	2,5	13440	0,9	126425	8,2	15094	1,0	1539577	100,0
Усяго	5408420	63,5	492921	5,8	424236	5,0	1202129	14,1	990541	11,6	8518247	100,0
у гарадах	137608	13,2	185027	17,8	122785	11,8	553997	53,2	41232	4,0	1040649	100,0
у паветах	5270812	70,5	307894	4,1	301451	4,0	648132	8,7	949309	12,7	7477598	100,0

Крыніцы: [497, с. 56—59; 500, с. 76—79; 501, с. 102—105; 504, с. 80—83; 505, с. 96—99].

Табліца Б4. Колькасць і саслоўны склад насельніцтва беларускіх губерняў, 1897 г.

Губерня	Спадчыныя дваране	Асабістыя дваране і чыноўнікі	Хрысціянскае духавенства	Ганаровыя грамадзяне	Купцы	Мяшчане	Сяляне	Іншыя	Усяго
Віленская	70640	6729	2275	2048	2630	305315	1197309	4261	1591207
у гарадах	17528	5344	1118	1197	2138	118042	50316	2324	198007
у паветах	53112	1385	1157	851	492	187273	1146993	1937	1393200
Віцебская	22102	9875	4216	2691	5236	277574	1164444	3108	1489246
у гарадах	6295	5906	1116	1286	4377	148650	46895	1394	215919
у паветах	15807	3969	3100	1405	859	128924	1117549	1714	1273327
Гродзенская	19211	6543	3321	1951	3401	400078	1162379	6525	1603409
у гарадах	6785	4140	676	860	2889	186529	49862	2850	254591
у паветах	12426	2403	2645	1091	512	213549	1112517	3675	1348818
Мінская	70974	7274	5637	4412	3519	507114	1541080	7611	2147621
у гарадах	12023	4270	1330	1676	2698	164875	36568	1505	224945
у паветах	58951	3004	4307	2736	821	342239	1504512	6106	1922676
Магілёўская	22096	5585	6403	2878	3456	291824	1351533	2949	1686764
у гарадах	5042	3880	1550	1216	2379	99965	32064	1091	147187
у паветах	17054	1705	4853	1662	1117	191859	1319469	1858	1539577
Усяго	205023	36006	21852	13980	18242	1781905	6416745	24454	8518247
у гарадах	47673	23240	5790	6235	14481	718061	215705	9164	1040649
у паветах	157350	12466	16062	7745	3801	1063844	6201040	15290	7477598

Крыніцы: [497, с. 162—163; 498, с. 48—49; 501, с. 56—57; 504, с. 50—51; 505, с. 50—51].

Таблица Б5. Саслоўны склад насельніцтва беларускіх губерняў, 1897 г. (%)

Губерня	Спадчынныя дваране	Асабістыя дваране і чыноўнікі	Хрысціянскае духавенства	Ганаровыя грамадзяне	Купцы	Мяшчане	Сяляне	Іншыя
Віленская	4,4	0,42	0,14	0,12	0,16	19,2	75,3	0,26
у гарадах	8,9	2,7	0,56	0,6	1,07	59,6	25,4	1,17
у паветах	3,82	0,1	0,09	0,07	0,04	13,44	82,3	0,14
Віцебская	1,48	0,66	0,28	0,18	0,35	18,64	78,19	0,22
у гарадах	2,91	2,74	0,52	0,6	2,03	68,85	21,71	0,64
у паветах	1,24	0,31	0,24	0,11	0,07	10,12	87,77	0,14
Гродзенская	1,2	0,4	0,2	0,1	0,2	25,0	72,5	0,4
у гарадах	2,7	1,6	0,3	0,3	1,1	73,3	19,6	1,1
у паветах	0,9	0,2	0,2	0,1	0,05	15,8	82,5	0,25
Мінская	3,3	0,34	0,26	0,2	0,15	23,6	71,8	0,35
у гарадах	5,3	1,9	0,6	0,7	1,2	73,3	16,3	0,7
у паветах	3,1	0,15	0,2	0,15	0,05	17,8	78,25	0,3
Магілёўская	1,3	0,3	0,4	0,2	0,2	17,3	80,1	0,2
у гарадах	3,4	2,6	1,1	0,8	1,6	67,9	21,8	0,8
у паветах	1,1	0,1	0,3	0,1	0,1	12,5	85,7	0,1
Усяго	2,4	0,4	0,3	0,2	0,2	20,9	75,3	0,3
у гарадах	4,6	2,2	0,6	0,6	1,4	69,0	20,7	0,9
у паветах	2,1	0,2	0,2	0,1	0,1	14,2	82,9	0,2

Крыніцы: [497, с. 162—163; 498, с. 48—49; 501, с. 56—57; 504, с. 50—51; 505, с. 50—51].

Табліца Б6. Саслоўны склад насельніцтва 35 паведаў Беларусі, 1897 г.

Губернія, павет	Спадчыныя дваране	Дваране асабістыя і чыноўнікі	Хрысціянскае духавенства	Ганаровыя грамадзяне	Купцы	Мяшчане	Сяляне	Іншыя	Усяго
Віленская губернія (4 паведаў)	30946	1143	963	664	679	133982	682934	951	852262
Вілейскі павет	4548	333	315	188	68	28506	173786	269	208013
Дзісенскі павет	7736	383	233	209	317	33014	162817	214	204923
Лідскі павет	9575	199	169	110	114	35002	160335	263	205767
Апшмянскі павет	9087	228	246	157	180	37460	185996	205	233559
Віцебская губернія (5 паведаў)	12883	6165	2557	1492	2249	139773	518725	1251	685095
Віцебскі павет	3491	3782	1019	683	1501	63371	102945	640	177432
Гарадоцкі павет	372	133	362	143	49	8045	102840	89	112033
Дрысенскі павет	1984	733	188	107	183	14016	79724	148	97083
Лепельскі павет	3962	883	402	279	171	26921	123888	200	156706
Полацкі павет	3074	634	586	280	345	27420	109328	174	141841
Гродзенская губернія (6 паведаў)	12269	4873	2635	1443	1938	227726	868242	2682	1121808
Гродзенскі павет	4385	2239	373	352	565	54151	142299	490	204854
Брэсцкі павет	2086	1198	529	400	498	54187	158352	1182	218432
Ваўкавыскі павет	1457	390	329	119	263	22053	123862	248	148721
Кобрынскі павет	1333	401	492	202	144	29106	152443	332	184453
Пружанскі павет	1192	345	309	117	177	20947	115826	161	139074
Слонімскае павет	1816	300	603	253	291	47282	175460	269	226274

Мінская губерня	70974	7274	5637	4412	3519	507114	1541080	7611	2147621
Мінскі павет	17406	2433	1106	1180	1475	101319	150710	1520	277149
Бабруйскі павет	7329	1218	709	485	499	66114	179173	408	255935
Барысаўскі павет	7501	1078	447	395	200	46620	181659	331	238231
Ігуменскі павет	12171	350	520	286	164	47006	173680	615	234792
Мазырскі павет	3525	465	467	391	175	50802	123845	1491	181161
Навагрудскі павет	4313	391	490	285	259	36824	204113	645	247320
Пінскі павет	3213	564	770	567	431	70436	153974	808	230763
Рэчыцкі павет	1683	248	455	547	159	38729	179201	749	221771
Слуцкі павет	13833	527	673	276	157	49264	194725	1044	260499
Магілёўская губерня	22096	5585	6403	2878	3496	291824	1351533	2949	1686764
Магілёўскі павет	4885	1984	1253	631	817	46388	99022	760	155740
Быхаўскі павет	933	188	416	98	104	15571	107398	112	124820
Гомельскі павет	1556	814	746	537	810	48121	171700	439	224723
Горацкі павет	550	270	454	170	242	18140	102551	182	122559
Клімавіцкі павет	793	271	480	119	235	22090	119180	119	143287
Мсціслаўскі павет	1344	248	526	122	246	19702	80998	114	103300
Аршанскі павет	2738	525	642	388	478	31791	150035	471	187068
Рагачоўскі павет	3490	405	582	390	177	37544	181830	234	224652
Сенненскі павет	3010	359	466	280	117	23470	133754	196	161652
Чавускі павет	737	159	280	58	75	11913	75436	28	88686
Чэрыкаўскі павет	2060	362	558	85	195	17094	129629	294	150277
Усяго па 35 паветах	149168	25040	18195	10889	11881	1300419	4962514	15444	6493550

Крыніцы: [497, с. 164—168; 500, с. 256—269; 501, с. 56—57; 504, с. 50—51; 505, с. 50—51].

Табліца Б7. Саслоўны склад прадстаўнікоў буйнейшых этнічных груп беларускіх губерняў, 1897 г.

Этнічная група	Свідчаныя дваране	Асабістыя дваране і чыноўнікі	Хрысціянскае духавенства	Ганаровыя грамадзяне	Купцы	Мяшчане	Сяляне	Іншыя	Усяго
Віленская губерня									
беларусы	22965	614	284	251	5	43155	823859	770	891903
рускія	7402	3010	1772	1400	435	21594	41323	1687	78623
палякі	36425	1992	149	101	83	36369	53989	946	130054
яўрэі	1	34	0	174	2044	195320	4566	235	202374
Віцебская губерня									
беларусы	6011	2496	1646	825	104	47093	729652	772	788599
рускія	4055	4416	2420	1192	557	35555	149054	752	198001
палякі	11466	2486	56	61	36	16767	19106	399	50377
яўрэі	0	37	2	241	4443	167144	2198	175	174240
Гродзенская губерня									
беларусы	3296	762	488	311	74	36964	662471	679	705045
рускія	5028	3945	2602	1253	377	12686	47612	640	74143
палякі	10077	1497	106	113	45	58325	89936	1563	161662
яўрэі	0	29	0	140	2768	272945	2503	157	278542
Мінская губерня									
беларусы	41045	1866	2425	1815	43	120462	1463356	2079	1633091
рускія	6249	3659	3122	2055	395	26809	40964	746	83999
палякі	19695	1362	33	69	30	21918	18927	2583	64617
яўрэі	3	130	0	330	3027	334162	5601	213	343466

Магілёўская губерня									
беларусы	11573	2144	3916	1459	89	69494	1299367	1740	1389782
рускія	3553	2676	2424	994	203	18039	29933	333	58155
палякі	6734	519	28	55	9	5162	4826	193	17526
яўрэі	1	108	0	257	3174	194174	5637	156	203507
Беларускія губерні									
беларусы	84890	7882	8759	4661	315	317168	4978705	6040	5408420
рускія	26287	17706	12340	6894	1967	114683	308886	4158	492921
палякі	84397	7856	372	399	203	138541	186784	5684	424236
яўрэі	5	338	2	1142	15456	1163745	20505	936	1202129

Крыніцы: [496, с. 76; 497, с. 162—163; 500, с. 254—255; 501, с. 288—289; 504, с. 222—223; 505, с. 250—251].

Табліца Б8. Саслоўны склад прадстаўнікоў буйнейшых этнічных груп беларускіх губерняў, 1897 г. (%)

Этнічная група	Спадчыныя дваране	Асабістыя дваране і чыноўнікі	Хрысціянскае духавенства	Ганаровыя грамадзяне	Купцы	Мяшчане	Сяляне	Іншыя	Усяго
Віленская губерня									
беларусы	2,57	0,07	0,03	0,03	0,00	4,84	92,37	0,09	100,0
рускія	9,41	3,83	2,25	1,78	0,55	27,47	52,56	2,15	100,0
палякі	28,01	1,53	0,11	0,08	0,06	27,97	41,51	0,73	100,0
яўрэі	0,00	0,02	0,00	0,09	1,01	96,51	2,25	0,12	100,0
Віцебская губерня									
беларусы	0,76	0,32	0,21	0,1	0,01	5,97	92,53	0,1	100,0
рускія	2,05	2,23	1,22	0,6	0,28	17,96	75,28	0,38	100,0
палякі	22,76	4,93	0,11	0,12	0,07	33,28	37,93	0,8	100,0
яўрэі	0,00	0,02	0,00	0,14	2,55	95,93	1,26	0,1	100,0

Этнічная група	Спадчыныя дваране	Асабістыя дваране і чыноўнікі	Хрысціянскае духавенства	Ганаровыя грамадзяне	Купцы	Мяшчане	Сяляне	Іншыя	Усяго
Гродзенская губерня									
беларусы	0,47	0,11	0,07	0,04	0,01	5,24	93,96	0,10	100,0
рускія	6,78	5,32	3,51	1,69	0,51	17,11	64,22	0,86	100,0
палякі	6,23	0,93	0,07	0,07	0,03	36,08	55,63	0,96	100,0
яўрэі	0,00	0,01	0,00	0,05	0,99	97,99	0,9	0,06	100,0
Мінская губерня									
беларусы	2,51	0,11	0,15	0,11	0,003	7,38	89,61	0,127	100,0
рускія	7,44	4,35	3,72	2,45	0,47	31,92	48,76	0,89	100,0
палякі	30,48	2,11	0,05	0,11	0,05	33,92	29,29	3,99	100,0
яўрэі	0,00	0,04	0,00	0,10	0,88	97,29	1,63	0,06	100,0
Магілёўская губерня									
беларусы	0,83	0,15	0,28	0,11	0,01	5,00	93,49	0,13	100,0
рускія	6,11	4,60	4,17	1,71	0,35	31,02	51,47	0,57	100,0
палякі	38,43	2,96	0,16	0,31	0,05	29,45	27,54	1,10	100,0
яўрэі	0,00	0,05	0,00	0,13	1,56	95,41	2,77	0,08	100,0
Беларускія губерні									
беларусы	1,57	0,15	0,16	0,09	0,01	5,86	92,05	0,11	100,0
рускія	5,33	3,59	2,50	1,40	0,40	23,27	62,67	0,84	100,0
палякі	19,89	1,85	0,09	0,09	0,05	32,66	44,03	1,34	100,0
яўрэі	0,00	0,03	0,00	0,09	1,29	96,81	1,70	0,08	100,0

Крыніцы: [496, с. 76; 497, с. 162—163; 500, с. 254—255; 501, с. 288—289; 504, с. 222—223; 505, с. 250—251].

Табліца Б9. Саслоўны склад насельніцтва беларускіх губерняў, 1863 г.

Губерня	Дваране спадчыныя	Дваране асабістыя і чыноўнікі	Духавенства	Гарадскія саслоўі	Сельскія саслоўі	Васенныя саслоўі	Іпазаемцы	Асобы, якія не належалі да абязаных саслоўяў	Усяго
Віленская	60292	2364	3392	153657	656967	15866	3399	4056	899993
Віцебская	21273	7388	4017	112008	606864	22044	656	2489	776739
Гродзенская	36211	4453	4265	134266	655812	44005	3613	11569	894194
Мінская	73013	2220	8598	140771	723558	45700	3922	3553	1001335
Магілёўская	38706	6209	7811	129741	709614	29041	325	2633	924080
Усяго	229495	22634	28083	670443	3352815	156656	11915	24300	4496341
Еўрапейская частка Расійскай імперыі	677417	296675	611054	4794175	49484665	4046619	86611	912093	60909309

Крыніцы: [605, с. 40—43].

Табліца Б10. Саслоўны склад насельніцтва беларускіх губерняў у пачатку XX ст. (%)

Губерня	Спадчыныя дваране	Асабістыя дваране	Духавенства	Ганаровыя грамадзяне	Кушцы	Мяшчане і пазавыя	Сяляне	Васенныя	Замежныя грамадзяне	Іншыя	Усяго
Віленская (1912)	3,3	0,5	0,2	0,3	0,2	17,4	69,8	7,1	0,1	1,1	100,0
Віцебская (1910)	1,5	0,5	0,3	0,2	0,3	20,5	72,8	3,1	0,1	0,7	100,0
Гродзенская (1912)	0,5	0,2	0,1	0,1	0,3	27,4	68,4	2,7	0,2	0,1	100,0
Магілёўская (1912)	1,0	0,3	0,3	0,2	0,2	18,4	71,7	7,8	0,03	0,07	100,0

Крыніцы: [174, л. 29; 367, с. 36; 368, вед. № 9; 480, с. 22—23].

Узровень пісьменнасці насельніцтва Беларусі на мяжы XIX—XX стст.

Табліца В1. Удзельная вага пісьменнага насельніцтва (10 гадоў і старэй) па 35 паветах Беларусі, 1897 г. (%)

Губернія	Удзельная вага пісьменнага насельніцтва			Пісьменныя па асноўных саслоўных групам											
				Дваране і чыноўнікі			Хрысціянскае духавенства			Ганаровыя грамадзяне, мяшчане і іншыя гарадскія саслоўі			Сяляне		
	усяго	у тым ліку		усяго	муж.	жан.	уся- го	муж.	жан.	усяго	муж.	жан.	уся- го	муж.	жан.
		муж.	жан.												
Віленская	33,9	42,8	25,2	66,4	69,5	63,3	94,4	99,2	89,3	52,0	62,9	41,8	28,8	37,9	19,8
у гарадах	57,6	68,0	46,7	84,8	88,9	81,3	96,6	97,9	95,1	58,4	71,6	46,5	50,4	55,1	38,0
у паветах	32,9	41,6	24,3	65,2	68,4	62,1	94,1	99,4	88,5	50,4	60,8	40,7	28,5	37,6	19,7
Віцебская	25,2	34,3	16,1	79,2	88,6	71,5	94,7	98,8	91,3	52,0	63,0	42,0	15,1	24,6	14,8
у гарадах	56,8	68,2	45,5	94,2	96,5	92,0	96,5	99,1	92,8	57,2	69,7	46,3	46,2	58,7	25,1
у паветах	19,0	27,7	10,5	68,3	82,1	58,1	93,5	98,4	90,7	46,3	56,0	37,0	13,9	22,8	5,2
Гродзенская	33,1	46,5	19,1	91,5	92,4	90,9	96,0	99,2	92,9	57,2	70,0	45,8	25,2	39,7	9,5
у гарадах	59,6	67,7	49,2	95,7	96,8	95,2	94,1	100,0	88,5	57,1	68,9	46,4	57,5	61,8	39,2
у паветах	29,0	42,8	15,0	88,8	90,7	87,0	96,4	99,0	93,8	57,3	70,8	45,3	23,7	38,1	9,0
Магілёўская	23,3	35,3	11,3	71,8	78,5	65,6	90,4	98,3	84,4	50,8	64,9	38,1	15,1	27,4	3,2
у гарадах	56,2	68,4	44,5	95,0	97,1	93,0	96,3	99,6	93,0	56,8	71,2	43,9	43,9	55,1	24,3
у паветах	19,9	31,6	8,0	59,7	68,7	51,6	88,2	97,7	81,7	47,6	61,5	35,0	14,3	26,4	2,8
Мінская	23,8	34,1	13,5	63,9	74,2	53,0	92,0	97,9	87,0	47,8	62,1	34,0	13,5	22,7	4,3
у гарадах	55,5	66,0	45,5	86,9	91,0	83,2	96,2	99,0	92,1	54,7	67,6	43,5	46,3	53,5	29,2
у паветах	19,8	29,9	9,6	57,3	69,5	45,2	90,5	97,3	85,7	45,2	59,3	28,4	12,5	24,4	3,8

Крыніцы: [497, с. 34—45; 500, с. 32—35, 40—43, 48—51, 56—59, 62—67, 70—71; 501, с. 58—69; 504, с. 52—54, 57; 505, с. 52—55, 59].

Табліца В2. Узровень пісьменнасці насельніцтва беларускіх губерняў па канфесійных групам, 1897 г. (%)

Губерня	Праваслаўныя		Католікі		Пратэстанты		Ёдззеі		Мусульмане		Стараабрадцы	
	муж.	жан.	муж.	жан.	муж.	жан.	муж.	жан.	муж.	жан.	муж.	жан.
Віленская	29,0	8,3	33,5	26,7	76,3	75,8	54,3	35,0	41,5	38,2	16,8	2,5
Віцебская	21,0	5,5	37,1	41,4	64,0	62,7	53,5	35,3	34,8	35,7	20,8	3,8
Гродзенская	32,6	7,1	41,7	35,1	66,8	63,2	52,5	35,0	40,8	50,7	59,3	33,3
Магілёўская	21,1	3,7	40,1	28,4	64,1	56,7	54,2	34,1	34,1	20,0	25,6	5,4
Мінская	18,9	3,7	33,5	23,4	57,8	52,2	50,7	29,7	38,3	25,8	13,9	1,5

Крыніцы: [497, с. 60—63; 500, с. 80—83; 501, с. 106—109; 504, с. 84—87; 505, с. 102—103].

Табліца В3. Узровень пісьменнасці насельніцтва беларускіх губерняў адпаведна даным аб роднай мове, 1897 г. (узростава група 10—19 гадоў, у тым ліку ўдзельная вага насельніцтва, атрымаўшага адукацыю вышэй пачатковай, у % ад колькасці пісьменнага насельніцтва)

Губерня	Беларуская		Руская		Польская		Яўрэйская	
	Усяго	У тым ліку атрымаўшых адукацыю вышэй пачатковай	Усяго	У тым ліку атрымаўшых адукацыю вышэй пачатковай	Усяго	У тым ліку атрымаўшых адукацыю вышэй пачатковай	Усяго	У тым ліку атрымаўшых адукацыю вышэй пачатковай
Віленская	34,0	6,6	37,6	33,1	55,9	11,3	59,8	1,4
у гарадах	46,3	8,7	48,7	45,3	92,8	15,6	64,8	2,5
у паветах	33,8	6,5	27,4	13,2	50,9	2,6	57,2	0,6
Віцебская	22,7	0,7	27,2	16,4	55,9	6,5	57,6	1,8
у гарадах	55,2	7,5	42,3	48,0	59,7	16,6	57,8	2,6
у паветах	21,7	0,2	22,7	1,3	54,0	1,1	58,1	0,1
Гродзенская	37,4	0,5	60,1	22,9	55,3	2,8	56,5	0,8
у гарадах	57,4	5,6	62,3	32,1	64,3	11,0	56,7	1,4
у паветах	36,9	0,3	56,9	11,9	53,3	0,6	56,3	0

Губернія	Беларуская		Руская		Польская		Яўдэйская	
	Усяго	У тым ліку атрымаўшых адукацыю вышэй пачатковай	Усяго	У тым ліку атрымаўшых адукацыю вышэй пачатковай	Усяго	У тым ліку атрымаўшых адукацыю вышэй пачатковай	Усяго	У тым ліку атрымаўшых адукацыю вышэй пачатковай
Магілёўская	23,6	1,1	32,7	45,6	49,1	17,4	60,1	1,3
у гарадах	53,8	12,6	43,2	88,7	54,3	64,3	61,7	3,2
у паветах	22,6	0,2	31,2	4,2	47,7	2,9	59,2	0,1
Мінская	18,6	0,7	38,2	32,6	50,4	10,5	53,0	0,8
у гарадах	51,5	7,1	51,1	44,9	61,8	31,0	55,5	1,8
у паветах	18,3	0,5	25,6	8,5	38,4	1,9	51,3	0,1

Крыніцы : [497, с. 76—77; 500, с. 116—117; 501, с. 146—147; 504, с. 112—113; 505, с. 132—133].

Табліца В4. Колькасць асоб у беларускіх губернях, атрымаўшых адукацыю вышэй пачатковай, і ўдзельная вага іх сярод пісьменнага насельніцтва, 1897 г.

Губернія	Беларусы		Рускія		Палякі		Яўрэі		Усяго	
	Колькасць атрымаўшых адукацыю вышэй пачатковай	У тым ліку % сярод пісьменных беларусаў	Колькасць атрымаўшых адукацыю вышэй пачатковай	У тым ліку % сярод пісьменных рускіх	Колькасць атрымаўшых адукацыю вышэй пачатковай	У тым ліку % сярод пісьменных палякаў	Колькасць атрымаўшых адукацыю вышэй пачатковай	У тым ліку % сярод пісьменных яўрэяў	Колькасць атрымаўшых адукацыю вышэй пачатковай	У тым ліку % сярод пісьменных жыхароў
Віленская	9240	4,8	8307	32,8	5687	10,3	1238	1,4	25878	6,0
Віцебская	1530	1,6	6546	16,8	1724	7,8	1011	1,3	12196	3,4
Гродзенская	1688	1,1	6475	17,7	3007	4,6	932	0,8	13061	2,9
Мінская	2408	1,4	7494	27,6	3042	12,2	1035	0,8	14676	4,0
Магілёўская	3307	2,1	4859	29,3	1415	19,0	1064	1,2	11123	4,0
Усяго	18173	2,3	33681	23,3	14875	8,5	5280	1,0	76934	4,1

Крыніцы: [497, с. 79; 500, с. 119; 501, с. 149; 504, с. 115; 505, с. 135].

Тэрытарыяльная мабільнасць насельніцтва беларускіх губерняў
у канцы XIX — пачатку XX ст.

Табліца Г1. Размеркаванне ўраджэнцаў беларускіх губерняў па месцах іх перасяленняў, 1897 г.

Губерня	Еўрапейская частка Расійскай імперыі	Прывісленскія губерні	Каўказ	Сібір	Сярэдняя Азія	Усяго
Віленская	121938	9920	1969	5845	791	140463
Віцебская	126760	4220	1703	10687	1391	144761
Гродзенская	75842	34177	2888	7074	899	120880
Мінская	117741	10658	2712	5380	682	137173
Магілёўская	125877	5511	5113	4944	929	142374
Усяго	568158	64486	14385	33930	4692	685651

Крыніцы: [398, с. 124—125, 127, 142—143, 145].

Табліца Г2. Размеркаванне немясцовых ураджэнцаў сярод жыхароў беларускіх губерняў па месцы нараджэння, 1897 г.

Губерня	Агульная колькасць насельніцтва			Колькасць немясцовых ураджэнцаў								
				Агульная колькасць			У тым ліку ўраджэнцаў сўрапейскай часткі Расійскай імперыі			У тым ліку ўраджэнцаў іншых беларускіх губерняў		
	муж-чыны	жанчыны	усяго	муж-чыны	жанчыны	усяго	муж-чыны	жанчыны	усяго	муж-чыны	жанчыны	усяго
Віленская	790880	800327	1591207	54924	41541	96465	48938	35021	83959	19262	12550	31812
у гарадах	101237	96770	198007	31954	18685	50639	29660	15827	45487	9658	2718	12376
у паветах	689643	703557	1393200	22970	22856	45826	19278	19194	38472	9604	9832	19442
Віцебская	736882	752364	1489246	63464	50157	113621	62164	49079	11243	16969	13091	30060
у гарадах	109795	106124	215919	34209	20859	55068	33362	20178	53540	10767	6142	16909
у паветах	627087	646240	1273327	29255	29298	58553	28802	28901	57703	6202	6949	13151
Гродзенская	815833	787576	1603409	81179	31988	113167	66524	14812	81336	14876	8153	23029
у гарадах	135321	119270	254591	39352	15120	54472	33031	7102	40133	7037	3253	10290
у паветах	680512	668306	1348818	41827	16868	58695	33493	7710	41203	7839	4900	12739
Мінская	1069445	1078176	2147621	61836	44496	106332	57624	40706	98330	29919	27879	57798
у гарадах	115166	109779	224945	25945	14678	40623	24336	13282	37618	8771	8145	16916
у паветах	954279	968397	1922676	35891	29818	65709	33288	27424	60712	21148	19734	40882
Магілёўская	827690	859074	1686764	39060	32654	71714	37503	31154	68657	16230	15538	31768
у гарадах	74900	72287	147187	15157	9153	24310	14440	8533	22973	5364	4249	9613
у паветах	752790	786787	1539577	23903	23501	47404	23063	22621	45684	10866	11289	22155
Усяго	4240730	4277517	8518247	300463	200836	501299	272753	170772	443525	97256	77211	174467
у гарадах	536419	504230	1040649	146617	78495	225112	134829	64922	199751	41597	24507	66104
у паветах	3704311	3773287	7477598	153846	122341	276187	137924	105850	243774	55659	52704	108363

Крыніцы: [497, с. 22—27; 500, с. 25—31; 501, с. 49—55; 504, с. 45—49; 505, с. 45—49].

Табліца Г3. Размеркаванне міграцыйных патокаў унутры беларускіх губерняў на мяжы XIX—XX стст.

Месца выхаду перасяленцаў	Віленская	Віцебская	Гродзенская	Мінская	Магілёўская	Выхадцы з іншых паведаў у межах адной губерні
Віленская	—	7545	7837	15126	1304	85758
Віцебская	11895	—	1045	3657	13483	78694
Гродзенская	8745	2271	—	10065	1948	87174
Мінская	22468	4319	11676	—	19335	113306
Магілёўская	4313	10358	893	16204	—	78014

Крыніцы: [496, с. 96; 497, с. 22—23; 499, с. 98; 500, с. 25; 501, с. 42, 49; 504, с. 38, 45; 505, с. 38, 45].

Табліца Г4. Размеркаванне насельніцтва Віленскай губерні па месцы нараджэння і саслоўях, 1897 г.

Саслоўі	Ураджэнцы мясцовыя	%	Ураджэнцы іншых паведаў губерні	%	Ураджэнцы іншых губерняў	%	Ураджэнцы іншых дзяржаў	%	Усяго	%
Дваране спадчыныя	49157	69,6	8371	11,8	12993	18,4	118	0,2	70639	100,0
Дваране асабістыя	2178	38,3	926	16,3	2558	44,9	30	0,5	5692	100,0
Асобы духоўнага звання	596	26,2	491	21,6	1186	52,2	1	0,0	2274	100,0
Ганаровыя грамадзяне	848	41,4	308	15,0	874	42,7	18	0,9	2048	100,0
Купцы	1822	69,3	191	7,3	594	22,5	23	0,9	2630	100,0
Мяшчане	238574	78,1	32640	10,7	33626	11,0	475	0,2	305515	100,0
Сяляне	1113803	93,0	42039	3,5	41304	3,4	163	0,1	1197309	100,0
Іншыя	2006	37,8	792	14,9	1662	31,4	840	15,9	5300	100,0
Усяго	1408984	88,5	85758	5,4	94797	6,0	1668	0,1	1591207	100,0

Крыніцы: [496, с. 96].

Таблиця Г5. Розмеркування населеніцтва Віцебскай губерні па месцы нараджэння і саслоўях, 1897 г.

Саслоўі	Ураджэнцы мясцовыя	%	Ураджэнцы іншых паветаў губерні	%	Ураджэнцы іншых губерній	%	Ураджэнцы іншых дзяржаў	%	Усяго	%
Дваране спадчыныя	12082	54,7	3739	16,9	6228	28,2	52	0,2	22101	100,0
Дваране асабістыя	3876	46,1	1712	20,4	2795	33,2	24	0,3	8407	100,0
Асобы духоўнага звання	1711	40,6	1944	46,1	553	13,1	6	0,2	4214	100,0
Ганаровыя грамадзяне	1181	43,9	760	28,2	735	27,3	15	0,6	2691	100,0
Кушчы	3458	66,0	570	10,9	1181	22,6	27	0,5	5236	100,0
Мяшчане	205912	74,2	32471	11,7	38660	13,9	534	0,2	277577	100,0
Сяляне	1065645	91,5	36822	3,2	61895	5,3	82	0,0	1164444	100,0
Іншыя	2090	45,7	676	14,8	1331	29,1	479	10,4	4576	100,0
Усяго	1295955	87,0	78694	5,3	113378	7,6	1219	0,1	1489246	100,0

Крыніцы: [499, с. 98].

Таблиця Г6. Колькасць перасяленцаў з беларускіх губерняў, якія накіроўваліся ў Сібір праз Чалябінск (1896—1907)

Губерня	1896 г.	1897 г.	1898 г.	1899 г.	1900 г.	1901 г.	1902 г.	1903 г.	1904 г.	1905 г.	1906 г.	1907 г.	Усяго
Віленская	538	768	5656	1975	3606	2126	2753	3753	65	73	939	6744	28996
Віцебская	6942	3490	7632	4601	7463	6695	6734	10048	319	626	7228	22478	84256
Гродзенская	1564	345	2445	2820	2863	943	652	904	92	29	527	1223	14407
Мінская	760	916	5411	2498	5110	2255	3082	3645	160	135	2201	19578	45751
Магілёўская	1276	2602	8962	5128	13000	6766	8488	10238	605	662	6092	40895	104714
Усяго	11080	8121	30106	17022	32042	18785	21709	28588	1241	1525	16987	90918	278124
Расійская імперыя	178697	65405	149011	151887	162829	86764	80839	84556	30704	29126	125800	415287	1560905

Крыніцы: [185, с. LXIV—LXV].

Табліца Г7. Рух перасяленцаў з беларускіх губерняў на ўскраіны Расійскай імперыі ў 1909—1913 гг.

Губерня	Перасяліліся на ўскраіны			Вярнуліся назад		
	Перасяленцы	Хадакі	Усяго	Перасяленцы	Хадакі	Усяго
Віленская	1043	257	1300	319	211	530
Віцебская	6312	934	7246	1030	712	1742
Гродзенская	1901	346	2247	315	283	598
Мінская	4096	740	4836	1289	547	1836
Магілёўская	12599	2119	14718	2453	1698	4151
Усяго	25951	4396	30347	5406	3451	8857
Еўрап. частка Расійскай імперыі	301944	61220	363164	80602	44044	124646

Крыніцы: [606, addз. 2, с. 3—4].

Табліца Г8. Рух перасяленцаў з беларускіх губерняў на ўскраіны Расійскай імперыі, 1914 г.

Губерня	Перасяліліся на ўскраіны			Вярнуліся назад		
	Перасяленцы	Хадакі	Усяго	Перасяленцы	Хадакі	Усяго
Віленская	830	239	1069	150	189	339
Віцебская	2627	746	3373	518	524	1042
Гродзенская	617	239	856	88	161	249
Мінская	2574	1268	3842	499	906	1405
Магілёўская	5282	2139	7421	1098	1628	2726
Усяго	11930	4631	16561	2353	3408	5761
Еўрапейская частка Расійскай імперыі	232682	92493	325175	26058	67780	93838

Крыніцы: [606, addз. 2, с. 5—6].

**Колькасць унутры- і міжаслоўных пераходаў насельніцтва
Мінскай губерні (купцы, мяшчане, сяляне)**

Павст	Мінскі	Ігуменскі	Барысаўскі	Бабруйскі	Мазырскі	Рэчыцкі	Пінскі	Слуцкі	Навагрудскі	Усяго
1882 г.										
прылічана	231	24	23	24	21	3	7	38	5	376
выключана	81	124	153	49	44	129	17	41	49	687
1883 г.										
прылічана	113	15	32	27	19	62	22	16	7	313
выключана	49	33	64	40	60	29	37	72	66	450
1889 г.										
прылічана	29	10	15	29	14	8	4	11	20	140
выключана	36	12	15	21	6	16	16	31	44	197
1890 г.										
прылічана	23	11	9	16	10	12	3	3	25	112
выключана	41	10	16	29	6	10	22	27	26	187
1892 г.										
прылічана	108	30	41	104	28	30	44	21	21	427
выключана	97	31	33	91	25	30	47	34	28	416
1893 г.										
прылічана	154	66	89	75	42	27	48	118	60	679
выключана	90	49	84	66	25	33	46	116	79	588

Крыніцы: [126, л. 3—8; 127, л. 3—8, 23—28; 128, л. 3—8; 149, л. 3—8, 12—19].

**Характарыстыка груп сялянскіх гаспадарак Віцебскай губерні
ў залежнасці ад велічыні пасеву, 1907 г.**

Групы гаспадарак па велічыні пасеву	Колькасць гаспадарак	Колькасць насяльніцтва	Колькасць работнікаў мужчын (18—60 гадоў)	Колькасць работнікаў жанчын (16—55 гадоў)	Колькасць пісьменных		Колькасць гаспадарак				Колькасць гаспадарак з прамысловымі рабочымі	Колькасць занятых	
					мужчын	жанчын	Без работніка- мужчыны	З адным работнікам	З двума работнікамі	З трыма і больш работнікамі		Місцовымі прамысламі	Адвольнымі прамысламі
Без пасеву	16944	75561	19156	20937	7746	1992	3714	9443	2570	1217	11920	6274	15203
Да 1 дзесяціны	9950	49736	11996	12977	4288	1486	1254	6481	1559	656	5779	3977	5650
1—2 дзесяціны	26004	151309	36601	38442	12415	2142	1595	16327	5551	2531	10488	4291	12214
2—4 дзесяціны	61574	397344	101622	103002	37150	5686	2504	32059	16888	10123	22634	9356	27111
4—6 дзесяцін	32432	230970	62382	59174	25402	3552	881	13778	10081	7692	11906	4350	14098
6—8 дзесяцін	12682	97787	27090	24670	12286	1988	225	4485	4019	3953	4225	1730	5345
8—10 дзесяцін	5480	44799	12668	11246	6468	1123	79	1679	1707	2015	1735	775	2131
10—15 дзесяцін	4331	37399	10593	9189	6089	1066	85	1107	1320	1819	1253	589	1556
15—20 дзесяцін	910	8612	2442	2072	1484	340	15	200	245	450	232	151	260
20—50 дзесяцін	517	5237	1461	1214	1073	282	14	106	123	274	134	68	133
Звыш 50 дзесяцін	32	217	74	54	66	23	1	14	2	15	7	1	12
Усяго	170856	1098971	286085	282977	114467	19680	10367	85679	44065	30745	70313	31562	83713

Крыніцы: [650, с. 18—19].

**Памеры мяркуемага даходу і колькасць плацельшчыкаў
з яго падаткаў у беларускіх губернях, 1909/1910 г.**

Табліца Ж1. Колькасць плацельшчыкаў падаходнага падатку
ў залежнасці ад памеру даходу ад маёмасці (дзеянасці) за 1909/1910 г.

Губерня	Памер даходу 1000—2000 руб.	%	Памер даходу 2000—5000 руб.	%	Памер даходу 5000—10000 руб.	%	Памер даходу 10000—20000 руб.	%	Памер даходу 20000—50000 руб.	%	Памер даходу звыш 50000 руб.	%	Усяго плацельшчыкаў	%
Віленская	4019	57,1	2324	33,0	451	6,4	141	2,0	81	1,2	18	0,3	7034	100,0
Віцебская	3517	65,2	1455	27,0	291	5,4	91	1,7	31	0,55	8	0,15	5393	100,0
Гродзенская	3975	65,0	1739	28,4	286	4,7	84	1,38	22	0,36	10	0,16	6116	100,0
Мінская	3226	57,8	1817	32,6	335	6,0	111	2,0	78	1,4	11	0,2	5578	100,0
Магілёўская	2392	60,4	1188	30,0	243	6,1	82	2,1	49	1,25	6	0,15	3960	100,0
Усяго	17129	61,0	8523	30,4	1606	5,7	509	1,8	261	0,9	53	0,2	28081	100,0
Еўрапейская частка Расійскай імперыі	276748	54,0	165740	32,4	42366	8,3	16881	3,3	7405	1,4	2999	0,6	512139	100,0

Крыніцы : [524, с. 50—53].

Табліца Ж2. Крыніцы і памеры абкладаемага даходу ў беларускіх губернях, 1909/1910 г.

Крыніцы даходу	Памеры абкладаемага даходу (млн руб.)	%
Даход ад зямлі	18,9	23,0
Ад гарадской нерухомай маёмасці	9,0	11,0
Ад гандлёвых і прамысловых прадпрыемстваў	19,6	23,9
Даход ад капіталаў	7,5	9,2
Даход ад асабістай працы	27,0	32,9

Крыніцы: [524, с. 5, 13, 21, 29, 37].

Дадатак К

Колькасць і тэрытарыяльная мабільнасць рабочых беларускіх губерняў у пачатку XX ст.

Табліца К1. Дынаміка колькасці рабочых на прамысловых прадпрыемствах беларускіх губерняў па месяцах 1900 г. (на прадпрыемствах з колькасцю рабочых ад 50 чалавек)

Губерня	Студзень	Люты	Сакавік	Красавік	Май	Чэрвень	Ліпень	Жнівень	Верасень	Кастрычнік	Лістапад	Снежань
Віленская	4581	4673	4654	4616	4827	5008	5203	5085	4928	4752	4733	4727
Віцебская	2057	2040	2075	2005	1832	1976	2008	2002	2005	1912	1919	1967
Гродзенская	5703	5718	5700	5763	5761	5766	5750	5809	5770	5689	5777	5796
Мінская	1823	1801	1833	1857	2031	2030	2003	1994	1934	1810	1851	1688
Магілёўская	1639	1726	1719	1751	1906	1920	1794	1786	1876	1739	1733	1733
Усяго	15803	15958	15981	15992	16357	16700	16758	16676	16513	15902	16013	15911

Крыніцы: [523, с. 107].

Табліца К2. Размеркаванне рабочых беларускіх губерняў у залежнасці ад велічыні прамысловых прадпрыемстваў (па колькасці наёмных работнікаў), 1902 г.

Губерня	6—49 рабочых			50—499 рабочых			500—999 рабочых			Ад 1000 рабочых			Усяго		
	Колькасць рабочых	у тым ліку немясцовых рабочых	% немясцовых рабочых	Колькасць рабочых	у тым ліку немясцовых рабочых	% немясцовых рабочых	Колькасць рабочых	у тым ліку немясцовых рабочых	% немясцовых рабочых	Колькасць рабочых	у тым ліку немясцовых рабочых	% немясцовых рабочых	Колькасць рабочых	у тым ліку немясцовых рабочых	% немясцовых рабочых
Віленская	3210	674	21,0	4881	1353	27,7	—	—	—	—	—	—	8091	2027	2512
Віцебская	2986	842	28,2	3556	1374	38,6	1173	696	59,3	1200	800	66,6	8915	3712	41,6
Гродзенская	7477	3290	44,1	7060	4024	57,0	—	—	—	2365	26	1,9	16902	7340	43,4
Мінская	2393	929	38,7	3262	1551	47,6	—	—	—	—	—	—	5655	2480	43,8
Магілёўская	3265	688	21,0	1927	734	38,1	905	112	12,4	—	—	—	6097	1534	25,2
Усяго	19331	6423	33,2	20686	9036	43,7	2078	808	38,9	3565	826	23,2	45660	17093	37,4
Еўрапейская частка Расійскай імперыі	160539	62579	39,1	478181	20453	54,3	201528	101094	49,7	695594	382096	54,9	1535842	805222	52,4

Крыніцы: [523, с. 94—95].

ЗМЕСТ

УВОДЗІНЫ	3

Раздзел 1. ГІСТАРЫЯГРАФІЯ І КРЫНІЦЫ

1.1. Гістарыяграфія праблемы	7
1.2. Аналіз крыніц і праблема іх рэпрэзентатывнасці	24
1.3. Метадалогія і методыка аналізу	35

Раздзел 2. МАДЭРНІЗАЦЫЙНЫЯ ПРАЦЭСЫ ў БЕЛАРУСІ

2.1. Этапы і шляхі мадэрнізацыі ў Беларусі	40
2.2. Індустрыяльнае развіццё	53
2.3. Урбанізацыя	59
2.4. Мадэрнізацыя і этнічныя, сацыяльна-культурныя працэсы	64
2.5. Трансфармацыя беларускай вёскі	83

Раздзел 3. ДЫНАМІКА КОЛЬКАСЦІ І СКЛАДУ НАСЕЛЬНІЦТВА

3.1. Змены колькаснага складу насельніцтва	92
3.2. Тэрытарыяльная мабільнасць	98
3.3. Сацыяльная мабільнасць	148

Раздзел 4. ЭВАЛЮЦЫЯ САСЛОЎНЫХ ІНСТЫТУТАЎ

4.1. Этапы і асаблівасці эвалюцыі саслоўных інстытутаў у Беларусі	175
4.2. Дваранства	187
4.3. Духавенства	196
4.4. Гарадскія саслоўі	201
4.5. Сялянства	209

Раздзел 5. СТАНАЎЛЕННЕ КЛАСАЎ БУРЖУАЗНАГА ГРАМАДСТВА

5.1. Структура занятасці насельніцтва	221
5.2. Буржуазія	228
5.3. Чыноўніцтва	238
5.4. Інтэлігенцыя	244
5.5. Рабочы клас	251
ЗАКЛЮЧЭННЕ	262
БІБЛІЯГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ	267
ДАДАТАК	304

Навуковае выданне

Каханоўскі Аляксандр Генадзьевіч

**САЦЫЯЛЬНАЯ ТРАНСФАРМАЦЫЯ
БЕЛАРУСКАГА ГРАМАДСТВА
(1861—1914 гг.)**

Адказны за выпуск *Т. М. Турчыняк*

Мастак вокладкі *Т. Ю. Таран*
Тэхнічны рэдактар *Т. К. Рамановіч*
Камп'ютарная вёрста *Л. М. Копач*
Карэктар *Л. М. Маслоўская*

Падпісана да друку 11.12.2013. Фармат 60×84/16.
Папера афсетная. Рызаграфія. Ум. друк. арк. 19,53.
Ул.-выд. арк. 21,58. Тыраж 100 экз. Заказ 9.

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.
ЛВ № 02330/0494425 ад 08.04.2009.
Пр. Незалежнасці, 4, 220030, Мінск.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства
«Выдавецкі цэнтр Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта».
ЛП № 02330/0494178 ад 03.04.2009.
Вул. Чырвонаармейская, 6, 220030, Мінск.
